

A tea hagyományosan a szemlélődés, a gondolatcsoportosítás itala. Amint a tealevelet adó cserjére növendék korában, ötleteinkre és következtetéseinkre is ráfér a folyamatos megmetszés. Ahogy a gőzölgő főzetnél, úgy történeti problémák tárlásakor sem árt a kevergetés, szagolgatás, kortyolgatás. Mindenben mégsem vehetők példának tea-fogyasztási szokásaink. Az élvezeti ital sokszor már filterben előkészítve az igazi – a szűrt és bezacskozott Történelem ellenben kerülendő. A forrázott tea forrón szerethető – történelmi kérdéseket jobb kitenni, hadd hűljenek. Tasakos teafűnek nem jó, ha *túlázik* – történésznek nem hátrány, ha *túlórázik*.

A jóféle tea mégis közös véleményalakítások serkentője, élvezeti megtámogatója lehet. Ezt példázta 2013 és 2024 között Pritz Pál Tea-sorozata. A jelenig érő múlt igényes megvitatásának kultuszaként – a teázáshoz illő egyszerűség, tudattisztaság, arányérzék jegyében.

A Tea íze

A Tea íze

Történészdiskurzusok
az ELTE BTK Történeti Intézetében,
majd az MTA Klub Egyesület
keretében

•

9 786155 309151

A Tea íze

Történészdiskurzusok
az ELTE BTK Történeti Intézetében,
majd az MTA Klub Egyesület keretében

A Tea íze

Történezdiskurzusok
az ELTE BTK Történeti Intézetében,
majd az MTA Klub Egyesület keretében

Budapest 2024

Minden jog fenntartva.

ISBN 978-615-5309-15-1

© Eőry Áron és a kötet szerzői, 2024

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság

Szerkesztette: Eőry Áron

Borító: Kiss Áron

Előkészítés: Szegő Anna

A borítókép Hámori Péter felvétele.

A kötetben szereplő portréképek szerzőink saját felvételei a kötet számára.

TARTALOMJEGYZÉK

Beköszöntő	9
Bevezetés	11
Felfedezőnászaddal történelmünk sziklazátonyos tengerszorosaiban	13
Hőskorszak a teaültetvényen: ELTE BTK Történeti Intézet	33
Teaházi szertartások: MTA Tudós Klub	69
Erdődy Gábor: „Jelszavunk: alkotmányos jog és szabadság”	71
Varga Zsuzsanna: A magyar mezőgazdaság metamorfózisai a szocializmus idején	123
Tringli István: Erőszak és társadalom a középkori Magyarországon	145
Juhász József: Felbomlott? Szétverték? Elbukott?	164
Hunyady György: Rendszerattitűdök Magyarországon 2010–2013	186
Kalmár János: Változások Magyarországon a 18. században	212
Fiziker Róbert: Magyar–osztrák kapcsolatok a 20. században	235
Szakály Sándor: A Horthy-korszakról, ahogy azt 2023-ban látom	256
Ujváry Gábor: Hóman Bálint és a Horthy-korszak (kultúr)politikája	278
Fiziker Róbert: K. und K., vagyis Kádár és Kreisky	296
Földes György: A baloldaliságról	315
Baczoni Dorottya: Kié Herzl?	331
Bayer József: Történelem és politika	354
Hegedüs Gyula: „Őfelsége kormánya köszönti Önöket az országban”	376
Pritz Pál: Intelmek	396
Függelék	411

BEKÖSZÖNTŐ

Nem könnyű e kötet műfajának meghatározása – ami egyben a mű értékét jelenti. Ifjú történészek: doktori és posztdoktori szemináriumi hallgatók kötetlen beszélgetéseinek összefoglalásait olvashatjuk benne. Ez teszi változatossá, élénkké, valóságos szellemi kaleidoszkóppá a könyvet. A teadélutánoknak előbb az ELTE Bölcsészettudományi Karának egyik történésműhelye, 2019-től az Akadémiai Klub Egyesület adott otthont. Az utóbbi találkozók rendszerint egy beérkezett kutató – történész, irodalomtörténész, társadalompszichológus vagy más tudományterület képviselője – tartott bevezető előadást, és ahhoz kapcsolódott az eszmecsere. A fejezetek egy részében az indítógondolatokat a kötetben is maga a szerző fogalmazta meg, másik részében a beszélgetés summája tartalmazza azokat. A beszélgetéssorozat kezdeményezője és vezetője Pritz Pál professzor, Eötvös-koszorúval kitüntetett történész, a történettudomány akadémiai doktora volt. A vitadélutánok témáját többségében a 20. század magyar történelmének egy-egy izgalmas, nemegyszer sorsdöntő eseménye, a szellemi élet jelentős szereplőjének értékelése vagy ma is újragondolást érdemlő kérdése, fontos irodalmi alkotása, filmje képezte. E mellett a magyar kulturhistória 19. vagy 18. századi története vagy jelentős külföldi alkotója is szerepelt az összejövetelek napirendjén. A változatos tematika, a színvonalas előadások és viták, a fiatal beszélgetőtársak friss szemléletű gondolatai lebilincselő olvasmánnyá teszik a kötetet. Jó szívvel, melegen ajánljuk a magyar történelem és a szellemi történet kérdései iránt érdeklődőknek.

A 2024. év Szent Márton-ünnepén

Vékás Lajos
az Akadémiai Klub Egyesület elnöke

BEVEZETÉS

Felfedezőnászáddal történelmünk sziklazátonyos tengerszorosaiban

Egy fedélzeten ragadt potyautas feljegyzései

2013 őszén elkezdődött valami *fontos*. Egy önfejlesztő társas összejövetel, amely a történelem pályájukon elindult ifjú kutatóiból toborzódott. A nagymúltú pesti tudományegyetem legendás bölcsészkarja a résztvevők fontos közös előéleti szervezőereje volt, a folytatólagos abrondozást azonban főként majd az összehívótól, Pritz Páltól kapták meg. Ő tanszéki szobájához (II. em. 222.) kötődően hozta létre doktori-posztdoktori szemináriumát, egy szorgalmi műhelyt az ELTÉ-ről ismert hallgatók és alumnusok számára. Az ötörai tea brit hagyományát hónapról-hónapra csütörtöki napokon ültette át másfélórás eszmecsérékbe az egyetemi tanévek időszakában.

Megszületett a *Teadélutánok*-sorozat, ami mellett rövidesen már egy – Marchut Réka nem kis szervezőmunkájára alapozó – túraprogram is *futott*, amelynek személyi összetétele már a mindenkori vállalkozókedv fényében variálódott, bár döntően a kari anyaintézményhez kötődően. A szemeszterenként megejtett szombati kirándulások a fővárostól órányi busz- vagy vonatúttal elérhető elrugaskodási helyekről indultak. Élmenyszerű együttlétek lehetőségét, valamint tisztos távok és domborzati meredekségek leküzdésének feladatát egyaránt kínálták.

A Teadélutánokon közben az indulásra meghívott növendékeken túl a további kiszemelték – akár az egyetem falain kívülről, mint jelen bevezetés írója – már belépési küszöböt is kaptak, amelyet megmászva-átlépve bizonyíthatták csatlakozási szándékuk elégséges minimumát. A számárlétra alsó fokai a Tea-ülésekkel párhuzamosan teljesíthető olvasmánypenzumok saját feldolgozása, egyben a vitakör következte-

téseiről készült online beszámolókhöz kommentárok írása voltak. Nyomot hagyó hozzászólások tehát a kérdéshez, ám egyelőre „levelező tagként”. Azonban minőségi társaságban, miután az Alapító-Főszervező jóvoltából ugyanitt már kezdettől jeles középkorosztálybeli Kollégák is kommentálásra lettek szervezve-serkentve. A személyes részvétel megnyíló lehetőségével aztán további grádicsokra lehetett felhárni. Egy lépés volt előre, ha már nemcsak élőben és interaktívan nyílt mód a véleménynek hangot adni, hanem felkérés érkezett a helyben lepárolható tanulságok higgadt írásos összefoglalójának elkészítésére is. Eme jegyzőkönyvvezetői szerepet követően újabb bevonódási szintet jelentett a referensi – azaz az ülésnek alaphangot, egyben vitatémát adó első, bővebb – kifejtés előjoga. Idővel aztán másfajta kiváltságként hatott, mikor a résztvevő saját munkájából válhatott közös olvasmány és megbírálandó alapanyag – a fontosságukban egyes helyeken oly alábecsült kéziratvitákat megidéző módon.

*

Az eltelt évek alatt a múltat a jelen számára közvetítő műfajok, a történelemtől szóló történettípusok széles spektruma került a Teadélutánok terítékére. A sokágú Tudomány művelőitől történelmi egyéniségeket, társadalmi folyamatokat, nagy korfordulókat vagy rendszerváltásokat körüljáró szakmunkákat egyaránt forgathattunk. Kortörténeti összefoglalások vagy esettanulmányok mellett historiográfiai és módszertani tanulmányokon egyaránt módunk nyílt pallérozódni. Kiemelendő, hogy Pritz Pál az – akár metodológiai – aktualitások iránti frissességgel és bizonyos hajlékonysággal diszponált a változatosság újabb és újabb programkitűzései fölött. Emellett nem hiányozhattak a politikaelméleti, eszmetörténeti klasszikusok munkái sem, amelyeknek hatástörténete és időtállósága mindig gondos mérlegre tételt kívánt.

Primer források célzott elemzését főként a résztvevői magot összekötő 20. századi kutatások egyes kútfői esetén végeztük, míg korábbi idők szövegeinél mindezt rendre valamely eligazodni segítő szaktanulmányra támaszkodva tettük meg. Ha a jó előre megkapott féléves étlapunk rendelt fogásai közül valamelyikre hamar sort tudott keríteni valaki, akkor mellé hódolhatott kiegészítő olvasmányok iránti kíváncsiságának is. Ki, ki hozhatta, hozta is, amit az előírt és ajánlott irodalmakon kívül még talált. Ám nagyobb merítésű felkészülés esetén sem képzelte senki magát hirtelen – önszemfényvesztő módon – az adott terület szakértőjének, csak másoktól olvasott álláspontok

közvetítőjének. Alkalmi felderítőutakból még nem lettek meghódított földek – de szemhatárunk feltétlenül szélesedett. Emellett a szokatlan „munkadarabokkal” való közelebbi ismerkedés természetesen hozzásegített minket ahhoz a belátáshoz, hogy az újult ismeretszerzés egyben szükségképpen további *terra incognitákkal* ismerteti meg az érdeklődő szemlélőt, aki alkalomszerűen kiruccanást tesz saját szaktudományi parcellájából.

Emlékeztetek az olyan izgalmas példákkal való találkozásaink, amelyeknél felborult a források szokványos értékhierarchiája és a legfőbb támpontot a feltehető valóság megértéséhez nem az állami iratképző szervek anyagaiból kaphattuk. Ahogy ahhoz is elég volt néhány évszázaddal korábbi kérdésekhez visszanyúljunk, hogy a történelmi rekonstrukció folyamatában nagyobb létjogosultságát találjuk a valószínűségi latolgatásoknak, a következtető értelem erőteljesebb bevetésének. Ilyenkor az okokat és közreható körülményeket kereső nyomozati munka nagyobb súllyal kellett bevonja az életszerűsége rákérdező képzelőerőt – a legvalószínűbb cselekvési vagy gondolkodási forgatókönyvek felvázolása érdekében. Ráadásul a papír alapú források és a könyves tudás ismeretén túl egyszerűen felértékelődött a megélt tapasztalat szerepe. Többünk számára valóságos revelációnak hatott, hogy forrásszűkösség esetén megfontolt spekulációk is helyet követelhetnek maguknak – az evidenciákra rákérdező ellenpróbák, az eshetőségek gondolat kísérleti számbavétele formájában –, tudniillik kizárandó a fel nem tett kérdéseket és a végig nem nyomozott lehetőségeket.

A penzumok lehettek egykorú vagy utóidejű elbeszélő források, mint például nevezetes pamfletek, vagy akár kiegészítő – apró mozzanataiban talán hiánypótló – forrásértéket képviselő történelmi regények, költemények, de akár a filmművészet történelemhangolt maradandó darabjai. Ezek egy részéből hamis történelmi összképek nemzője válhat, amikor szuggesztív erejükkel legendává homályosulásokat vagy hatásos tévképzeteket eredményeznek a köztudat számára. Mindenesetre csupa olyan köztes és határműfaj alkotásait szemlélhettük, amelyeken bevizsgálhatók a történettudományi mesterség és tudás előfeltevései. Jelesül az olyan axiómák, amelyek jól begyakorolt terepükön olykor már-már dölyfös magabiztossággá trenírozzák és fölénytudattá illúziósítják a professzió öntudatát és módszertani biztosságát. Ebből a szempontból a kényelmi köreinkből kilépés maga volt a terápia. Elég volt más kor-

szakok kutatóival ismerkedni, szakszerű tájékozatlansággal nyúlni az ő szövegeikhez – máris szakmai alázatra és önmérsékletre nevelő tapasztalatban lehetett részünk. A megismert megközelítések sokfélesége fényében megmutatkozhattak a szűkebb diszciplináris logika és szemlélet korlátai, illetve lelepleződhetek óvatlanságaink ezek parttalan alkalmazása terén. Idővel pedig kezdtek felszínre jönni az életből vett olyan személyes tapasztalatok is, amelyek a kutatásokból származó történeti tudás gyakorlóterepének bizonyultak. Ilyenkor azonban sosem ártott e tapasztalatok jelentőségének tudatosítása: a főszabályt lerontó hatásuk elismerésével, de egy trónkövetelő új szabályt építő erejük elégtelenségének találásával.

Nem kérdés, hogy egy-egy Teadélután a kutatásaiban – vagy más tudásalkalmazói, oktatói munkájában – alkati preferenciáit kamatoztató bármelyikünk elé *tükröt* is tartott. A visszajelzések és közös vitatások során idővel mindenki egyfajta röntgenfelvételt kaphatott egyéni adottságairól. És ha odafigyelt, nem tudott nem bizonyosságot nyerni arról, hogy neki is megvan a gyengéje, alulfejlettsége ebben vagy abban. Beláthatta például, hogy a szemre *sok, de töredékes tudás* fölösleges bősége mellett épp a *kevés lényeg tudását* hanyagolja el. Azt is, ha a *lényegszerűségek* keresésére (az adott vertikumban), vagy ha inkább az alárendelt (horizontális) *viszonylatok* létezésére és feltalálására van szeme. Ki, ki azt az oldalát edzhette, amelyikre sántított. Csütörtöki iskola volt ez a részletek iránti éber figyelem, az *egészet*-látás törekvése, vagy épp az – átláthatóvá tételt és a hibázás észlelését mindenki számára megkönnyítő – kellő jegyzeteltség iránti műgond terén. Ráadásul minden alkalom végén egy kalákában formálódott ismeretanyag birtokában távozhattunk. Elméleti tudások és a gyakorlatok tapasztalatcseréi a kettő egybeolvadását segítették elő az egyéni szakmai intuíciókban. Így aztán nemcsak szakismereti, de intellektuális igényességi téren is kiadós gyarapodássá adódhatott össze a soktucatnyi „teázgatás”.

*

E sorok írója beszámolhat arról, hogy első részvételi alkalmára mindjárt egy többszörösen összetett tanulmányozási problematikát láthatott maga előtt tornyosulni, méghozzá a nevezetes Kazinczy–Berzeviczy-ellentétnek adható – olykor ráadásul társadalom- és gazdaságtörténeti – értelemadásokból felépülve. A kérdéskör egymást

követő feldolgozóinak múltértelmezési gyakorlatait kellett, lehetett historiográfiailag összehasonlítani. Ezáltal azonosíthatóvá váltak az egyaránt képeses szerzők koroktól és alkatoktól függően eltérő mellékszempontjai, a tárgyyszerűség kisiklásainak szubjektív forrásai. Bizonyos értelemben szakirodalmak értelmezési hagyományaira volt szükséges rákérdezni, amihez természetesen nem ártott (volna) bírni a szélesebb tárgyra vonatkozó történeti etalontudással, amelynek talaján a régi és kortárs szerzők olvasatai kritikailag¹ értékelhetők. Történettudományi hermeneutika volt ez a legmagasabb hatványon, melynek hathatós működtetésével a konklúziók (legalább) négylépcsős fejlődési sorában bizony minden érintett történetírónak érhetne szó a háza elejét. Így a szakszerűségi és mesterségbeli erényeket csillogtató egykori történésznagyságunk választott terminológiáját annak túlzott értéktelítettsége okán – méltán – „megvétőző” kortársunk teljesítménye sem szolgált rá az azonnali ércbe öntésre. Tetten éreéseink alapján ugyanis az ő érettebb és átgondoltabb nyelvezete is képes volt tartalmilag önellentmondó jelzős szerkezeteket produkálni. Ahogy a kiterjedt metaanalízis azt is tanúsította, hogy a jól ismert megállapításokon is akadhat továbbfejleszteni való, valamint hogy a jó ideje elégséges számban feltárt források nyomában mindig marad helye és szerepe az értelmezés végtelen munkájának.

Hasonló emeletes feladvány volt egy rendszerideológus 1848-ra vonatkozó korai történetpolitikai tanulmányairól született bírálat átrágása a még marxizáló, de már szakszerűsödő történettudomány egyik fontos képviselője tollából. A kérdéskör kapcsán ezúttal sem volt megkerülhető a ma uralkodó tudományos álláspontok ismerete. Könnyebbséget jelentett azonban, hogy a további egymásra épülő szövegkritikákat már úgy-ahogy hátradólván szemlélhettük a vizsgálati szövegben. Annak szerzője ugyanis példásan járt utána az alkotói folyamatnak és a közben változó körülmény-és motivációhálóknak. Kezdve azzal, hogy „delikvense” szövegében az adott történeti kérdés politikailag hasznosító tárgyalása eleve egy azt megelőző értelmezésre reflektált; folytatva ott, hogy az előbbiben felszívódó üzenetesség az újrakiadásokban tetten érhető szemléleti hangsúlyeltolódásokat mutatott, mi több, a politikai harc átrende-

1 Talán nem haszontalan e ponton nyomatékosítani a különbséget a különféle összetevőiben feltáró-megértő-kielemző *kritikai* és a – tudomány vállalásaiba kevésbé férő módon – akár előítéletes, felrovó-megbíráló-(le)minősítő *kritikus* szemléletek között.

zódéseinek a nyomait is magán viselte. Minthogy egykori kollégánk mégiscsak egy gyakorló politikai gondolkodó szövegeit vette bonckés alá, következtetéseiben a szavak megfontoltságával sem tudta elleplezni abbéli véleményét, hogy történeti kérdésekben a tudományos felkészültség és a megbízható szakmai eszköztár nem helyettesíthető citatológiai gyakorlatokkal. Mindazonáltal az elemző szöveg részünkről így is alapos ideológiakritikai bevizsgálást kívánt, amennyiben szerzője saját – már-már történelemfilozófiai – nézeteit is beleírta, ám mindezt nem steril, „demokratikus kutatói térben” tette. Sokkal inkább az állampárti idők szellemi-kultúrpolitikai konszenzusaitól, egyes minősített történelmi tényekre vonatkozó imperatívuszok elvi szigorától – és a mindezeket fenntartó összetett kontrollstruktúráktól – befolyásoltan. Ezenkívül a vizsgálati alanyánál önmeghatározásra és címkézésre is használt politikai alapfogalmak helyénvalóságának eldöntése sorozatos fejtörést okozott a történelemszakma jeles művelőjének. A szenttelenül súlyozó visszatekintő utókor – részünkről – ráadásul azt is megállapíthatta, hogy a szerző ezúttal alighanem beleesett az eszmetörténeti túldimenzionálás csapdájába, amennyiben a hajdani „kultúr pápa” múltképeit, történelemhasználati gyakorlatait legalább öt-hat elemű skálán differenciálva próbálta elkülöníteni. Az eljárás elméletileg talán igazolható precizitása így – a szóban forgó történeti írások korabeli akciórádiuszának szerény voltára tekintettel – a jelentőség-tulajdonítás aránytévesztésével párosult.

*

Ismét csak általánosságban mondandó el, hogy közülünk bár többeknek már a diploma előtt szenvedélyévé vált az önképzés kedves hobbija, ennek nem biztos, hogy családfenntartó emberként is tovább hódolhattak. A Teadélutánok ugyanakkor épp erre teremtettek intézményesült alkalmat, méghozzá bensőséges légkörben. A megjelenteknek a műfaji jelleghez illően sok elmeélesítő, látókörszélesítő diszkusszióban lehetett része – amely kimenetel azonban mégsem volt hónapról-hónapra készpénznek vehető. Hol egyeseknél, hol többeknél egybeesően, hol privát okokból, hol az aktuális tématerület iránti közömbösségek miatt: olykor azért fogyatkozott a résztvevői lendület, alábbhagyott a kollektív vitalitás, jelentkeztek a lelkesedés kimerülésének előjelei – vagy már tünetei is. Úgy a hazahívó magánéleti kellemességek és kötelessé-

gek, mint a türelmetlenül visszaváró keresőmunka taposómalma közbe-közbeszólt. Egyes kitűzött témákat a rutinjára támaszkodó ember aznapi asszociativitással vagy rögtönzéssel is „lerázhatónak” érezhette magáról. Illetve kifogyhatott épp a hajlandóságból és/vagy a szuflából is a szövegek lelkiismeretesebb átrágásához, az egyéni gondolkodói benyomások alapos betakarításához.

Karmesterünk időről-időre végre is hajtott összetételi vérfrissítést a résztvevői körön, emellett társszakmák egy-egy meghívottjával is érdekesebbé tette az eszmecserét. De szólni kell arról a jutalmas fejleményről is, amikor a kifáradás esetei mellett és azokra rációvalva egyik évről a másikra a törzstagok is meg tudták lepni egymást újult energiáikkal. Nevezetesen addig ismeretlen oroszánkörmeik megcsillogtatásával vagy pusztán elhivatottságuk egyenletes színvonalon fenntartásával. Szintén a másikat ösztönző – erőpróbáló, de megerősítő – tapasztalat volt nemcsak a helytállás az elsőre – vagy akár alapjában – idegen ismeretterületen, hanem egyesek fejhajtó elbukása, őszinte deferálása is. Egyszer az egyiknek sikerült, másszor a másik excellált.

A bölcsészkar Teák beszámolóiból Pritz Pál maga választott mintapéldányokat. Válogatásával tükrözni kívánta a tematikai gazdagságot, a résztvevők széles körét és természetesen a minőségelvet. A kimaradó szövegek felsorolását a függelékbe helyeztük el, az érdeklődők számára – a fényképes kirándulásbeszámolókkal együtt – elérhetők az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskolája Új- és Jelenkori Magyar Történeti Programjának online folyóirati archívumában, a moma.elte.hu-oldalon.

*

A 2019 ősztől az Akadémia Klub Egyesületének keretei közé „átköltöztetett” sorozat új helyén már állandósította a szakmai meghívottak vetésforgóját. A Székház Tudós Kávézójával közlekedő helyszín az impozáns berendezésű Koncertterem lett, küllemében is valódi kerekasztallá avatva a beszélgetéseket. Eleinte jelentős írói, tudósi, rendszerváltói életművek kiemelt darabjaira koncentráltó szemlélő vitákat illetve vitató szemlézéseket tartott a társaság. A beütő világjárvány nyomán a távolról hálózatilag kapcsolódó résztvevők egy időre a virtuális térbe költöztek, hogy ott tartsák meg gondolatcseréiket. Idővel pedig az olvastatott szövegek – egy szerzői íves terjedelemben – immár felkért szerzőktől érkeztek, akik egyben meghívottjai

is lettek az adott összeülésnek. Ami nekünk, valamivel fiatalabbaknak csak újabb jutalomforrásunk volt, hiszen bebizonyosodott: a számottevő írott és/vagy oktatói életművet felépített, rendszerint tudós meghívottak élő hangjából tanulni is komoly lehetőség. Legtöbbjüknek a kissé egysíkú tematizációt tágabb összefüggésbe helyező tanácsai vagy csak egyes félmondatai azonnal kijózaníthatták túlbuzgó gondolatfutamainkat: bizonyos olvasottság birtokában sokan érthetünk az adott területhez, de messze nem mind egyforma színvonalon. Kérdésfelvetéseink még csak-csak lehettek eredetiek, ám az asztal körül születő válaszok magyarázatai között bizony jelentős rangkülönbségek voltak tehetőek megalapozottságuk szerint (és a legritkábban a mi oldalunkra billenően). Emellett a részünkre (is) készült dolgozataik példát mutattak a biztos szaktudás sűrítő, súlyozó és egyszerűsítő képességéről. E kötet legnagyobb részében valójában ez az „esszékorszak” kerül számos kézirati szövegében – helytakarékosági kimaradás esetén legalábbis beszámolókon keresztül – bemutatásra, míg a megelőző alkalmak tematikájáról a függelék ad tájékoztatást. Minden közölt szövegre igaz, hogy az azokban a kötetbe rendezés újraolvasásakor – legfeljebb ha szórványosan – talált pontatlanságokat javítottuk. Emellett a szerzőkkel többnyire egyeztetve itt-ott igazítottuk a szóhasználatokat a legújabb nyelvi és jelölési standardok alapján. Az egyénileg eltérő szövegkiemelési gyakorlatokat megőriztük. A kötetből a névmutató a digitális technika áldásaira hagyatkozva maradt el: célzott, pontszerű érdeklődés esetén az elektronikus változat felkeresése és az olvasóprogram lehetőségeinek kiaknázására buzdítjuk az olvasót.

* * *

A továbbiakban az évek során a Teákon tárgyalt témák nagy tárházából – egyéni preferenciák alapján – néhány fajsúlyos problémakör megörökítésére tesztek vázlatos kísérletet.

*

Vizsgálódásaink során többször megerősödhattünk a *historizmus* olyan elemi belátásaiban, amelyek *korszaksajátságok* keresésére intenek, a különböző korokat – vagy akár csak kisebb köztes időszakokat – elsődlegesen önmagukból, belső jellegzetességeik

alapján, saját mércéik szerint rendelik megismerni. Forrásismeret és történelem nem ugyanaz – a történész számára annak a világnak a rekonstrukciója, lehető átélő megértése a fontos, amelynek talajából kisarjadtak a források. Az így kapható reális képen aztán valamennyit árnyalhat az, ha a jelen normáit is megkísérli alkalmazni-számonkérni rajta, ám egyes alkotórészek kicsengésének ez a rétege már lehetőleg elválasztandó azok eredeti helyi értékétől. Szintén megfigyelhettük, ahogy a korrigények olykor kérlelhetetlenül megkeresik és kijelölik a maguk fáklyahordozóit és korszakformáló vezéregyéniségeit – és mikor megtalálja „zsák a foltját”, abban az erkölcsi sík nem játszik szerepet (hiába apellálnának hozzá a moralisták), csak a holtbiztos (össze)stimmelés.

A szükséges kontextualizmus foganatosítására példa az is – láthattuk fentebb –, amikor a tudományos leíró nyelv saját önvizsgálatát és alkalmassági tesztjét végzi el bizonyos bejáratott, élénk forgalmat bonyolító terminusok kapcsán. Hiszen saját megszólalói beszédmódjainak szabatoságát és tisztán tartását is szolgálja azzal, ha időről-időre felderíti és nyomon követi, hogy egyes kifejezések, kulcsszavak jelentéstartományai hogyan mozdultak el vagy íródtak felül rokontudományok használatában vagy a közbeszédben. Az időhöz és körülményekhez való tudatos viszonyt példázza továbbá a *historiográfia*. Ami mesterségi oldalról egyfelől maga is tévutak, zsákutcák, vakvágányok és kényszerpályák nagy példatára, másrészt önértelmező-önelemző hajlandóságával segít rákérdezni az ilyenek mögött húzódó előfeltevésekre vagy előnytelen konstellációkra. Például szemfelnyitóan – de egyben kiábrándítóan – tanulságos felismerni, hogy egyes elméleti megközelítéseknek mélyre nyúló érzelemgyökere érhető tetten a szerzői életútban. Az ilyen és ehhez hasonló feltárulások mind lehetőséget kínálnak: hátha – ami sosem könnyű – előbb értjük meg belőlük a hivatási buktatókat és farkasvermeket, mint hogy abból kelljen okulnunk, amikor már magunk sétáltunk beléjük és „sültünk fel” velük. A cél és remélt eredmény egyaránt az, hogy a tudomány *mint gyakorolt mesterség* fokozottabban tanulni legyen képes saját hibáiból. Ezáltal például a teoretikus tudatosságot nemcsak kifejlesztheti, de akár újragondolhatja, túlzásai alapján vissza is foghatja. A történettudomány által képviselt érett történetiségből pedig egyre inkább az önreflexív társadalomtudósok is meríthetnek a saját útjuk korábbi állomásaira és választásaira rákérdező vizsgálódásaikban.

Összességében a történettudomány művelője nem kell eleve meginogjon a *történelmi múlt* – helyel-közzel – *adekvát megismerhetőségébe* vetett meggyőződésében. Az ellenkező bebizonyosodásáig bízhat saját kipróbált és bevált „szerszámaiban”, míg csak okkal-móddal és fenntartásokkal érdemes nyúlnia olyan „képalkotási eljárásokhoz”, amelyeknek torzításai jócskán bizonyultak. A régebbi korok tanulmányozói pedig annak is megmondhatói, hogy még a múlt meg nem ismerhetőnek mutakozó szegleteiről is adható *megértést segítő összefüggésrendszer*, és meghatározhatók mind az ennek feltételei közé biztosan odaférő összetevők, mind a jellemzőik alapján testidegen építőelemek.

*

Ismeretes – mi is beláttuk –, hogy a szakma által már tisztázottnak tűnő kérdéseket illetően egyedül a rendelkezésre álló történelmi ítéletekre támaszkodás nem lehet egészséges ökölszabály. A kutatók által *felfedezett* (tény)igazságok mögött számosságban ugyanis nem maradnak el sokkal az ezekre épülő *konstruált* (elbeszélés)igazságok sem. A szakirodalmaknak nem árt tehát, ha időnként visszafejtik és a szükséghez képest korrigálják őket. Célszerű a legtöbb tudományos eredményt racionális bizalmatlansággal fogadni – kivált, ha általánosításról van szó, és mi épp egy szűkebben megvont kérdés forrásaiba ástuk bele mélyebben magunkat.

Igaz, másik oldalról az újat mondani akarás késztetése is képes alapigazságokat hagyni az út szélén és azokra fittyet hányva véli – akár ellenkező beállításban – megérthetőnek az adott területet, miközben maga csak kis mintás és feltűnően egynemű empirizmussal dolgozik. Teadélutános feladványaink során nemegyszer találkoztunk olyan óvatlan reflexszel, miszerint adott kérdésben a fennmaradt iratokból tallózgatás (akár egy válogatott forrásközlés összeállításához) arra csábítja az embert, hogy a legizgalmasabb és legfrappánsabb dokumentumokra építsen, azokat helyezze előtérbe. Ezek aztán felhívások olyan hatásos esetismertetésekre, amelyek észrevétlenül már nagy empirikus erejűnek, eklatánsnak és jellegzetesnek is mondanák a kimazsolázott darabokat – miközben azok a jelenség átfogó leírásában legfeljebb színesítő elemek lehetnének. Nem árt tehát, ha a rendszerint egyaránt kívánatos (nagy) anyagismeret és áttekintő képesség kéz a kézben tud haladni a mesterségben.

Megfigyelhetjük: a szakmai fontosságtudatnak és a csalhatatlanság képzetének egyesek számára elégséges táplálója az a körülmény, hogy írásos és szóbeli ítéleteiknek egy ideje már – legalábbis kötelezően – nem kell világnézeti láncokat csörgetnie. Ez önmagában mégsem garancia arra, hogy ténylegesen az eddigi legfejlettebb módszertanú, tényanyagában és szemléletében legmaradandóbb összefoglaló munkákat legyenek képesek megírni; pláne, ha nem tudják megütni a hajdanában jellemzően hosszabb érlelési idővel készült művek alapossági és elmélyültségi mércéjét. Utóbbiakról – előzménytörténeti futólagossággal – olykor annál kategorikusabb és beskatulyázó véleményt szokás adni, minél kevésbé voltak fellapozva. Nem ritkaság az sem, hogy egy-egy szakmai tekintélyszemély lesújtóan sommás értékelése hosszú évekig kísér-üldöz egy feledésbe merült historikust, holott volna mit kimenteni a múzeumi raktáralagsorokba száműzött munkásságból.

Valójában a lezárt korok közül még a legideologikusabb 20. századra mint kutatási terepre is igaz, hogy a kortárs történészeknek csak javára válhat a jeles elődök tudásának folytatólagos átmentése. A formátumos személyek szellemi és erkölcsi erőfeszítéseinek gyümölcseiből maradt még bőséggel „haszonélvezni” való – függetlenül az egykori szakmai környezet olykori hányatottságától, vagy eltérítettségétől politikai szuggesztiók irányába. Emellett a – „szabad szemmel” is látható – teljesítmény terén lemaradni látszóik egy részét is sújthatta optikai csalódás: „takarásban” végzett szervezési vagy szövegjavítási aprómunkáik, tudományterjesztési és utánpótlásnevelési fáradhatatlanságuk dokumentálása sok esetben még várat magára. Igaz ugyanakkor, hogy az egymást váltó politikai rendszereken átnyúló életútú történészek megítélése eleve nagyobb türelmet és alaposabb vizsgálódást kívánó feladat.

*

Ez utóbbi biográfiai jellemzés Pritz Pálra magára is ráillik, mindenesetre ő még töretlenül gyarapítja munkásságát immár talán egy „két és feledik” politikai berendezkedésben. Tőle pedig sokszor hallottunk olyan pályatapasztalatokat, amelyekre Teáink bizonyos közös konzekvenciái is visszavezethetők. Ilyenek egyike, hogy a Történelem folyásának tanulmányozása számtalanszor képes rezignált késő-pozitivistá érzeteket kelteni. Mintha a modernitásba tartó és abból elrugaszkodó évszázadok

sorjázásának ismétlődő mintázataiban bizonyos kiábrándító metafizika avagy hideg sziklarealizmus volna felfedezhető. Mintha a „végtelen változatosság” közhelye mögött a világtörténelem mégsem pusztán csak *olyan* lenne, *amilyen*, hanem kifejezetten: *katarziskerülő*, egyben „érzéketlennek” vagy épp ironikus tanulságaival derűt keltnének antropomorfizálható. *Nota bene* míg az így tekintett történelem a művelődési előrehaladás (állítólagos) elixírjének váltig nem hajlandó hatásos reklámjává válni, színpadán a gondolkodó erő továbbra is képes fajtáját pusztítani. Ráadásul – bevonva a kortárs szociológia új eredményeit is a képletbe – az 1945 óta idehaza visszatérően elhangzott követelés, a „szellemi földosztás” intézményesült infrastruktúrája terén sincs hurraóptimizmusra ok, sőt! Adott kérdéskör kapcsán hiába az alapismeretek birtoklása vagy a kíváncsiságébresztés szerencséjében részesülés egyre több emberi lélynél (bár meglehet, népeségarányos stagnálással), a szellem talpra állását követően újabban minden korábbinál sűrűbb információs köd kínál és nyit meg ingoványos ösvényeket az eszmei és világmagyarázati tévelygés számára.

*

De gyakorta szó esett egymás között reménykeltőnek induló, mégis felemás fejleményekről is. Például arról, hogy manapság a mélyebb öneszmélési igényeket kialakító és akár pszichoterápiás lehetőségekhez jutó polgár nemcsak családja nemzedékeinek hatását – hol előnyeit, hol tehertételeit – kezdi látni saját lelki alkatában, hanem a nagybetűs történelem lecsapódását is e nemzedékekre. Utóbbiból jó esetben nem pusztán makacs sérelmi identitást épít az övéinek, hanem kezdi egyben látni a históriának a felmenők útjain emelt torlaszait vagy éppen az őket segítő felhajtóerőit. Ezzel együtt sokan kezdik felismerni és megkedvelni a – korszakolható országtörténettel olykor csak eseti kapcsolatot tartó – *magántörténelmek* jelentőségét is. Ezek aztán nemegyszer léptetik elő a – nem mellesleg nagyon is elfogultsággal vádolható – családi érintetteket vagy egyenesen szemtanúkat a történelem pedagógusává. Utóbbiak pedig hajlamosak a történelmi epizódoknak való saját értelemadási jogukat az összesítő igényű történelmet mondó szakembereké elé helyezni. Ha azonban az összkép szempontjából nézve szükségképpen szelektív emlékeztítípusok mögül képviselőjük programszerű gondatlansággal hagyja ki a köztörténeti kulisszákat – részint azért, hogy az igencsak

kompromittálódott történelmekből kihátrálhasson maga az elbeszélő(i kör) is –, annak féldoldas valóságérzékelések, önjutalmazó világképek lehetnek és lesznek is az eredményei. Ilyenkor ugyanis jó eséllyel veszik a mások másféle boldogulási módjainak – megértő, azaz empatikus – megértésének lehetősége, ami a közösségi szolidaritásokat kovácsoló tényezők egyike. Másként fogalmazva, a történelmi érzék kezdi megsínyleni az emlékezetkutatások örvén folytatott szabadságharcokat és bizonyos növekvő kontextusvakságot okozhat. Ilyen esetben csak akadozik a disztinválni tudás eltérő történelmi idők és régiók viszonyainak megítélése terén, ami nélkül késni fog annak belátása is, hogy bizonyos eszmei vagy társadalmi jelenségeknek nem időtlen *joga és igaza*-megigazulása, mindössze *helye és ideje* volt az *ott és akkor*-viszonyok között.

*

Hamar beláttuk: kétségtelen, hogy az országjellemzésre is alkalmas nemzeti történelmeknek nem mindig „áll jól”, ha töviről-hegyire átvilágítják őket – és a közérzeti politizálás sokszor ezen belátás szempontját helyezi az első helyre. Pedig a hízelgőre áramvonalasított, a valóságnál előnyösebbre kozmetikázott múltképek társadalmi tévhitteiből sokszor keserű az ébredés. A kiterjesztőbb értelemben fogalmazó Márai Sándor is megjegyezte egyik publicisztikájában – mellesleg épp a falukutató mozgalom felfutása idején –, hogy „*nincs izgalmasabb, néha nincs megdöbbentőbb pillanat egy nemzet életében, mint mikor a nemzeti öntudat megismeri a nemzeti valóságot*”. Nos, ha ez a valóság – akár a múltra, akár a jelenre vonatkozóan – esetleg „kellemetlen” tanulságokkal szolgál, az legalább tudomásul vevő *feldolgozást* (kettős értelemben: feltáró *megértést* és egyben *megemésztést*), ezáltal továbblépést tehet lehetővé. A közéletben hangot kapó „történelemórának” és azok hallgatóságának célszerű volna tehát nem csupán történelmünk válogatott aranylapjait kigyűjteniük és azokat mitológiába foglalniuk, hanem inkább megpróbálni *az egészszel* együttélni.

Amikor ugyanis a *nemzeti önérzetre* rombolónak vagy a *nemzeti öntudatot* roncsolónak tűnik fel egynémely „fájó igazság”, akkor meglehet, inkább ezen fogalmaink jelentésadásait volna érdemes újragondolni és megújítani. Mert annak intellektuálisan indokolt büszkesége, hogy kellően ismerjük múltunkat, nem kell azt is jelentse egyben, hogy feltétlenül büszkének kell lennünk annak minden fejezetére. Pritz Pál maga is

gyakorta idézi a Dunát néző József Attilát, aki a „közös *dolgaink rendezése*” körében első helyre teszi, hogy „*a múltat be kell vallani*”. Ezért egyfelől a történelemformáló alakjaink döntései, választásai nyomában sajnálatosnak – mi több: bánni valónak – látott kifutások mérlegelése mellől nem maradhat el az intencióké sem, még ha ezek a végkifejlet rút ábrázatán legfeljebb szépségtapaszként szolgálnak is. Így a nemzeti múlt tisztességes kikérdezése egyaránt megismertet majd felemelő hősi teljesítményekkel és hibás körökkel, sajátzerű mumusokkal és rövidlátást eredményező vakfoltokkal, társadalmi védőfaktorokkal és visszahúzó koloncokkal. Ezek egyikének-másikának görcsös szőnyeg alá söprése, majd az erre épülő eltökélt tagadáspolitikák leginkább hamis nemzeti önképekhez, és akár felelősségáthárító közösségi paranoiák újratermelődéséhez vezethetnek. Igaz, a megismerő belenyugvás is átcsaphat olykor a hanyag félvállról vétel eseteibe. Bárhogy is, a történész oldaláról Marczali Henrik hivatási hitvallása mindmáig egyetértőleg idézhető: „*Hazafiságom java abban állott, hogy a magyarnak igazat mondjak [a múltjáról]. Arra van legnagyobb szüksége.*”

Ide kapcsolódóan körünkben is szóba került az az egy-két évtizede már dívó gyakorlat, amikor a közírói szerepet vállaló kartársak a nyilvánosság előtt nemegyszer szakmai címerpajzsuk fedezete mögül – vagy legalábbis foglalkozásukkal és titulusaikkal is takarózva – fejtik ki politikai véleményüket. Ezzel rokon módon hírmagyarázóként, politikai kommentátorként fellépve gyakran valamifajta történeti beszédmód prezentálásával helyezik szolgálatba magukat – kijelentéseikkel ugyanakkor a szaktudásuk által körülhatárolt és meghatározott tudásterületeken túl is kalandozva. A *politikai gondolkodás* autonóm tudásfajtája aztán óhatatlanul saját logikáját kényszeríti megszólalásaikra, így aztán lépten-nyomon belebotlanak a szakmai tilalomfákba – és esetleg hírlapi publicisztikáikat is történelmi munkásságuk részeként számolnák el. Kifejezett *emlékezetpolitikát* márpedig képzett történész sem tud politikátlanul – és szakmaetikai ballépések nélkül – művelni.

Félreértés ne essék, az ilyen kentaur-alkatok szokványosak és természetesek, inkább az problematikus, amikor az illő határvonást és a bizonyos fokig elvárható szerepeltávolítást látványosan elmulasztják megtenni. A szakma művelőinek ily módon csak fokozódhat a nemkívánatos „bokrosodása”, homályos és változékony kritériumú világnézeti szektorokba rendeződése; igaz, a gondolkodás börtönfalaival felérő demarkációs

vonalat szerencsére csak néhányan engednek meghúzni maguk és kollegáik közé. Mert a tudósi történelemleckék fogadtatása szignifikánsan eltérő lehet a – sok esetben mély történeti gyökerekkel bíró – társadalmi tagoltságok és antagonizmusok különféle körleteiben. Ennyiben a – Szekfű Gyula szavai szerint – „külön foltokban, egymástól elkülönzött zombékokon ülő” szociokulturális csoportjaink fennmaradása a közösen megértendő történelmi múlt állandó közegellenállásaként jelentkezik.

*

Az aligha kétséges ugyanakkor, hogy a történész a múltra vonatkozóan is bizonyos fokig szükségképpen a jelenéből kérdez – bár a történelmet jelene közönségének tolmácsolva jó esetben megmarad a vizsgált kor keretei adta érvényességek és kontextuális lehetőségek aláhúzásánál. Az elsüllyedt világok és idők persze alkalmasak arra – vagy inkább: nem tudnak tenni ellene –, hogy a kései utókorban fogant új nézőpontok szerint kérdezzék ki őket, vagy hogy mai világfelfogásunk és értékrendünk szerint értelmezzük őket. Igen ám, de ilyenkor anakronisztikus értékítéleteket, jogosulatlan elvárásokat kockáztatunk, amit főszabály szerint senki sem tudhat és hangsúlyozhat jobban a kort behatóan ismerő historikusnál. Akit szakmai ártalomként bizonyosan kerülgetnek az analógiavadászat kísértései, ám mértéktartóbb és letisztultabb mérlegeléssel rendszerint képes kell legyen tompítani azokat.

Az ő érdemi különbségeket tudatosító szerepére alighanem tágabb körben is szükség volna, hiszen a történelmi helyzet az időegyenes bármely két tetszőleges pontjának összevetésében mindig kisebb vagy nagyobb különbözőséget mutat. A *máshol* és *máskor* történendő dolgok eleve különálló megértést kívánnak, sokszor még elemi antropológiai viselkedések szintjén is. A Felvilágosodás politikai fejleményei óta a jövőképek már nem kötődnek olyan szorosan a tapasztalatbázisokhoz, ma már egy-egy új nemzedék természete meglepetésként hathat. És mégis: kollektíve legalább annyiszor tudunk nagyon hasonló „folyóba lépni”, mint eleink – pláne ha fennmaradó, továbbélő mentalitástörténeti mintázatok mint alapfeltételek vesznek körül bennünket. Mert mindig külön figyelmet érdemel a minőségi változások mélyszintje, ahol – Hajnal Istvánval szólva – az „anyagiasodott formák hosszú begyakorlása” zajlik, és a folyamat nyomában „tartós történeti-társadalmi formációk és kultúrtények” meghatározottságaival kell

számolni. Ezen adottságok kötőereje és tehetetlensége csak lassan oldódik, ami talán fokozottan áll Európának ebben a fejlődési szubrégiójára. De a marandóságok körében szintén számba veendők az emberi viselkedés még nagyobb hatósugarú alapjellemzői (az önös szempontoktól az életidő nyomásán át a hírnévkeresésig). Emellett ma amolyan vulgárreneszánszát éli *az elmúltakból az eljövendőkre következtetés* a tágabb köznyilvánosságban, rá se hederítve például Vasadi Péternek az ilyen elhamarkodó túlkapasok felelőseinek szánt intésére: „*a múlt múltnak szellemi éléskamra, jövőnek azonban zsíros, megrágott, sajtuszagú egérfogó*”.

Napjaink nemegyszer hamisan aktualizáló/historizáló közbeszédében, egyben a mai észjárás, szemlélet, erkölcsi felfogás régi időkre való visszavetítésének konjunk-túrája idején talán néhányan egy *történelmi ombudsmanért* kiáltanának. Hogy aztán az ő – ha nem is hatósági jogkörű, de – „múltvédő” hivatala igyekezzen történettudósi igényvel „lefülelni” a történelemtől való megnyilatkozások durva visszasságait. Majd pedig a nyilvánossághoz forduljon az elferdítő nézetek vagy állítások terjesztését, vagy egykori ferde (mert megalapozatlan) nézetek vagy állítások feltámasztását elpanaszolandó. Ténylegesen azonban hogy is lehetne ő több egy újabb hangnál a közélet népes kórusában? Hiszen a múlt alakjainak, eseményeinek vagy nézőpontjainak felmelegítése a hazai politikában szinte mindennapossá vált. Ha adott történelmi kérdés önmagában nem mozgathatja meg sokak fantáziáját, ma már fejlett kommunikációs módszerekkel tudnak tenni róla, hogy kihegyezett olvasataival érzelmileg szólítsa meg a befogadókat – és esetleg identitáskérdéssé is váljon számukra a történelemhez való „helyes” viszonyulás, ami aztán egyértelmű állásfoglalást kíván. Mindez a közértelmiségi szem számára talán nem más, mint a história könnyű kézzel – és látszólag csekély lelkiismerettel – való feláldozása valamely politikai iránynak. Avagy a múlt tényeinek alávetése valami módszeres és manipulatív csoportosítási műveletnek; egyúttal öntörvényű narratívaképzés.

Ettől még *a történelem önkényes és tendenciózus felhasználása a politikai gondolkodás által* annak természetéhez tartozik. Hiszen a cél- és eszközkijelölése, legitimáció- és támogatásszerzése számára változatos nyersanyagot kereső gyakorlati típusú, cselekvésközpontú gondolkodásmód aligha mondana le a história bőségszarujáról. Ennek széles választékát szívesen igénybe veszi kilós ruhavásár „turkálójaként”, ha *ad*

hoc módon épp szüksége van valamilyen öltözékre vagy csak szeplőit eltakaró ruhadarabra. De a múlt maga számára előnyös színpadképét vagy kirakatait is gazdagon berendezheti belőle (lásd még Potemkin-falvak), amelyek vagy fokozott megelégedést vagy fokozott elutasítást váltanak ki – miközben a komponensek valódi eredetét és helyét illetően eligazodó szakembereket a politika előzőleg talán gondosan ki is zárta a nézőtérrel és a korzóról. A cél egy elképzelt és kívánatosnak tekintett jövőt (benne akár a jelen eltökélt folytatását) szolgálni és propagálni képes múltkép megalkotása – és ebben a megtörtént történelem tényeihez ragaszkodó tanácsadók az aggályoskodásaikkal csak akadályt jelentenek.

A jelenség tehát nagyon is magyarázható és legitim, ettől még a történelmi tényeket illető ordító csúsztatásokat csak szomorúan veheti tudomásul a magára valamit adó történész. Aki egy egészséges, mert realiztikus történelmi tudat és a légvárookra allergiás közgondolkodás kettős eszményének elkötelezettje – amennyiben ezt is az államon belüli együttélésben vagy országhatárokon túlról táplált kötődéseiben osztozó nagyobb közösség fontos mentálhigiénés tartozékának tekinti. A közéletben mikrofonengedélyt kapó szövetségeseivel ezért közös minimálprogramjuk annak széleskörű beláttatása lehet, hogy a történelmet illető őszinte és elfogulatlan lakossági érdeklődésekkel az érintettek mindig igyekezzenek tiszta forráshoz, tehát szakmunkákhoz és szakemberekhez fordulni. Hiszen kétségkívül célszerűbb, mert szerencsésebb-biztonságosabb egy régi épület álcás süllyesztői közt avatott idegenvezetővel sétálni, mint a próbálkozó kíváncsiságra, a megérzésekre és akár szirénhangokra hagyatkozó bolyongóként. Elsődlegesen és műfaja szerint továbbra is a Tudomány hivatott a múlt valóságának minél pontosabb és árnyalatosabb megismerésére és megállapítására egy önmagát is ellenőrző, szakadatlanul újuló folyamat során. Művelői számára jobb sem kellhet Teller Ede tudósi hitvallásánál: *„Nekem az a dolgom, hogy tudjam, amit tudni lehet; megtegyem, amit meg lehet tenni; megmondom, amit megértettem”*. Egy ilyen munkaköri köteletség pedig a történész szemléletformálási jogosultságát és aspirációját is megalapozza.

*

Az előzőek kapcsán ki kell térni rá, hogy a hazai történészszakma – különösen a 20. századot kutató része – épp olyan időket érezhet maga körül, amikor önrefle-

xióra kényszerül. Azonban nem kifejezetten saját ismeretelméleti kihívásai nyomán, hanem egy markáns politikai erőtér jelentkezésével. Ebben jellegzetes sugalmak, várakozási akusztika jelentkezik a politikai élet mind több szereplője irányából. Emellett egy újsütetű intézeti világ is felemelkedőben van, amely a céhes tudományos infrastruktúrától és felügyelettől függetlenül, ám szintén állami költségvetési dotációval fungál. (Megnyíló álláshelyeivel ráadásul a fiatal vagy korábban kevésbé érvényesülő történészek köréből jó néhányakat „fel is szív”, amivel részint az egyetemi és tudományos infrastruktúra átgondolatlan személyzeti politikájának veszteseit is kárpótolja.) Talán egy historiográfiailag is releváns sajtószertű periódusról lehet beszélni, amelyben a szakmagyakorlás bizonyos irányvételei előbb-utóbb még átfogó elemzés tárgyává teendők.

Az újonnan tető alá hozott „konkurens” intézetek ráadásul minden cégjellegű önpromóciójuktól függetlenül – tetszik vagy sem – egyes területeken kétségtelenül megállapítható versenyelőnybe kerültek a közművelődési előadások, nyilvános események műfajában, valamint a szélesebb elérésű médiafelületeken. A fajlagosan egyenlőtlen finanszírozás és az autonómia önvédelmi kényszere azonban önmagában nem magyarázat bizonyos tudománypolitikai stratégiákra. Amazok legfeljebb fokozták, de semmiképp sem okozták azt a jelenségkört, hogy az akadémiai és kutatóhálózati tudományosság az ismeretterjesztést egészen az elmúlt évekig belterjes és régimódi fórumokon, magába zártan művelte, és – más társadalmi alrendszeréből – ha keresett is, nemigen talált megfelelő kiegészítő partnereket a tudományterjesztés legújabb kihívásaihoz. Így pedig hiába a féltve őrzött magas nívó és a szakmai elsőség – pláne annak jókora kapacitása – melletti tisztes kitartás és bizonykodás, a társadalom által elvárható gyakorlati szemléletformálás terén némi lépéshátrány lett a garanciális tudományosság osztályrésze. Ezzel – és még ennél persze nyomósabb szociokulturális változások eredőjeként – társadalmi pozíciója, nyilvánosság előtti presztízse is csökkent. Másfelől ugyanakkor a hivatalos tudományos élet egyre inkább projekt támogatásokra, gazdasági hatékonysági mutatók hajszolására, éves üzleti tervekre és egyes tudományterületek természetétől idegen – szakmai eredmények közlési volumenében mérő – teljesítményelv számonkérésére rendezkedett be. Az erre válaszul születő dacos, elméleti igényű kiállítás néhány fecskéje azonban nem várható, hogy nyarat csináljon.

* * *

A Teadélutánokkal tehát – előbb az egyetemen, majd a tudományok központjában – egy kutatási/hivatali munkaidőn túl vállalt elköteleződés új lehetősége jött létre a hálás résztvevők számára. Akik ezekről a késődélutáni együttlétekről mégsem közvetlenül értékesíthető vagy piacosítható „bevételekkel” (tanulmányi kreditpontokkal vagy szakképesítési „papírral”) térhettek haza. Sokkal inkább olyan nemes valutával, amely meglehet, „csak” a világot figyelő mélyebb megértések során lesz észrevétlenül kamatoztatható – mint ahogy a polgári műveltség alkotóelemeivel ez általában lenni szokott a későmodernitásban. Egyre fogy ugyanis a beváltóhely a társadalmi változásokkal és az újfajta szellemi keresletek jelentkezésével. Nemcsak az értesültségek és naprakészségek igénytelenebb elsőbbsége ül tort, de úgy a sokszerűséget elátkozó rögeszmék, mint az érdeklődés bezárkózó – vagy éppen félrevonuló – restségét választó életmodellek szintén emelkedő kurzust mutatnak. Hazai viszonyainkat mintha – régi-új vonásként – általában a tárgyilagosság hiánya kezdené jellemezni. Ennek részeként a többtényezős magyarázatokra, a történelem összetettségének kidomborítására, az ellentmondásos sokszínűségekre mind kevésbé tartanak igényt. Az ilyen nyújtani próbáló tekintélyi beszélők kora – egy időre – látszólag lejárt, sőt mintha kurrens vitatémákban egyre többen egyre kevésbé fogadnák el másoktól (vagy akár feltételeznék róluk) a nagyobb hozzáértést, a szellemi fölényt. Annál inkább növekedni látszik az elvárás a tényállításokhoz kapcsolt előjeles felhangok, orientáló értékárnyalatok iránt. A Teák – ha a maguk szűk körében is, de – elmében oldódó ellenszert kínáltak az ilyen tendenciákra is.

*

Legvégül a folyamatokat végig kézben tartó Pritz Pál személyi hatása érdemel még rövid kifejtést. Ha a *tanítvány*fogalmat ízlelgetjük, mestereik erős szemléleti folytatóira szokás gondolnunk, vagy olyan növendékekre, akikre a mester áttestálta saját kutatási területét. Ha egyenesen *iskolateremtés*ről szólunk, az pedig a személyiség vonzerején túl gyakran pedellusi vasmarkot is feltételez az alapító részéről. Ehhez képest Pritz Pál a Tea-körben tán nem elsőrendűen szakmai, inkább emberi tekintélyként számíthatott

rá, hogy szavai meghallgatásra, kérdései válaszra találnak. Karakteres fellépésével nem hódolatot vagy követési-utánacsinálási késztetést keltett, inkább az eltérő hangsúlyú (vagy akár alaphangú) saját utak kimunkálására ösztönzött. Ezért vele kapcsolatban inkább a *láthatatlan tanítványok* fogalma kíván megéneklést, mert a belőlük kerekedő – olykor szétszóródó – légió bár nem erőtmörítő falanx, de nyomot hagyásuk a társadalomban nem kevésbé számottevő. Mert felszívódhattak ugyan legtöbbször hatások a hasonulásra igényt nem tartó mesterből, de legalább ennyire erősödtek meg vagy tudatosodtak különözésükben, önnön belső sajátosságaikban – már a helyszíni elmesúrlódások folyamán. Egy kissé másmilyenként fejezték be a disputákat, mint ahogy elkezdték. Formálódott közben szakmai *know-how*-juk sajátlagos elrendezése, amelynek néhány elemét talán közvetlenül merítették a beszélgetőasztal mellől, talán csak elraktározták magukban, hogy idővel majd megkezdje bennük működését. Alighanem legtöbbször olyan mesterségi útravalóra tehetett szert, amely észrevétlenül képesek dolgozni bennünk – mint mikor egy történész írásaiból „süt”, hogy bár nem hivatkozta, de bizonytal haszonnal forgatta egy jeles idősebb kollégája alapmunkáit.

HŐSKORSZAK A TEAÜLTETVÉNYEN:
ELTE BTK TÖRTÉNETI INTÉZET

Teadélutánok a Doktori Programunkban I.

2013. szeptember 19-én, csütörtökön sor került az első Teadélutánra. E teadélutánok célja – meghívottak részvételével – egy-egy nagy súlyú történetpolitikai téma megbeszélése, újragondolása.

Most Szűcs Jenő nevezetes *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című munkáját beszéltük meg. Való igaz, hogy a dolgozat az 1979-ben elhunyt Bibó István tiszteletére összeállított emlékkötetbe íródott. Az is tény, hogy a kötet szamizdatként terjedt, csak a rendszerváltás nyomán látott nyomtatásban napvilágot. Ám a szerkesztők a kéziratot a Gondolat Kiadónak ajánlották fel. Az nagyot csattant, mert a demokratikus és a népi-nemzeti ellenzék tagjai közösen fogalmazták meg lesújtó rendszerkritikájukat. Ugyanakkor az is tény, hogy a kéziratot elemző MSzMP-dokumentum a 75 szerzőből csak 17-et kategorizált ellenzékinek. Szűcs Jenő nem minősített ellenzékinek. Írását 1981-ben a *Történelmi Szemle* publikálta, 1983-ban pedig a Magvető Kiadó nagyobb példányszámú *Gyorsuló idő* sorozatában is megjelent.

A *Vázlat* alapgondolata – nevezetesen, hogy Európa két nagy fele között önálló arculattal létezett és létezik Közép-Kelet-Európa – egyáltalán nem volt eredeti. Ám Szűcs Jenő óriási erudícióval, szellemi eleganciával, metszően pontos mondatokból ácsolt gondolatmenetekkel száll szembe a korabeli hivatalos, a történetírásban jeles kollégák által képviselt nézettel. Szűcs Jenő nem kevesebbet üzent, mint azt, hogy hazánk és szomszédjai nem maradnak az idők végezetéig a szovjet birodalom gyomrában.

A kifogástalan szakmai mezbe burkolt, tehát kódolt üzenetet itthon is, külföldön is vették. Bizonyosság erre, hogy tíz nyelvre fordították le, a francia edíció Fernand Braudel előszavával került az olvasó elé.

Mivel Szűcs Jenő marxista gondolkodó volt a javából, ezért a *Vázlat* a mai olvasónak azt üzeni nyomatékkal, hogy a rendszerváltás előtti história felfejthetetlen a számos arcú marxizmus mély ismerete nélkül. Az ő világlátásába bőven belefért a nem-marxista Bibó István mély gondolataival való azonosulás. (Miközben némely ponton tapintatosan bírálja a jeles politikai gondolkodót.) Mert munkásságával olyan világot szeretett volna napvilágra segíteni, amelyben az egyén nem alattvaló, és a demokrácia valóban demokrácia.

Innen nézve is világosan látszik Szűcs Jenő időszerűsége.

Olvassunk Szűcs Jenőt!

Marchut Réka

Teadélutánok a Doktori Programunkban II.

Az október 17-i összejevetelen a *Huszedik Század* című folyóirat hazai zsidóságáról 1917-ben lefolytatott nevezetes vitáját elemeztük.

A lap szerkesztősége helyesen összegezte a lefolytatott vitát. Eszerint annak anyagát „senki sem mellőzheti, aki komolyan foglalkozni kíván” e „sok érzelmi szállal összebogozott” témával. Következőleg a történeti látásmód követelménye arra figyelmeztet, hogy a holokauszt irgalmatlan nagy *ténye* nem lehet a kérdés alakulásának elsődleges nézőpontja.

Jászi Oszkár három kérdésével (*van-e hazánkban zsidókérdés, igenlő esetben melyek az okai, s milyen megoldás kínálkozik*) „a magyar tudomány, irodalom és közélet” mintegy 150 kitűnőségét kereste meg, akik közül hatvanan válaszoltak. Az anyag igen értékes volna sem takarhatja el annak a tényét, hogy a megkérdezettek közel kétharmada nem válaszolt, s a válaszolók együttese messze nem reprezentatív.

Jászi Oszkár „nem egy intim kérést és figyelmeztetést kapott, hogy az ankétet, mint »időszerűtlent«, mint »veszedelmest« mellőzze”. „Az összes exponált politikusok, akiket megkérdeztünk – úgy a történelmieket, mint a polgáriakat, mint a szocialistákat – nem válaszoltak” – panasolja tovább a szerkesztőség vitázó összegzésében. Mert az antiszemitizmus tarajos hullámai – közvéleményünk széles körébe szinte kiirthatatlanul beivódott nézettel ellentétben – nem a Tanácsköztársaság viselt dolgai okán csaptak a magasba. Azokat a világháborúba sodródott ország szenvedései jóval előtte felkorbácsolták.

Az érdemben válaszoló 50 személy közül 37 állapította meg a „zsidókérdés” létezését, a többiek tagadták azt. Ez utóbbiak között volt Szabolcsi Lajos, a neológok központi

lapjának, az *Egyenlőség*nek a szerkesztője is. Ő a vita kezdeményezését is kárhoztatta. „Csak azoknak kérdés ez – állította –, akik nem tudnak belenyugodni abba, hogy mi, magyar zsidók, épp úgy hazánknak valljuk ezt a földet, mint a más hitű magyarok.” Emelkedetten írt hitsorsosainak a magyar hazához való hűségéről, s velük szemben a nemzetiségek elszakadási törekvéseit tartotta létező problémának. Amikor azonban a „zsidókérdést” tagadva azt írta, hogy „antiszemita-kérdés igenis van”, akkor maga is elismerte a probléma társadalmat feszítő erejét.

Szabolcsi Lajos fontos személyén keresztül is dokumentálható, hogy 1918/19 forradalmi előtt a magyarországi zsidóság túlnyomó többsége nem Jászi Oszkár kis pártja mögött állt, hanem a Tisza István-i Magyarországgal kereste az együttműködést. Messze nem alaptalanul, hiszen attól, annak liberalizmusától nem kevés támogatást kapott.

Aki e „sok érzelmi szállal összebogozott” témáról sokoldalú, tehát valóban valós képet akar nyerni, annak nélkülözhetetlen olvasmányt ajánlunk.

Pritz Pál

Teadélutánok a Doktori Programunkban VII.

2014. április 10-én Kovács András 1966-ban bemutatott *Hideg napok* című, a magyar hadsereg által 1942-ben Újvidéken végrehajtott razzia történetét felelevenítő filmje volt a diskurzus tárgya.

Kényes téma – hiszen a „közrendészeti eljárás” a partizánakciók aránytalanul nagy megtorlásává alakult. Zömmel ártatlan polgári személyek, szerbek, zsidók, magyar kommunisták lettek az áldozatok, mintegy 3300-an. A film képsorai a népbírószáki tárgyalásukra váró, kínzó emlékekkel viaskodó katonatisztek elbeszéléseiből állnak össze.

A mű látszólag nem ítélkezik, nincsenek kész válaszai a felvetett problémákra, sőt, több értelmezési keretet is lehetővé tesz. Sematizmusnak nyoma sincs, a *Hideg napok* alaposan rácsafol a Kádár-kor filmgyártásával kapcsolatban meglevő előfeltevéseinkre. A film mélyebb történelmi tudás nélkül is értelmezhető. A Latinovits Zoltán által alakított Büky őrnagy egy görög sorstragédia főszereplője, aki közönyösen, a személyes felelősségvállalást elutasítva szemléli az eseményeket. Ezért családi tragédiával fizet. Az ő felesége a másik főszereplő. Az addig konvencionálisan antiszemita asszony személyes tapasztalatai alapján szabadul meg előítéleteitől, s lesz a vérfürdő áldozata.

Az alkotás megrendítő hitelességgel ábrázolja, hogy adott esetben a háború hogyan embertelenít el. Dorner tizedes kezdetben érző ember. Még abból sem csinál nagy ügyet, hogy az éjszakai őrzésen egyik alárendeltje megtagadja a szolgálatot. Később azonban az állandó kialvatlanság és az alkohol hatására, és felismerve feletteseinek kimondatlan elvárásait, megdöbbenő változáson megy át: néhány falatért gondolkodás nélkül lelő egy egész családot, majd azt reméli, hogy a tömeggyilkosságban szerzett „érdemeiért” kitüntetését fog kapni.

A film bravúrosan mutatja be a Horthy-kori katonai elit belső viszonyait, sajátos értékeit, kasztszerű hierarchiáját. Kovács András filmje eközben sem válik egysíkúvá. Nem csak az elvakult, bosszúszomjas, a náci módszereit adaptálni akaró Feketehalmy-Czeydner altábornagy alakjára összpontosít. Kászoni alezredes figurájában – ő életét is kockáztatva értesíti feletteseit a túlkapásokról, elérve ezzel a vérengzés leállítását – mutatja meg ezen elit erényeit is. Egy apró, de fontos epizód pedig a kelet-európai történelem alapvető kérdéseire is rávilágít. A tisztek egyik beszélgetése során egy fiatal katona felveti: kinek az érdeke, hogy a hadsereg irracionális brutalitással toroljon meg egy apró incidenst, amivel véglegesen elidegeníti a magyarságtól a szerb lakosságot? Válasza szerint a fő érdekelt a náci Németország, hiszen az *oszd meg és uralkodj!* politikája ezt követeli meg.

Kovács András filmje ma is érdemben segít a korabeli valóság megismerésében.

Klestenitz Tibor

Teadélutánok a Doktori Programunkban VIII.

Május 15-én Fábri Zoltán 1976-ban bemutatott (Sánta Ferenc 1963-ban azonos címmel publikált regényére épülő) *Az ötödik pecsét* című filmje volt a diskurzus tárgya.

Fábri más műveihez hasonlóan itt is erős a drámaiság és a konkrétumokon túlmutató általános emberi, morális tanulság: a történelemnek kiszolgáltatott kisember drámája. Fábri moralizáló művészi megközelítése eleve egyfajta kortalanságot és határtalanságot kölcsönöz filmjeinek. A rendre irodalmi műveket adaptáló Fábri meglehetősen öntörvényű alkotó, nemigen lehet besorolni filmes irányzatba. Fábri több filmjében is foglalkoztatta a szélsőjobboldal és 1944 tragédiája, így például a szélsőjobboldal tömeglélektanát boncolgató *Hannibál tanár úr* (1956), valamint a zsidóüldözés témáját bemutató *Nappali sötétség* (1963), illetve *Utószezon* (1967) című művek tematikájukban rokonnak tekinthetők a nyilasterror hangulatát megidéző *Az ötödik pecsét*tel.

Az ötödik pecsét címadása a *Jelenések könyvének* apokaliptikus látomására utal. A filmben a kifejezést Keszei mondja ki (az 52. perc végén), aki a szenvedést erkölcsnemesítő próbatételként értelmezi. Ez egyfajta öngazolása a sértettségből fakadó feljelentésének, mellyel a valóban próbatételt jelentő nyilasterrornak teszi ki a főhősöket.

A film szerkezetét tekintve három részre osztható: az első „Béla kolléga” kocsmájában játszódik, a második a főhősök magánéletébe nyújt betekintést, az utolsó jelenetek pedig egy nyilasház börtönpincéjében zajlanak – vagyis rendre a barátok, a család, illetve az ellenséges idegenek körében látjuk a főhősöket.

A három helyszínen játszódó történet önmaga is több rétegre bontható. Én három, egymást átszövő réteget különítek el: az első morális-filozófiai kérdések körül forog,

a második a terror hangulatát érzékelteti (általánosságban), a harmadik a konkrét történeti időszakra, a nyilasuralom idejére vonatkozik.¹

A film hősei esendő kisemberek, akik képtelenek eldönteni, hogy (elkerülhetetlen sorsban) a kegyetlenkedő rabszolgatartó Tomóceusz Katatiki, vagy a megnyomorított és megszégyenített rabszolga, Gyugyu életét vennék-e magukra. Ám amikor majd szabadulásuknak az lesz az ára, hogy pofon üssenek egy már félholtra vert, karjainál felfüggesztett kommunista foglyot, akkor hárman inkább meghalnak, s csupán az órás Gyuricza üt, mert lakásán árva gyermekeket rejteget.

Paksa Rudolf

1 Ezekre ld. részletes fejtegetésem: Az utolsó pecsét (1976). Filmelemzés történész szemmel. https://www.academia.edu/7077300/Az_otodik_pecset_1976_filmelemzes_tortenesz_szemmel (Utolsó elérés: 2024. 10. 15.)

Teadélutánok a Doktori Programunkban XII.

A november 13-i teadélutánunk témája a Dózsa-féle parasztháború történeti közgondolkodásunkban való helyének a vizsgálata volt.

Kiindulópontként Romsics Ignácnak a *Rubicon* című magazin idei második számában megjelent nagy ívű áttekintése szolgált.

Dózsa Györgynek, ennek a „haramiából” lett népvezérnek azért oly nagy a súlya a magyar történeti közgondolkodásban, mert az általa vezetett felkelés nem csupán véres harcaival rendítette meg az akkori úri rendet, hanem olyan kegyetlenségeket hajtott végre a fennlévőkkel szemben (Csáky Miklós csanádi püspök karóba húzása, stb.), amilyenekre addig nem volt példa.

A példátlan tettek példátlan bosszút szültek. Évszázadokig visszatartó erő lett a bestiális megtorlás.

Évszázadokig – mondjuk. Az esetleges kétkedők szíves figyelmébe ajánljuk Illyés Gyula *Puszták népe* című nevezetes szociográfiája tárgyba vágó passzusait.

A parasztháború koronként ugyancsak változó előjelű és tartalmú emlékezete nyomatékkal húzza alá azt a tényt, hogy a szakszerűség és a társadalmi hasznosság számos esetben merőben különböző dolog. Lehetett Dózsának a bemutatása akár merőben történetietlen, a múlt tényeivel feleselő, s mégis többet segíthetett a dolgok jobbításán. Így van ez például báró Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című nagyregényével, Jókai Mór „verses történelmi szomorújátékával”, Márki Sándor először 1883-ban megjelent Dózsa-monográfiájával is.

Az ötszázesztendő évforduló ugyan meghozta a szakmai rendezvényeket, ám Dózsa ma visszhangtalan. A nagy tömegekhez eljutó médiaszegmensek (érzékelve

a társadalmi közönyt, valamint az ideológiai-politikai szféra érdektelenségét) nem tartották fontosnak a híradást. A társadalmi visszhangtalanság döntő magyarázata minden bizonnyal az, hogy a fennálló rend – a rendelkezésére álló számtalan hatalomtechnikai eszköz hatékony működtetésével – a társadalmat feszítő (nemritkán bizony vérlázító) ellentéteket hatékonyan kezeli.

A szakma különben tette a dolgát: az ilyen rendezvények pontos leltárt készítettek a parasztháborúról rendelkezésünkre álló tudásunkról, annak több vonatkozásban nem csekély korlátairól.

A Dózsa-parasztháború számos, igencsak lényeges összefüggésére – forráshiány okán – a jövőben sem derül, vélhetőleg, világosság. Ám a lényegről Illyés Gyula tárgyba vágó nevezetes versének befejező sorai megrendítő pontossággal szólnak:

*Homlokán a harag rőt koszorújával
s szinte tántorogva nehéz igazával
indul Temesvárra süllyedni jeltelen,
szörnyű mocsaradba, magyar történelem!*

Pritz Pál

Teadélutánok a Doktori Programunkban XIII.

A december 11-i, évadzáró teadélutánunkon Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc – *hungarus* vs. *nemzeti* patrióta – vitáját elevenítettük fel, a polémia historiográfiáját tekintettük át.

A *hungarus* patrióta-tudat a 18. század végéig, a 19. század elejéig Magyarország lakóit jellemző önazonosságtudat volt etnikai és társadalmi különbségre való tekintet nélkül. Más szóval a *hungarus*-tudat a *Habsburg Birodalom* magyarországi részében – a Magyar Szent Korona Országában – élők birodalomtudatát, egyfajta nemzetek feletti tudatát jelentette. A *hungarus*-tudatot – paradox módon tudtán kívül – Berzeviczy Gergely formálta meg, alakította harcos politikai programmá. A nyelvi nacionalizmussal szemben ajánlotta, amikor – többek között – a hivatalos latin nyelv mellett érvelt.

A *nemzeti* patrióta-tudat a korabeli nacionalizmust, a rendi államból kibontakozó új társadalom új nemzeti kereteit töltötte be. A nemzet a 18. század végén, a 19. század elején már egy szuverén állam közös történelemmel és kultúrával rendelkező közösségeit jelenthette. Ekkor – szinte kivétel nélkül – monarchikus rendszerek voltak Európában, ahol az uralkodóra mint a nemzet egységének megteremtőjére tekintettek. A francia és az angol monarchia más-más archetípus volt: a francia központosított, az angol decentralizált királyságként működött. Ám mindkét monarchia – a Habsburg Birodalomtól eltérően – korai nemzetállamként létezett. Kazinczy Ferenc a korai nemzetállamok programjából – ellentétben Berzeviczyvel – a nemzeti nyelv mellett tette le voksát.

H. Balázs Éva már 1966-ban benyújtott kandidátusi értekezésében a nemzetietlenség vádjával szemben védte Berzeviczy Gergelyt. Ezt megelőzően Huszti Dénes –

Kosáry Domokos sógora – foglalkozott először a Berzeviczy–Kazinczy-vitával, nem megfélekedve arról a nem mellékes körülményről sem, hogy az egykori tübingeni pályázatot (*alkalmas lehet-e a magyar államnyelvnek*) a bécsi titkosrendőrség írta ki... Az első között jelentkező Kazinczy Ferenc természetesen a magyar nyelv államnyelvi „alkalmatossága” mellett kardoskodott.

Legutóbb Miskolczi Ambrus elemezte a híres, de kevésbé ismert vitát. Azt a Kosuth–Széchenyi-konfliktus bevezető csörtéjeként látja és láttatja, rámutatva a két gondolkodó néhol fel-feltűnő ideológiai ellentmondásaira és nemritkán személyeskedésbe torkolló nézetkülönbségeik mozgatóira.

Elgondolkodtató mozzanat, hogy a két háború közötti falukutató írók a magyar nyelven – egy drámatörredéket leszámítva – semmit sem író Berzeviczyt választották példaképül. Sőt szellemi vezérük, Németh László több írásában kelt ki hevesen Kazinczy *munkássága* ellen.

Persze ez már egy másik teadélután programja lehet...

Kozák Péter

Teadélutánok a Doktori Programunkban XIX.

A 2015 őszi évadát nyitó szeptember 17-i délután témája Ady Endre költészete volt. „És ez a hatalmas férfi, ki Herkules, Adonis és Apolló együtt, fölcsap mártírságra vágyó prófétának. Világosság és igazi altruizmus.” – szöveg 1902. szeptember 17-én egy hírlapi méltatás Fadrusz János avatásra előkészített Wesselényi-szoboralakjának névadójáról. A várható zilahi premierpublikum társadalmi összetétele okán a cikket jegyző Ady Endre mégis vonakodott megjelenni a helyszínen, mert mint fogalmazott: „kevés a hitem, kevés a vágyam s rettenetesen tisztán látok”.

A referens a XX. század elején jelentkező új tartalmú értelmiségi identitás minta körülményeiben közelített Ady művészetfelfogásához. Magyarországon az alkotói autonómiának a szépirodalom terén a Nyugat-körben megragadható összeállását az önjogú újjító törekvések, egyben a külső hatások recepciójára is nyitott nemzedék tudat hivatkozásai jellemezték – és a folyamatban Ady úttörő jelentősége elvitathatatlan.

Márpedig az őáltala alapjaiban – és számtalan dimenzióban – megújított költői önkifejezés világsűrítő strófaival a magyar társadalom meglehetősen féloldalas modernizációs folyamatára is reflektált. Hol közvetlen élességgel, hol szubtilis kulturális sugallatokkal. A mindinkább meg-megtántorodó *status quo* mögött átmenetiséget és törést ismert fel, és ezt ki is nyilatkoztatta. Ezáltal kulcsokat adott – ő is – a jövő kinyitásához, hangja ígéret volt és iránymutatás. Mint az idézett publicisztika után a jelenünkhöz újabb egy évvel közeledve írta: „A földi végzés ellenségekké tette a magyar embert és az új ideákat”. Ady, társszemlékkel karöltve, égetően mentalitásformáló volt: nagy erővel kezdte meg ráéreztetni a (még egyenrangúsodásra váró) társadalmi zöm olvasni tudóit, hogy pusztán „földi végzés” az, melyből az evilági

igazságtalanságok táplálkoznak. Azaz utóbbiak nem természeti meghatározottságok, csak történelmi képletek, társadalmi képződmények. Amelyek akár változhatnak is. Ha az idők teljessége elérkezik.

A véleménycserélő megtárgyalás ezután – rokon prediszpozíciók mentén – Ady szerepfelhívásai közül kivált a többé-kevésbé politikai átítatásúakat ragadta volna ki – úgymint közéleti orákulum, forradalmi beidegző, „mélymagyar” minőség, igazolódo profétizmus, esetleg eszmei világítótorony. Az elsiethető konszenzus közeledő nyugvópontja előtt mégis idejekorán érkezett egy tudatébresztgető „mentőkötél” az irodalomtudomány részéről. Ez óvott a módszertani kisajátításoktól, az egyéni konfigurációkon belüli hatáshierarchiák bevizsgálására intett, valamint a társadalom- és (részeként) művelődéstörténeti relevanciájú korszakismérvek, bevett toposzok *mint közös vonások* beszámítására hívta fel a figyelmet a történelmi cselekvők jelentőségrangsorainál.

A teázók ellenvélemény nélkül, hallgatólagosan nyugtázták és fogadták továbbá, hogy Ady ezúttal épp csak kortyokban kóstolt érett költészetéből továbbra is képtelenek lesznek „kiszerezni”, ám a találó intertextusok kincsesbányáját jelentő szövegkorpuszt csak mértékkel merik majd magukhoz vont bőrkötéses szakkérdésként kezelni.

Eöry Áron

Teadélutánok a Doktori Programunkban XX.

Az október 15-i téma Babits Mihály költészete és közéleti szerepvállalása volt.

Babits és az elefántcsonttorony: nem véletlenül hangzik ez sokunk számára ismerősen. A valóságtól elzárkózó, csak a művészetért élő torz Babits-kép már a költő életében megjelent, egyes baloldali kritikusi kezdték azt építeni. Majd az állampárti időszak kultúrpolitikája teljesítette ki, és a nagy „költőhármastól” – Petőfi Sándor, Ady Endre, József Attila – eltávolított, dekadens Babits-képzet máig hat.

A mai oktatásból remélhetőleg ez a leegyszerűsített elefántcsonttorony-kép már többé-kevésbé kikopott, ugyanakkor mostani tananyagok Babits-életrajzaiban is vannak furcsaságok. A 2014-es új kísérleti tankönyv (*Irodalom 11.*) például egyszerűen átugorja 1918–1919-et a költő életében: a háborúellenes versek után a következő esemény 1921-es házassága.

Mindezzel szemben nyugodtan kijelenthetjük: Babits politikus, közéleti ember (is) volt. Álláspontját különböző módokon (politikai esszékben, nyilatkozatokban vagy versekben) kifejtette minden jelentős közéleti esemény kapcsán – és ilyen szempontból életében, a századfordulótól 1941-es haláláig sok „eseménytelen” év nem volt... Tette ezt annak ellenére, hogy szerepvállalásáért nemcsak egyszerű kritikát, hanem többször nemtelen támadást, továbbá erkölcsi és anyagi hátrányt is el kellett szenvednie – mindez testi és lelki értelemben is megviselte. Így volt ez már az I. világháború idején, amikor pacifista versei miatt jól szervezett sajtóhadjárat indult Babits – a „kényelmes odújából becsmérő”, „nem szobatiszta dadogó” költő¹ – ellen, feljelentésekkel (nemzet-

1 Ld. <http://elsovh.hu/kenyelmes-odujabol-becsmerlo-nem-szobatiszta-dadogo-babits-mihaly-es-a-jatszottam-a-kezevel-botranya/> (Utolsó elérés: 2024. 10. 16.)

gyalázás, istenkáromlás), iskolai és bírósági ügyekkel fűszerezve. (Mindez jól nyomon követhető a Róna Judit szerkesztésében folyamatosan megjelenő, *Nap nap után* című új Babits-kronológia megfelelő kötetében.) Nevének meghurcolása ellenére a háború előrehaladtával Babits egyre keményebben fogalmaz, így jutunk el a *Játszottam a kezével* című versétől a *Húsvét előtt*-ön át a *Fortissimo* „üvöltéséig”.

Majd következik 1918–1919, a politikusi tettek időszaka Babits életében. Felhívásokat és röpiratokat ír, az őszi forradalom napján Petőfit „játszik”: királyellenes és köztársaságpárti verseket szaval a tömegnek, 1919 tavaszán a vidéket járja a tanítás reformja mellett agitálva, áprilistól tanít az egyetemen, májusban az Írók Szakszervezetének alelnöke lesz – csak pár példa e rövid, de sűrű időszakból. És a kiábrándulás (*Szított-e lassú mérgeket?*) ellenére az ellenforradalom alatt sem tagadja meg korábbi elveit, nem fogadja el régi-új bírálóit (*Magyar költő kilencszáztizenkilencben; Csonka Magyarország*).

Ahogy a Horthy-korszakban sem vonul vissza a közélettől – lehet-e apolitikus a *Nyugat* szerkesztője, a Baumgarten Alapítvány kurátora, oly fontos pozíciók birtokosa? Babits akkor is közéleti szereplő maradt – a napi harcok feletti, nagy műveltségű politizálás volt az övé.

Ignác Károly

Teadélutánok a Doktori Programunkban XXII.

Az őszi programot záró december 10-i teán Illyés Gyula néhány fontos versét, s az Illyés-képet vizsgáltuk meg.

Bár e költemények életének különböző korszakaiban születtek, céljuk egy volt: az ország demokratikus átalakításának óhaja. Mindig alulnézetből született művek ezek. Illyés bár a cselédsorból származott, de széles horizonton látott, köszönhetően részben budapesti és külföldi éveinek is. Költészete olyan programadás, amely hitet tesz az általános emberi értékek és a demokratikus célok megvalósítása mellett, felülírva az államnemzeti kereteket. Magyar költő, számára nem volt kétséges, hogy amint a Horthy-korszak politikai rendszere életét, szabadságát nem veszélyezteti, a párizsi emigrációból haza kell térnie.

Dózsa György beszéde a ceglédi piacon (1931) című verse társadalomkritika, a szegényparasztság melletti kiállás, azoknak igazát szólaltatja meg, ahonnan ő is jött. A paraszti rétegek sanyarú sorsára hívta fel a figyelmet a gazdasági világválság idején, egyben ostromozta az uralkodóelit széles néptömegekkel szembeni érzéketlenségét, a demokratikus reformokkal szembeni ellenállását. *Nem menekülhetsz* című költeménye (1933) társadalmi változásokért lép fel, a munkásság és a parasztság nyomorúságos helyzetét írja le, amelyet döntően befolyásoltak az átélt személyes élmények is. Kifejezi a lenti és fenti világ elkülönülését, tehát a társadalmi egyenlőtlenségek problémája itt is megjelent. Illyés jól ábrázolja, hogy értelmiségiként „kutya kötelessége” azokért fellépni, akik köréből érkezett, így sorsa kötelezi őt.

A reformáció genfi emlékműve előtt (1946) című költeményében az a gondolat vonul végig a versen, hogy érdemes-e eszméért fegyvert ragadni? Végigviszi a valláshábo-

rúk időszakát mint példát: volt-e értelme mindennek? Ugyanakkor úgy látja, hogy szükséges volt a reformáció és a harc a változásért, mert például segítette a magyarság fennmaradását, ami Illyés legfontosabb céljainak egyike.

A demokratikus változásokért kiálló fontos verse a *Bartók* (1955), amely egyszerre szól egy művészetbeli-ízlésbeli vitáról és egyszerre tartalmaz általános politikai mondanivalót/polémiát. A *hangzavar* fogalma nemcsak Bartók sajátos zenéjére utal, hanem valóságot tükröző szerepe is van. Illyés úgy látja, hogy a nép kirekesztődött ebből a folyamatból és ezt Bartók szájába adja. Bartók olyan példa, akinek tevékenységét szembe lehet állítani a hatalmon lévők szómágiájával („*te bennünket növesztel azzal, hogy mint egyenlőkkel beszélsz velünk. [...] Beh más beszéd ez! Emberi, nem hamis!*”).

Óda a törvényhozóhoz (1965) című költeménye összegzés, *ars poetica*, markáns kiállítás az egyéni különbözőségek törvény előtti egyenlősége mellett. Ebben a rendszer finom kritikája, egyben a társadalmi közmegegyezés fontossága is megjelenik.

Grósz András

Teadélutánok a Doktori Programunkban XXVII.

A 2016. június 9-i, évadzáró teadélutánunkon Kosáry Domokos életútját vizsgáltuk. Róla sorozatunkban már második alkalommal esett szó. A XIV. teadélután megállapításaihoz is visszanyúlva szőttük tovább életútja fonalát.

Akkor született, amikor mestere, Szekfű Gyula éppen egy életre megégeti magát *A száműzött Rákóczi* című munkájával. Bő húsz esztendő múltán Kosáry Görgey Artúrról írott értekezésével szintén a romantikusan hamis történelemszemlélettel fordult keményen szembe.

Pályája sokáig töretlenül ível felfelé. Franciaországi és angliai ösztöndíjak révén pallérozza tudását. Megismerkedhetett az *Annales*-iskola kiváló tanáraival. Vérévé vált az összehasonlító történelemszemlélet. A történetírást integratív társadalomtudományként kezeli, nála is természetes a földrajzi tényezők történelmi szerepének mérlegelése.

28 esztendősen már a Teleki Pál Tudományos Intézet igazgatóhelyettese. Az 1945 utáni Magyarországon is van helye, ám az 1949-től monopóliumhelyzetbe kerülő, nacionalista klisékkel is operáló vulgármarxizmus exponensei derékba törik pályáját. Míg Mályusz Elemér már 1954-ben kap állást az MTA Történettudományi Intézetébe, ő oda csak 1968-ban kerülhetett be. A nehéz évtizedekben is megőrzi szellemi-lelki kiegyensúlyozottságát. Bibliográfiai gyűjtésével maradandót teremtett. Börtönéveiben is alkot. A csak 1997-ben napvilágot látott olvasónaplója (*A chilloni fogoly*) ma is lenyűgözi az értő olvasót.

Amikor 1969-ben a készülő, tízkötetesre tervezett marxista történettudományi szintézis 19–20. századi köteteinek koncepcióvitáját rendezték meg, bátran élt a lehe-

tősséggel, hogy a szekfűi életmű maradandó értékei mellett érveljen. Bár a XVIII. századi művelődési viszonyainkról szóló nagydoktori értekezésének megvédését sokáig sikerrel gáncsolták, azt 1977-ben végül megvédhette, s nyomában mindinkább megkapja a szakmában az őt megillető helyet. 1982-től az MTA tagja. 1990-ben pedig e testület tagjaiban van annyi judícium, hogy tudják: ha azt akarják, hogy a rendszerváltás viharai ne tegyenek súlyos károkat az intézményben, akkor őt kell elnöknek megválasztani. És ő ezt a történelmi feladatot teljesíti. Nem enged tagrevíziót, csapatmunka élén megvédi a sokat támadott akadémiai kutatóhálózatot, s ha formálisan csak címként is, ám funkciójában megmarad a *nagydoktori*.

Részint a jelenhez való közelség miatt a részleteiben is pontos Kosáry-kép még nem rajzolódott meg. Ám az világos, hogy rendszereken átívelő pályáján szakmáját mindig magas fokon művelte. Szépen, szabatosan írt, ezért műveit széles olvasóközönség élvezheti. Tisztában volt a történetírás társadalmi feladatával. Hasznos lenne, ha ezt a ma (egyébként hangadó) történészei sem tévesztenék szem elől.

Marchut Réka

Teadélutánok a Doktori Programunkban XXX.

November 17-i találkozásunkon Móricz Zsigmond *Tündérkert* című regényéről diskuráltunk.

Jókai kosztümös környezetbe helyezett romantikus meséje (*Erdély aranykora*) és Kós Károly egyfajta időtlenséget árasztó műve (*Varju-nemzetség*) után a *Tündérkert* „igazi” történelmi regény. Itt minden megvan, ami egy ideális történelmi regényhez kell: nemzeti történelmünk egyik fontos, eseményekben és ellentmondásokban gazdag időszaka, egy kiemelkedő főhős és egy szintén kivételes tehetségű tragikus szereplő, háború és szerelmi szál. Mindezek mellett veretes, kissé – de nem túlzott mértékben – archaizáló nyelvezet, illetve sok-sok megfejtésre váró jelentésréteg.

A történész másként olvassa a történelmi regényeket, mint az átlagos olvasó. Hivatásából adódóan érzékenyebben reagál a történelmi tények kezelésére, ám ha az olvasás lendülete magával ragadja, akkor hajlamos felhagyni e forráskritikai megközelítéssel. A 20. századi magyar történelem kutatóiként a Teadélután résztvevőit nem is a történelmi „alapanyag” felhasználásának módja foglalkoztatta elsősorban, hanem inkább a regény keletkezésének körülményei, illetve az, hogyan jelenik meg az író saját kora a szövegben.

Móricz témaválasztása igen érdekes kérdés. Bár az 1922-es megjelenés azt sugallhatná, hogy a regény Trianon hatására íródott, valójában Móricz már 1913-ban eldöntötte, hogy regénytrilógiát ír Bethlen Gáborról, mert benne látta „a letűnt századok egyik legnagyobb magyarját, legmagyarabb nagyságát”. Az elkövetkező évtized során gyakorlatilag mindent elolvasott, ami addig megjelent a korszakról, annak főbb szereplőiről, az Erdélyi Fejedelemségről és a kor mindennapi életéről: forráskiadványokat,

monográfiákat és ismeretterjesztő műveket egyaránt. A regény több epizódját a kortársak krónikáiból, leveleiből és periratokból vette át. Sokszor szó szerint helyezte ezeket bele a regény szövetébe, hasonlóan a mai kortárs művekben megjelenő intertextualitáshoz.

Az eredmény egy szigorúan lineáris szerkezetű regény lett, amely látszólag Báthory Gáborról szól ugyan, igazi főszereplője azonban Bethlen Gábor. A *Tündérkert* nem csupán az 1612/13-es évpár eseményeit beszéli el: sokkal komplexebb mű ez, amelyben egyszerre van jelen a 17. századi Erdély és a 20. századi Magyarország, a magyarság sorsa és megosztottsága, illetve maga a szerző. A kortársak szinte azonnal azonosították a regénybeli Bethlent Móriczcal, Báthory Gábor alakját pedig a néhány évvel korábban elhunyt Adyval. Valójában mindkét Gábor maga Móricz Zsigmond: Bethlen a racionális, Báthory pedig az érzéki énje. A jéghideg feleség – Károlyi Zsuzsanna – alakjának ihletője pedig az író első felesége, Holics Janka volt.

Bár a *Tündérkert* nagyrészt Trianon előtt íródott, olvasás közben lehetetlen elvonatkoztatni attól, hogy a regény megírása idején hullott szét a történelmi Magyarország. A nagyhatalmak szorításában és saját megosztottságában vergődő kis Erdélyország története a mai olvasót is megragadja.

Hegedüs Gyula

Teadélutánok a Doktori Programunkban XXXI.

Évadzáró, december 15-i teadélutánunkon Spiró György *Diabolina* című, Makszim Gorkijról (Alekszejről) szóló regényéről diskuráltunk. A szereplők garmadáját felvultató, sodró lendületű könyv – a szerző mondja – „szelmes regény a szemérmes fajtából”. A történész olvasót természetesen főleg a 20. század első felének orosz, illetve szovjet történelme, a bolsevik diktatúra és a sztálini totális állam ábrázolása ragadja meg, különösen „az első nagy, szörnyűségekkel is járó társadalomátalakítási-kísérlet” hatalmi mechanizmusai.

A korabeli viszonyokat kiválóan ismerő szerző az idősödő Gorkijt ápoló, az íróba évtizedeken át viszonzatlanul szerelmes Olimpiada Csertkova (*Diabolina*) nézőpontjából ismerteti meg az eseményeket. (Spiró György annak idején orosz szakon szerzett diplomát, ám mégis évtizedekig nem vette a bátorságot arra, hogy orosz témát dolgozzon fel, mert pontosan tudta, hogy mily hatalmas vállalkozás a mi közép-kelet-európai valóságunktól sokban merőben különböző világ tényleges megismerése.) A szegény sorban felnőtt, sokáig cseléd, némileg kívülálló Csertkova a nagy író legszűkebb környezetéhez tartozik, így szinte minden fontos történésnél jelen van. Leninről, Sztálinról, Zinovjevéről, Kamenyevről, Jagodáról stb. szerez benyomásokat. A kor eseményeiről és szereplőiről szóló illúziómentes, sommás, gyakran ironikus megállapításai időnként mélyen tragikusak.

Vajon – ez a nagy kérdés – 20. század diktatúrái mennyiben variációi az 1917-es forradalomnak, a bolsevik hatalomgyakorlás eszközei mennyiben gyökereznek a sajátos orosz fejlődésben? A mű ugyan felvillantja az eszme iránt kezdetben önzetlenül elkötelezetteket is, ám egészében lesújtó képet fest a bolsevikokról. Nemcsak Sztálin,

de Lenin is a hatalom megtartása érdekében mindenre képes, cinikus, kegyetlen politikus. Kérdés, hogy a hatalmas áldozatok ellenére miért nem omlott össze a rendszer. Kulcsmondat a terrort túlélő Csertkova töprengése: „*Nem tudom engem miért hagytak életben, Marija Fjodorovna sem értette; arra tippelt, hogy az én helyemre talán nem pályázott senki.*”

Spiró György írói tehetsége minden erejével ábrázolja a hatalom megragadásától eltorzult bolsevizmus szörnyűségeit. Azt a pokoli világot, amely a megkerülhetetlen modernizáció útjára lépő Oroszországnak adatott. Nyilatkozataiban a szerző több alkalommal és részletezően beszélt arról, hogy a leninizmus és sztálinizmus, illetve a bolsevik hatalomgyakorlás korántsem egy letűnt korszak kellékei. Amennyiben a tömegtársadalom nem talál más megoldást a problémáira, visszatérhetnek – elsősorban a világ fejletlenebb régióiban. Hiszen alapvetően még mindig abban a világban élünk, amelynek keretei 200 éve, a felvilágosodással és a francia forradalommal alakultak ki.

Somlai Péter Ferenc

Teadélutánok a Doktori Programunkban XXXIX.

2017. novemberi teadélutánunk főszereplője Thomas Babington Macaulay (1800–1859), a 19. század hatalmas hatású brit történésze, politikai gondolkodója volt. Fő műve, az Anglia történetét 1688 és 1702 között tárgyaló munka a liberális (whig) történetírás remeke, a fénykorát élő Brit Birodalom és a brit alkotmányos monarchia alapműve. Macaulay egyben közismerten az angol esszéírás legnagyobb alakja.

Az esszé műfaja – a közgondolkodással ellentétben – nem csupán az irodalmi igényességgel megírt, sziporkázó, ám nem bizonyított állításokat tartalmazó, többnyire rövidebb terjedelmű írásokra áll. A lebilincselően jó stílusban megírt, jegyzeteket többnyire mellőző tudományos művekre is illik. A Gondolat Kiadó *Aurora*-sorozatában 1961-ben megjelentetett válogatás természetesen a Miltonról szóló esszét is tartalmazza, hiszen 1825-ben Macaulay azzal nem csupán a brit történettudományba, hanem a közgondolkodás széles köreibe is „berobbant”. Azután ott vannak a Machiavelliről, Byronról, Samuel Johnsonról, John Hampdenről és Nagy Frigyesről írt remekbe szabott esszéi – hol teljes, hol rövidített terjedelemben. Macaulay írásainak legnagyobb ereje nyelvezetükben rejlik. Szerzőjük tiszta, erőteljes stílusával, szövegeinek logikus felépítésével elbűvölte kortársait.

Eredetileg jogász volt, s bár ügyvédi praxist sosem folytatott, jogtudását parlamenti képviselőként, törvényszövegek kidolgozójaként, majd gyarmati hivatalnokként ugyancsak kamatoztatta. Történeti írásaiban is hol az ügyész, hol az ügyvéd, hol a bíró szerepét játssza. Ellenfeleit, elsősorban a Stuartokat, könyörtelenül kritizálja, míg hőseit védve gyarlóságait sem rejti véka alá. Kedvenc szerepe a bíróé: Machiavellit „bírói széke elé” idézi, majd igazságot szolgáltat neki. A bevezetőjével remeklő

Sükösd Mihály Hippolyte Taine-t idézi: Macaulay nem foglalkozott egyébvel, mint „igazolással, váddal, védelemmel és kárhozzatással”.

Bizony Macaulay esszéin nekünk is van bőven elgondolkodni valónk. Valóban hiba, ha állást foglalunk, moralizálunk vagy akár ítéletet mondunk? Tényleg aggályosan kerülnünk kell az értékítéletet? Bár elődeink az ókor óta hangsúlyozzák a *sine ira et studio* elvét, markáns véleménynyilvánítással olvasmányosabbá, élvezhetőbbé tehetjük munkáinkat. A hitelesség követelményéből természetesen nem engedhetünk. Macaulay esszéi azt üzenik: ha úgy írjuk meg munkáinkat, hogy azokat a magas szakmai színvonalon túl irodalmi igényesség is jellemzi, akkor az utókor – még ha a szerzőt esetleg elfogultnak, munkájának tartalmát és felfogását meghaladottnak is tekinti – emberöltőkkel később is élvezettel forgatja e műveket.

„Írjunk szépen!”

Hegedüs Gyula

Teadélutánok a Doktori Programunkban XLII.

2018. márciusi összejevetelünkön Kósa Ferenc *Tízezer nap* című filmjéről diskuráltunk.

Alkotók: Kósa Ferenc (rendező). A forgatókönyvet írták: Kósa Ferenc, Gyöngyössy Imre, Csoóri Sándor. Zeneszerző: Szöllősy András. Fényképezte: Sára Sándor. Szereplők: Molnár Tibor (Kossuth-díjas), Bűrös Gyöngyi, Koltai János, Rajz János (Kossuth-díjas), Görbe János (Kossuth-díjas), Siménfalvi [Siménfaly] Sándor, Haumann Péter, Kozák András fh., Nagy Anna, Siménfalvi [Siménfalvy] Ida, Káldi Nóra fh., Nyers László, Széles István, Papp Mihály. A rendező munkatársa: Gábor Pál. II. asszisztens: Dániel Ferenc. Dízlettervező: Romvári József. Kivitelező építész: Kopp Ferenc. Berendező: Molnár Károly. Fővilágosító: Widuchowsky Márton. Gyártásvezető: Bajusz József. Készült a Magyar Filmgyártó Vállalat műtermeiben, forgalomba hozza: MOKÉP. 1967. (A vetítés időtartama: 1:42:38.)

Kósa Ferenc filmje, a létrehozás története és annak körülményei megmutatják az 1960-as évek magyar filmalkotóinak nehézségeit, politikai és művészi állásfoglalásuk és alkotói szabadságuk korlátozottságát. A politikai irányítás bár megengedte, hogy „kényes”-nek ítélt társadalmi/történelmi kérdésekkel foglalkozzanak, de el is várta, hogy a filmek a fennálló hatalomnak megfelelő eszközökkel, a kommunista ideológiának megfelelő tanulságokkal szolgáljanak. Az olyan analitikus történelmi filmek, mint a *Tízezer nap* (1965), a *Hús óra* (1965) vagy a *Hideg napok* (1968) alkotói, azt kockáztatták, hogy művük „dobozban” marad, vagyis közönség elé nem kerülhet. Ez történt Kósa Ferenc Cannes-ban a *Legjobb rendező díját* elnyert filmjével, a *Tízezer*

nap-pal is: az 1965-ben forgatott filmet a két évvel későbbi nemzetközi fesztiválig nem vetítették Magyarországon.

A betiltás okának azt tartották, hogy 1956-ot *forradalom*nak nevezik a történetben. Ha alaposabban megvizsgáljuk a filmet, láthatjuk, hogy annak formanyelve, a képalkotás modernsége, legalább ennyire irritáló lehetett a kultúrpolitika képviselői számára. Kósa Ferenc és alkotótársai filmje komplex, egyetemes ideológiakritikának tekinthető, melynek során kíméletlenül szembesülünk a magyar paraszti sors tragikus történelmi parabolájával is.¹

Az alkotók egykorú és későbbi interjúi azt bizonyítják, hogy a film forgatását egy addig alig ismert adatgyűjtés előzte meg. A Balázs Béla Filmstúdió tagjai járták az országot – elsősorban az Alföldet – történeteket, képeket, helyszíneket keresve. Ebben a munkában vállaltan Bartók és Kodály példáját követték: eredeti, még meglévő anyagot gyűjtöttek. Ezért a film képi, nyelvi világa – teljesen autentikusnak tekinthető. (Példának hozzáuk fel a dolgozó rabok köfajtóban elhangzó munkadalát – valóban létezett akkor olyan kőbánya, ahol még így végezték a munkát.) Kósa Ferenc visszaemlékezései szerint 9, de lehet, hogy 11 forgatókönyv-változata készült el a filmnek.

A *Tízezer nap* a film címe, és „cselekményének” ideje, a film által átfogott történelmi idő. Háttérben – az emberi sorsok megmutatása mögött – a képsoroknak, a gyors képi váltásoknak köszönhetően végigkövethetőek a történelmi események. A használt filmnyelv jellemzői a geometrikus kompozíció, a 16. századi festő, Bruegel képeire emlékeztető képalkotás. Sára Sándor kiemelkedő operatóri munkája teljesen új, egyedi megoldásokat mutat. A film erős szimbólumokkal dolgozik: vonatok, lovak, talicskák, biciklik, kenyér, parázs – és a föld, a paraszti élet színtere, korlátja és egyben értelme. Kiemelt jelentőségű a hitélet képi ábrázolása. Azonos súlyt kap a keresztény (akkoriban elítélt, bár megtűrt) vallásos élet és az évszázadokra is visszavezethető pogány, népi szokások (akkoriban semmibe vett) gesztusainak, tárgyainak részletező ábrázolása.

Idézek a sokat vitatott, valójában teljesen higgadt, az 1956-ot ábrázoló filmrészből:

1 Vö. Benke Attila: *Tízezer nap történelem*. Kósa Ferenc: *Tízezer nap*, MaNDA DVD. kortarsonline.hu 2014. április 24. Ld. <https://kortarsonline.hu/aktual/film-tizezer-nap.html> (Utolsó elérés: 2024. 10. 16.)

„Fiatalember, mi tiszteljük egymást. Azt mondta, ez a *forradalom* a mienk. Annak van igaza, akinél a fegyver van. Tudja, ez egy kicsit visszás. Idegenek ebbe a faluba még sose jöttek kapá[l]ni, intézkedni meg mindig eljönnek.” – mondja Széles István, a film egyik szereplője.

„Miféle humanizmus az, amit lövöldözéssel meg gyilkolással akartok? [...] *Forradalom?!...* Az első perctől kezdve láttam, hogy az egész csak macskanyávogás.” – mondja Bánó Fülöp a film kommunista szereplője.

Összefoglalhatjuk szavakkal is: a fenyegetés – a terror – nem különb az ávosokénál, vagy a csendőrökénél. Mindez egyetlen képsorban láttatva: a faluból távozó felkelők ponyvás teherautóján tehén, étel, ital. A halálos lövöldözéstől, netán az italozástól kimerült, szunyókáló, fiatal fegyveressel a platón.

A film magán viseli a külföldi és hazai bemutatás/forgalmazás feltételül szabott kompromisszumok/engedmények nyomait. Ezek közé sorolom a film kerettörténetét: a hidroglóbusz-jeleneteket, és a film optimistának is mondható befejezését, ifj. Széles István monológját (levelének szövegét) a tengerparton: Azt gondoltam, hogy „Tízezer nap fényében látom meg a tengert...”. De, ahogy látjuk, nem süt „egyetlen nap” sem, a sziklás part és a tenger is szürke – nem csak azért, mert a film fekete-fehér. „A tenger, ez is az enyém... folytatódok a külső világban... *az egészben!*” – mondja a fiatalembert alakító Kozák András.

Kollégáim és én számtalan értelmezési/félreértelmezési megoldáshoz jutottunk, vitattuk a történelem és a művészi eszközök összetartozásának lehetőségeit.

Abban azonban maradéktalanul egyetértettünk, hogy egy remekművet láttunk.

Stauder Mária

Teadélutánok a Doktori Programunkban XLV.

A félévet záró, június 7-i teánkon Jancsó Miklós 1966-ban bemutatott *Szegénylegények* című legendás alkotását elemeztük. A film a nézők körében hamar népszerű lett, megítélése pedig a kultúrpolitika számára pedig – átmenetileg – fontos kérdéssé vált. Hiszen mind formanyelve, mind pedig áthallásossága, kettős mondanivalója, realizmust sugalló történelemszemlélete okán a modern újhullámot képviselte.

A mű konkrét történelmi helyzetet dolgozott fel: Ráday Gedeonnak a '48-hoz szellemiségükben hű betyár csapatok maradványainak – vagyis a „szegénylegényeknek” – felszámolását célzó 1869-es kiküldetése remekül rávilágít a mindenkori elnyomó hatalom természetére, annak nem ritka irracionálisára, kiszámíthatatlan módszereire. A helyszínül szolgáló sáncban mozogva a néző számára dermesztő élménnyé válik a névtelen és személyiség nélküli feketeruhások és a névvel rendelkező, különböző magatartásmintákat bemutató elnyomott foglyok párharca. Pedig nem sokat tudunk meg az egyes szereplők érzelmeiről, hátterükről, élettörténetükről, ráadásul minden egyes jelenetben pont ugyanannyi a néző tudása is, mint az abban szereplőké. A szavak helyett az egyes karakterek viselkedése a hangsúlyos: a film során nem annyira konkrét személyeket, inkább viselkedési típusokat ismerhetünk meg, akár Gajdor, akár Veszelka esetében. A Jancsóra jellemző hosszú snettek, a pusztá világa, a kevés és rendkívül szikár dialógus, a lecsupaszított előadásmód radikálisan eltér a korszakban népszerű történelmi filmek jellemzőitől. Jancsó és alkotótársa, Hernádi Gyula ugyanis megelégték a Jókai-regényekből készülő Várkonyi-filmek romantikus, klasszikus és monumentális ábrázolásmódját – Nemeskürty István ösztönzői közreműködésével „antiromantikus betyárfilm” született. Mégis voltak, akik a történelmi hűséget kérték

számon. Megfogalmazódott olyan vélemény is, mely szerint az alkotás egy újfajta romantika nyelvén a kurucos történelemszemléletet képviseli.

A hatvanas évek második felében 1956 és az azt követő megtorlás emléke túl közel volt ahhoz, hogy ne keltsen párhuzamokat a film. Ezeket itthon sokan megéreztek, a nyugati magyar emigráció fórumai pedig nyíltan hangsúlyozták. A honi kultúrpolitika természetesen erélyesen elutasította a megfeleltethetőséget. Annak érdekében, hogy a film külföldre és számos fontos fesztiválra kikerülhessen, a rendező nyilatkozataiban kifejezetten tagadta, hogy ez egy allegória lenne és leszögezte: ha akarna, szabadon készíthetne filmet '56-ról. Az elmondott szavak azonban éles ellentétben álltak magával az alkotással, ami önmagáért beszélt. Jancsó a film által hamar nemzetközileg is elismert rendező, a magyar kultúra egyik legeladhatóbb exportcikke és idővel Aczél György egyik kedvenc alkotója lett.

Bacsoni Dorottya

Teadélutánok a Doktori Programunkban XLVII.

Október 25-én a fiatal Marxnak az 1844 Párizsában keletkezett *Gazdasági-filozófiai kéziratait* tettük diszkusszió tárgyává. A félbehagyott, ráadásul az idők erózióját is megsínylő forrásszöveget a tájékozott kevesek körében jelentékeny vonzerő vette körül az 1960-as évek megjelentetési hulláma idején a Vasfüggöny mindkét oldalán, mégsem tartozott a „létezett szocializmusok” sokat reklámozott művei közé.

Magyarul e töredékes mű először 1962-ben, majd '77-ben jelent meg. Megtudhattuk, hogy az első kiadást azon lendület éltette, amellyel a Kádár-korszak érdemben haladta meg a Rákosi-korszakot. A második kiadás mögött pedig az a remény húzódtott meg, hogy a '68-as diáklázadások és munkásforrongás a kapitalizmus mély válságának a tünetei, míg a „szocialista” rendszerek képesek lesznek emberibb világot teremteni. Közben pedig Moszkva a prágai kísérletet sem volt képes elviselni.

A kéziratokban nyomon követhető, hogy Marx emberképében sem fogadta el a történelemfeletti adottságok többségi magyarázó erejét. Számára elsőrendűen a tárgyi világ körül forgó – egymásra rakódó – tapasztalathalmazódások tették *történelemmé olvashatóvá* az emberiség életét. Ehhez szerves alapfogalmai a szubjektumnál a *tárgyasulás* mint az életmenet alapvető külsődleges lenyomata, és az *elsajátítás* mint a külvilág önformáló befogadása, magunkba oldódása. Az eredendő „dolgozva-tevékeny nembeli élet” azonban szerinte a magántulajdonra alapozott munka és termelés időközben kialakult viszonyaitól sújtva eltorzult és vakvágányra siklatta az egyéni önfejlődést. A súlyos szövődmény neve: *elidegenülés*. Megújítva azonban a filozófiatörténetben Hegel és mások nyomán már ismert fogalmat, Marx ezt a kapitalista társadalom antinómikus természete folyományaként írta le. (Később a „szocialista”

világ ideológusai nehezen szenvedhették a tényt, hogy rendszerük sem tudott ettől a szörnyű örökségtől megszabadulni.)

Továbbá a spekulatív felfogások ellenében Marx síkra szállt a *társadalmi gyakorlat elméleteként* értett filozófia mellett, mellyel társadalmi eredete szerint dekonstruálható és átvilágítható az időben a *magántulajdon* valamint a *munkamegosztás* elsöprő fejleménye, ezek ugyanis egyaránt az elidegenedési folyamatból levezethető – később már önszilárdító – alapköveivé váltak a modern tőkés rendszernek. Azon rendszernek, aminek főbb jellemzőit szerinte a hőskor „nemzetgazdászai” is elárulják őszinte pillanataikban és fedezet nélküli axiómakergetéseikben: a munka abszolútizálása; pénz mint földi istencél, egyben univerzális nyelv és a társadalmiság maga; szuggerált és idomított evilági szükségletek moralizmusa; profitérdekek vezérelte nemzetgazdaság, és így tovább.

Emellett kommunizmusképéről is vall az ifjú Marx, azzal az előzetes posztulátummal, mely szerint a nő társadalmi alávetettsége (egyúttal az alávető férfi deformálódásának) mikéntje az emberi viszonyok elidegenedésének legpregnansabb kifejeződése.

Szerinte tehát a „nyers és gondolatnélküli” kommunizmus-forma egy gyakorlatba erőltetett egyenlőségelvről ismerszik meg, melyben a tőkét az állam képében politikai autoritássá emelik, ami által csak a bér munkási helyzetet terjesztik ki mindenkire. Azaz a kardinális választóvonal nem az állami és a magántulajdon között húzódik, hanem tulajdonosság és tulajdontalanság közt. Említett megfeleltetési invenciója szerint az ilyen átalakulás *pars pro toto* a nő közös tulajdonként kezeltiségeként írható le.

Ezzel szemben a *humanista kommunizmus* légiesebb körvonalú terminusokban elbeszél praxisában: „a magántulajdon pozitív megszüntetése” nyomán „a társadalom az embernek a természettel való kiteljesedett lényegegysége” és „az összes emberi érzékek és tulajdonságok teljes emancipációja” felé nyílik meg a fejlődési út. Az erre lépő „szocialista ember” immár átlátta tudattalan és uralatlan előtörténetét, szembenézett vele és írni kezdheti saját(kezü) történelmét.

Azonban, ahogy körünkben elhangzott, a tényleges „történelem, e vén vakondok nem adott hosszú távú opciót e látomásnak”. Mindazonáltal mint *társadalmi előrelépésként* felismert jövőperspektíva váltig érdemes tanulmányozásra, csakúgy mint az ehhez alapot jelentő, egy egykori forradalmasodó évtizedről tanúskodó kordiagnózis.

Eöry Áron

TEAHÁZI SZERTARTÁSOK: MTA TUDÓS KLUB

Erdődy Gábor:

„Jelszavunk: alkotmányos jog és szabadság”

Görgei Artúr politikai tartalmú megnyilatkozásai a forradalmi átalakulás és az önvédelmi háború/szabadságharc időszakában¹

Görgei Artúrt méltán tekinti a történetírás és a közvélemény a magyar história egyik legnagyobb hadvezérének. Sorsdöntő szerepe volt abban, hogy a magyar forradalom és szabadságharc 1848–49-ben Európában egyedülálló teljesítményre volt képes, és a függetlensége megvédéséért folytatott küzdelme vérbefojtására a többször legyőzött Habsburgok a cári hadsereg segítségét voltak kénytelenek igénybe venni. Alábbi tanulmány nem a hadvezérrel kíván foglalkozni, hanem a zseniális stratégia politikai tartalmú megnyilvánulásainak vizsgálatára, állásfoglalásai meghatározó tendenciáinak, legjelentősebb csomópontjainak megragadására vállalkozik. Joggal merülhet fel a kérdés, indokolt-e ezzel foglalkozni, hiszen Görgei nem volt politikus, állásfoglalásait – különösen internálását követően – többször tévedések illetve szubjektív elfogultságok alakították, melyek azonban távolról sem kisebbítik kimagasló katonai érdemeit. Az igenlő választ személyének történelemformáló korabeli kisugár-

¹ Alábbi tanulmány a 2016-ban az ELTÉ-n megrendezett Görgei-konferencia előadása alapján készült, s a Hermann Róbert szerkesztésében 2020-ban megjelent kötetben közölt alapszöveg jelentős részletekben kiegészített, továbbgondolt/továbbfejlesztett változatát képezi. A végleges szöveg kialakításában komoly segítséget jelentett Hermann Róbert és Kedves Gyula rendkívül alapos és részletes lektori bírálata.

zása, valamint a szerepének későbbi megítélését befolyásoló aktualizáló megfontolások napjainkig érvényesülő hatása indokolja. A Görgeiről megfogalmazott vádakkal szembeni indokolt és szükséges rehabilitáció során ugyanis megszólalt a hadvezért bölcs reálpolitikusként láttató, Kossuth ugyancsak méltatlan lejáratásával összekapcsoló torzító eszményítés is. Mindehhez jelentős mértékben járul hozzá az a visszaemlékezés (lásd Görgey Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*), amelynek szerzője – amint arra Katona Tamás rámutatott – kifaragja

utólag a politikailag tévedhetetlen, az alkotmányos monarchiához, az osztrák–magyar államszövetséghez mindvégig következetesen ragaszkodó Görgei szobrát, egy olyan figuráét, amelyik a szabadságharc egyetlen időszakában sem hasonlít az igazi Görgeire. Emlékiratának megírása során a szabadságharc tábornoka ugyanis „politikai fejtegetéseiben torzít: nem az akkori Görgei gondolatairól és érzéseiről tájékoztat, hanem egy később kialakított, mindvégig változatlan elveket hirdető és politikailag csalhatatlan Görgei alakját állítja élénk, a következetesség élő szobráét”.²

Valójában, mint ahogy Kossuth Lajos teljesítménye sem attól lesz nagyobb, ha Görgeit alaptalanul hazaárulóként bélyegzik meg, úgy Görgei nagyságát sem az bizonyítja, ha Kossuthot megpróbálják lejáratni, teljesítményének értékét megkérdőjelezni. Igaz, az okkal sértett Görgei visszaemlékezésében folyamatosan tévedő, hibát hibára halmozó, gyáva, dilettáns, időnként egyenesen csaló, hazudozó, „szájhős”, „nagyotmondó”, „kétszínű” politikusnak láttatja a szabadságharc élharcosát, az önérzetében megsebzett visszaemlékező sértettségéből táplálkozó túlzásait azonban nem kötelező átvenni. Mindenekelőtt Hermann Róbert történetírói munkásságának köszönhetően pedig mára már megteremtődtek Görgei Artúr pályája objektív, a történelmileg örökölt torzító beidegződéseket kiküszöbölő értékelésének feltételei.³

A két zseni kapcsolatát csúcs- és mélypontok váltakozása jellemezte, amelyben a kölcsönös elismerés és csodálat őszinte megvallása mellett az ugyancsak kölcsönös vádaskodás és bűnbakképzés egyaránt jelentkezett. Amikor azonban környezetük

2 Ld. Görgey Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. Bev., jegyz.: Katona Tamás. I. kötet. Budapest. 1988. Európa. (Továbbiakban: Görgey 1988) 53., 114. – 1852-ben megjelent emlékiratában Görgei Artúr „politikai nézeteinek és szerepének átstilizálásával [...] egy változatlan politikai koncepció letéteményeseként próbálta bemutatni 1848-49-es önmagát, olyan politizáló katonaként, aki igazából soha nem bízott a teljes győzelemben, aki átlátott Kossuth szónoklatain, aki kiegyezésre törekedett a szembenálló féllel, és hajlandó lett volna akár katonai puccsal is megdönteni a fennálló kormányt” – állapítja meg Hermann Róbert. – Hermann Róbert: *Görgei Artúr pályafutása*. In: *Az ismeretlen Görgei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban*, 2019. január 15.–június 23. Főszerk.: Hermann Róbert. Szerk.: Radnóti Klára–Bertók Krisztina. Budapest. 2019. Magyar Nemzeti Múzeum. (Továbbiakban: Hermann 2019) 57–58.

3 A Kossuth–Görgey-vita értelmezéséről ld. Csorba László: *Görgei-kérdés – Kossuth-kérdés. Élet és Irodalom* 2019. október 4.

intrikái hatása alól kiszabadulva személyes találkozásai alkalmával ismerhették meg egymás személyiségét és kvalitásait, maguk is felsőfokon szóltak egymásról.

A reformkor és 1848–49 attól lett a magyar történelem kiemelkedő korszaka, hogy miközben főszereplői szenvedélyes vitákon keresztül keresték a magyarság számára előnyös megoldásokat, valamennyiük számára magától értetődő volt, hogy a nagy történelmi lehetőségek kapujában félretegyék sérelmeiket, s egyéni ambícióikat alárendeljük a nemzeti összefogás érdekeinek. A reformkor, a forradalom és a szabadságharc lényegéhez, valódi üzenetéhez nem a *Széchenyi vagy Kossuth, Görgei vagy Kossuth* kérdések megfogalmazásán keresztül, hanem Széchenyi István gróf, Wesselényi Miklós báró, Batthyány Lajos gróf, Deák Ferenc, Eötvös József báró, Görgei Artúr és Kossuth Lajos egymástól elválaszthatatlan rendkívüli érdemeinek megismerésén és elismerésén keresztül juthatunk közelebb.

Az útkeresés évei

A Felvidék egyik legrégebbi magyar nemesi családjából, szepesi evangélikus világból származó Görgey⁴ Artúr neveltetésében a kisenemesi tradíció, az anyai örmény polgári világ értékrendje s a spártai szigor érvényesült. Gondolkodása alakulását a szülőföldjét jellemző sajátos háromnyelvű (magyar, német, szlovák) közeg, az evangélikus kisebbségi lét, valamint a szülőház atmoszféráját ugyancsak meghatározó „látens rendi-függetlenségi hagyomány” meghatározó módon befolyásolta.⁵

Az ifjú Görgeyt a nemzeti érzés és a nemzeti gondolat korán megérintette. 1832-ben, azaz 14 évesen a tullni császári és királyi utásziskolába történt felvétele alkalmából apjához, Györgyhöz írott levelében a következőképpen indokolta meg döntését: „katonának két okból megyek: először és mindenekelőtt a haza iránti szeretetből, minthogy ennek hasznára lehetni nekem emitt több alkalom látszik kínálkozni, mint más szakokban, másodsor a matematikai és fizikai ismeretek iránti szeretetből”. Majd azt is megvallotta, hogy „nyakra-főre tanulok magyarul, nehogy német huszár váljék belőlem”.⁶ A patrióta

4 Görgei Artúr 1848-ig y-nal írta nevét, ezért a változtatásról hozott döntését megelőző évekre vonatkozóan mi is ezt a gyakorlatot követjük.

5 Urbán Aladár: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Budapest. 2009. Argumentum. (Továbbiakban: Urbán 2009) 268., Hermann 2019: 10–11.

6 Görgey 1988: 11., 13., Hermann 2019: 12.

elkötelezettség korai jelentkezése mellett gondolkodását alapvetően meghatározta az apai család nemesi világától történő elhatárolódása. 1836-tól a Wasa-gyalogezredben, majd 1837 szeptemberétől a bécsi Magyar Királyi Nemesi Testőrségnél, 1842. május 1-jétől pedig a 12. (Nádor-)huszárezredben szolgált főhadnagyi rangban, Felső-Ausztriában, majd Csehországban. A folyamatosan komoly nélkülözések közepette élő, spártai életmódot folytató nincstelen értelmiségi ifjú katonatiszt „kemény, következetes, kíméletet sem magával, sem másokkal szemben nem ismerő”, „önérzetes, csak a saját erejére támaszkodó, értelmes és felvilágosult”⁷ szuverén személyiséggé vált.

Katonai szolgálata elvégzését azonban fokozódó mértékben megnehezítette az őt körbevevő, az önálló gondolkodást kiiktató közeg által meghatározott, folyamatosan romló közérzete. Hangulatát ugyanakkor ezzel párhuzamosan alakította egyre erősebb kötődése a magyarsághoz: 1841-től rendszeresen olvasta a kortárs magyar irodalmat, s ahogy öccséhez írott levelében megvallotta: újra „kiszakajtott magyar-nak” érezte magát.⁸ A Görgey nemzeti érzéseinek felébredését, magyarsághoz kötődésének felerősödését, nemzeti identitásának formálódását és kibontakozását lépésről lépésre nyomon követő Hermann Róbert idézi őszintén kitarulkozó vallomását, miszerint „hazám ott virul keleten, nekem is csak úgy hazám, mint neked”.⁹ A közelgő Karácsony által is felerősített honvágy okozta szenvedését apjának feltárva pedig elárulta: „Amióta tulajdonképpen anyanyelvem megtanulásának neki feküdtem: mind inkább éled bennem a vágy, e nyelv honával – szeretett hazámmal – habár csak testben is összeköttetésbe jutni”.¹⁰ A hadsereg kötelékeinek elhagyására irányuló kilépési szándékát bátyjának írott levelében elsősorban ugyancsak a magyarsághoz tartozásával indokolja, miszerint döntésében mindenekelőtt a hazája iránt érzett „ellenállhatatlan vágy” motiválta, mivel „mostani állásomban örökre távol kell élnem” tőle.¹¹

7 Görgey 1988: 10., 16., Hermann 2019: 14.

8 Görgey Artúr levele Görgei Istvánnak. Bécs, 1841. november 23., idézi: Hermann 2019: 14.

9 Görgey Artúr levele Görgei Istvánnak. Salzburg, 1842. augusztus 9., idézi: Hermann 2019: 14.

10 Görgey Artúr levele Görgey Györgynek. Wartberg, 1842. december 20., idézi: Hermann 2019: 16.

11 Görgey Artúr levele Görgey Guidónak. 1845. május 18., idézi: Görgey 1988: 16.

Bár a reformkori politikai küzdelmektől fizikailag is távol tartózkodott, a *Kelet Népe*-vitára vonatkozó álláspontját egyértelműen megvallotta. Amikor a *Pesti Hírlap* megrendelését feletteseivel kellett engedélyeztetnie, a méltánytalannak tekintett eljárás feletti felháborodásának hangot adva tette fel öccsének a költői kérdést: a magyar ember „miért ne örülhessen a betűknek, melyek nemzetének szép előrehaladását, nemes tökéletesedését, magasztos törekvéseit hirdetik?”, majd Kossuth Lajos szerkesztői érdemeit hangsúlyozva leszögezte: „valamennyi hírlapok közül a Pesti Hírlapban találni a legtöbb igazat és tartalmasat. [...] Óh, királyok, ti testvértagadók, kényurai a népnek. És miniszterek, ti királyok zsarnokai, mikor nől meg a fületek elég nagyra, befogadni az udvaroncok hízelgésein fölül még egy szemernyi igazságot is csenevész agyatok és szívetek számára”¹² – zárta radikális hangnemben megfogalmazott, a reformellenzék kossuthi irányzatával rokonszenvező gondolatmenetét.

Görgey megnyilvánulásaiából arra lehet következtetni, hogy a magyarországi reformkori fejleményeket folyamatosan figyelemmel kísérte. Az 1843–44. évi országgyűlésnek a fontos reformtörekvéseket megghiúsító működéséről kapott információkra a liberális ellenzékkel való érzelmi és tartalmi azonosulással reagált: „Éppen annak látványa, mily fáradságosan küzdenek a jó, igazságos, az igaz hazafiak a rang-, pénz- és hatalom sóvár arisztokraták s az ősi butaságban megmaradni akaró bocskoros nemesség ellen – éppen ez a látvány rád és mindenkire nézve, aki hazája javát kívánja és kinek esze, szíve helyén van, a leghathatósabb sarkantyú kell hogy legyen, szakadatlanul előre törni az óhajtott cél felé.”¹³ Szenvedélyes és türelmetlen kifakadása arról tanúskodik, hogy nemzeti identitásának kibontakozása a kor radikális elemekkel ötvözött liberális szellemiségével szimbiózisban valósult meg.

A katonai szolgálat keretei között immár „marionettpályán” mozognak érezve magát 1845. május 18-án jelezte bátyjának, hogy legkésőbb augusztusban, rangjának megtartása nélkül kilép a seregből. Döntése megérlelődésében meghatározó szerepet tulajdonított annak, hogy miközben „mostani pályám elleni mély ellenszenvem [...] elképzelhetetlen fokra hágott”, ellenállhatatlan vágyat érzett Magyarország iránt, s mindez olyan „tevé-

12 Görgey Artúr levele Görgei Istvánnak. Linz, 1843. február 26., idézi: Görgey 1988: 14., Hermann 2019: 16.

13 Görgey Artúr levele Görgei Istvánnak. Prága, 1843. augusztus 20., idézi: Hermann 2019: 16.

kenyebb, szabadabb élet utáni” vonzódással társult, ahol nem kényszerül kiszolgáltatott helyzetében az általa megvetett emberek buta parancsainak szolgálai végrehajtására. Nem titkolta, hogy tervezett lépése megtételére – az 1846 októberében egyébként megghiúsult – házassági tervei is motiválták. A császári hadsereg elhagyását közvetlenül kiprovokáló eseményt a Nádor-huszárok 1845-ös prágai munkásmegmozdulás elfojtásában játszott szerepének számára sokkoló élménye jelentette. Mivel nem kívánt egy esetleges hasonló magyarországi bevetésben részt venni, azaz hazája érdekeivel szembekerülni, 1845 júliusában levetette magáról a „gépszerű engedelmesség” kényszerzubbonyát.¹⁴ 1845 őszétől kémiai tanulmányokat folytatott Prágában a híres professzor, Josef Redtenbacher tanítványaként – kitűnő eredménnyel. Értekezését a laurinsavnak és a kaprinsavnak a kókuszdió zsírsavaiban való jelenlétéről 1848. május 21-én fejezte be, és tanulmányát az Osztrák Tudományos Akadémia megjelentette.¹⁵

A tavaszi európai forrongások viharai a cseh, valamint a birodalmi fővárosban érték utol. Tanúja volt a március 13-i bécsi forradalmi megmozdulásoknak, és egyre fokozottabb érdeklődéssel követte a magyarországi fejleményeket. Március 18-án öccsének írott levelében a polgári átalakulás lelkes, elkötelezett, nemesi privilégiumairól lemondani kész híveként szólalt meg, amikor türelmetlenségének hangot adva kijelentette: „Bárcsak hazánkifiai már eltörölték volna a robotot, ezt a pokoli átkát az emberi nemnek. Igaz, hogy én könnyen beszélhetek, mert nem veszítek vele semmit, hanem legyen ma szerencsém egy pár ezer honfira akadni, aki bennem bíz, hát eltörölöm a nemességet: s itt aztán csakugyan veszteséggel járok.”¹⁶

Március 29-én Prágában feleségül vette Adèle Aubouin francia társalkodónőt és az esküvő után másnap Bécsen és Pozsonyon át Toporcra utazott, ahol átvette elhunyt nagybátyja, Görgey Ferenc özvegye birtokának gazdasági irányítását. Mivel modernizációs törekvései nem találkoztak az özvegy elképzeléseivel, helyzete hamarosan

14 Görgey Artúr levele Görgey Guidónak. 1845. május 18., idézi: Hermann 2019: 16–18.

15 Hermann 2019: 18., A prágai egyetemi évekről ld. Riedel Miklós: Görgey Artúr vegyészti tevékenysége a szabadságharc előtt, alatt és után. In: Görgei Artúr, „a tiprott hős”. Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásaiából. Szerk.: Balogh Ádám–Bobay István–Hermann Róbert. Budapest. 2020. Line Design. (Továbbiakban: Riedel 2020) 12–15.

16 Görgey Artúr levele Görgei Istvánnak Prága, 1848. március 18., idézi: Görgey 1988: 6–7., illetve Hermann 2019: 19.

ellehetetlenült.¹⁷ Politikai érdeklődése kibontakozását azonban a magánéletében jelentkező problémák sem akadályozták. Az áprilisi törvények megszületését az utolsó rendi országgyűlés karzatán üdvözölte, ahol – öccse 1916-ban publikált visszaemlékezése szerint – állítólag megjegyezte: „ily nagy vívmányokat nem lehet ingyen kapni! azoknak nagy ára, vérdíja szokott lenni, ezt az árat meg kell adnunk, ha előre nem: hát utólag”.¹⁸

A szisztematikus karrierépítés jegyében május végén felkereste Eötvös Józsefet, hogy a pesti egyetem vegytani tanszékére esetleg benyújtandó pályázatának lehetőségeiről és esélyeiről tájékozódjon,¹⁹ és meglátogatta Széchenyi Istvánt is. A progresszív értékek iránti vonzódása jeleként öccse társaságában, a Radical Kör gyakori látogatója volt, 1848–49 radikális sajtója pedig mindvégig Görgeyt tekintette a szabadságharc méltó fővezérének. Korabeli politikai orientálódását közvetve jól érzékelteti az az epizód is, amikor 1847 őszén az utolsó rendi országgyűlésre történő felkészülés jegyében a vele bizalmas baráti kapcsolatot ápoló öccse, a fiatal jurátus István a Pest-megyei választási felvonulásban a bocskoros tömeg élén haladva lelkesítette Kossuth híveit. A szó klasszikus értelmében forradalmárnak azonban – Kosáry Domokos szerint – mégsem nevezhetjük, sokkal inkább olyan fiatalembernek, akinek magatartását „a feudális, nemesi úrhatnamság és az arisztokrata gőg ellen” irányuló „radikális indulat” határozta meg.²⁰

A forradalom szolgálatában

A polgári átalakulás és a nemzeti önrendelkezés elkötelezett híveként Görgey a Batthyány-kormány május 16-i, a császári hadseregből korábban távozó sorezredi tisztet a szerveződő honvédsereghez történő csatlakozásra buzdító felhívására lépett az aktivitás mezejére, visszatérve eredeti hivatásához századosi rangban.²¹ „Hadba indulása” előtt,

17 Urbán 2009: 268., Hermann 2019: 19.

18 Ld. Görgey István: Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Budapest. 1916. Magyar Tudományos Akadémia. (Továbbiakban: Görgey 1916) 337., Hermann 2019: 19.

19 Az egyetemi oktatásba történő bekapcsolódás gondolata Görgeyt már régebben foglalkoztatta, ehhez ld. Görgey 1916: 276., 290–291., Riedel 2020: 16.

20 Görgey 1988: 6–7., Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. Budapest. 1994. Osiris–Századvég. (Továbbiakban: Kosáry 1994) I. kötet. 18–19., 375., Hermann 2019: 19.

21 Görgey 1988: 22., Hermann 2019: 19.

a *Márczius Tizenötödike* június 5-i számában, „egy kviétált huszár főhadnagy” aláírással megjelent radikális hangvételű cikkében szociális érzékenységét és puritán egyszerűségét megvallva foglalt állást az új honvédtiszti egyenruha kérdésében, amikor saját helyzetét is megélve, a drága és díszes megoldást elutasítva, kifejtette: „Vagy talán már egészen megfeledkeztünk arról, hogy nemcsak a gazdagok soraiban, hanem a legszegényebbek közt is mindig találtnak főtisztnak alkalmas egyének? Vagy talán azt hiszik, hogy éppen a jövőben egyedül a gazdagok osztályában fog teremni az értelmiség és a haza iránti buzgóság? Vagy talán úgy fogjuk fel az egyenlőség szellemét, miszerint ily praktikus rendszabályok által a legszegényebb osztályt a főtisztségre való kilátástól is szándékosan elzárjuk?”²² Az egyenlőség eszméje melletti elkötelezettségéről tanúbizonyságot téve 1848 nyarán pedig áttért nevének γ-os írásmódjáról az i-re.²³

Június 9-én a Győrött szerveződő 5. honvédszászlóaljhoz kapott kinevezést, majd alig egyhónapos szolgálatot követően a miniszterelnöki hivatal hadügyi és nemzetőrségi kérdésekkel foglalkozó részlegébe került. A hazai fegyvergyártás előkészítésének munkálataiba bekapcsolódva, Batthyány július 13-án kelt megbízásából Bécsbe utazott, hogy szerződést írjon alá a Dietrich-kereskedőház által felajánlott, Konstantinápolyban és Szmirnában tárolt fegyverek beszerzéséről (a szerződés végül nem jött létre), majd augusztusban sikeres tárgyalásokat folytatott Prágában az ottani Sellier és Bellot-lőkupakgyár képviselőivel. Mintegy kétmillió lőkupak vásárlásáról született szerződési ajánlattal hazatérve elkészítette a tervezett csappantyú- és gyutacsgyár létrehozására vonatkozó, Kossuth támogatását is élvező tanulmányát. Az ügyintézés során Batthyány és Kossuth egyaránt személyesen megtapasztalhatta a szakszerűséget határozottsággal ötvöző fellépését, ami sokban hozzájárult a Görgei személye iránti bizalom megérlelődéséhez. A prágai és a bécsi missziót követően a Nemzetőrségi Haditanács munkatársa lett.²⁴

22 Görgey Artúr cikke a honvédsereg egyenruhájáról. Budapest, 1848. június 5. Közli: Görgei Artúr válogatott írásai. Értekezések vitairatok, cikkek, interjúk. 1848–1915. Vál. és s. a. r.: Hermann Róbert. Budapest. 2018. Zrínyi. (Továbbiakban: Hermann 2018) 67–68., Idézi: Görgey 1988: 22., Urbán 2009: 268., Hermann 2019: 19.

23 Hermann 2019: 19. – A forradalom és a szabadság ügye mellett magát elkötelező katona döntését tiszteletben tartva nevét a folytatásban mi is i-vel írjuk.

24 Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest. 1973.

Miután Ivánka Imrével közösen kidolgozta „az önkéntes mozgó nemzetőrség” négy tábora felállításának koncepcióját, Batthyány Lajos augusztus 27-én kiadta ezen alapuló miniszterelnöki rendeletét, s a két tervező őrnagyi előléptetése mellett Görgei a Tiszán-inneni kerület központját képező szolnoki bázis irányítására kapott megbízatást. Augusztus 29-én Ivánka társaságában meglátogatta Kossuth Lajost, s találkozásuk során megvallotta a pénzügyminiszternek az 1848-as alkotmány melletti elkötelezettségét. Valószínűleg szeptember 13-án írt, datálatlan levelében pedig valóságos hűségnyilatkozatot juttatott el a posztjáról lemondott pénzügyminiszternek, „életre-halálra kész embere”-ként jelölve meg önmagát. Amint arra Urbán Aladár rámutatott, ezzel Görgei jelezte, hogy az elmélyülő válságból a Kossuth által képviselt politikában látja a kiutat, s a posztjáról lemondott pénzügyminisztert tekinti az önvédelmi háború vezetőjének. Határozott és lojális magatartásával sikerült is elnyernie Kossuth bizalmát.²⁵

Szeptember 5-én ügyei intézése során Szemere Bertalannal is személyes kapcsolatba került. Másnap kiadott rendeletében a belügyminiszter arra is felhatalmazta Görgeit, hogy a katonai feladatok elvégzése mellett a rend és a fegyelem megőrzése érdekében szükség esetén a hadi törvényeket teljes szigorral alkalmazza. A „tettvágytól égő fiatal őrnagy” nagy lelkesedéssel látott hozzá az önkéntesek kiállítását ösztönző szervező tevékenységéhez, s „a magyar haza és a magyar korona” melletti szenvedélyes elkötelezettségének hangot adva, helyenként ingerülten és türelmetlenül ostorozta az érintett megyei törvényhatóságok lassú, kellő bátorságot, gondosságot és alaposágot nélkülöző, nem kellőképpen eredményes hozzáállását.²⁶

Poszítív tapasztalatai és információi birtokában Batthyány Lajos szeptember 24-én személyes kihallgatáson fogadta Görgeit és kinevezte a pákozdi csata előtt kiépített védelmi rendszer fontos részét képező Csepel-sziget teljhatalmú, a polgári és katonai hatóságok fölé rendelt, majd 25-én minden nem Móga János altábornagy alá tartozó,

Akadémiai. (Továbbiakban: Urbán 1973) 90., 94., Urbán Aladár: Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála. Budapest. 2007. Argumentum. 237–238., Urbán 2009: 269–270., Riedel 2020: 18–19.

25 Ld. Görgei Artúr levele Kossuth Lajosnak. Pest, 1848. szeptember 13. In: Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése. 1848–1849. Összeáll., szerk.: Hermann Róbert. Budapest. 2001. Osiris. (Továbbiakban: Hermann 2001a) 46–47., vö. Urbán 2009: 277., Hermann 2019: 20.

26 Urbán 1973: 187–188., Urbán 2009: 268., Hermann 2019: 21.

a Duna-mentén állomásozó csapatok parancsnokának. A szigetre koncentrálódó déli népfelkelés főparancsnokaként megakadályozta a Karl Roth vezérőrnagy által vezetett horvát hadosztály csatlakozását a Habsburg-ellenforradalom szolgálatában álló Josip Jellačić báró horvát seregéhez. Rögtönítélő haditörvényszéki eljárás lefolytatására is felhatalmazással rendelkezve, elszántságáról tanúbizonyságot téve hozta meg ítéletét a hazaárulással megvádolt Zichy Ödön gróf szeptember 30-án végrehajtott kivégzéséről, s a nemzeti ügy melletti szokatlanul radikális fellépésével magára vonta sokak figyelmét.²⁷

A főhadiszintér eseményeit is figyelemmel kísérve véleményéről folyamatosan tájékoztatta az általa fontosnak ítélt személyeket. Batthyáynak címzett szeptember 27-i jelentésében indulatosan kifakadt a Jellačić irányítása alatt Magyarországra betört horvát csapatok megállítására hivatott magyar „fősereg örökös hátrálása” ellen. „Én az örökös hátrálást nem fogadom el. Móga gyáva viseletével meg fog hiúsítani minden törekvéseinket és közös veszünk lesz a következése” – állapította meg, majd erős érdekérvényesítő képességét is megvillantva a „tettre kész, forradalmi lendületű őrnagy”²⁸ határozott fellépést sürgető, önbizalomtól duzzadó forradalmi hangvételő, magát a megmentő pozíciójába helyező levelében arra hívta fel a figyelmet: „Méltóságod megmentheti a hazát, ha vezérnek olly egyént nevez ki, aki mer. Különben veszve vagyunk.”²⁹

Az Országos Honvédelmi Bizottmánynak október első napjaiban írott jelentéseiben lelkesedést és önbizalmat tápláló helyzetértékeléseivel buzdított további helytállásra, győzelmekre. Az OHB általa nem ismert állásfoglalásával szemben pozícionálva önmagát október 1-jei levelében szenvedélyesen utasította el a tűzszünet lehetőségét: „Csak most el mindegyikkel, aki fegyverszünetről még csak álmodozik is, – de el örökre” – szorgalmazta és kijelentette, hogy azt nem hajlandó elfogadni.³⁰ Pázmándy Déneshez október 2-án intézett, a hősiesen küzdő népfelkelők iránt érzett lelkesedéstől átítatott levelében pedig szárnyaló optimizmussal szorgalmazta a népből erőt merítő

27 Urbán 1973: 189., Görgey 1988: 28–30., Urbán 2009: 280., 284., Melkovic Tamás: Vezérszerep helyett bitófa. Zichy Ödön gróf politikai metamorfózisa. *Aetas* 2016/1. sz. 132–153., Hermann 2019: 22–24.

28 Urbán 2009: 282.

29 Görgei Artúr jelentése Batthyány Lajosnak. Ercsi, 1848. szeptember 27., idézi: Urbán 2009: 282.

30 Urbán 2009: 285., Hermann 2019: 25.

határozott politika folytatását: „Csak most erélyt, csak most erőfeszítést, és mentve vagyunk, mert a nép – könnyezve írom – velünk tart.”³¹ Az idézett túlhevült, bizonyos értelemben túldimenzionált megnyilatkozásokból Urbán Aladár arra a következtetésre jutott, hogy Görgei „a Zichy kivégzését követő órákban túlértékeltette tette jelentőségét és személye fontosságát”.³² Hermann Róbert szerint pedig „valósággal megmámorosodott e napok egymást követő eseményeitől és a kapott önálló cselekvési körtől”.³³

Görgei szereplése pozitív visszhangot váltott ki a meghatározó pesti politikai körökben. Pályája alakulására különösen fontos hatást gyakorolt Madarász László iránta érzett megkülönböztető rokonszenve, amiről a radikálisok vezére október 5-i levelében tett hitvallást: „Madarász László Görgei vezér s polgár barátjának idvezletet s szíves kéz szorítását” küldi. „Soha nem várj utasítást, Te vezérnek születted, tégy, győzz [...] Te már nekem fővezér vagy [...] Hazánk életének nagy súlya kezedben [...] Te nem ismeresz engem barátom Görgei! De én bízok benned.”³⁴ A Görgei személye iránt megnövekedett bizalom jeleként az OHB a Roth tábornok felett aratott győzelem napján, október 7-én döntött ezredesi előléptetéséről.³⁵ Ebben a bizakodó, kölcsönösen barátságos légkörben kapta kézhez Görgei Kossuth hozzá intézett október 9-i levelét, amely arra invitálta, hogy „azon eszmének kivitele iránt, mely bennünket jelenleg foglalkoztat, Önnel személyesen érintkezhessünk [...] körünkbe siessen a lehető leggyorsabban velünk értekezni”.³⁶ A két nappal később megvalósult bizalmas megbeszélésen az OHB elnöke titkos terveit felfedve elárulta, hogy gyanúval szemléli Móga János altábornagy hadvezetését, s ezért a megbízható emberként és hozzáértő katonaként megismert Görgeit kívánja a parndorfi táborba küldeni azzal a felhatalmazással, „ha árulást tapasztalna, azonnal vegye át a sereg parancsnokságát, és lépje át a határt”.³⁷ S miután tábornoki előléptetési tervébe is

31 Görgei Artúr levele Pázmándy Dénesnek. Újfalú, 1848. október 2., idézi: Kosáry 1994. I. kötet. 19–20., Urbán 2009: 289., Hermann 2019: 24.

32 Urbán 2009: 285.

33 Hermann 2019: 25.

34 Madarász László levelét idézi: Urbán 2009: 292., Hermann 2019: 24.

35 Urbán 2009: 290.

36 Kossuth 1848. október 9-i levelét idézi: Urbán 2009: 293.

37 Az 1848. október 11-i megbeszélésről ld. Görgey 1988: 30., Kosáry 1994. I. kötet. 22–23.,

beavatta az ifjú katonát, Görgei jelentősen megnövekedett küldetéstudattal³⁸ érkezett meg október 13-án Móga táborába.

Az önvédelmi háború vállalása – Kossuthtal szoros együttműködésben

A szeptemberi válság drámai óráiban a Kossuthtal kialakított kölcsönös bizalom és a nemzet szolgálatának kérdésében megnyilvánuló teljes egyetértés jegyében Görgei az alkotmánysértő Habsburg reakcióval szembeni, az V. Ferdinánd által szentesített áprilisi törvényekben lefektetett legitimitás talajára helyezkedő jogszerű önvédelmi háború vállalása mellett kötelezte el magát.³⁹

Ismeretes, hogy az október 6-i bécsi forradalom megsegítését az országgyűlés pozitív határozatának birtokában Kossuth a nemzeti érdekeket s az egyetemes haladás ügyét egyaránt szolgáló stratégiai jelentőségű feladatnak és morális kötelességnek tekintette, Móga főparancsnok a sereg gyengeségére hivatkozva azonban ellenezte a támadás megindítását. Parndorfba megérkezve Görgei is megtapasztalta a sereg felkészületlenségét. S bár az október 27-én megtartott haditanács katonai szempontból fenntartásokat fogalmazott meg a Lajta átlépését illetően, a körülményeket mérlegelve – Kossuth személyes hatásától sem függetlenül – végül maga is arra szavazott, hogy politikai megfontolásokból meg kell kísérelni a támadást: „Nincs választás, előre kell menni, mert ha nem megyünk, többet veszítettünk, mintha három csatát vesztenénk” – jelentette ki határozottan.⁴⁰

A kudarccal végződő október 30-i schwechati csatát követően Kossuth, benne ismerve fel a nemzet védelme teendőinek ellátására egyedül alkalmas hadvezért, tábor-

Urbán 2009: 294., Hermann 2019: 25.

38 Ld. Urbán 2009: 296.

39 Görgey 1988: 8–9., 27.

40 Ld. Szabad György: Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Budapest. 1977. Kossuth. (Továbbiakban: Szabad 1977) 149., vö. Görgey 1988: 33., 202., Kosáry 1994. I. kötet. 24., Hermann Róbert: Kossuth hadserege, Kossuth fővezérei. Budapest. 2007. Argumentum. (Továbbiakban: Hermann 2007) 160–162., Hermann 2019: 26. – Görgei szerepéről részletesen ld. Hermann Róbert: Görgei Artúr a Lajtánál. 1848. október 7.–november 1. *Történelmi Szemle* 1992/3–4. sz. 285–308.

noki előléptetése⁴¹ mellett a feldunai hadtest parancsnokának nevezte ki.⁴² A „hadsereg vezetése az önvédelmi harcot teljes szívvel vállaló Görgei tábornok kezébe került”.⁴³

1848 novembere és decembere az önvédelmi háború megvívására történő felkészülés szempontjából stratégiaileg meghatározó fontosságú időszaknak bizonyult. A seregszervezés kérdésében a két kiemelkedő személyiség felfogása nem mindenben egyezett. Míg ugyanis Kossuth a meghatározott időre szolgálatot vállaló önkéntes mozgó nemzetőralakulatok táborban tartását, s azok honvédszászlóaljja történő átalakítását szorgalmazta, a professzionalizmus szempontjait szem előtt tartó Görgei a regularizálódni nem hajlandó alakulatokat komoly biztonsági kockázatnak tekintette, s igyekezett megszabadulni a komoly feladatok megoldására alkalmatlan elemektől. A tábornok ugyanis kétségbe vonta, hogy a hazafiúi lelkesedés képes pótolni a sikeres harcviseléshez szükséges katonai erényeket, és meg volt győződve arról, hogy a csapatai létszámának átmeneti csökkenésével járó döntéseivel hosszabb távon serege morális megtisztulását, valamint szakmai megerősödését mozdítja elő. A mutatkozó véleménykülönbség egyelőre azonban nem zavarta meg a harcostársak kapcsolatát, november és december folyamán szorosan együttműködve keresték a nemzet számára legkedvezőbbnek tűnő megoldást. Az Országos Honvédelmi Bizottmánynak küldött november 11-i jelentésében a tábornok egyenesen azt javasolta, hogy a rendkívüli helyzetre való tekintettel, s a nemzeti egység biztosítása érdekében Kossuthot diktatórikus hatalommal ruházzák fel.⁴⁴ Bár az ajánlott megoldást Kossuth elutasította, az együttműködésüket megalapozó kölcsönös bizalom érvényesülését méltató válaszában leszögezte: „mi ketten egymás között nem affektáljuk a formákat, egyikünk sem vágyik a hatalomra, hanem mindenkünk vágyik jót és jól tenni a hazának”.⁴⁵

A romló bel- és külpolitikai pozíciók ismeretében komoly politikai jelentőséggel bírt a feldunai hadtest parancsnoka és kormánybiztosa, Görgei Artúr és Csány László novem-

41 Görgey eredetileg október 11-i tábornoki kinevezése történetének részleteit ld. Hermann 2007: 64., 67.

42 Kosáry 1994. I. kötet. 15., 24., Hermann 2007: 171., Hermann 2019: 26.

43 Hermann 2007: 177.

44 Görgei Artúr jelentése az OHB-nek. Pozsony, 1848. november 11. In: Hermann 2001a: 96.

45 Kossuth Lajos levele Görgei Artúrnak. Budapest, 1848. november 18. In: Hermann 2001a: 118.

ber 26-án a dinasztikus érzelmű tisztek dilemmáinak oszlatása céljából kiadott, közösen ellenjegyzett nyilatkozata. A dokumentum leszögezte, hogy a Magyarország ellen támadók visszaélnek V. Ferdinánd nevével, és állításaikkal ellentétben nem tekinthetők a fejedelmi akarat végrehajtóinak. A tisztek kijelentették, hogy a királyi esküvel szentesített áprilisi alkotmányt megvédik, és mindent megtesznek az Ausztria és Magyarország közötti törvényes viszonyok helyreállításáért, melynek bekövetkezéséig készek az Országos Honvédelmi Bizottmányt az ország jogszerű kormányának elismerni. „Jelszavunk: alkotmányos jog és szabadság, ez alatt készek vagyunk minden megtámadás ellen, utolsó csepp véréig küzdeni, és ez alatt reménylünk minden törvénytelen erő és ármány ellen győzni” – hangsúlyozta az önvédelmi háború melletti elkötelezettséget sugárzó állásfoglalás.⁴⁶

A politikai és a katonai vezetés együttműködésének morális megerősítését eredményezte a december 2-án Olmützben lezajló negatív fordulat, a magyar király „lecserélésére” irányuló Habsburg kísérlet. A trónörökös Ferenc Károly visszaléptetésével a 18. életévét éppen elérő Ferenc József trónra ültetésének bejelentése a magyar politikai közvélemény elsöprő többségének felháborodását váltotta ki. Az alkotmányellenes provokációra reagálva a parlament az érvényes jogrendre támaszkodó határozatában szögezte le, hogy a trónváltozást érvénytelennek tekinti és bejelentette, hogy a magyar nemzet a törvénysértésre a törvényesség alapján vívott önvédelemmel válaszol. A rendkívüli helyzetben különös jelentőséggel bírt a feldunai hadsereg december 10-i állásfoglalása. A Kossuth politikai nézeteivel ekkortájt teljes mértékben azonosuló Görgei és Csány közös aláírásával kibocsátott nyilatkozat az országgyűlési határozatot elfogadva ismételt elkötelezte magát a függetlenség mellett és leszögezte: a jogsértésnek ellenszegülve kötelességének tartja az áprilisi alkotmány megvédését a kormány rendeletei alapján.⁴⁷

46 Görgei Artúr és Csány László nyilatkozata a császári és császári királyi fővezéri kiáltványokról. Pozsony, 1848. augusztus 25. Közli: Hermann 2018: 72. Idézi: Hermann Róbert: A mester és a (hűtlen) tanítvány. In: Kossuth Lajos 1802–1894. Kossuth Lajos és kortársai. Budapest, 2002. Kossuth. (Továbbiakban: Hermann 2002a) 58., vö. Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története. Pest, 1871–1872. Ráth. (Továbbiakban: Horváth 1871–1872) II. kötet. 155., Kosáry 1994. I. kötet. 26–27., Erdődy Gábor: „Szabadságot mindenben és mindenkinek.” A belga alkotmányos rendszer létrejötte és működése 1831–1848. Budapest, 2006. Argumentum. (Továbbiakban: Erdődy 2006) 147.

47 Görgei Artúr és Csány László nyilatkozata a feldunai hadtest nevében V. Ferdinánd lemondásáról és I. Ferenc József trónra lépéséről. Közli: Hermann 2018: 73–74. A nyilatkozat jelentőségéről ld. Horváth 1871–72. II. kötet. 176., Hermann 2002a: 58., Erdődy 2006: 148.,

Ismeretes, hogy december 16-án 52 ezer katonájával és 210 ágyúval felszerelve az Alfred Windisch-Grätz herceg tábornagy vezette Habsburg-főszereg átlépte a határt, ezzel kezdetét vette a magyar nemzet önvédelmi háborúja. Mivel az offenzívával Görgei harmincezer alig kiképzett katonát és 80 ágyút tudott szembeállítani, elkerülhetetlenné vált a hátrálás. A politikai szempontokat szem előtt tartó Kossuth a lakosság hangulatát javító apró kis győzelem elérésére buzdította tábornokát. A félreértések elkerülése érdekében fontosnak tartotta ugyanakkor biztosítani arról is, miszerint „önnek a hadi munkálatokban teljesen szabad kezet adok, s azért őszinte bizalmam, s több mint testvéri barátságomnál fogva biztonnal nem magyarázza balra, ha figyelmeztetést teszek, nem azért, hogy kövesse, hanem hogy megítélje”. Leszögezte továbbá azt is, hogy bármely kezdeményezése „nem rendelet, hanem vélemény, az ítélet öné, mint öné a dicsőség s a morális felelősség”.⁴⁸

A seregéért felelős Görgei szintén érthető módon tért ki egy megsemmisítéssel fenyegető csata elől. Sajnálatos, hogy az objektív ellentmondásokból adódó nézeteltérések feloldása a környezetük befolyásától önmagukat függetleníteni nem mindig képes harcostársak erejét meghaladta, és kapcsolatukat a kölcsönös bizalmatlanság egyre több eleme terhelte meg. Miközben ugyanis az aggódó Kossuth segítőkész, katonailag azonban hibás tanácsaiból a tábornok a lelkes, ám dilettáns civil pizskálódását érezte ki, Görgei szakmailag megalapozott ellenvetéseiben és fokozatos visszavonulásában az OHB egyre türelmetlenebb elnöke a politikai hatalom kéréseit ignoráló katona magatartásának megnyilatkozásait vélte felismerni.⁴⁹ A tábornok némely döntésétől elbizonytalanodó Kossuth megható őszinteséggel tárta fel partnere előtt kétségbeesett tehetetlenségét, amikor december 7-i levelében értetlenségének hangot adva kifejtette: „midőn én éjjeletem, nappalomat arra fordítom, hogy a hazának véderejét általában s különösen Tábornok úr seregét a lehetőségig növeljem, midőn evégett az újoncoknak [...] kiállítására és felszerelésére körül eget földet annyival is inkább megmozdítok, mert tábornok úr serege a sok önkéntes elbocsátása által nagyon meggyengült [...] Én hát már teljességgel nem tudom, mit csináljak”.⁵⁰

Hermann 2019: 27.

48 Kossuth Lajos levele Görgei Artúrnak. Budapest, 1848. november 29. In: Hermann 2001a: 88., vö. Szabad 1977: 153., Erdődy 2006: 150.

49 Kosáry 1994. I. kötet. 26., Erdődy 2006: 151., Hermann 2019: 28.

50 Kossuth Lajos levele Görgei Artúrnak. Budapest, 1848. december 7. In: Hermann 2001a:

Holott Kossuth még december 23-án is „Tisztelt Barátom”-ként szólította meg harcostársát és eltérő harcászati stratégiai elképzeléseik sem akadályozták meg abban, hogy a Karácsony napján Görgeihez írott levelében megerősítse: „önnek kezeiben határtalan bizalommal látom a vezérletet [...]. Ön a vezér, Ön határozzon”.⁵¹ Győr december 26-án bekövetkezett feladásának hírére azonban megdöbbenéssel fogadta. Csalódottságát nem kis mértékben idézte elő az a körülmény, hogy egy héttel korábbi helyzetértékelésében a tábornok arról tájékoztatta, miszerint Győr mellett döntő csata megvívására készül, a várost körömszakadtáig kívánja védelmezni, és szükség esetén akár Leonidász példáját is kész követni.⁵² Kossuth szemrehányásait Görgei őszinte elkeseredéssel élte meg és a vádakra önérzetesen reagálva, Windisch-Grätz seregének elsöprő túlerejére is rámutatva kifejtette: „amit tettem, mindig csak legjobb belátásom s meggyőződésem szerint tettem, s felelni tudok róla, akár az egész hős magyar nemzet kigyót-békát kiált rám”.⁵³

A váci nyilatkozat – a Kossuth és Görgei közötti ellentétek elmélyülése

A kölcsönös bizalomvesztés folyamata Pest és Buda december végi kényszerű feladásával felgyorsult, a politikai vezetéssel szemben a seregen belül érlelődő indulatokat pedig tovább hevítette a Windisch-Grätz táborába igyekvő magyar parlamenti békeküldöttség december 31-i megjelenése. Mindenekelőtt azt rótták Kossuthék szemére, hogy a tisztkart nem vonták be a misszió előkészítésébe, s nem is tájékoztatták megfelelően a magyar tárgyalási pozíció tartalmáról. A küldöttség megérkezésekor a főhadiszállástól távol lévő Görgei Ferenc József hatalmának akárcsak indirekt módon történő tudomásulvételét is elutasította, s a vele való kapcsolatfelvételtől elhatárolódott.⁵⁴

165–166., Erdődy 2006: 151.

51 Kossuth Lajos levele Görgei Artúrnak. Budapest, 1848. december 24. In: Hermann 2001a: 212., Erdődy 2006: 152.

52 Görgei Artúr levele Kossuth Lajosnak. Győr, 1848. december 19. In: Hermann 2001a: 198., Erdődy 2006: 152.

53 Görgei Artúr levele Kossuth Lajosnak. Budapest, 1848. december 29. In: Hermann 2001a: 229–231., Erdődy 2006: 152.

54 Vö. Szabad 1977: 153., Erdődy Gábor: Kényszerpályán. A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben. Budapest. 1998. Argumentum. (Továbbiakban: Erdődy 1998) 16., Hermann 2019: 28.

A Felvidék irányában visszavonuló feldunai hadtest parancsnoka 1849 első napjaiban rendkívül bonyolult politikai kérdés megoldására kényszerült, amikor tisztjei egy részének távozását megtapasztalta. Január 5-én kelt, a feldunai magyar királyi hadsereget megszólító proklamációja kibocsátásakor, az országgyűlési békeküldöttség kudarcáról még nem értesülve – amint arra Herman Róbert rámutatott – abból a helyzetértékelésből indult ki, miszerint a Habsburg-seregek offenzívája, valamint az Országos Honvédelmi Bizottmány és a parlament Debrecenbe költözése nyomán seregében „legitimációs hézag” alakult ki, miután tisztikarának nem lebecsülhető része elveszettnek érezte a háború folytatásához nélkülözhetetlen morális alapját, és kettős (az uralkodóház illetve a magyar alkotmány iránti) hűségesküje szorításában vergődött.⁵⁵

Görgei a sereg felbomlásának veszélyével szembeesülve, „a megrendített öntudat” erősítése céljából szánta el magát a nyilatkozat kihirdetésére.⁵⁶ A helyzet ellentmondásosságát pontosan tükrözték a tábornok politikai elveit összefoglaló deklaráció tartalmilag helyenként egymásnak feszülő, egy mérnöki pontossággal kiegyensúlyozott rendszerben mégiscsak koherens egészszé elrendeződő alkotóelemei.⁵⁷ Görgei emlékeztetett arra, hogy a feldunai hadtest – a magyar alkotmányt durván megsértő és ezért érvénytelennek tekintett december 2-i államcsínnel a trónjától megfosztott – V. Ferdinánd akaratából esküdött fel az alkotmányra, és hűséget hirdetett az uralkodó által szentesített áprilisi törvényekhez, s miközben határozottan elutasította a republikánus agitációt, bizalma megingásának adott hangot az Országos Honvédelmi Bizottmánnyal szemben.⁵⁸

Érvelése során tapintattal hallgatott arról, hogy a törvényesnek tekintett és védelmezett áprilisi alapot maga Ferdinánd minősítette érvénytelennek, majd támadta meg alkotmányértő október 3-i rendeletei kibocsátásával. A közjogi vonatkozásaiban Kossuth egyidejű hivatalos álláspontjával tartalmilag egybecsengő megközelítés reál-

55 Hermann Róbert: Görgey Artúr váci nyilatkozata. *Hadtörténelmi Közlemények* 1988/2. sz. 247–294.

56 Görgei Artúr váci napiparancsa és nyilatkozata az önvédelmi harc folytatásának feltételeiről. Vác, 1849. január 5. Közli: Hermann 2018: 76–79.

57 Erdődy 1998: 17., Erdődy 2006: 160.

58 Szabad 1977: 154. – Szabad Györgytől eltérően Hermann Róbert értelmezése szerint Görgei „nem mondta fel az OHB iránt az engedelmisséget, csupán szakmai irányítást követelt a hadviselésben”. – Hermann 2019: 31.

politikai lépésnek minősül, amennyiben elfogadjuk: a felelősségére bízott katonaság soraiban felgyorsuló bomlás megállítására nem maradt más lehetősége, mint annak a fikciónak a hangoztatása, hogy serege a törvényesnek elismert király akaratát képviseli, amikor az alkotmányosság megvédéséért megkezdett küzdelmet folytatja valamennyi általa elvileg lehetségesnek nevezett fenyegetéssel szemben. Félreérthetlenné tette, miszerint „a feldunai hadsereg szem előtt tartva Magyarhon alkotmányára letett esküjét, s a katonai becsületet [...] az ellenségeli bármily alkudozásnak eredményét csak úgy fogja elismerni, ha ezen alkudozás egyrészt Magyarország azon alkotmányformáját, melyre a hadsereg megesküdt, másrészt pedig magának a hadseregnek katonai becsületét biztosítandja”.⁵⁹

Proklamációjával Görgei megmentette seregét, érthető ugyanakkor, ha Kossuthban a dokumentum nem mélyítette el a tábornoka iránt érzett feltétlen bizalmat. Miközben ugyanis – amint arra a Katona Tamás rámutatott – Görgei a Magyarországra kényszerített törvényes önvédelem kérdésében Kossuthal politikailag azonos álláspontra helyezkedett, igazságtalan vádak is megfogalmazott, amikor a Debrecenbe költözést gyáva menekülésnek nevezte s a decemberi visszavonulásért a kormány hibáit kárhoztatta.⁶⁰ Kossuth bizonytalanságát és bizalmatlanságát fokozta ugyanakkor az a körülmény is, hogy a kormányzattól történt elhatárolódását követően Görgei heteken át nem vette fel a kapcsolatot Debrecenel.⁶¹

Érvelésében Görgei félreérthetlenné tette, hogy a feldunai hadtest a jövőben csak a Mészáros Lázár hadügyminiszter vagy annak helyettese által kibocsátott parancsokat hajlandó végrehajtani. Ezzel – ha nem is nevezte meg, de – azt is egyértelművé tette, hogy a népszuverenitást megtestesítő parlamentnek felelős, az önvédelmi háború munkálatait irányító kormányzat esetleges utasításait nem tekinti számára kötelező érvényűnek. A Kossuth iránti ambivalens érzéseit fegyelmezett és tárgyyszerű érvelésében elrejtve, de a feldunai hadtest parancsnokaként kiadott november 26-i és december

59 Hermann 2018: 79.

60 Katona Tamás megállapítását ld. Görgey 1988: 37., vö. Hermann 2019: 31.

61 Szabad 1977: 154.

10-i nyilatkozattól merőben eltérő hangnemű és tartalmú állásfoglalással egyértelműen az OHB-től elhatárolódó jelzéseket adott az annak dekódolására fogékony közegnek.

A kényszerű taktikai megfogalmazások kontextusából pontosan kirajzolódnak annak a politikai álláspontnak a körvonalai, amelyek félreérthetetlenül kijelölték Görgeinek az 1849 januárjában–februárjában Debrecenben kibontakozó, Magyarország helyét újradefiniáló közjogi vitában elfoglalt pozícióját. Amikor ugyanis kilátásba helyezte, hogy az V. Ferdinánd által szentesített törvények bázisára helyezkedve határozottan ellene fordul valamennyi, azok felszámolására irányuló külső és belső kísérletnek, továbbá leszögezte, hogy hadserege nem hajlandó semmiféle, a '48-as alkotmány megcsonkítását eredményező alkudozás eredményeit elfogadni, olyan platformra helyezkedett, amely elhatárolta magát az általa törvénytelen uralkodónak tekintett Ferenc József feltétel nélküli behódolást követelő pozíciójától, s a hazai republikánus törekvésektől, valamint a lelkük mélyén akár a '48-as vívmányok rovására is békét kötni kész bizonyos békepartii megnyilvánulásoktól. A Kossuthot egyébiránt erőteljesen bíráló kiáltvány – amint arra lektori bírálatában Hermann Róbert rámutatott – az 1848-as alap meghaladásának elutasítását azonban nem tartalmazta.⁶²

Görgei állásfoglalása nemzetiségi és egyházpolitikai kérdésekben

Vácról továbbvonulva kezdetét vette az 1849. januári–februári felvidéki hadjárat, melynek során Görgei a január 5-i nyilatkozatban megfogalmazott értékeket érvényesítő üzenetekkel fordult a helyi lakosság felé. Rendkívüli koncentrátságot igénylő és energiát felemésztő feladatai bravúros elvégzése közepette figyelme arra is kiterjedt, hogy modern liberális-demokrata szemlélete jegyében örökérvényű megállapításokat proklamálva kínáljon iránytűt több évszázados történelmi konfliktusok kezeléséhez, feloldásához. Január 12-én a feldunai hadsereget lelkesítő lévai, majd 20-án a bányavárosok polgárait az önvédelmi háború céljairól felvilágosító beszercebányai kiáltványában a szabadságküzdelem értelmét az alkotmányos magyar királyság áprilisi

62 Vö. Kosáry 1994. I. kötet. 30., Erdődy 1998: 16–18., Csorba László: Polgári forradalom és szabadságharc 1848–1849. In: Csorba László–Velkey Ferenc: Reform és forradalom. 1790–1849. Debrecen. 1998. Csokonai. (Továbbiakban: Csorba 1998) 224., Hermann 2019: 29–31.

törvényekben lefektetett önrendelkezési jogainak megvédésében jelölte meg.⁶³ Különös jelentőséggel bírt a nemzetiségi probléma kezelésére irányuló, február 4-én, Lőcsén kihirdetett felhívása, amelyben a szepességi szlovák lakosság egy részének körében tapasztalt magyarelles, helyenként gyűlölködő megnyilatkozásokra reagált, s a kölcsönös tolerancia igényét megfogalmazva a jóindulatú semlegesség elvárását tolmácsolta irányukban. „Nem követelem tőletek, hogy részt vegyetek a harcban, de igenis elvárom a veszteg maradást és az engedelmességet, – elvárom különösen azt, hogy a mostani jelentékeny pillanatot nem fogjátok semmilyen magángyűlölködési vagy éppen vallási bosszúcelekedetekkel – legkevésbé boldogtalan vallási gyűlölség szításával – megfertőztetni, amely Titeket és gyermekeiteket csak elmondhatatlan szerencsétlenségbe dönthetnek, és azon jövőnek reményét, amelynek számára gyermekeiteket neveltek, hosszú időre szétrombolhatnák.”⁶⁴

Február 9-én, Liptó és Szepes megyei negatív tapasztalatai hatása alatt, az eperjesi papság számára tartott beszédében pedig a vallási gyűlölködés, valamint egyház és politika káros összefonódása kapcsán fogalmazta meg véleményét. A népet nyugalomra felszólító fejtegetésében aggódva kifogásolta, hogy „a vallás olyan dolgokra használta, melyeknek a vallással semmi közük nincs”. Majd rávilágítva annak okaira, hogy „miért zsákmányoltatik ki a vallás ilyen gyalázatosan a mostani politikai harcokban”, ellenfelei célját abban jelölte meg, hogy „a nép a jelen háború valódi jelentősége iránt elámíttassék”. Demokratikus meggyőződésének hangot adva megerősítette, hogy serege olyan szabadságért harcol, amelyben „a rang, születés és pénz előítéletei elenyésznek”, s ahol „egyedül az érdem határoz mindik [é: mindenki – E. G.] sorsa felett”. A nép felvilágosításának erejében bízva s hadat üzenve a középkorbéli előítéleteknek, az egyház képviselői felé „emberbarátként” fordulva hárította el, hogy érte „felizgató beszédek tartsanak”. Arra buzdította inkább őket: „Soha se szentségtelenítsék magasztos hivatásukat azáltal, hogy politikai pártok mellett felszólaljanak. Akármelyik

63 Ld. Görgei Artúr kiáltványa a feldunai hadtesthez. Léva, 1849. január 12. Közli: Hermann 2018: 80., illetve Görgei Artúr kiáltványa a bányavárosok lakóihoz az önvédelmi harc céljairól. Besztercebánya, 1849. január 20. Közli: Hermann 2018: 81.

64 Görgei Artúr kiáltványa a Szepesség lakosságához. Lőcse, 1849. február 4. Közli: Hermann 2018: 82.

egyházhhoz, akármelyik nemzethez tartozzanak, hirdessék a morált, hirdessék a hit-tanaikat, s ezáltal igyekezzenek velünk együtt a békét eszközteni.” Zárógondolatként pedig hozzáfűzte: „A vallás nem azért van, hogy politikai célokra eszközül használ-tassék, hanem hogy a nép közt az erkölcsiséget és a humanitást terjessze”.⁶⁵

A tiszafüredi konfliktus – a Görgei és Kossuth közötti bizalom újjászületése

A két nagyformátumú személyiség elhidegülését továbbfokozta Görgei hadtestének a magyar haderő ellentámadásra csoportosuló csapatainak főparancsnoka, Henrik Dembiński altábornagy parancsnoksága alá rendelése. A hadügyminiszteri utasításban bejelentett döntés sértette a magyar tisztek érzékenységét. A katonák attól is tartottak, hogy a lengyel szabadságharcos megjelenése okot szolgáltathat a cári beavatkozásra, s a dinasztiahoz hű tisztek ugyancsak nem nézték jó szemmel a külföldi forradalmár bekapcsolódását. Görgei – aki egyébként január második felétől ismét folyamatosan tájékoztatta a kormányt tevékenységéről – a döntést olyannyira zokon vette, hogy fe-bruárban egyetlen jelentést sem küldött, sem Kossuthnak, sem az OHB-nek. Dembiński alkalmatlansága ugyanakkor a február 26-án lezajlott kápolnai csatában hamarosan beigazolódott, ami a személyével szembeni eredeti bizalmatlanságot felerősítve a tisz-tikar tiltakozásához vezetett.

A március 3-án, Tiszafüreden a politikai hatalom képviselője, Szemere Bertalan részvételével megtartott haditanácson a sikertelen egyeztetési kísérletet követően a teljhatalommal rendelkező főkormánybiztos leváltotta az együttműködést eluta-sító lengyel altábornagyot és a tisztikar kívánságára sor került Görgeinek a főserег ideiglenes vezérévé történő kinevezésére. A „lázádat” feltételező, s annak felszá-molása illetve határozott megbüntetése szándékával megérkező Kossuth – Szabad György értelmezése szerint – hajlamos volt az eseményeket a bécsi hadiakadémián végzett hivatásos tiszteknek a polgári kormánnyal szemben megnyilvánuló fenn-tartásai, valamint „az idegenekkel szembeni nemzeti szűkkeblűség” összetalál-kozásával magyarázni.⁶⁶

65 Görgei Artúr beszéde a Sáros vármegyei papasághoz. Eperjes, 1849. február 9. Közli: Hermann 2018: 83.

66 Szabad 1977: 156., vö. Csorba 1998: 231., Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc

Az OHB elnöke a tisztikar viselkedését kezdetben határozottan rosszalta, Görgeit pedig egyenesen főbe akarta lövetni. A több, mint két hónap elteltét követően létrejött személyes találkozás azonban helyreállította a kettőjük között megbomlott bizalmat. A kölcsönös közeledéshez hozzájárulhatott Kossuthnak az a felismerése is, hogy az elégedetlen hadtestparancsnokok mögött álló tisztikart és annak vezérét nem lehet megbüntetni. Ám az is feltételezhető, a kormányfő őszintén hitt annak lehetőségében, hogy békülékeny magatartásával hosszú távon megnyerheti magának s a haza érdekének Görgeit.⁶⁷

S bár a fővezérséget március 8-án a kormány Vetter Antal altábornagra ruházta át, a kibékülést március 9-én a tábornok kitüntetése koronázta meg, amikor az OHB elnöke a kiengesztelődés jeleként saját kezével tűzte tábornoka mellére Debrecenben a 2. osztályú katonai érdemrendet, gesztusával visszamenőleges érvénnyel legalizálva annak valamennyi korábbi megnyilvánulását. Az ünnepi pillanat a kitüntetett katonában sem múlt el nyomtalanul. Damjanich Jánoshoz másnap írott levelében kitoró lelkesedéssel tárta fel véleményét, mely szerint „egyedül Kossuth hisz a forradalomban. Egy antik tiszta jellem, – kár, hogy nem katona”, majd sokat ígérően hozzátette: „egyre van szükségünk. És ez: egyetértés egymás közt és az elnökkel. Én részemről szilárdan el vagyok határozva ezen ügynek érdekében minden áldozatra”.⁶⁸ Március 22-én papírra vetett soraiban pedig sokat sejtető utalással arra buzdította újra meglelt barátját: „Tisztelt Elnök úr! Csatlakozzék velem és menjünk, haljunk meg két tiszta akaratú vértanúként ez árva honért, ha azt ezen hiúság- s önzésteljes hidraszerű ármánytól megszabadítani nem tudjuk.”⁶⁹

hadtörténete. Budapest. 2001. Korona. (Továbbiakban: Hermann 2001b) 244., Hermann 2019: 34–35. (Amint arra Hermann Róbert és Kedves Gyula lektori véleményében felhívta a figyelmet: a hadiakadémia valójában Bécsújhelyen működött, és nem volt annak növendéke sem Görgey, sem Klapka, sem Aulich, sem Répásy.)

67 Ld. Kosáry 1994. I. kötet. 40., Hermann 2002a: 59., Hermann 2019: 34., vö. Horváth 1871–1872. II. kötet. 304., Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–1849-ben. Budapest. 1983. Gondolat. (Továbbiakban: Deák 1983) 269.

68 Görgei Artúr levele Damjanich Jánosnak. Tiszafüred, 1849. márc. 10. Idézi: Kosáry 1994. I. kötet. 42., Erdődy 2006: 169., Hermann 2019: 35.

69 Görgei Artúr levele Kossuth Lajosnak. Kerecsend, 1849. március 22. Idézi: Hermann 2019: 35.

Hasonlóan pozitív, a két rendkívüli történelmi személyiség közötti kapcsolat rendeződéséről tanúskodó megnyilatkozások Kossuth levéllallomásaiból is idézhetők. Csány Lászlót tájékoztató soraiban arról számolt be, hogy bár az OHB Vetter altábornagyot nevezte ki az egyesített magyar seregek fővezérének, „Görgeivel mindent tisztába hoztam személyesen. Ő becsületes ember s minden különössége mellett tiszta lelkű hazafi”.⁷⁰ A kényes találkozási Klapkának küldött beszámolójában azt emelte ki, miszerint „olyannak találtam őt, a minőnek mindig hittem: magasztos érzelmű, tiszta hazafinak”.⁷¹ A kellemetlen döntésről az érintettet tájékoztató levelében pedig „Tisztelt Barátom”-nak szólította Görgeit, s a pozitív jelzőkből ki nem fogyva nevezte „a legtisztább jellemek egyiké”-nek, „szegény hazánknek sziklaszilárd oszlopá”-nak, neki segédkezet nyújtva és kérve őt „e nehéz körülmények közt a haza megmentésére”.⁷² Amikor pedig a személyével kapcsolatosan, valamint a hadvezetésen belül tapasztalt visszásságokat érzékelő tábornok visszatérően panasszal fordult hozzá, „csüggedését oszlató szándékkal” írott március 24-i levelében „élet-halálra hű barát”-nak nevezve nyugtatgatta, lelkesítette, s a belső nemzeti egység erősítésének szándékával, az „alkotmányos hatalmakkal”, mindenekelőtt a kormányzattal szembeni nagyobb bizalomra buzdította.⁷³ Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy Vetter betegségére való tekintettel hamarosan sor került Görgeinek a főszereg ideiglenes fővezérévé történő kinevezésére.⁷⁴

Az olmützi alkotmányra adandó válasz kérdésének megítélése, a Függatlenségi Nyilatkozat fogadtatása

Az 1849. március 4-én a morvaországi Olmützben kihirdetett új birodalmi alkotmány Görgei kiegyensúlyozott közjogi pozícióját is alapjaiban kezdte ki. Amint az ismeretes,

70 Kossuth Lajos levele Csány Lászlónak. Debrecen, 1849. március 10. In: Kossuth Lajos Összes Munkái. S. a. r.: Barta István. Budapest. 1949–1966. Akadémiai. (Továbbiakban: KLÖM) XIV. kötet. 628–629.

71 Kossuth Lajos levele Klapka Györgynek. Debrecen, 1849. március 9. In: KLÖM XIV. kötet. 619–620.

72 Kossuth Lajos levele Görgei Artúrnak. Debrecen, 1849. március 9. In: Hermann 2001a: 259.

73 Kossuth Lajos levele Görgei Artúrnak. Debrecen, 1849. március 24. In: KLÖM XIV. kötet. 707–711.

74 Hermann 2019: 35.

a birodalom abszolutisztikus egységének helyreállítása mellett magát elkötelező Ferenc József katonai erőt alkalmazva kergette szét a Kremsierben üléselő, a Habsburg Birodalom újjászületésének mintaszerű liberális-alkotmányos tervezetét kidolgozó parlamentjét. Továbbá olyan oktrojált alkotmánnyal ajándékozta meg népeit, amely nem csupán Magyarország 1848 előtt létező törvényes különállását számolta fel, de figyelmen kívül hagyta a nemzetiségek jogaira vonatkozó korábbi ígéreteit is. A dinasztikus államcsínyt a magyar politikai közvélemény határozottan elutasította, s annak híre éles fordulatot eredményezett Kossuth politikájában is: „Itt többé választás nincs, hanem élet-halál harcot kell vívni, ha e nemzet élni akar” – fogalmazta meg az OHB-nek küldött jelentésében.⁷⁵

Bár a rendelkezésre álló források alapján az oktrojált alkotmány katonaság körében tapasztalt visszhangjának nem minden részleme rekonstruálható pontosan,⁷⁶ Vukovics Sebő és Klapka György visszaemlékezéseiből arra következtethetünk, hogy a közvélemény álláspontját a hadsereg többsége is osztotta. Felháborodásuknak hangot adva Damjanich és Klapka ingerülten kifakadva szögezték le, hogy „aki még most is pacifikációról beszél, azt hazaárulónak kell nyilatkoztatni,” Vécsey elkeseredésében pedig kijelentette: „soha többé az osztrákokat, inkább az oroszokat.” A sereg mellett tartózkodva Kossuth azt tapasztalta, hogy az Ausztriával való egyezkedés gondolatát senki nem említi. „Akkor reményeink magasra emelkedének, Magyarország független önállóságának képe nem mint eszme, hanem mint épülő valóság lebegett előttünk”⁷⁷ – emlékszik vissza a felfokozott hangulatú történelmi pillanatokra Vukovics Sebő. Az OHB elnökétől származó információk alapján titkári összefoglalójában Vörös Antal pedig arról tájékoztatott, miszerint „Látni kellett volna mindezen dolgokra mint tomboltak kárörvendő örömmel a vezérek, mondván, na

75 Kossuth Lajos tudósítása az Országos Honvédelmi Bizottmánynak. Cibakháza, 1849. március 18. In: KLÖM XIV. kötet. 672–674., vö. Szabad 1977: 156–157., Erdődy 1998: 43., 2006. 156., Csorba 1998: 230.

76 Az egykorú megnyilatkozások és a visszaemlékezések részletes összehasonlító elemzését ld. Hermann Róbert: Görgei és a trónfosztás. In: Komárom a szabadságharcban 1848–49. Válogatás a Komáromi Napok történész konferenciáinak előadásaiából. 1992–2016. Szerk.: Kiss Vendel–Számadó Emese. Komárom. 2016. Komáromi Klapka György Múzeum. (Továbbiakban: Hermann 2016) 53–94.

77 Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. S. a. r., jegyz.: Katona Tamás. Budapest. 1982. Magyar Helikon. (Továbbiakban: Vukovics 1982) 16., vö. uo. 6., 167–168., 28–30., Klapka György: Emlékeimből. S. a. r., bev.: Katona Tamás. Budapest. 1986. Szépirodalmi. (Továbbiakban: Klapka 1986) 104.

most csak nem lesz már olyan gyáva magyar, aki alkuról merjen álmodni, aki teszi, áruló! Most csak nem fog késni már az országgyűlés kimondani, hogy azt a hitszegő gaz házat [tudniillik az ausztriai – E. G.] elcsapja örökre.”⁷⁸

Az olmützi alkotmány kihirdetéséről Kossuth március 17-én tájékoztatta Görgeit, s bár ezt követően további levelekben is utalt a fejleményre, válaszaiban a tábornok konkrétan nem reagált rá, „jelen forrásadottság mellett” pedig „sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudjuk kettejük” feltételezett „tiszafüredi (vagy egri) megbeszélésének tényét”.⁷⁹

A tavaszi offenzíva első napjaiban a katonák körében tartózkodó, s a hadjárat mintaszerű előkészítését személyesen is megtapasztaló Kossuth Görgei iránti bizalma helyreállt. A hatvani győzelem másnapján, április 3-án készített jelentésében lelkesen számolt be arról, hogy minden úgy működik itt, „mint a jó óramű”, s hogy „Görgey a legtisztább indulatú hazafi, kiben a haza tökéletesen bízhatik, ki nemcsak nem irigylí senkinek a dicsőségét, hanem örömet nyújt a dicsőségre másnak alkalmat, – hatóságát ismeri s gyakorolja teljes mértékben, de nem affectál superioritást s ellenvetés nélkül elfogadja, ami jó”.⁸⁰ S az örömmel átélt felszabadult harmónia jegyében ugyancsak aznap arról tájékoztatta feleségét, hogy „Görgeyben nagyon nagyon csalatkoztál, ő egészen más ember, mint gondolád. Ő nem csal meg engem soha”.⁸¹ Optimizmusát a hadseregben tapasztalt, az Ausztriával szembeni elszántságot megvalló hangulat csak fokozta.

Márciusi megnyilatkozásaiban Görgei ugyancsak pozitívan értékelte Kossuth tevékenységét. Az önvédelmi háború melletti elkötelezettségét egyértelműen demonstrálták a békepárt működését szenvedélyesen elítélő sorai: „Szerencsétlen pacifikáló párt! Guillotine! Guillotine! Guillotine!” – írta Szemere Bertalannak március 22-én.⁸²

78 KLÖM XV. kötet. 898., Hermann 2016: 55.

79 Hermann 2016: 69.

80 Kossuth Lajos tudósítása az Országos Honvédelmi Bizottmánynak. Jászberény, 1849. április 3. In: KLÖM XIV. kötet. 800–802., Erdődy 2006: 177.

81 Kossuth Lajos levele feleségének. Jászberény, 1849. április 3. In: KLÖM XIV. kötet. 808., Erdődy 2006: 177.

82 Görgei Artúr levele Szemere Bertalannak. Dormánd, 1849. március 22. Ld. Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcról. Okmánytár. S. a. r., bev., jegyz.: Hermann Róbert–Pelyach István. Budapest. 1990. Szépirodalmi. 199–200., vö. Pusztaszeri László: Görgey Artúr a szabadságharcban. Budapest. 1984. Magvető. (Továbbiakban: Pusztaszeri 1984) 234. – Görgei és a békepárt kapcsolatáról ld. Kosáry 1994. I. kötet. 62–66.

Az idézett megállapításokból arra következtethetünk, hogy a Kossuth és Görgei kapcsolatát a korábbi hónapokban jellemző kölcsönös bizalmatlanság a személyes közvetlen élmények hatására feloldódott, „barátságuk” helyreállt.

Az olmützi alkotmánnyal kapcsolatos általános felháborodást, s az erélyes ellennyilatkozat kiadásának szükségességével való egyetértést megtapasztalva Kossuth az április 7-én, Gödöllőn megtartott haditanács keretében ismertette tervét, amelyen többek hangos helyeslését egyetlen disszonáns hang sem zavarta meg. Mindeközben Görgei hallgatásba burkolódzva asszisztált az eseményhez, és nem mutatta jelét jelentősebb nézetkülönbségek meglétének, mivel egyéni meggyőződésének „tökéletesen megfelelt mindaz, amit Kossuth elmondott”.⁸³ De miért nem nyilatkozott Görgei nyíltan és határozottan a Kossuth szándékaival kapcsolatos fenntartásairól a hadtestparancsnokokkal folytatott megbeszélésen? – tette fel a kérdést Klapka 1850-ben megjelent emlékiratában, miközben emlékeztetett arra, hogy a tábornok csendes asszisztálásából a résztvevők arra következtettek, mintha a két fél a kérdésben egyeztetett volna álláspontját.⁸⁴ Az emlékiratok egyik későbbi változatában ugyanakkor sokatmondóan hozzátette: Görgei „legalább velem szemben, soha a legkisebb jelét sem adta annak, hogy közte és Kossuth között ily nagy elvi különbség létezik”.⁸⁵

Az egymásnak ellentmondó információk elemzése eredményeként Hermann Róbert arra a következtetésre jutott, hogy a két főszereplő négyszemközti megbeszélésén Kossuth határozottan felvetette a Függetlenségi Nyilatkozat kérdését, amire reagálva a tábornok megfogalmazott néhány ellenvetést, „de ezek nem voltak olyan súlyúak, hogy Kossuthot komoly aggodalomra készítették volna”.⁸⁶ Amint ugyanis az a július 2-án Komáromban megfogalmazott, a kormánynak címzett, de félbeszakadt és sohasem elküldött memorandumából kiolvasható, Görgeinek nem volt tényleges politikai

83 Katona Tamás megállapítását ld. Görgey 1988: 53., vö. Vukovics 1982: 104., Klapka 1986: 106., Kosáry 1994. I. kötet. 49., Hermann 2019: 39.

84 Georg Klapka: Memoiren von Georg Klapka. April bis October 1849. Leipzig. 1850. Verlag von Otto Wigand. 156–157., idézi: Hermann 2001a: 445–447.

85 Klapka 1986: 121–124., idézi: Hermann 2001a: 77.

86 Hermann 2016: 77.

kifogása a tervezett nyilatkozattal szemben, annak nem tartalmával, hanem időzítésével, időszerűségével kapcsolatosan voltak fenntartásai.⁸⁷

Egyértelműnek tűnik, hogy visszaemlékezései állításaival ellentétben Görgei a tisztii ülést megelőző négyszemközti beszélgetés során (amelyen egyébként összetegeződtek) korántsem figyelmeztette Kossuthot elszánt határozottsággal és „éleslátással” egy esetleges függetlenségi nyilatkozat „katasztrofális” következményeire. A következő hetek levélváltásainak feltűnően szívélyes hangvétele pedig egyenesen kizárja, hogy komolyabb nézeteltérés támadt volna közöttük, s a tábornok egyidejű megnyilatkozásaiból az is egyértelműen kiolvasható, hogy érzelmei és a függetlenség ügye között ekkor még teljes harmónia érvényesült.⁸⁸

A magyar hadifoglyok ügyében Windisch-Grätz számára április 9-én megfogalmazott, majd 12-i dátummal Léván közzétett kiáltványában a magyar népet megszólítva Görgei a nyilvánosság számára is minden kétséget kizárva jelölte meg a további teendőket, amikor egyértelműen pozitív víziót felvázolva leszögezte: „a magyar sereg előre halad. Az igazság istene a szent ügynek adja győzelmét, s amerre a szabadság zászlója lebeg, az önkény zsoldosai, a népnymorgatók szolgálai futnak fegyvereink előtt”. Záró felhívásként pedig „a nemzet törvényes kormánya meghagyásából” félreérthetetlenül leszögezte, hogy „Magyarország készen áll az élet-halálrai harcra, mert a nép hosszú túrásából kifogyott, mellyel eddig elnyomói iránt viseltetett”.⁸⁹ A felhívás egyértelmű üzenete, hogy Görgei a mindent eldöntő háború megvívására készült, s annak pozitív kimenetelét távolról sem tekintette reménytelennek. Két nappal korábbi datálású, a magyar hadsereghez intézett kiáltványában pedig azon véleményének adott hangot, miszerint „nagy dolgok történtek már, még nagyobbaknak kell történniök, hogy szép hazánk igazán szabad és szerencsés legyen”.⁹⁰ S ha utóbbi megfogalmazásból óvatos

87 A memorandumtervezetet közli: Hermann 2001a: 445–447., vö. Csorba 1998: 233.

88 Kosáry 1994. II. kötet. 48., vö. Szabad 1977: 158., Hermann 2019: 39.

89 „A magyar hadsereg főparancsnoka a néphez.” Vác, 1849. április 12. Közli: Tragor Ignác: Vác története 1848–49-ben. Vác. 1908. Váci Múzeum-Egyesület. (Továbbiakban: Tragor 1908) 167–169., Hermann 2018: 88–89., idézi: Pusztaszeri 1984: 269., Erdődy 1998: 74–75., Hermann 2019: 39.

90 „A főparancsnok a vitéz magyar hadsereghez.” Vác, 1849. április 10. Közli: Tragor 1908: 136., idézi: Hermann 2018: 87.

visszafogottság is kiérezhető, a rendelkezésre álló források alapján egyértelműen megállapítható: Görgei Artúr semmi jelét nem adta annak, hogy a függetlenség megteremtésére irányuló elképzelésekkel – annak időszerűségével kapcsolatos bizonytalanságának is óvatosan hangot adva – tartalmilag és politikailag szembehelyezkedett, a Kossuth által képviselt függetlenségi politika irányában ellenszenvet tanúsított volna. Személyes tapasztalatai alapján az OHB elnöke mindenesetre joggal tért vissza Debrecenbe azzal a meggyőződéssel, hogy a hadsereg vezetői támogatják a magyar függetlenség megteremtésének gondolatát.⁹¹

Az 1849. április 14-én megtörtént trónfosztást a magyar politikai közvélemény elsöprő többsége az Ausztria által kikényszerített lépésnek tekintette. A hír a hadsereg vezérkarához április 17-én jutott el, ám az nem váltott ki körében egységes örömet. Többen megkérdőjelezték a lépés időszerűségét, mivel azonban annak politikai tartalmát nem ellenezték, a problémát sikerült kezelni. A délutáni vitát követően a Damjanich kelecsényi szállásán rendezett vacsorán azonban heves szócsata bontakozott ki, s többen a katonai diktatúra szükségességét emlegették. Nagysándor József ezredes határozottan tiltakozott a felvetés ellen, Görgei azonban szótlanul követte a fejleményeket.⁹² (Amennyiben a közzjátékról Kossuth esetleg tudomást szerzett, az semmiképpen nem táplálhatta a kölcsönös bizalom elmélyülését.) Másnap reggel a tisztikar óvásának bejelentésével kísérletező küldöttség tagjait ugyanakkor a képviseletükben eljáró Molnár Ferdinándhoz intézett megrovó és számon kérő kijelentésével – „meg kell tudnom, kik azok a protestáló feketesárga urak” – azonnali visszakozerásra készítette.⁹³ Határozott fellépésével elérte a nyugtalanság lecsillapodását, „a trónfosztás és a függetlenség kimondása nem keltett komolyabb visszhangot a hadsereg felső vezetésében”.⁹⁴

A főhadiszálláson tartózkodó Ludvigh János kormánybiztos Kossuthot tájékoztató április 18-i jelentésében megállapította: bár a helyzet „első benyomásra aggasztó

91 Szabad 1977: 158.

92 Hermann 2016: 83.

93 Hermann Róbert: Molnár Ferdinánd alezredes memorandumai. (Adalékok az 1849. április 14-i trónfosztás fogadtatásának történetéhez). *Magyar Tudomány* 1993/11. sz. (Továbbiakban: Hermann 1993) 1403.

94 Hermann 2016: 86.

volt”, mivel azonban „a tisztikar többsége a háború természetes következményének tekintette a trónfosztás kimondását, az április 17-i morgolódot a tisztikar határozott fellépése vagy bomlása nem követte [...], a hadseregben az egyetértés [...] meg nem zavartatott”.⁹⁵ Vukovics Sebő visszaemlékezése szerint nem hozott fel politikai okokat a határozat ellen Görgei sem, aki „csupán azon oldalról tőn észrevételeket, hogy hát mi lesz akkor, hogy ha bennünket a németek idő közben megvernek, és hogy ennél fogva nem kellett volna várni egy döntő csatábani győzelmet.”⁹⁶ Április 21-én megküldött jelentésében azonban a tábornok egyértelműen arról tájékoztatta a kormányzóelnököt, hogy „táborunk szelleme kitűnőleg jó. A győzelem lelkesíti a katonákat és élteti a hazának minden védnökét”.⁹⁷ A kölcsönös bizalom megerősödését jelezte Görgei hadügyminiszteri megbízatása is. Görgeit „Barátom”-nak megszólító levelében Kossuth a hadvezér kiváló képességeire hivatkozott, amikor megállapította: „organizáló fejre, s erős karra van szükség, mint a tied”.⁹⁸

A tisztiek körében mutatkozó kezdeti bizonytalanságot Görgei határozott fellépése eloszlatta. Április 29-én kibocsátott „republikánus ízű” komáromi kiáltványa pedig újra megerősítette és nemzetközi kontextusban helyezte el a nemzeti függetlenség eszméje melletti elkötelezettségét. Igaz, a proklamáció az esetleges túlzott önbizalom veszélyére is figyelmeztetett, a helyenként Kossuth gondolatait ismétlő felhívás azonban a szabadságharc melletti kiállás újabb demonstrálására összpontosított: „tinektek jutott a szerencse életetek feláldozásával megadni e szép honnak ősi önállását, nemzetiségét, szabadságát, örök fönnlétét. Ez legszebb, legszentebb feladatotok [...]. Sokan vannak köztünk, kik már kivívottnak hiszik hazánk óhajtott jövődjét, de ne ámítsátok magatokat, mert ezen harcz nem Magyarország és Ausztria közti harcz egyedül – ez

95 Ludvigh János levele Kossuth Lajosnak. Léva, 1849. április 18. In: Szacsuvay Imre. Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai. Szerk.: Kedves Gyula–Pelyach István. Budapest. 2018. Országház. 152–154., idézi: Hermann 2016: 82.

96 Vukovics 1982: 65., Hermann 2002a: 64.

97 Görgei Artúr levele Kossuth Lajosnak. Kolta, 1849. április 21. In: Hermann 2001a: 316.

98 Idézi: Hermann 2001a: 309., Zakar Péter: Görgei Artúr, a Szemere-kormány első hadügyminisztere. In: Görgei Artúr, „a tiprott hős”. Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásaiból. Szerk.: Balogh Ádám–Bobay István–Hermann Róbert. Budapest. 2020. Line Design. (Továbbiakban: Zakar 2020) 73.

európai harcz leend, a természet adta legszentebb népjog harcza a bitor zsarnokság ellen –, s győzni fog a nép, győznie kell mindenütt”.⁹⁹

S a tábornok több további megnyilatkozása is alkalomként szolgált a kormányzóelnök bizalmának megerősítésére. Az altábornagyi kinevezését május elsejei levelében például arra hivatkozva hárította el, miszerint „az altábornagyi rang akaratom ellen minduntalan visszaemlékeztetne azon schwarzgelb tisztségre, melyeknek még magyar fordítását sem szeretném címül viselni, annál kevésbé, mert én azt természetes konzekvenciának tekintem azon hős határozatnak, melyet Magyarország nemzetgyűlése hazánk függetlensége ügyében hozott, hogy mi magyarok, még a régi osztrák excellenciás függelékből is örökké kivetközzünk”.¹⁰⁰

Görgei pontosan ismerte a magyar szabadságharc európai dimenzióit, óvott az elbizakodottságtól, mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy Kossuthal összhangban elszántan buzdítson a győzelemre. Szenvedélyes Habsburg-ellenességéről és végső elszántságáról egyszerre tanúskodik a kormányzóelnöknek írt május 13-i levele, melynek megfogalmazására a Buda várában körülzárt Heinrich Hentzi von Arthurm tábornok Pest ellen elrendelt bombázásának, a kigyulladt Duna-parti paloták lángolásának megrendítő élménye készítette: „nincs toll, mely a látványt egész valóságában leírhatná, de én részemről az egész tüneményben az ausztriai dynasztia halálpompájára gyújtott fáklyáknak lobogását láttam, mert akiben e hazában még egy szikrája volt a kegyeletnek a hitszegett dynasztia iránt, azt a tegnapi tett örökre kioltotta”.¹⁰¹

A detronizáció kimondását követő hetekben született források alapján nem következtethetünk Kossuth és Görgei kapcsolatának megromlására, az április eleje és május közepe között született irományok tartalma és hangneme – amint arra Hermann Róbert rámutatott – a novemberi–decemberi „baráti korszakot” idézték. A helyreállt bizalom jeleként értelmezhető továbbá az is, hogy májusban Kossuth Görgeit

99 Görgei Artúr kiáltványa a függetlenségért vívott harc kilátásairól. Közli: Hermann 2018: 90., idézi: A parlament Debrecenben. Közli: Pap Dénes. II. kötet. Lipcse. 1870. Köhler. 422., vö. Erdődy 1998: 74–75., Erdődy 2006: 195., Hermann 2019: 39.

100 Görgei Artúr levele Kossuth Lajosnak. Tata, 1849. május 1. In: Hermann 2001a: 334.

101 Görgei Artúr levele Kossuth Lajosnak. Svábhegy, 1849. május 13. In: KLÖM XV. kötet. 319–320., vö. Deák 1983: 228., Erdődy 1998: 75., Hermann 2001b: 362., Hermann 2002a: 64.

a Szemere-kormány hadügyminiszterének nevezte ki.¹⁰² A tábornok pedig „egészen 1849. május közepéig, amíg a készülő orosz intervencióról szóló első híreket meg nem kapta, minden esetleges kételye ellenére bízott Kossuthban és a függetlenségi politika sikerében”.¹⁰³

Bécs ellen vonulni és/vagy Budát felszabadítani?

Ismeretes, hogy a magyar honvédseregnek április 26-án, Szőny-Komárom mellett aratott győzelme lezárta a tavaszi hadjáratot, s felvetette a *merre és hogyan tovább?*-kérdését. Látszólag minden érv a császáriak üldözésének folytatása mellett szólt. A Habsburg birodalmi főváros bevétele sokak szemében azzal a lehetőséggel kecsegtetett, hogy a magyar szabadságharc kitörhet nemzetközi elszigeteltségéből, s az újra fellángoló dél-németországi és az észak-itáliai mozgalmakat felerősítve, majd azokkal szövetkezve esetleg módosíthatja a nemzetközi erőviszonyokat. A Habsburg-politikusok részéről megnyilvánuló, helyenként pánikszerű aggodalom pedig igazolni látszott azt a feltevélezt, hogy a Bécsbe vezető út a magyar seregek előtt április végén nyitva áll.¹⁰⁴ Hermann Róbert megállapítása szerint azonban „a közhiedelemmel ellentétben a cs. kir. hadsereg egyáltalán nem volt olyan rossz állapotban április végén, hogy üldözése gyors győzelmeket hozhatott volna”, Bécs bevétele pedig egyébként sem jelentette volna a háború győzedelmes befejezését.¹⁰⁵

Az április 28-án megtartott komáromi haditanács elsőként Buda felszabadítása mellett döntött. Görgei, Klapka s a konzultáció résztvevői egyetértettek abban, hogy a honvédsereg a tavaszi hadjáratban rendkívül kimerült és pihenőre van szüksége

102 Hermann 2001a: 16., Hermann 2019: 41.

103 Hermann 2016: 93.

104 Varga János: Az 1848–1849-i polgári forradalom és szabadságharc. In: Magyarország története. Főszerk.: Molnár Erik. Szerk.: Pamlényi Ervin–Székely György. I. kötet. Budapest. 1964. Gondolat. 541., Spira György: Polgári forradalom (1848–1849). In: Magyarország története 1848–1890. Főszerk.: Kovács Endre. Szerk.: Katus László. 1. kötet. Budapest. 1979. Akadémiai. (Továbbiakban: Spira 1979) 381., Deák 1983: 281–282., Alekszandr Petrovics Scserbatov: Paszkevics Magyarországon. Budapest. 1984. Európa. 57., 61., Irányi Dániel–Charles Louis Chassin: A magyar forradalom politikai története 1847–1849. S. a. r.: Spira György. II. kötet. Budapest. 1989. Szépirodalmi. (Továbbiakban: Irányi–Chassin 1989) 260., Hermann 2019: 40–41.

105 Hermann 2019: 38., 40.

a regenerálódáshoz, az erősen megcsappant létszám feltöltésére, a lőszerhiány megszüntetésére. S mivel Buda elfoglalását kezdetben a politikusok és a katonák egyaránt könnyű vállalkozásnak hitték, elrendelését nem tekintették a Bécs elleni támadás alternatívájának. A javasolt koncepciót Kossuth annak reményében fogadta el, hogy a haditerv megvalósítása semmilyen körülmények között nem fogja hátráltatni a végső stratégiai cél elérését, a Bécs elleni hadjárat sikeres befejezését.¹⁰⁶

Buda gyors felszabadításának gondolatát több szempontból is hasznosnak ítélte meg. A siker várható pozitív morális hatása mellett egyrészt a tervezett csapatösszevonásokhoz kedvezőbb feltételeket biztosító utánpótlásvonalak helyreállítását remélte, de különös jelentőséget tulajdonított a főváros teljes visszaszerzésének nemzetközi megfontolások alapján is. A Habsburg Birodalom jövőjével foglalkozni hivatott, s az angol, a francia valamint a belga diplomácia által rendkívüli intenzitással szorgalmazott brüsszeli kongresszusra¹⁰⁷ várakozva ugyanis már március elején aggódva jelezte Klapkának: „félek, hogy ha a főváros siettetett visszavételével impozáns állást nem teszünk, az olasz ügyeket a mi rovásunkra találják kiegyenlíteni”.¹⁰⁸

Elképzeléseit kortársai ekkor fenntartás nélkül helyeselték. A május 21-e reggelén sikerrel zárult ostrom hírére elmondott parlamenti beszédében Szemere Bertalan miniszterelnök megnövekedett önbizalommal, s képzeleteinek szabad száguldást engedélyező lelkesedéssel szögezte le: „Magyarország szabad, és pedig szabad úgy, hogy midőn saját erejével szabadságát s függetlenségét kivívta, elég erővel és hatalommal bír közremunkálni, hogy azt Európa többi népeinek is biztosítsa”.¹⁰⁹ A kialakult helyzet alapvetően pozitív megítélésében Görgei is osztozott, amikor Kossuthhoz írott értékelésében kifejtette: „részünkről a veszteség halottakban és sebesültekben [5–600 fő – E. G.] a kiszámíthatatlan nyereséghez képest, mely Buda-vár bevétele által a hazára hárulék, alig említendő”.¹¹⁰

106 Szabad 1977: 163., vö. Horváth 1871–72. II. kötet. 583., Kosáry 1994. I. kötet. 60., Hermann 2019: 40.

107 Ld. Erdődy 2006: 273–274.

108 Kossuth Lajos levele Klapka Györgynek. Debrecen, 1849. március 9. In: KLÖM XIV. kötet. 619–621.

109 Idézi: Hermann Róbert: Szemere Bertalan. In: Erdődy Gábor–Hermann Róbert: Batthyány Lajos/Szemere Bertalan. Budapest. 2002. Pannonica. (Továbbiakban: Hermann 2002b) 274.

110 Görgei Artúr levele Kossuth Lajosnak. Buda, 1849. május 25. In: Hermann 2001a: 382.

Buda bevételének elhúzódása azonban negatív következményekkel is járt. A feladat komoly nehézségeivel kezdetben nem számoló katonai vezetés ugyanis elmulasztotta a várostrom sikeres megvívásához nélkülözhetetlen ostromlövegek időben történő felvonultatását, s az ágyúk Komáromból történő átcsoportosítása csaknem két hét kieséssel járt. A nehézségeket megtapasztalva Klapka megfontolásra ajánlotta ugyan az ostrom felfüggesztését, a tábornok azonban jogosan hivatkozva arra, hogy „ezt a tényt az egész világ olybá venné, mintha vele saját gyöngeségünket nyíltan bevallanánk”,¹¹¹ elutasította a javaslatot.

Görgei szerepéről az utókor heves bírálatot fogalmazott meg. Szabad György úgy ítélte meg, hogy a tábornok „Buda alatti hosszas táborozása nemcsak Bécs esetleges elestének szégyenétől mentette meg a Habsburg-hatalmat, hanem lehetővé tette, hogy újjászervezze hadseregét a már korábban hivatalosan bejelentett cári segítség megérkezéséig”.¹¹² A kortárs Horváth Mihály „helyreépíthetetlen következményekről” tesz említést,¹¹³ a Kossuthal egyébként nem gyakran rokonszenvező Deák István szerint pedig „eljátszotta a végső győzelem utolsó halványuló lehetőségét”.¹¹⁴ Mindeközben nem hagyható figyelmen kívül, hogy – amint arra lektori észrevételeiben Hermann Róbert rámutatott – a Bécs elleni támadás megindítását a többek között az elegendő tábori tüzérségi lőszer hiányából fakadó objektív nehézségek hátráltatták, sikere esélyét pedig csökkentette az a körülmény, hogy a Habsburgok kezén hagyott Buda biztosítására a magyar fél mindenképpen kénytelen lett volna csapatokat hátrahagyni. Bármit tett volna azonban Kossuth és Görgei, valamint a magyar honvédsereg, az alapvető problémákat Bécs esetleges átmeneti elfoglalása sem oldhatta meg. Szentpétervárott ugyanis ekkorra már megszületett Miklós cár döntése a Habsburgok megsegítéséről.

A Buda alatti mulasztások élményének terhét is cipelni kénytelen tábornok és a kormányzóelnök között az objektív ellentmondásoktól terhes helyzetben, s környezetük

111 Görgei Artúr levele Klapka Györgynek. Buda előtti tábor, 1849. május 6. Idézi: Klapka 1986: 134. – Az ostrom előkészületeiről ld. Hermann 2001b: 296., vö. Csorba 1998: 234.

112 Szabad 1977: 163.

113 Horváth 1871–1872. II. kötet. 599.

114 Deák 1983: 283., vö. Hermann 2001b: 297–301.

aktív részvétele mellett, újra felszínre tört a kölcsönös bizalmatlanság. A nem ok nélkül türelmetlenkedő Kossuth szakmailag nem mindig megalapozott szemrehányásaiból Görgei ugyanis ismét bizalomhiányra következtetett, s a személyére vonatkoztatott neheztelő észrevételekre a szabadságharc folytatásához általa is nélkülözhetetlennek tekintett politikussal kapcsolatos aggályainak újrafogalmazásával reagált.¹¹⁵ Holott mindkét történelmi személyiség tisztában volt azzal, hogy kapcsolatuk alakulása alapvetően befolyásolhatja nemzetük jövőjét. Ludvigh János kormánybiztos az intrikusok negatív szerepére is utalva kétségbeesetten próbálta meggyőzni Kossuthot arról, hogy „nekünk csak úgy lehet győzni, ha közted s Görgey közt egyetértés van [...]. Görgey egy tünemény, mint te is az vagy”.¹¹⁶ Kossuth komolyan törekedett arra, hogy rokonszenvéről biztosítsa Görgeit, amikor a Szemerével közösen jegyzett hivatalos hálaírátaiban fejezte ki elismerését: „Ön eddigi hadjáratát az ő Buda várának bevételel koszorúzta meg. Fővárosát a hazának, székhelyét a nemzetgyűlésnek és kormánynak visszaadta”.¹¹⁷ Az érdemei elismeréseként az országgyűlési határozatban felajánlott altábornagyi előléptetést és a katonai érdemjel elsőrendű csillagát Görgei azonban nem fogadta el. Az elutasításban megnyilvánuló konfrontatív mozzanat érzékeltette, hogy útjaik hamarosan elválnak.

Kossuth-ellenes fordulat Görgei magatartásában

Mivel az orosz beavatkozásról hozott szentpétervári döntés hírére a magyar politikai közvélemény a cár kiáltványából, május 18-án ismerte meg, többen – s közöttük Görgei is – tévesen arra következtettek, hogy azt a Függetlenségi Nyilatkozat provokálta ki. Az immár hadügyminiszter-tábornok Kossuthot alaptalanul bűnbaknak megbélyegző hozzáállása egyben alapját képezte azon illúziójának, hogy az orosz beavatkozást a detronizáció visszavonása elháríthatja.¹¹⁸ Buda ostromának sikeres befejezését követően további egy hetet töltött a fővárosban, mielőtt kormányzati

115 Vö. Kosáry 1994. I. kötet. 63., Hermann 2001a: 16.

116 Idézi: Kosáry 1994. I. kötet. 62., Erdődy 2006: 198.

117 A kormány és az országgyűlés köszönete Görgeinek Buda visszafoglalásáért. Debrecen, 1849. május 22. In: KLÖM XV. kötet. 376.

118 Görgey 1988: 67., Csorba 1998: 234., Hermann 2007: 254., Zakar 2020: 83.

megbízataa hivatalos átvételére Debrecenbe ment. Visszaemlékezők és történetírók értékelése szerint törekvéseit ezekben a napokban a Kossuthtal való szembefordulás szándéka inspirálta.¹¹⁹

A szabadságharc fővárosában – az abszolutisztikus megoldás mellett végérvényesen elkötelezett Habsburg uralkodóval köthető alkotmányos kiegyezés illúziójával távolról sem leszámoló – békepárti politikusokkal június elején folytatott tárgyalásairól a rendelkezésre álló, egymásnak ellentmondó források alapján nagy bizonyossággal az állapítható meg: a cári intervenció elkerülésének reményében Görgei ugyan kész lett volna a katonai hatalom megragadására, mivel azonban nem látta azt a polgári személyt, aki Kossuth elmozdítását követően képes lett volna a belpolitikai stabilitás biztosítására, s tartott attól, hogy a katonai diktatúra kihirdetése anarchiához vezető polgárháborús helyzetet idézne elő a cári intervenció küszöbén álló országban, visszakozott a kibontakozás erőszakos megkísérlésétől. Mindamellert azt is meg kellett tapasztalnia, hogy a megoldást egyébként tőle váró képviselők többsége is határozottan idegenkedik a „katonai forradalom”, a „karduralom” gondolatától.¹²⁰

A Függetlenségi Nyilatkozatra elmondott eskütételt követően átvette miniszteri hivatalát, majd annak vezetését ideiglenesen Szabó Imre ezredesre bízta és június 3-án visszaindult Komáromba.¹²¹ A tábornok Kossuth-ellenes debreceni magatartása Kossuth előtt sem maradhatott ismeretlen. Horváth Mihály visszaemlékezése szerint azonban „semmi egyéb szabályokhoz nem nyúlt ellene, mint hogy színlelve, mintha semmit nem tudna, kettőzött szívesség és nyájasság által igyekezett őt lefegyverezni”.¹²²

Mindeközben a katonai körökben népszerűsége csúcsára érkezett, pesti átutazása során Görgei egy a békepárti képviselőkkel együttműködő, Kecskeméthy Aurél szerkesztésében megjelenő katonai hírlap elindításának előkészítésével próbálkozott *Való*

119 Horváth 1871–72. II. kötet. 602., Spira 1979: 389–390., Deák 1983: 298., Kosáry 1994. I. kötet. 69–71., Irányi–Chassin 1989: 301–302., Hermann 2019: 39.

120 Görgei és a Békepárt debreceni tárgyalásairól ld. Hermann Róbert: Görgei és a Békepárt „tárgyalása” – avagy miért maradt el a katonai diktatúra Magyarországon? In: *Historia est lux veritatis*. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján. Főszerk.: Marinovich Endre. Szerk.: Anka László–Hollósi Gábor–Tóth Eszter Zsófia–Ujváry Gábor. I. kötet. Budapest. 2016. Magyar Napló–Veritas Történetkutató Intézet. 251–264.

121 Görgey 1988: 67.

122 Horváth 1871–72. II. kötet. 611.

címmel, majd Komáromba történő továbbutazását megelőzően megfogalmazta első Kossuth-ellenes nyílt bírálatát. A kapcsolatuk tévedésen alapuló megromlása jegyében készített június 12-i minisztertanácsi előterjesztésében nemcsak a Függetlenségi Nyilatkozatot utasította el, de szemrehányásokat tett a hadsereg szervezésével kapcsolatban felmerülő problémák miatt is.¹²³ A támadásra a konfliktus kiéleződésével járó veszélyeket szem előtt tartó Kossuth nem reagált.

A cári orosz intervencióval szembeni védekezés alternatíváiról

Június 17-én az Ivan Fjodorovics Paszkevics herceg tábornagy irányítása alatt álló, 110 ezer fős orosz hadsereg megkezdte átkelését a Dukla-hágón, s a cári intervenció megindulásával gyakorlatilag eldőlt a szabadságharc kimenetele. Az egy hónapnyi elvesztegetett idő alatt a katonai erőviszonyok felettebb kedvezőtlenül alakultak. A kudarccal végződő zsigárdi (június 16.), majd peredi (június 20–21.) csata következtében gyakorlatilag megszűnt a Bécs elleni sikerrel kecsegtető preventív támadás esélye.¹²⁴ A korábban érvényesülő viszonylagos egyensúly helyreállíthatatlanul felbomlott, a katonai erőviszonyok magyar szempontból katasztrofális fordulata bevégzett tényé vált. Az európai forradalmak utóvédharcát vívó Magyarország végérvényesen magára maradt a két nagyhatalom harapófogójában.¹²⁵

A kialakult helyzetet a minisztertanács június 26-i ülésén tekintette át, amelyen Görgei stratégiai értékeléséből kiindulva a résztvevők tudomásul vették, hogy a két ellenséggel szembeni egyidejű fellépéshez a magyar csapatok létszáma és felkészültsége elégtelen, s ezért a tábornok javaslatára elfogadták, hogy valamennyi rendelkezésre álló erő összpontosítását követően tegyenek kísérletet az időközben újjászervezett s jelentősen megerősített Habsburg-sereg legyőzésére. A javaslattevő tábornok azt is felvetette, hogy a kormány csatlakozzon a feldunai főszereghez és vereség esetén együttesen zárkózzanak

123 KLÖM XV. kötet. 522., Hermann 2001a: 15., Hermann 2019: 39., Zakar 2020: 87.

124 Horváth 1871–72. III. kötet. 196–200., Pusztaszeri 1984: 475., Kosáry 1994. I. kötet. 72., 81., Polgárosodás és szabadság. (Magyarország a XIX. században). Szerk.: Veliky János. Budapest. 1999. Nemzeti Tankönyvkiadó. 137., Csorba 1998: 236., Hermann 2001b: 330–331., Hermann 2007: 265–266. – A katonai helyzet kedvezőtlen alakulásáért Szabad György egyértelműen Görgeit teszi felelőssé. Ld. Szabad 1977: 163.

125 Kosáry 1994. I. kötet. 81., Erdődy 1998: 110.

be Komárom várába. Az általa „kollektív öngyilkosság”-nak minősített gondolatot Kossuth kezdeti bizonytalankodás után elvetette, és érdemi pozitív alternatívák hiányában Görgeihez írott aznapi levelében azt sürgette: „menjünk minden haladék nélkül Bécs felé. Ragadd meg az offenzívát, mindig előre, mint a villám – nincs más választás”.¹²⁶

A magyar nemzet kormánya június 27-én kiáltványában egy körülbelül ötvezer fős (!!!) orosz sereg betöréséről és előrenyomulásáról tájékoztatta az ország lakosságát. Lehetőségeit nemzetközi összefüggésekben láttatva, az ellenforradalmi háttér pontos megrajzolásával, a valós helyzet megszépítése nélkül hangsúlyozta: „ha a muszkák-nak magyar hazánkat legyőzni sikerülne, ebből Európa minden népeinek szolgálata következne, mégis külföldről semmi segítséget nem várhatunk, mert az uralkodók leigázva tartják a népek rokonszenvét, s némán és tétlenül néznek igazságos küzdelmünkre. Nincs tehát senki, kiben reménykedhetnénk...” – majd a szabadság védelmére elszánt kötelességtudattal buzdítva hozzátette: „Magyarország harcza nemcsak a mi harcunk többé. Ez a népszabadság harcza a zsarnokság ellen [...]. Ha mi győzünk [...], olasz, német, cseh, lengyel, oláh, tót, szerb, horvát szabaddá lesz. Ha mi veszünk, leáldozék minden népek felett a szabadság csillaga”.¹²⁷

A június 28-án Győr mellett elszenvedett vereség azonban betetőzte a negatív katonai fordulatot, és demonstrálta a Habsburg-sereg feletti győzelem esélytelenségét. A megmentés s a túlélés stratégiáját kétségbeesetten kereső minisztertanács június 29-én Görgei távollétében a komáromi helyett a Tisza–Maros-szögi koncentráció mellett döntött. Mindemellett a tábornok esetleges ellenszegülésével számolva Kossuth annak leváltását is előkészítette.¹²⁸ A bizalom megfogyatkozásához az a körülmény is hozzájárulhatott, hogy a kormányzóelnök népfelkelésre és nem túl bölcsen az ellenség által megszállt települések felgyújtására buzdító, június 27-én kibocsátott kiáltványára Görgei provokatív hangvételű levélben fejezte ki felháborodását.¹²⁹

126 Kossuth Lajos levele Görgei Artúr-nak. Budapest, 1849. június 26. In: KLÖM XV. kötet. 597., a komáromi koncentráció kérdéséről ld. Hermann 2019: 41.

127 A kormány június 27-i kiáltványát közli: Pap Dénes 1869. II. 486.

128 Horváth 1871–72. III. kötet. 230., Kosáry 1994. I. kötet. 77., Hermann 2001b: 34.. Hermann 2019: 42.

129 Ld. Hermann 2019: 42.

A cári intervenció dimenzióinak ismeretében a koncentráció helyszíne kérdéséről kibontakozó egykorú szenvedélyes vita az utókor számára értelmetlennek tűnhet talán, tekintettel azonban arra, hogy az orosz seregek valóságos nagyságáról a magyar félnek augusztus elejéig „nem voltak megközelítőleg pontos felderítési adatai sem”,¹³⁰ nemcsak érthetőnek tekinthető, hanem egyenesen a magyar politikusok és katonák kötelességének minősült, hogy legjobb tudásuk szerint törekedtek a leghatékonyabbnak tűnő védelmi stratégiák kidolgozására.

A minisztertanácsi határozatot június 30-án, Komáromban kézbesítő kormányküldöttségnek Görgei – bár a 940. számon iktatott, s a bizottság távozását követően Kossuthnak megírt levelében félreérthetetlenül jelezte, hogy a kormány parancsainak eleget téve saját meggyőződését áldozza fel – egyértelműen megígérte, hogy seregét a koncentráció kijelölt helyére levezeti, s ígéretét az említett levélben is megerősítette. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy Ludvig Jánosnak epésen megjegyyezze: úgy tűnik, „az urak Pesten jobban hisznek a török határnak, mint Komáromban és a hadseregnek”. A Görgei környezetében tapasztalt felindult hangulatban megfogalmazott ellenérvek hatása alatt a kormánybiztos június 30-án megszerkesztett jelentésében arról tájékoztatta Kossuthot, hogy „Parancsod végrehajtása ellenszegülésre nem talált, a sereg el fog indulni, mivel megparancsoltad, hogy ha Szegedig eljut, ott temetessék, s vele együtt a kormány és a nemzet szabadsága [...]. Bár e parancsolatot soha ki nem adtad volna, mert abban a nemzet halála van aláírva”.¹³¹

A kormányküldöttség még június 30-án visszatért Pestre, s tájékoztatta Görgei pozitív válaszáról a kormányzóelnököt, aki viszont ezt követően olvasta a tábornoknak még a kormányküldöttség komáromi látogatása előtt, a komáromi koncentráció szellemében íródott, egyébiránt Kossuthot a június 27-i kiáltványa kapcsán erőteljesen bíráló, 939. számon iktatott jelentését. A helyzetet a politikus tévesen a szóbeli ígéret megszegéseként (árulásként) értelmezte, s a minisztertanácsot is meghallgatva július 1-jén leváltotta tábornokát a fővezérségről, aki valójában „sosem szegte meg a Komáromból

130 Hermann 2007: 297.

131 Hermann 2019: 43–44.

való levonulásra tett ígéretét”.¹³² Feltételezhető, hogy végül fény derült a tévedésre, ám Szabad György értelmezése szerint a 940. iktatószámom elküldött pozitív válasz érvelését Kossuth nem találhatta eléggé egyértelműnek ahhoz, hogy döntését visszavonja.¹³³ Hermann Róbert szerint viszont „nem volt benne annyi belátás, hogy visszavonja rossz döntését. Ezzel pedig élete egyik legrosszabb személyi döntését hozta”.¹³⁴

Ismeretes, hogy a katonai kudarcok okozta felfokozott, túlfeszített hangulatban Kossuth komolyan számolt azzal, hogy tábornoka a komáromi koncentráció tervének a személye megkerülésével történt megváltoztatását elutasítja s végrehajtását megtagadja, és valójában már június végén elhatározta Görgei leváltását.¹³⁵ Döntését messzemenően motiválhatta, hogy a számára konkrét részleteiben ismeretlen és tartalmában tisztázatlan június eleji debreceni „összeesküvés” próbálkozások feldolgozatlan hatása alatt túldimenzionálta a katonai diktatúra fenyegetését. A leváltott tábornokot hadügyminiszteri pozíciójában megerősítő levelében a kormányzóelnök ugyanakkor arra emlékeztetett, miszerint „e pillanat nagyszerű, Tábornok Úr! Egy világ sorsa függ tőle! Emlékezzék Ön Dumouriezre¹³⁶. Isten, a világ s a história ítélend Ön felett”.¹³⁷ Görgei végül július 4-én lemondott hadügyminiszterségéről, de a minisztertanács másnap született határozata alapján megmaradt a feldunai hadsereg fővezérének.

Az egyre fojtogatóbb katonai erőviszonyok szorításában a Szegedre költözött kormány és parlament a tovább mélyülő belpolitikai viszálykodás közepette kétségbeesetten próbálkozott a haza megmentésével. A július 11-én a városba megérkező Kossuth

132 Kosáry 1994. I. kötet. 9., vö. Görgey 1988: 86., Csorba 1998: 237. – A félreértés pontos történetét a korábbi szakirodalmi tévedéseket tisztázva hitelesen rekonstruálta: Hermann 2019: 43–45.

133 Szabad György: Kossuth irányadása. Budapest. 2002. Válasz. 191.

134 Hermann 2019: 45.

135 Hermann 2019: 45.

136 Charles-François Dumouriez (1739–1823), francia tábornok a forradalom és a koalíciós háborúk idején. XVI. Lajossal szembefordulva csatlakozott a jakobinusokhoz, majd a girondistákhoz, 1792-ben külügyminiszter, majd a sereg vezetője lett. Főszerepet játszott a Valmy és a Jamappes melletti győztes csatában. Később a forradalmi kormány ellen fordult, és Párizs ellen vonult a konvent megdöntésére, a királyság helyreállítására. Csapatai azonban fellázadtak ellene, s 1793. április 4-én átszökött az osztrák sereghez. Ld. 19. századi egyetemes történet 1789–1890. Szerk.: Vadász Sándor. Budapest. 1998. Korona. 10–11., 71., 99.

137 Kossuth Lajos levele Görgei Artúrnak. Pest, 1849. július 1. In: KLÖM XV. kötet. 633–634.

Lajost örömrivalgások közepette fogadta a lakosság. Lelkesítő szónoklatában¹³⁸ a kormányzóelnök kifejezte reményét, hogy „e városból fog kisugározni Európa szabadsága”. Mondanivalóját ugyanakkor egyértelműen Görgei-ellenes kitéréssel színesítette, amikor arra utalt: ha valaki diktatori hatalomra törne, ő fogja személyesen meggyilkolni a haza megmentésére. A pattanásig feszült helyzetben a belviszály nyilvánosság elé tárása akkor is hibának minősül, ha figyelembe vesszük: Kossuth drámai megnyilatkozásához és Görgeivel szembeni bizalmatlansága felerősödéséhez hozzájárult az az idegőrlő körülmény is, hogy – az életveszélyes megsebesülését követően egyébként napokon át szolgálatképtelen állapotban lábadozó – tábornokától, annak a hadügyminiszterségéről lemondó levele óta nem kaphatott semmiféle tájékoztatást. A kormányzóelnöktől szokatlan kirohanás többekben megdöbbenést váltott ki s hozzájárult a jelenlévők körében érzékelhető levertség és ingerültség további felerősödéséhez.¹³⁹

A kiéleződő ellentéteket megtapasztalva július 8-án küldött jelentésében Klapka György arra hívta fel a figyelmet: „a hadseregnél nincsen sem árulás, sem áruló és senki nem kíván a kormánynak ellenszegülni, csupán a fővezér szerint a kormányjavaslatban javasoltnál van alkalmasabb mód a kitűzött cél elérésére”.¹⁴⁰ Kossuth azonban a helyzet biztató ábrázolása ellenére vonakodott a táborba utazni és személyesen tájékozódni. Lehetséges, hogy a konfliktus felvállalásától tartott, vagy az esetleges kudarc tekintélyére és a politikai helyzetre nézve egyaránt káros következményeitől? Amikor pedig július 25-én Aulich Lajos tábornok társaságában elindult a találkozóra a hónap elején megszakadt párbeszéd felújítása érdekében, mivel időközben az oroszok áttörtek Tiszafüred magasságában, 27-én kénytelen volt visszafordulni. Az érdemi alternatívák hiányában folytatott zaklatott kiútkeresés feszültségekkel teli világában a szakmai vitákat is szubjektív elemek terhelték meg, és járultak hozzá a kölcsönös bizalmatlanság további elmélyüléséhez, a politikai légkör elmérgesedéséhez.¹⁴¹

138 Kossuth Lajos beszéde. Szeged, 1849. július 11. In: KLÖM XV. kötet. 700–701., vö. Kosáry 1994. I. kötet. 83.

139 Erdődy 2006: 222. – Görgei magatartásának fő mozgatórugóit Szabad György mindenekelőtt „politikai ingadozásaiban” és „sértődöttségében” jelöli meg. Ld. Szabad 1977: 164.

140 Idézi: Kosáry 1994. I. kötet. 83.

141 Erdődy 2006: 222.

Az időközben lezajlott parlamenti vitákról a kormányzóelnököt Szemere Bertalan tájékoztatta. Július 21-én keltezett emlékiratában a miniszterelnök, feltehetően a felelőségtől való szabadulás szándékától sem mentesen a parlament feloszlásának szükségességéről elmélkedett: „ez a ház gyámság alá való” – szögezte le, miközben egy Görgeivel megosztott „kettős diktatúra” hasznosságáról igyekezett meggyőzni partnerét. „Vegyétek a hatalmat ketten kezetekbe, ha úgy tetszik, ő diktátor a katonai, te a polgári életben” – javasolta, majd sokat sejtetően nekiszegte a kérdést: „tudsz-e lenni szigorú, állhatatos, következetes, vagy sorsod lesz, mint a históriában a nagy szónokoké, kik a hazát fellelkesíteni bírták, de megmenteni nem”?¹⁴² Majd ezzel egy időben Görgeit is megszólítva, a korrekt politizálás követelményeit mellőző taktikázással oly módon fogalmazta meg dilemmáját („Lehet-e megosztani a hatalmat úgy, hogy te a katonaiakban a hadseregnél, ő a polgáriakban intézkedjék, nem tudom elhatározni”)¹⁴³, hogy abból a megszólított akár még Kossuth félreállításának ötletét is kiolvashatta.

Miközben a szegedi időszak alatt a belpolitikai viszálykodás tovább mélyült, Görgei július 11-én (Kossuth idézett szegedi beszéde napján!) újabb áttörési kísérletre szánta el magát, melynek kudarcát követően útra kelt seregével, hogy az utasítást végrehajtsa. 15-én Vácán azonban a kétszeres túlerővel rendelkező orosz csapatokba ütközött, melyek a déli illetve a délkeleti továbbhaladás lehetőségét elvágták, s ezért kénytelen volt északra fordulni, hogy seregeit megőrizve, mintegy két hét alatt a Felső-Tiszához érkezhessen.¹⁴⁴ Újabb bravúros menetelése során július 20-án Losonc mellett a magát Paszkevics követeként feltüntető Hruljov ezredes küldötte fegyverletételre felszólító üzenetet adott át neki. Válaszában Görgei az áprilisi törvények és a váci nyilatkozat szellemiségét követve, tántoríthatatlanul ’48-as alapra helyezkedve (s ezzel tartalmilag közvetve a Függetlenségi Nyilatkozattól elhatárolódva) leszögezte: a magyar hadsereg „azon alkotmányra van felesketve, melyet V. Ferdinánd magyar király 48 tavaszán

142 Idézi: Kosáry 1994. I. kötet. 88., vö. Hermann 2002b: 287.

143 Szemere Bertalan levele Görgei Artúrnak. Szeged, 1849. július 24. Idézi: Kosáry 1994. I. kötet. 88., Hermann 2002b: 287., Hermann Róbert: A fegyverletétel problémái. In: Görgei Artúr, „a tiprott hős”. Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásából. Szerk.: Balogh Ádám–Bobay István–Hermann Róbert. Budapest. 2020. Line Design. (Továbbiakban: Hermann 2020) 122–124.

144 Kosáry 1994. I. kötet. 84., Hermann 2001b: 351–352., Hermann 2019: 45.

szentesített”, s ehhez „a jövőben is hű marad” és csak olyan feltételekkel köt megegyezést, amely az alkotmány megtartását, valamint az ellenség távozását biztosítja.¹⁴⁵

A tapogatózó tárgyalások során magyar részről felmerült a trón felajánlásának gondolata Konstantin nagyherceg számára. Az orosz cárral való alkudozás lehetőségének, illetve szükségességének gondolata valójában már a minisztertanács június 26-i ülésén megfogalmazódott. A július 23-án Rimaszombat mellett tartózkodó Görgei ugyanakkor maga is kinyilvánította, hogy szorongatott helyzetében Magyarország hajlandóbb lenne egy Romanov-, mintsem Habsburg-fejedelmet elfogadni. Tábornokával azonos álláspontot képviselve, Kossuth határozottan leszögezte azt is, hogy „Magyarország jogainak kellő biztosítása nélkül semmi megállapodást nem kötünk”.¹⁴⁶ A magyar kormánynak a republikánus államformától elhatárolódó, a trónfosztáshoz még ragaszkodó, a Szentpétervárt szövetséges együttműködésre megnyerni próbálkozó, Szemere által megszerkesztett emlékiratát a szembenálló fél azonban válaszra sem méltatta. A kudarcral záruló orosz–magyar fegyverszüneti kombinációkért azonban sem Kossuth, sem Görgei nem nevezhető naiv és/vagy felelőtlen álmodozónak. Sokkal inkább tekinthetők ők a kiszolgáltatott helyzetükben még a legreménytelenebb próbálkozás megragadását is kötelességükként teljesítő politikusoknak.¹⁴⁷

A tervezettnél később és sokban eltérő formában megvalósuló Tisza–Maros-közi koncentráció – Görgei északi kerülőútja mindenesetre három héttel késleltette az intervenció seregek egyesülését – valójában az időnyerésre játszó kossuthi külpolitika katonapolitikai stratégiájának felelt meg. Alaptendenciáit tekintve a magyar diplomácia és a hadvezetés a főszereplők esetleges szándékaitól függetlenül is összehangoltan működött. Ha nem is egyeztettek, mégis kiegészítették egymást, és óhajtott sikereiket is csak egy, a szereplők tudatától és szándékaitól akár függetlenül létrejött és működő rendszer egymást kölcsönösen feltételező alkotóelemeiként érthették el. A diplomáciai manőverek

145 Görgei Artúr levele Paszkevicznek. Sajó-Szent-Péter, 1849. július 22. Idézi: Horváth 1871–72. III. kötet. 337., vö. Hermann 2007: 325., Hermann 2019: 45., Hermann 2020: 121–122.

146 Ld. Hermann 2007: 283., cö. Horváth 1871–72. III. kötet. 37., Szabad 1977: 164., Görgey 1988: 88., Kosáry 1994. I. kötet. 92., Hermann 2019: 46.

147 Erdődy 2006: 233., ld. továbbá Szabad 1977: 164., Görgey 1988: 93., Kosáry 1994. I. kötet. 94., Csorba László: A tizenkilencedik század története. Budapest. 2000. Pannonica. (Továbbiakban: Csorba 2000) 138.

esélyét ugyanis kizárólag a szabadságharc folytatódása, az esetleges katonai sikerek kihasználását pedig mindenekelőtt az eredményes külpolitika teremthette meg.¹⁴⁸

A július végére Szeged alatt kialakuló konstelláció azt igazolja, hogy Kossuthék nem követtek el jóvátehetetlen hibát, amikor Görgei Artúr tábornoknak Győr feladásáról tudósító jelentése nyomán meghozták az elkerülhetetlen kapituláció alternatívái kérdésében született döntésüket. Az egykor Komárom felé nyomuló Habsburg-sereg ugyanis a Szegedre érkezőkhöz képest jelentősebb létszámmal rendelkezett, s a félelmetesen közeledő – az Alföld északi peremét akkorra már elérő – orosz csapatokkal egyesülve az elkerülhetetlen megsemmisítéssel fenyegetett. A kelepceből történő kitörés tervezetét a túlélés esélyének keresése motiválta, s annak minden ellentmondásossága és hiányossága ellenére az események további alakulása az intervenciók szövetségesek átmeneti szétválasztásával lehetőséget teremtett a végső ütközet kitolására, térben és időben egyaránt. Az időnyerés ugyanakkor további esélyt kínálhatott az ekkor már folyamatban levő s a július 28-án elfogadott szegedi nemzetiségi törvény megalkotásával, továbbá a zsidók teljes egyenjogúsításának törvénybe iktatásával a magyarországi népek kapcsolatainak új távlatokat kínáló történelmi jelentőségű megbékélés kimunkálására,¹⁴⁹ valamint a nyugat-európai hatalmak teljes passzivitást tanúsító politikájának ugyancsak érlelődő megváltoztatására.¹⁵⁰ A lehetőség formálódását döntő mértékben segítette elő, hogy Görgei a vártnál jóval lassabban érkezett meg a koncentráció színhelyére. Mindeközben a magyarokkal való összeütközést feltűnően kerülő Paszkevicz „valódi partnerként” viselkedett. Nem az orosz tábornokon

148 Erdődy 2006: 234., vö. Szabad 1977: 164., Hermann 2019: 46.

149 Miskolczy Ambrus: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). In: Erdély története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Szerk.: Makkai László–Mócsy András–Szász Zoltán. III. kötet. 1830-tól napjainkig. Budapest. 1986. Akadémiai. 1420–1424., Szász Zoltán: A nemzetiségi kérdés és országgyűlési megítélése. In: A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Szerk.: Szabad György. Budapest. 1998. KIT Képzőművészeti. 337., Szabad 1977: 163., Egyed Ákos: Erdély 1848–1849. II. kötet. Csíkszereda. 1998. Pallas-Akadémia. 274–280.

150 Az angol és a francia diplomácia elmozdulásáról, korábbi indifferens álláspontjáról, aktivizálásáról a háború méltányos, a magyar nemzeti igényeket és a Habsburg Birodalom fennállásának követelményét egyaránt figyelembe vevő lezárása céljából ld. Erdődy 2006: 224–226., Horváth 1872. III. 71–72., Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. Budapest. 1999. História-MTA TTI. 261., 275.

múlt, hogy a magyar hadsereg nem tudta eredményesen kihasználni a Habsburg-sereggel szemben viszonylag kedvezően alakuló Szeged alatti pozíciójából kínálkozó lehetőséget.¹⁵¹

A végkifejlet

A Szeged-menti állásokat harc nélkül feladó Henryk Dembiński katasztrofális főparancsnoki tevékenysége következtében immár a vezényletet átvevő Bem sem tudta megakadályozni a Temesvár mellett augusztus 9-én bekövetkezett összeomlást, melynek eredményeként az ugyancsak augusztus 9-én este Aradra érkező Görgeinek cseppnyi esélye sem maradt az ellenállás sikeres folytatására. A 10-én délelőtt, a temesvári csata kimeneteléről tájékoztatással még nem rendelkező, Kossuth és Görgei részvételével megtartott minisztertanácsi értekezlet döntött a korona felajánlásáról a Romanov-dinasztia számára a '48-as alap tiszteletben tartása, azaz az alkotmányos monarchia és a felelős kormányzás megőrzése ellenében. Alternatívaként felvetette a detronizáció visszavonásának¹⁵² és Ferenc József elismerésének lehetőségét. Arra az esetre pedig, amennyiben az oroszok nem mutatnak hajlandóságot az érdemi tárgyalásra, valamint a Bécs irányában történő közvetítésre, a Habsburg-sereggel megvívott végső csatát követően a cári seregek előtti fegyverletételt helyezte kilátásba.¹⁵³ A kormányülés után Kossuth a kettőjük közötti korábbi bizalmas hangnemet felújítva levélben hívta meg az ismét barátjaként megszólított Görgeit négyszemközi megbeszélésre.¹⁵⁴

Az aradi várban a késő esti órákban lebonyolított találkozón, fáklyaláng lobogása mellett tekintették át a kialakult drámai helyzetet és egyeztettek az általuk szükségesnek, illetve lehetségesnek tartott lépésekről. A tanácskozás tartalmának pontos rekonstruálása a rendelkezésünkre álló visszaemlékezések egymásnak ellentmondó

151 Erdődy 2006: 234. – A Szemere-kormány londoni külpolitikai kezdeményezéséről ld. Erdődy 1998: 118–120.

152 A detronizáció visszavonásának lehetőségét eredetileg Batthyány Kázmér külügyminiszter Pulszky Ferenc londoni követnek küldött 1849. július 14-i követutasítása vetette fel. Ld. Pulszky Ferencz: Életem és korom. A forradalom alatt. Budapest. 1880. Ráth. 335–339., vö. Erdődy Gábor: „Én csak fáklyatartó voltam.” Kossuth Lajos, a magyar polgári forradalom és szabadságharc irányítója (1848–1849). Budapest. 2006. ELTE Eötvös. 224–225.

153 Hermann 2019: 46., Csorba 2000: 138–139., Hermann 2020: 132.

154 Kosáry 1994. I. kötet. 106–107., Hermann 2002b: 295, Hermann 2007: 329–330.

tartalma következtében szinte lehetetlen feladat.¹⁵⁵ Az ismert információk birtokában kérdésesnek tűnik azonban, hogy Kossuth felvetésére – mit tenne Görgei a temesvári csata elvesztése esetén? – a tábornok a *feltétel nélküli* fegyverletételt helyezte volna kilátásba. Ezen állítást nem csupán a Görgei által másnap megfogalmazott, a teljes hatalom birtoklására vonatkozó igényének indoklása során kifejtett gondolatok teszik bizonytalanná, de joggal merülhet fel az is: a negatív forgatókönyvhöz Kossuth aligha kívánt volna közreműködni. Mellesleg egy feltétel nélküli fegyverletételt kivitelezéséhez nem is lett volna szükség a teljhatalom átruházására. A rendelkezésre álló információk ismeretében ugyanakkor bizonyos, hogy tábornoka érvei s a körülmények nyomasztó súlya alatt a kormányzóelnök elfogadta a katasztrófát magába foglaló alternatívák végzetes leszűkülését, miközben a vereség elkerülhetetlenségében rezignáltan beletörődő két vezető nem kívánta a pontosan ekkor még amúgy sem tervezhető – hiszen Poeltenberg és Beniczky küldetésének eredményéről, az orosz válasz tartalmáról ekkor még nem rendelkeztek megbízható információval – részleteket élükre állítani. Görgei mindemellett meggyőzni akarta Kossuthot az általa elkerülhetetlennek tartott hatalomátadás előnyeiről, s azért igényelte a teljhatalom gyakorlására feljogosító, polgári és katonai legfőbb irányítással történő felhatalmazását, hogy „a közös hazánk jövőjét biztosító cél elérésére” elegendő mozgástérrel rendelkezzen, hogy ami „a nemzet számára megmenthető”, megmenthesse.¹⁵⁶

A temesvári összeomlásról éjszaka megérkező híreket követően Kossuth azzal a szándékkal ruházta át Görgeire a teljhatalmat, hogy ha csak minimális esély is kínálkozna a legrosszabb megoldás elkerülésére, azt ne az ő mulasztása hiúsítsa meg, s belátta, hogy a kialakult helyzetben tábornoka esetleg nagyobb mozgástérrel rendelkezhet. Hasonló alternatívában szeretett volna hinni a tehetetlen reménykedésben velesztozó Görgei is. Varga Jánossal folytatott vitájában Hanák Péter megalapozottan érvelt amellet, miszerint „augusztus 11-én a kormány a vereség tudatában, de a teljes

155 Kossuth és Görgei augusztus 10-i esti találkozásának részletes és sokoldalú, az ellentmondásos megítélések alapos elemzését tartalmazó bemutatását ld. Hermann 2020: 135–156.

156 Görgey Artúr levele Kossuth Lajosnak. Órad, 1849. augusztus 11. In: Hermann 2001a: 473–474., vö. Szabad 1977: 164–165., Csorba 2000: 139., Erdődy 2006: 235., Hermann 2019: 47.

katasztrófán még enyhíthető alkudozások reményében adja át Görgeinek a hatalmat”.¹⁵⁷ S hogy Görgei még bízott valamiféle mozgástérben, az oroszok esetleges szóbeli ígéreteiben, bizonyítja az az üzenet, amelyet az utolsó aradi képviselőházi ülésen, augusztus 11-én délelőtt Palóczy László korelnök adott át képviselőtársainak. Eszerint „Csányi László közlekedési miniszterünk tudatja, hogy mégcsak 24, vagy legfelyjebb 36 óráig kezeskedhet, hogy Facsét felé egészen biztos a menekülhetés. Tudatja továbbá azt is, hogy Görgey az orosz részről biztosítva van, mindazok kik táborába menekülni fognak, életét megmenthetni”.¹⁵⁸

Kiszolgáltatott tehetetlenségükben titkon mindketten abban szerettek volna reménykedni, hogy Görgei esetleg elérheti a ’48-as vívmányok megmentését, vagy legalább az általános amnesztia kihirdetését. Kossuth legalábbis ebben a hitben írta alá lemondó nyilatkozatát, ami azonban korántsem jelenti, hogy „Görgei jobb lehetőségekkel kecsegtette volna Kossuthot és a kormányt, mint amilyenekben maga hitt”.¹⁵⁹ A legkisebb mozaikokat is gondosan összeillesztő, az ellentmondó állításokat a történelem széles kontextusában ütköztető elemzését lezárva Hermann Róbert határozottan arra a következtetésre jut, hogy utolsó értekezletükön a felek abban állapodtak meg, „ha Temesvárnál az osztrák győzött: akkor Görgei Artúr leteszi a fegyvert”.¹⁶⁰

A körülmények kényszerítő hatása alatt leköszönő kormányzóelnök a magyar nemzethez intézett lemondó nyilatkozatában a reménytelen helyzetet drámai hangon ecsetelve arra hivatkozva indokolta meg döntését, hogy „a jelen körülmények között a nemzet életének megmentése s jövőjének biztosítása körül csak a hadsereg lévén képes sikeres lépéseket tenni”. A folytatásban pedig „Isten, a nemzet és história előtt” tette felelőssé Görgeit azért, „hogy ezen hatalmat legjobb tehetsége szerint szegény hazánk

157 A Varga–Hanák-vitáról ld. A Dunánál. Történelmi figyelő. Szerk.: Hanák Péter. Budapest. 1982. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 216–218., idézi: Hermann 2020: 151.

158 Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk., bev.: Beér János–Csizmadia Andor. Budapest. 1954. Akadémiai. 479., vö. Csorba 1998: 238.

159 Hermann 2019: 48–49.

160 Hermann 2020: 141. – Hermann Róbert emlékeztet arra, hogy Hajnal István szerint az utolsó aradi beszélgetés során Görgei feltehetően „kevésbé határozottan nyilatkozott a fegyverletételről, mint később ő maga állította”. Ld. Hermann 2020: 148.

nemzeti státuséletének megmentésére, javára s jövőjének biztosítására fordítandja”.¹⁶¹ A lemondó államfő figyelmeztetése akár felelősségáthárításként is értelmezhető, holott meglehet, azok az aggodalmak is ihlették, amelyeket a váci nyilatkozat, a debreceni titkos szervezkedések vagy a szegedi levonulás kapcsán érzékelt ellentmondások – valódi vagy képzelt – Görgeije idézett fel a kormányzóelnök emlékezetében az összeomlás és a hatalomátadás érzelmileg bizonyára sokszorosán felfokozott pillanataiban. Igaz, Kossuth ekkor már tudomásul vette a küszöbön álló kapituláció bekövetkezését s az esetleg még pislákoló csodavárás mellett legjobb esetben is csak a feltétel nélküli fegyverletétel elkerülését várhatta Görgei fellépésétől.

Kossuth lemondásának birtokában a nemzethez intézett kiáltványában Görgei pedig arra tett ígéretet, hogy „mindent, mit súlyos helyzetünkben hazánkért tenni lehet, megteszek, harccal vagy békés úton, akként, amint a szükség fogja parancsolni”. Negatív forgatókönyvet sejtető zárszökeként és búcsúzásként pedig hozzátette: „mit Istennek megfeyjthetetlen végzése reánk fog mérni, túrni fogjuk férfias elszántsággal s az öntudat azon boldogító reményében, hogy az igaz ügy örökre veszve nem lehet”, majd mindenkit arra szólított fel, hogy ne álljon ellen a bevonuló orosz és osztrák csapatoknak.¹⁶² Az idézett sorok megfogalmazása közben ugyanis már ismerte Poeltenberg Ernő tábornok és Beniczky Lajos ezredes augusztus 10-én kelt, az orosz katonai vezetésnek a magyar kezdeményezésre kifejtett állásfoglalásáról beszámoló jelentését – amely nem csupán a Habsburgok irányában történő közvetítést szorgalmazó kérést utasította el, hanem leszögezte: csakis a magyar hadsereggel hajlandó tárgyalni, és csakis a feltétel nélküli megadásról. Mindennek tudatában pedig már elhatározta, hogy a harcnak véget vetve az oroszok előtt leteszi a fegyvert.¹⁶³

Döntéséről tájékoztatta tisztikarát is, amely kinyilvánította teljes egyetértését. Az aradi haditanácson elmondott s a fegyverletétel kilátásait illúziómentesen felvázoló

161 Kossuth Lajos kiáltványa a „Nemzethez”. Aradvár, 1849. augusztus 11. In: KLÖM XV. kötet. 846. Idézi: Szabad 1977: 165., Deák 1983: 335., Kosáry 1994. I. kötet. 308., Hermann 2007: 333. – Kossuth hatalomátadási okiratáról és búcsúkiáltványáról ld. Hermann 2020: 154–155.

162 Görgei Artúr bejelenti a főhatalom átvételét. Közli: Hermann 2018: 92. Idézi: Hermann 2001a: 387., Kosáry 1994: 108., Hermann 2007: 334.

163 Hermann 2001b: 387., vö. Szabad 1977: 164.

beszédében a helyzet kialakulásáért „az ideiglenes kormány”(!!!)¹⁶⁴ elhibázott politikáját, mindenekelőtt a Függetlenségi Nyilatkozat kihirdetését kárhoyztatta, és tagjait tette felelőssé „a haza tönkrejuttatásának” előidézéséért, miközben azt is megjövendölte, hogy döntésükért „milliók” fogják őket árulással megvádolni.¹⁶⁵

A valóságban Görgeinek nem maradt más lehetősége, mint alávetni magát a feltétel nélküli kapitulációt követelő diktátumnak. 11-én este Fjodor Vasziljevics Rüdiger tábornokhoz, a cári intervenciós hadsereg III. hadtestének parancsnokához intézett levelében bejelentette kapitulációs szándékát, miközben az oroszok előtti fegyverletétellel egyben azt is demonstrálni kívánta, hogy „Auszttria egymagában képtelen lett volna megnyerni a háborút”, s a magyar szabadságharc leveréséhez „egy másik nagyhatalom segítségére volt szüksége”.¹⁶⁶

164 A szokatlan szóhasználat értelmezése bizonytalan. Vonatkozhat az Országos Honvédelmi Bizottmányra s annak a Függetlenségi Nyilatkozatban kiteljesedő politikájára, de akár megelélegezhette volna egy olyan politikai pozíció elfoglalását is, amelynek önértelmezése szerint mintha a trónfosztástól már illegitimmé vált volna a magyar politikai államhatalom.

165 Görgei Artúr beszéde az aradi haditanácson 1849. augusztus 11-én. Közli: Hermann 2018: 93–95.

166 Hermann 2019: 52.

Történeész teadélutánok XVI.

2021. október 14.

Októberi teadélutánunk vendége Erdődy Gábor, az MTA doktora, az ELTE BTK professzor emeritusa volt, akinek a *Hadtörténelmi Közlemények* legfrissebb számában megjelent, Görgei Artúr és Kossuth Lajos kapcsolatát veretes szövegben, tömören vizsgáló történeti esszéjét¹ vettük szemügyre.

Görgei Artúr személye és a szabadságharcban játszott szerepe napjainkban is elő-előkerül. Hol vacsoraasztalnál, hol internetes fórumokon, nemkülönben történelmi konferenciákon. Nagyszerű szakértők foglalkoztak a témával Horváth Mihálytól Kosáry Domokoson és Szabad Györgyön át – napjainkban pedig Hermann Róbert az, aki jó ideje legrészletesebben foglalkozik a Görgei-kérdéssel. Erdődy Gábor a szóban forgó írásával arra mutatott nagyszerű példát, miképpen lehet szaktudományos vértettséggel a szakmán túliak számára is megragadóan beszélni olyan ma is időszzerű témáról, amely nagyon sokáig történetpolitikai gondolkodásunkat a végletekig megosztotta. Mára ellenben már – olvasható a szóban forgó esszében – „megteremtődtek Görgei Artúr pályája objektív, a történelmileg örökölt torzító beidegződéseket kiküszöbölő értékelésének feltételei”.

Márpedig – ismételjük – torzító beidegződésekben mind a szakirodalom, mind a közgondolkodás bővelkedett. Sokáig élt az a végletekig leegyszerűsített álláspont,

1 Erdődy Gábor: „Jelszavunk: alkotmányos jog és szabadság.” Görgei Artúr politikai tartalmú megnyilatkozásai a forradalmi átalakulás és az önvédelmi háború/szabadságharc időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények* 2021/2. sz. 275–315.

mely szerint Görgei elárulta volna a szabadságharc ügyét; erősen rögzült az a hamisan sematikus kép is, amelyben Kossuth *kiváló politikus, de dilettáns katona*, vele szemben pedig Görgei *kitűnő hadvezér, ám botcsinálta politikus* volt. Erdődy Gábor tanulmánya – jó szemmel építkezve a szakirodalom valós eredményeire – a maga árnyaltságában, történetileg hitelesen mutatja be a két államférfit. Görgei messze nem pusztán katona, hiszen politikai megnyilvánulásai is voltak. Például a váci nyilatkozat patikamérlegesen kimért megfogalmazása is bizonyítja politikusi tehetségét és éleslátását. Ugyanakkor Kossuthnak is voltak helyesnek bizonyuló katonai döntései. Így 1849 nyarán, amikor az ország déli részén akarta koncentrálni az erőket, míg Görgei a komáromi erődbe zárkózott volna be hadseregével. Erdődy Gábor mindkét férfiút illő tisztelettel ábrázolja. Hibáikat nem titkolva meggyőzően állítja, hogy „két zseniről” van szó. Történelmünkben nem dúskálunk olyan korszakokban, mint amikor ők éltek, s körülöttük hozzájuk mérhető kvalitások vittek szerepet az ország életében.

Erdődy Gábor a két géniusz hullámozó kapcsolatát igen plasztikusan ábrázolja. Viszonyukat alapvetően a kölcsönös megbecsülés jellemezte, s közben azt nemritkán súlyos félreértések és sértettségek befolyásolták. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy időnként helytelenül reagáltak, hiszen olyan embert próbáló időszakon mentek keresztül, amikor mindketten tisztában voltak azzal, hogy a nemzet sorsa függ szinte minden egyes döntésüktől. Ahogy a szerző megfogalmazta: „Az érdemi alternatívák hiányában folytatott zaklatott kiútkeresés feszültségekkel teli világában a szakmai vitákat is szubjektív elemek terhelték meg, és járultak hozzá a kölcsönös bizalmatlanság további elmélyüléséhez, a politikai légkör elmérgesedéséhez”.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a 19. század közepén még a romantika korában vagyunk. Az emberek napjaink szereplőinél sokkal intenzívebben élték meg érzelmeiket. Így Kossuth és Görgei is azt vallotta, hogy a nemzet ügyéért kész meghalni. „Tisztelt Elnök úr! – írja Görgei Kossuthnak 1849 márciusában. – Csatlakozzék velem és menjünk, haljunk meg két tiszta akaratú vértanúként ez árva honért, ha azt ezen hiúság- s önzésteljes hidraszerű ármánytól megszabadítani nem tudjuk.” Az ilyen megnyilvánulások hallatán ma az orvos beutalót írna. Akkoron véresen komoly szófordulatok voltak. Hiszen az akkori idők emberének nemcsak az eszmékhez, hanem a halálhoz való viszonya is teljesen más volt, mint napjainkban. A magas gyermekha-

landóság és a gyógyíthatatlan betegségek miatt a halál az élet szerves része volt, ami különösen igaz volt a háborús időszakokban. Bár végül a sors mást rendelt számukra, Kossuth és Görgei is valóban készek lettek volna életüket adni a hazáért.

Görgei Artúr személyének értékelésében a közvéleményt sokig jelentősen befolyásolta Illyés Gyula *Fáklyaláng* című drámája, majd annak televíziós változata. Amikor 1988-ban Katona Tamás közzétette Görgei Artúr memoárját, az is erősen hatott. Messze nem Görgei az egyetlen történelmi személy, akiről az utókor torzképet alakított ki egy-egy – akár kiemelkedő színvonalú – irodalmi alkotás, illetve általa (vagy mások által) írt szubjektív memoár hatására. A történészekre hárul(na) a feladat, hogy a mítoszokat eloszlassák, és a múlt nagyjait érdemeikkel és gyarlóságaikkal együtt mutassák be, tárgyyszerűen elhelyezve őket a korszakban, melynek szelleme alapvetően meghatározta személyiségüket, tetteiket.

Erdődy Gábor tanulmányát leginkább az *elegáns* szó jellemzi. Idézi és elismeri a korszak történészeinek kutatási eredményeit, megállapításait, remek idézeteket választ szövegének alátámasztására. Olyan kiegyensúlyozott és minden mondatában – forrásokkal és szakirodalmakkal – megalapozott szöveget állít az olvasó elé, amely pontosan eligazít, a részletekben elmélyedni akaróknak pedig gondos hivatkozásaival kedvet csinál a további tanulmányozásra.

Hegedüs Gyula

Varga Zsuzsanna:

A magyar mezőgazdaság metamorfózisai a szocializmus idején

Ha valaki a magyar mezőgazdaság szocialista időszaka iránt érdeklődik, hamar szembesül azzal, hogy a szakirodalomban két, egymással szembenálló álláspont tartja magát.¹ A sikerszemléletű megközelítés hívei elismerik ugyan, hogy a kollektivizálást gazdasági, adminisztratív és fizikai erőszak kísérte, a hangsúlyt ugyanakkor az 1960-as évek végétől megmutatkozó termelési eredményekre helyezik, ezzel igazolva a termelőszövetkezetek (tsz-ek) modernizációs teljesítményét. Hasonló sikereket a szocialista blokk egyetlen másik agrárszektora se tudott felmutatni.² Elterjedt tehát az ún. *magyar modell* fogalma, anélkül azonban, hogy pontosan tisztázódott volna, mikortól kezdve és miben volt ez más, mint a mintául szolgáló szovjet kolhozrendszer. A szakirodalomban kirajzolódó másik irányzat a szocialista mezőgazdaság genezisztörténetére összpontosít, hangsúlyozva, hogy az egymást követő erőszakos kollektivizálási kampányok révén a sztálinista kolhozrendszert ültették át Magyarországra, s az változatlan formában maradt fenn a későbbiekben. Ebbe az értelmezési keretbe nem illeszthetők

1 A historiográfiai áttekintéshez: Zsuzsanna Varga: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Ford.: Frank T. Zsigó. Lanham–Boulder–London–New York. 2021. Lexington Books. (Továbbiakban: Varga 2021) XIII–XXI.

2 Ld. az alábbi, FAO-adatok felhasználásával készült kötet adatait: *A magyar mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításban*. Budapest. 1987. Központi Statisztikai Hivatal. 25–28.

be az 1970-es, 1980-as évek nemzetközi mércével is kiemelkedő termelési eredményei, így ezek a feldolgozások ezt az időszakot többnyire mellőzik elemzéseik során.

Historiográfiai szempontból a probléma lényegét abban látom, hogy a termelőszövetkezetek négyévtizedes történetéből mindkét irányzat más-más periódust helyez előtérbe, ugyanakkor az ebből levont következtetéseket kiterjeszti az egész korszakra. Véleményem szerint e nézetek meghaladását csak olyan vizsgálat segítheti elő, amelynek szempontrendszere alkalmazható a szocialista mezőgazdaság teljes, 1949–1989

közötti időszakára. Ehhez a módszertani alapot a történeti összehasonlítás és a transzferkutatás összekapcsolása révén alakítottam ki.³ A transzfer-megközelítéssel egyaránt vizsgálni tudtam a szovjet kolhozok erőszakos átültetésének, azaz a kollektivizálásnak a folyamatát, csakúgy, mint a kapitalista országokból átvett iparszerű, zárt termelési rendszerek⁴ adaptálását és elterjesztését. Mindezt kiegészítettem a történeti összehasonlítással, tehát a vizsgált négy évtized néhány meghatározó jelentőségű időpontjában a Magyarországon létrejött termelőszövetkezeti formát szisztematikusan összevettem a mintául szolgáló kolhozokkal.

A *transzfer* mellett a másik fontos analitikus kategória a *modell* lett. A történészek általában idegenkednek a modellek használatától, de a jelen esetben nem kellett valamilyen mesterséges ideáltípust kreálni, hiszen a kollektivizáláskor adott volt a modell az 1935. évi kolhoz-mintaalapszabály (*primernüj usztav*) révén.⁵ Azáltal, hogy 1969-ig érvényben maradt, ez lett a kötelező minta, amikor 1940-es évek végétől kezdve a Szovjetunió a kelet-közép-európai országokra kényszerítette a szocialista mezőgazdaság rendszerét. Másrészt pedig az 1960-as, 1970-es években Nyugatról átvett zárt termelési rendszerek (például baromfi- és tojástermelés, kukoricatermesztés) kezdettől modellként lettek definiálva, hiszen minden elemük és működési szabályuk átvétele kötelezően elő volt írva.

Mind a keleti, mind a nyugati transzfer elemzésénél azonos szempontokat tudtam alkalmazni. Elsőként tisztáztam a modelltranszfer eredeti tartalmát. Ezután következett a transzfert irányító és közvetítő apparátus bemutatása, majd az általuk alkalmazott módszerek elemzése. Az adaptációs folyamatokra áttérve, nagy figyel-

3 Ehhez sok inspirációt merítettem a nemzetközi szakirodalomban *transnational comparison*-ként ismert irányzatból. Ld. Comparative and Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives. Szerk.: Heinz-Gerhard Haupt–Jürgen Kocka. New York–Oxford. 2009. Berghahn Books.

4 Az elnevezés arra utal, hogy a mezőgazdasági termelés bizonyos ágazataiban (például baromfi- és tojástermelés, kukoricatermesztés) a biológiai és műszaki tudományok, valamint a rendszerszemlélet eredményeinek összekapcsolásával olyan zárt rendszert hoztak létre, amelyben a termelési eredményt befolyásoló minden tényezőt automatikusan szabályozták, így hozva létre az iparszerű mezőgazdaságot. Ld. Michael Tracy: Government and Agriculture in Western Europe 1880–1988. Hemel Hempstead. 1989³. Harvester Wheatsheaf.

5 Primernüj usztav szelkszohozjajsztevennoj arteli. In: Szobranije zakonov i rasporjazsenik rabocse-krest'janskovo pravityel'sztva SZSZSZR. 1935/11. sz.

met fordítottam a transzfer közvetítői és befogadói közötti interakciókra, valamint a gazdasági-társadalmi következményekre.

* * *

A jelen tanulmányban a magyar mezőgazdaság 1949 és 1989 közötti négy évtizedét átfogó kutatómunkám főbb eredményeit foglalom össze.⁶ A szovjetizálási folyamat fázisainak áttekintése előtt fontosnak tartom kiemelni, hogy az én értelmezésem szerint ez jóval több volt a kolhozmodell transzferénél. A mezőgazdaság szovjetizálása során a sztálini mezőgazdaság teljes rendszerének átültetése volt a cél, ami egyet jelentett az egész ágazat „belső gyarmattá” süllyesztésével. Az új üzemszervezet (*szovhoz*, gépállomás, *kolhoz*) a gazdasági szabályozók és a kötelező beszolgáltatások rendszerével együtt mind azt a célt szolgálta, hogy a mezőgazdaság emberi és anyagi erőforrásait az erőltetett nehéziparosítás szolgálatába állítsák.⁷

A transzfer folyamatát vizsgálva szembeűnő, hogy elsőként az elvonó jellegű közgazdasági környezet kiépítése indult meg. Ezt nagymértékben elősegítette, hogy a hadigazdaság időszakából a II. világháború után fennmaradt a mezőgazdasági termékek kötelező beszolgáltatása, amit 1948-tól egyre inkább „osztályharcos alapon” működtettek, azaz a több földdel rendelkező paraszti rétegeket fokozottan terheltek.⁸ A begyűjtési rendszer révén a termények egyre növekvő részét szinte ingyen, jelképes áron szerezte meg az állam. Jövedelemelvonás folyt emellett az ár- és adórendszeren keresztül is.⁹ Néhány év alatt kiderült, hogy nemcsak a kulákként megbélyegzetteket terheltek, hanem a paraszti társadalom többi rétegét is.

6 Egy külföldi folyóirat felkérésére készítettem el ezt az összefoglaló tanulmányt.

7 Stephan Merl: Bauern unter Stalin. Die Formierung des Kolchossystems 1930–1941. Berlin. 1990. Duncker und Humblot.; Lynne Viola: Collectivization in the Soviet Union: Specificities and Modalities. In: The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements. Szerk.: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Budapest–New York. 2014. Central European University Press. 49–78.; Karl-Eugen Wädekin: The Soviet Kolkhoz: Vehicle of Cooperative Farming or of Control and Transfer of Resources. In: Cooperative and Commune. Group Farming in the Economic Development of Agriculture. Szerk.: Peter Dorner. Madison. 1977. University of Wisconsin Press. 95–116.

8 Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Békéscsaba. 1993. Tevan. 30–76.

9 Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I.

A sztálini mezőgazdaság hierarchiájának csúcán az állami tulajdonú nagyüzemek, a *szovhozok* álltak. Ők voltak a legmagasabb rendű tulajdonforma, az állami tulajdon megtestesítői. A sztálini agrárrendszer üzemszervezetének kiépítése Magyarországon az állami gazdaságokkal indult. Ehhez jó alapot jelentettek az ún. kincstári birtokok (például Kisbér, Bábolna, Mezőhegyes stb.), melyek 1945 előtt a tenyésztési feladataik mellett jelentős innovációs funkciót is betöltöttek.¹⁰ A gépállomások hálózatának kiépítése következett ezután.¹¹ A sztálini modellt követve a gépállomás mint „a munkásosztály előretolt bástyája” a kollektivizálás egyik fontos háttérintézménye lett, s később is nagy feladat hárult rájuk a termelészövetkezeti csoportok (tszcs), majd termelészövetkezetek (tsz) irányításában.

A sztálini üzemszervezet harmadik elemére, a kolhozra áttérve előre bocsájtom, hogy a jelen írásban a kollektivizálás folyamatára csak utalásszerűen térek ki, mivel elsősorban magára az új üzemforma jellegzetességeire koncentrálok.¹² Ezek közül elsőként említendő, hogy a *kolhoz* a *szovhoz*hoz képest alacsonyabb rendű, nem következetesen szocialista tulajdonformának számított, mivel nem az egész társadalom, hanem egy kisebb közösség, csoport tulajdona volt. A *kolhoz* rövid definíciója így hangzik: olyan emberek közössége, akik egy adott település nacionalizált földjének közös használói, termelési eszközeiket és állataikat (azok nagy részét) bevitték a közös gazdaságba, s a közösen – brigádok, munkacsapatok keretében – végzett munkájukért a *kolhoztól* fizetséget kapnak. A végzett munka mértékegysége az ún. munkaegység (*trudoden*) volt, ami szó szerint *munkanapot* jelentett. (Magyarországon a *munkaegység*

Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Budapest. 1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (Továbbiakban: Pető–Szakács 1985) 67–82. és 95–103.

- 10 Klenczner András: Az állami gazdaságokról. In: Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk.: Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál. Budapest. 1996. Mezőgazda. 695–703.
- 11 A hálózat kiépülése 1947-ben kezdődött, s 1950 végére gyakorlatilag befejeződött. Ld. Honvári János: A gépállomások története, 1947–1964. A gépállomások és a magyar mezőgazdaság gépesítésének története 1947–1964. Budapest. 2003. Távtan Kft. 375–401.
- 12 A magyarországi kollektivizálás társadalomtörténeti elemzése terén bőséges szakirodalom halmozódott fel. A különböző megközelítések jól kirajzolódnak az alábbi tanulmánykötetekben: Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Szerk.: Horváth Sándor–Ö. Kovács József. Budapest. MTA BTK TTI. 2015.; Földindulások, sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Szerk.: Schlett András. Budapest. 2012. Szent István Társulat.

elnevezés terjedt el.) Ez a mértékegység fejezte ki mind az eltöltött időt, mind az adott munka jellegét és mennyiségét, ugyanakkor semmilyen módon nem tükrözte az elvégzett munka minőségét. A bevitt javak miatt a tagnak tulajdonrésze lett a *kolhoz*ban, amelynek értékét elvileg a *kolhoz*ból való kilépéskor pénzben ki kellett fizetni.¹³

Mindez olyannyira idegen volt a birtokos parasztság gazdálkodási szokásaitól, életformájától, hogy a háború utáni években a kommunista párt¹⁴ vezetése nemcsak a széles közvélemény, hanem még a saját tagsága előtt is hallgatott a *kolhoz*-témáról. Amikor tehát szovjet nyomásra 1948-ban napirendre került a kollektivizálás Magyarországon, sem a pártapparátus, sem az agrárirányítás nem volt felkészítve. Egyszerre kellett tehát a szovjet modelltranszfer tartalmát megismertetni a közvetítőkkal, azaz a megyei, járási párt- és állami szervekkel, s megkezdeni magát a *tsz*-szervezési kampányt.¹⁵

1948 őszén Rákosi Mátyás a szocialista mezőgazdaság megteremtéséhez a következő ütemtervet határozta meg: „Nekünk ezt a kérdést 3–4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90 %-a és a magyar föld 95 %-a rendes szocialista, közös, társas művelésben művelje a földjét.”¹⁶ Ezt a célkitűzést a földtulajdonához a végsőkéig ragaszkodó parasztság ellenállása miatt csak egy évtizeddel később tudták megvalósí-

13 Itt érdemes utalni arra, hogy a *kolhoz* eredetileg egy gyűjtőfogalom volt, s használata csak egyik típusának, az *artel*nek legelterjedtebbé válásával, annak szinonimájaként vált általánossá. Ld. Robert William Davies: *The Soviet collective farm, 1929–1930*. London. 1980. Macmillan Press. 75–97.; L. V. Iziumova: *Gosudarstvennaia politika v kontekste sotsialnoi modernizatsii kolkhoznoi derevni v 1930–1960-e gg*. In: *Gosudarstvennaia agrarnaia politika v Rossii XX veka v kontekste modernizatsionnogo protsessa*. Vologda. 2006. 78–101.

14 1945 után Magyarországon a kommunista párt neve így változott: 1945–48: Magyar Kommunista Párt (MKP), 1948–56: Magyar Dolgozók Pártja (MDP), 1956–89: Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP).

15 Kezdetben a termelőszövetkezeti csoportoknak három típusát különböztették meg. A különbség a közös tevékenység mértékében mutatkozott meg. A III. típusú *tszcs* számított a legfejlettebbnek, mivel a közös gazdálkodás kiterjedt a tagok összes földterületére, kivéve a másfél hold területű háztájit. A közös gazdaságba került minden igavonó és a háztáji mértékét meghaladó haszonállat, továbbá a fontosabb mezőgazdasági eszközöket is be kellett vinni a közösbe (szekér, vetőgép, eke, borona stb.). Munkaszervezetük és munkadíjazásuk is nagyon hasonlított a *kolhoz*ra, ezért amint elég nagy földterülettel rendelkeztek, a pártvezetés nyomására önálló termelőszövetkezetté fejlesztették őket. Ld. Pető–Szakács 1985: 179–184.

16 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M–KS 276. f. 52. cs. 4. ó. e. Jegyzőkönyv az MDP Központi Vezetőség 1948. november 27-i üléséről.

tani. Ezen időszak alatt a kollektivizálási kampányokat (1949–53, 1955–56, 1959–61) ún. dekollektivizálási szakaszok (1953–54, 1956–58) követték, amikor hivatalosan leállították a tsz-ek szervezését, s lehetővé tették a kilépést. Fontos utalni arra, hogy mind 1953-ban, mind 1956-ban voltak olyan tszcs-k, tsz-ek, amelyek tovább működtek, mert a szegényparaszti háttérű vagy földnélküli tagságuk számára a közös gazdaság volt az egyetlen megélhetési forrás.

Nemzetközi kontextusba helyezve ezt az elhúzódozó, többször megszakított folyamatot, feltárul, hogy időközben a transzfert kezdeményező szovjet pártvezetés elvárásai is változtak. Ehhez hozzájárult egyrészt az 1953 után meginduló desztalinizáció, másrészt az 1956-os lengyel és magyar válság is.¹⁷ Míg Sztálin idejében lényegében az utolsó betűig le kellett másolni a modellt, addig Hruscsov ennek több eleméhez hozzányúlt.¹⁸ A kollektivizálás mikéntjét pedig rábízta a „testvérpártok” vezetőire. Az újabb kutatások számos példával bizonyítják, hogy a kollektivizálás befejezése során – a megnövekedett mozgástér révén – milyen megoldások formálódtak ki az egyes országokban.¹⁹

Így történhetett meg, hogy a térség országaiban sehol sem nacionalizálták a paraszti földtulajdont. Magyarországon a tsz-be bekényszerített parasztnak földje jogilag továbbra is magántulajdonban maradt, amiért földjára adókat fizetett a tsz.²⁰ A kollektivizálás utolsó szakaszában kiadott tsz-alapszabály több egyéb vonatkozásban is eltért a Szovjetunióban 1935-óta érvényben lévő kolhoz-mintaalapszabálytól. Az 1959-es

17 Nigel Swainhez hasonlóan én is megkülönböztetem a szocialista mezőgazdaság 1953 előtti és 1953 utáni rendszerét. Az 1953 előtti időszakban *sztálini mezőgazdaság*, a későbbiekben pedig a *szovjet mezőgazdaság* kifejezés használatát tartom indokoltnak. Ld. Nigel Swain: *Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945–1962*. In: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Szerk.: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Budapest–New York. 2014. Central European University Press. 497–534.

18 Melanie Ilič–Jeremy Smith: *Khrushchev in the Kremlin. Policy and Government in the Soviet Union, 1953–1964*. London–New York. 2011. Routledge.

19 A közép-kelet-európai térségben folyó kollektivizálási kutatásokról kiváló áttekintést nyújt az alábbi angol nyelvű tanulmánykötet: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements*. Szerk.: Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. Budapest–New York. 2014. Central European University Press.

20 Valódi rendelkezési jogot azonban nem jelentett, azaz nem lehetett szabadon eladni, bére adni.

tsz-alapszabály szakított a *falusi osztályharc éleződésének* tételével, s így addigi „kulákok” beléphettek a tsz-be.²¹ A munkadíjazással kapcsolatban is bekerült egy fontos megengedő formula: legfejlettebb formaként még a szovjet munkaegység-rendszer szerepelt, de ezt ki lehetett egészíteni más díjazási formákkal. További példaként említhető a háztáji gazdaság korábbi kötöttségeinek lazítása.²²

Ha a divergencia mögötti belső okokat keressük, akkor utalnunk kell arra, hogy a „megtámadott paraszti társadalom” az első két átszervezési kampány során sokféle tapasztalatot szerzett a diktatórikus hatalommal szembeni ellenállás és alkalmazkodás lehetőségeiről és korlátairól. Közben a kollektivizálást irányító és végrehajtó apparátus magatartása is módosult. Ebben a kényszerű „tanulási folyamatban” az 1956-os forradalom mindkét fél számára meghatározó tapasztalatokat hozott. Az 1956 október végi és november eleji napokban a paraszti közösségek kezükbe vették az irányítást, új hatalmi szerveket hoztak létre, s megfogalmazták – többnyire írásban – a követeléseiket is.²³ A szovjet katonai segítséggel hatalomra került Kádár-kormányt tehát egyrészt a falvak „csendes forradalma”, másrészt pedig az ipari munkásság sztrájkja fogadta országszerte. Ebben a kényszerhelyzetben hamar belátta a kormány, hogy a parasztokkal mielőbb kiegyezésre kell jutnia. A mezőgazdasági termények nagy része ugyanis nem a szocialista nagyüzemektől, hanem továbbra is az egyéni gazdáktól származott. A kompromisszumkötés lényege abban állt, hogy a kormány teljesítette

21 Az 1959. évi 7. sz. tvr. 11. §. 2. pontja így fogalmazott: „Az a termelőségvetkezeti tag, aki korábban kizsákmányoló volt, csak abban az esetben választható meg tisztségre, illetőleg tarthatja meg tisztségét, ha a termelőségvetkezetben legalább két éven át végzett példamutató munkájával a tagság megbecsülését kiérdemelte. E rendelkezés alól a megyei tanács végrehajtó bizottságának elnöke esetenként kivételt engedélyezhet.” Ld. A mezőgazdasági termelőségvetkezetekre vonatkozó jogszabályok. 1958. január 1.–1959. május 31. Budapest. 1959. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 8.

22 Miközben Hruscsov a „szűzföld-kampány” kezdeti sikerein felbuzdulva, kampányt hirdetett a felszámolásukra, a magyar szabályozás épp növelte az árutermelési lehetőségeiket. Ld. uo. 22.

23 A falusi követeléseket célszerű két csoportra szétválasztani. Az elsőben azok találhatók meg, amelyekben a falvak népe azonosult a forradalom és szabadságharc alapvető célkitűzésével. A követelések második csoportjában azok említendőek meg, amelyeket a parasztság sérelmei diktáltak. Követelték az erőszakos kollektivizálás leállítását, a tsz-ekből való szabad kilépés engedélyezését, a tagosítások megszüntetését, az eredeti földtulajdon visszaadását, a beszolgáltatás eltörlését, az adó mértékének csökkentését. Ld. 1956 plakátjai és röplapjai. Szerk.: Izsák Lajos–Szabó József–Szabó Róbert. Budapest. 1991. Zrinyi.

a parasztság forradalmi követelése közül a gazdasági jellegűeket: eltörölte a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatását, leállította az erőszakos tsz-szervezést és a tagosításokat.²⁴ Az intézkedések horderejét mutatja, hogy Magyarország volt az első a szocialista országok között, ahol megszüntették a kötelező beszolgáltatás intézményét. Ezzel a lépéssel a sztálini agrárrendszer egyik megváltoztathatatlan hitt elemét iktatták ki, s ennek következtében a piaci mechanizmusok korlátok között, de szerephez jutottak a mezőgazdaságban. Mindez maga után vonta a termelői érdekeltség újfajta, a sztálini logikától eltérő kezelését.²⁵

A gyors kiegyezést elősegítette, hogy az agrárirányítás különböző szintjein jelen voltak olyan káderek, akik maguk is egyetértettek a paraszti követelések jogosságával.²⁶ Ők vidéki származásuk és apparátusbeli tapasztalataik révén közvetítővé tudtak válni a hatalom és a parasztság között. Mindebben szerepet játszott az is, hogy egy olyan személy, Fehér Lajos közvetítette ezeket a javaslatokat, akiben Kádár János maximálisan megbízott közös illegális múltjuk miatt.²⁷

A kezdeti, tűzoltó jellegű intézkedések után azonban tisztázásra várt, hogy a jövőben milyen agrárpolitikát folytasson az MSZMP. A Fehér Lajos vezette Mezőgazdasági Osztály kidolgozott egy programot (*Agrárpolitikai Tézisek*), ezt azonban sokan vitatták. A sztálinista agrárpolitika hívei még erős pozíciókkal bírtak a Dögei Imre vezette Földművelésügyi Minisztériumban. E csoport akkor szorult háttérbe, amikor a kollektivizálás befejező, 1959–61 közötti szakasza során a paraszti társadalom aktivizálta mindazokat a túlélési stratégiákat, amelyeket korábban kialakított. A következmények így tükröződtek a statisztikai adatokban: 1958–61 között a mezőgazdasági keresők

24 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívása a parasztsághoz! *Magyar Közlöny* 1956. november 27. 579–580.

25 Varga Zsuzsanna: 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In: 1956 okai, jelentősége és következményei. Szerk.: Romsics Ignác–Pál Lajos. Budapest. 2006. Magyar Történelmi Társulat. 299–315.

26 Számukra a Nagy Imre első miniszterelnöksége (1953–55) idején az ún. „hegyi bizottságban” elkészült mezőgazdasági reformprogram mérvadó maradt 1955 után is. Erről: A szerző interjúja Pál Józseffel, 2011. június 8. (A szerző tulajdonában.); a szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. (A szerző tulajdonában.)

27 Papp István: Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe. Budapest–Pécs. 2017. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára–Kronosz. 185–202.

közül 350 ezer fő, túlnyomórészt férfi hagyta el az ágazatot, s helyezkedett el az iparban, építőiparban.²⁸ Nemcsak az aktív korú férfimunkaerő hiánya okozott gondot, hanem a tsz-en belüli passzív ellenállás is. Az újonnan belépők közül sokan csak a kötelező munkaminimumot teljesítették, ami a háztáji gazdasághoz kellett.²⁹ Túlélési stratégiájukat a háztájira alapozták, s abban bíztak, hogy ezúttal is csak néhány évet kell kibírniuk, s újra felbomlanak a tsz-ek, akárcsak 1953-ben és 1956-ban. A tsz-en belüli munkaerő- és munkafegyelmi problémák éreztették hatásukat a mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi mutatóiban, s így veszélybe került a Kádárék által felvállalt életszínvonal-politika élelmiszerbázisa. Azzal, hogy a hrucsovi vezetés világossá tette, kenyérgabona-exporttal csak átmenetileg hajlandók segíteni, Kádárék lépéskényszerbe kerültek.³⁰ A Fehér Lajos körül formálódó agrárlobbi közvetítő szerepe ekkor került újra előtérbe.

A megyei levéltári kutatások és az *oral history* intenzív alkalmazása révén sikerült rekonstruálnom azt a folyamatot, ahogyan a tsz-ekbe kényszerített parasztság nyomásgyakorlása és a közvetítők lobbijereje lépésről lépésre módosította a gyakorlatban a kolhozmodellt. Elsősorban az anyagi érdekeltségi rendszer, a háztáji gazdaságokban folyó kistermelés és a szövetkezetek tevékenységi körének bővítése terén volt ez megfigyelhető.

A hatalom és parasztság közötti sajátos érdekegyeztetés folyamatát tanulmányozva sokszor eszembe jutott a kultúrpolitikából ismert „három T” (tilt, tűr, támogat) analógiája.³¹ Számos példát lehetne említeni arra, ahogyan egy-egy alulról jövő, a helyi adottságokhoz, a tagság munkakultúrájához illeszkedő, ámde a szovjet modelltől eltérő kezdeményezés

28 Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962. Budapest. 1963. Központi Statisztikai Hivatal. 147.

29 A járási, megyei szintről a pártközpontba küldött heti és havi jelentésekből jól rekonstruálható a passzív ellenállás tömeges jelentkezése. – MNL OL M–KS 288. f. 28. cs. (1961) 10. ő. e.; 28. cs. (1962) 7., 8., 9. ő. e.; 28. cs. (1963) 11., 12. ő. e.

30 Földes György: A magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973. *Századok* 2013/6. sz. 1361–1365.; Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1948–1973. Dokumentumok. Szerk.: Fiziker Róbert. Budapest. 2017. Magyar Nemzeti Levéltár. 300–304. és 306–314.

31 Révész Sándor: Aczél és korunk. Budapest. 1997. Sík. 130–175.; Standeisky Éva: Bomlás. A hatalom és a kulturális elit. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Szerk.: Rainer M. János. Budapest. 2004. 1956-os Intézet. 272–317.

végigjárta a tiltás, túrés, majd támogatás fokozatait. Legismertebbé az ún. nádudvari módszer vált, melynek lényegét az egykori tsz-elnök, Szabó István így foglalta össze életútinterjújában: „Az új rendszerben a téesz gondoskodott a szántásról és a vetésről, majd a kapálást és a behordást az egyes családok vagy rokonsági csoportok végezték az általuk igényelt és kapott területen. Akkor és annyiszor kapáltak, amikor és ahányszor akartak. Viszont bármilyen volt a termés, annak 20 százaléka illette őket a munkaegységen felül. Addig csak akkor fogtak a kapáláshoz, ha az utolsó, a leglustább brigádtag is feltűnt a láthatáron. Mostantól napfelkeltétől a mezőn voltak, és senkire sem vártak.”³²

Az alulról jövő kezdeményezések, az informális érdekegyeztetési folyamatok interakciói révén mind több helyi kezdeményezés került át a tiltott, illetve túrt kategóriából a támogatott kategóriába, s ezáltal folyamatosan bővült a tsz-ek mozgásteré. Továbbra is gondot okozott azonban, hogy a jogi szabályozás nem tükrözte a gyakorlat által igazolt munkadíjazási, munkaszervezeti formákat. Az 1960-as évek első felében tehát a termelőszövetkezetek életét *de jure* és *de facto* jellemző viszonyok között igen nagy különbségek mutatkoztak. Ezek felszámolását célozta a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény.³³ Az új tsz-törvény elfogadásával vált teljessé az a mezőgazdasági reformcsomag, amelynek megvalósításához már évekkel korábban hozzákezdett az agrárlobbi. Fehér Lajos és hívei abból a felismerésből indultak ki, hogy hiába bővítik a tsz-ek mozgásterét a túrt és támogatott érdekeltségi megoldások révén helyi szinten, ha a jogi szabályozás és a közgazdasági környezet továbbra is a sztálini kolhozmodell logikáját tükrözi.

Az Új Gazdasági Mechanizmus előkészítési fázisában tehát az agrárlobbi egy komplex reformcsomagot valósított meg. Ez magában foglalta a tsz-ek irányításának, közgazdasági és jogi szabályozórendszerének átalakítását. A gépállomások felszámolása, a hitelelengedés és az árrendszer korrekciója mind azt jelezte, hogy az agrárlobbi szisztematikusan folytatta a szocialista mezőgazdaság sztálini rendszerének a lebontását.³⁴

32 Szabó István életútja Nádudvartól Nádudvarig. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest. 2012. Osiris. (Továbbiakban: Romsics 2012) 59–61.

33 Mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvény. Földjogi törvény. Összeáll., jegyz.: Fóris Imre. Budapest. 1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 172.

34 Az 1966–67. évi áremeléseknek és a hitelelengedésnek az volt a közös célja, hogy megalapozzák a tsz-ek önfinanszírozó képességét, azaz a tsz-ek többsége képessé váljon

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek életéből az 1967. évi tsz-törvény távolította el a kolhozmodell utolsó elemeit, s egyúttal legalizálta mindazokat a „jó gyakorlatokat”, amelyek az 1960-as évek során helyi szinten kiformalódtak. Ezek az alulról jövő kezdeményezések leginkább a munkaszervezet, munkadíjazás és a háztáji gazdálkodás területén jelentkeztek, hiszen ezek voltak a sztálini modell azon kritikus területei, amelyeket a magyar parasztság nem fogadott el.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kolhozmodelltől való elkanyarodás korántsem volt egy határozott, egy irányba mutató folyamat. Sokkal inkább egy olyan kirakós játékhoz (puzzle-hoz) hasonlított, amelynek szereplői bonyolult, sokszor informális, rejtett interakciókban voltak egymással, s menet közben egyáltalán nem lehetett tudni, végül milyen kép áll össze, azaz milyen fejlődési irány lesz a domináns a magyar termelőszövetkezeti rendszerben. Habár „a három T” (tilt, tűr, támogat) sosem tűnt el teljesen a hatalom és a mezőgazdasági termelők közötti kapcsolatrendszerből, 1967-től mégis új korszak kezdődött. Létrejött az új integrált minisztérium, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium (MÉM).³⁵ Még ugyanabban az évben az agrárlobbi intézményesíteni tudta

az „önálló vállalati gazdálkodásra”. Ez annyit jelentett, hogy a tsz-ek az árbevételeikből garantálni tudták a tagság részesedésének rendszeres kifizetését, illetve volt forrásuk a forgóeszközök biztosítására, az elhasznált állóeszközök pótlására, valamint fedezni tudták a termelés bővítéséhez szükséges eszközök egy részét, s az e célra felvett hitelek visszafizetését. A beruházásaikat viszont már nem tudták teljes egészében a bevételekből finanszírozni. A tsz-ek önálló vállalati gazdálkodásának az egyik legfőbb, tudatosan fenntartott korlátozását tehát a beruházási politika jelentette. Ld. Szakács Sándor: A reform kérdése és a termelés. (Meghatározottságok és adottságok a magyar mezőgazdaságban 1968–1985). *Agrártörténeti Szemle* 1989/1–4. sz. 56–117.

- 35 Az új miniszter, Dimény Imre így emlékezett erre vissza: „Életem legfelelősségteljesebb, legizgalmasabb feladata ez volt. Különösebb gazdasági, politikai jellegű »eligazítást« ehhez nem kaptam. A feladat politikai jellegű egyeztetését Fehér Lajos és Nyers Rezső látta el. Ez volt Magyarországon az első olyan miniszteriális intézmény, amely alkalmazkodott az 1960-as évek közepén megindult gazdasági mechanizmus új rendszeréhez. Az új minisztérium a korábbi operatív irányító tevékenység helyett főleg igazgatási, hatósági, közigazgatási-szabályozási és műszaki-fejlesztési feladatokat látott el. Merőben új feladat volt ez. A szervezetet szűk körben dolgozhattuk ki, annak »titkos« jellege miatt. A minisztérium szervezeti-működési rendjét, személyi állományát jórészt javaslatom alapján fogadták el és 1967 áprilisában kaptam meg miniszteri kinevezésem a Minisztérium élére. [...] Az új minisztérium megszervezésével, működésének gyors beindításával sok »ellenséget« is szereztünk, főleg a politikai szférában. Úgymond erős dogmatikus politikai ösztűz közepette kezdtünk munkához, s végig »tűzközelen« dolgoztunk. Jelszavunk a szakmai felkészülés, a szakmaszeretet, a tudás és a hivatástudat volt. Ez pedig minden nap a politikai ellenszenv erősödését eredményezte. Ezzel az erős dogmatikus politikai nyomással csak úgy küzdhattunk meg, úgy tudtunk ellenállni,

a tsz-ek érdekképviseleti szervezetét. Létrejöttek a területi szövetségek és megalakult a Termelészövetkezetek Országos Tanácsa (TOT), melynek elnöke a nádudvari tsz-elnök, Szabó István lett. Ő így emlékezett vissza az érdekképviseleti szervezet létrehozására: „A Termelészövetkezetek Országos Tanácsa [...] az ereje és hatalma teljében lévő Fehér Lajos és Erdei találmánya volt [...]. Ezt azzal a céllal kezdeményezte Fehér, hogy a szövetkezeteknek, és révükön az egész agrárágazatnak legyen egy állandó érdekvédelmi szerve. Az elgondolás nagyon jól illeszkedett Nyers Rezső és társai mechanizmuskoncepciójához, amelynek a gazdaságirányítás szorosán vett reformján túl eredetileg az érdekek megjelenítésének intézményesítése is részét képezte.”³⁶

Az agrárlobbi szerepe nemcsak abban mutatkozott meg, hogy közvetíteni tudta az alulról jövő szövetkezeti kezdeményezéseket a pártvezetés felé, hanem abban is, hogy előkészítette és megvalósította a nyugati tudás- és technológiatranszfert. Kedvező háttérrel jelentett ehhez, hogy a desztalinizáció folyamatában maga a Szovjetunió is nyitott a Nyugat irányába.³⁷ A legfejlettebb tőkés országok utolérésének és túlszárnyalásának 20 éves programja miatt 1959 után Hruscsov számára különösen felértékelődtek a gazdasági teljesítmény és a jólét fokozását szolgáló kezdeményezések.³⁸ Kádár János 1960 februárjában, Moszkvából hazatérve így tájékoztatta a Politikai Bizottság tagjait: „Hruscsov elvtárs úgy fejezte ki, hogy [...] a tömegek a szocializmust és a kommunizmust azon mérik, hogy jobb-e az életük vagy nem. [...] Ha mi ezeket

hogy Fehér Lajos és Nyers Rezső bizalmát bírtuk, akik ún. politikai »ernyőt« tartottak a fejünk fölött.” Ld. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztálya 50 éve. Szerk.: Kovács Ferenc. Budapest. 1999. MTA Agrártudományok Osztálya. 467.

36 Romsics 2012: 98.

37 Földes György: Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988. I. Budapest. 2015. Napvilág. (Továbbiakban: Földes 2015) 46–56.

38 Sari Autio-Saraso: Khrushchev and the Challenge of Technological Progress. In: Melanie Ilič–Jeremy Smith: Khrushchev in the Kremlin. Policy and Government in the Soviet Union, 1953–1964. London–New York. 2011. Routledge. 133–149.; Baráth Magdolna: Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban, 1957–1964. In: Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. Szerk.: Rainer M. János. Budapest, 2003. 1956-os Intézet. 79–82.; Aaron Hale-Dorrell: Corn Crusade. Khrushchev’s Farming Revolution in the Post-Stalin Soviet Union. New York. 2018. Oxford University Press.

a törekvéseiket és igényeiket a tömegeknek nem tudjuk megfelelően kielégíteni, akkor elvész a fontossága magának a szocializmusnak és a kommunizmusnak is.”³⁹

Mindez jelentős mozgásteret biztosított a magyar agrárpolitika számára. A „zöld forradalomként” ismert nyugati agrártudományi eredmények közvetítésében kezdetben kiemelt szerepet játszott az MTA irányítása alatt működő Agrárgazdasági Kutató Intézet, s annak igazgatója, Erdei Ferenc. Habár hivatalos politikai funkciót nem vállalt 1956 után, mégis őt tekintették az agrárlobbi második számú vezetőjének. Nemcsak kutatóintézete vált a lobbi szakmai háttérintézményévé, hanem az MTA főtitkári posztján (1957–1964) eltöltött évek során is sokat tett azért, hogy a bezárkózás éveit követően meginduljon a tájékozódás a nyugati tudományos eredményekről.⁴⁰

Kevésbé ismert, hogy a nyugati modelltranszfer kezdete egybeesett a kollektivizálás befejező szakaszával. Magyarország a nyugat-német Lohmann cégtől 1960-ban vásárolta meg a baromfihús és tojástermelés rendszerét.⁴¹ Az évtized második felében pedig elkezdődött a nyitás az USA viszonylatában is: az első zárt kukoricatermesztési rendszert 1969-ben vásárolta meg Magyarország.⁴²

A nyugati modelltranszfer keretében tökétes gazdasági környezetben kialakult termelési rendszereket ültettek át szocialista tervgazdaságba. Az elemző munka során ugyanazt a szempontrendszert alkalmaztam, mint a szovjet modelltranszfer esetén. A döntés mind a nyugat-német, mind az amerikai termelési rendszer megvásárlásáról a legfelső politikai szférában született. A kutatásom azonban felhívta a figyelmet arra, hogy a kolhozmodell átvételétől elérően a nyugati modelltranszfer megvalósítása nem felülről lefelé haladt. Valójában vállalati szintről, azaz alulról indult, s horizontálisan terjedt. A nyugati cégeknek állami gazdaságok, tsz-ek, illetve azok társulásai lettek a partnerei (például a Bábolnai Állami Gazdaság, a Nádudvari Vörös Csillag Tsz stb.).⁴³

39 MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 29. ő. e. Jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottság 1960. február 12-i üléséről.

40 Huszár Tibor: Erdei Ferenc 1910–1970. Politikai életrajz. Budapest. Corvina. 2012. 397–428.

41 MNL OL M–KS 288. f. 17. cs. 5. ő. e. Keserű János feljegyzése Fehér Lajos részére a nyugat-németországi tanulmányútról. 1960. május 17.

42 MNL OL XIX–K–9–ab 34. d. Tájékoztató jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány részére a mezőgazdasági szakdelegáció tanulmányútjáról. 1969.

43 Schlett András: Sziget a szárazföldön: A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990

Ők rendszergazdaként adták tovább a fejlett nyugati technológiát a kevésbé tőkeerős gazdaságoknak. A folyamat sikerének nélkülözhetetlen feltétele volt, hogy ekkorra már megfelelő számú és felkészültségű szakember került ki az agráregyetemekről.⁴⁴

A két modelltranszfer közötti további eltérés, hogy a nyugati termelési rendszerek átvételekor több lehetséges modell közül lehetett választani – a gazdasági eredmény, a hatékonyság volt a döntő szempont. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a belépés nem volt kötelező a gazdasági szereplők (tsz-ek, állami gazdaságok) számára. Ugyanakkor egy gazdaság többféle termelési rendszernek is tagja lehetett egyszerre. Az így kialakuló hibrid-mezőgazdaság gyorsan javuló teljesítménye, Nyugaton és Keleten is élénk érdeklődést váltott ki.⁴⁵

A nyugati sajtóban Magyarországgal kapcsolatban egyre gyakrabban emlegették a „magyar modell” kifejezést. A magyar pártvezetés mindvégig tagadta a „magyar szövetkezeti modell” létét, mégis az 1970-es évek elejétől a gazdasági reform lefékezésére törekvő belső erők – hol burkoltan, holt nyíltan – éppen ezeket a sajátosságokat vették célba. Itt is érdemes utalni a nemzetközi kontextusra. Az 1970-es évek elejére Magyarország nem pusztán egyedül maradt a keleti blokkon belül az Új Gazdasági Mechanizmussal, hanem a „testvérpártok” vezetői árgus szemekkel figyelték, nehogy megismétlődjön a csehszlovák folyamat.⁴⁶ A közép-kelet-európai kontextus és a brezsnyevi időszak erősödő szovjetizálási kényszerei nélkül nem érthető, hogy a magyar gazdaság sikerágazata, s azon belül is a tsz-ek ellen miért indult vehemens offenzíva.

Ennek voltak politikai, gazdasági, jogi, adminisztratív színterei, s ami máig kevésbé ismert, kibontakozott egy koncepció jellegű persorozat is, melynek során több, mint ezer szövetkezeti vezető került a vádlottak padjára az 1970-es évtized során.⁴⁷

között. Budapest. 2007. Szent István Társulat.; Varga 2021: 201–207.

44 Juhász Pál: Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek. *Medvetánc* 1982/4. sz.–1983/1. sz. 191–213.

45 Jól példázza ezt, hogy az NSZK és az Egyesült Államok agrárminiszterei többször is ellátogattak Magyarországra az 1970-es években, hogy a helyszínen tanulmányozzák, miként adaptálták a szocialista nagyüzemek a tőlük megvásárolt technológiát. Ld. Varga 2021: 207–212.

46 Berend T. Iván: A magyar gazdasági reform útja. Budapest. 1988. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 316–362.; Földes 2015: 140–152.

47 Varga Zsuzsanna: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában.

Fontos hozzátenni, hogy a dogmatikus erők ezen támadása időlegesen lefékezte ugyan a nyugati modelltranszfert, de leállítani nem tudta a folyamatot, mivel az nem egy központi szervtől kiindulva, felülről lefelé szerveződött. Az ágazat lobbieréjét viszont végletesen meggyengítette azáltal, hogy képviselőit kiszorította a legfelső szintű döntéshozatali fórumokról. 1974-ben tavaszán menesztették a reform legfőbb képviselőit: Fehér Lajost, Nyers Rezsőt, s később Fock Jenőt és Dimény Imrét is.⁴⁸ Nélkülük az ágazat érdekérvényesítő ereje drámaian visszaesett. Ennek következményei igazán az 1980-as években mutatkoztak meg, amikor az adósságszolgálatból a mezőgazdaságnak is ki kellett venni a részét. Olyannyira, hogy újra a „belső gyarmat”-szerepbe került az ágazat.⁴⁹

A tsz-ek eleinte a bevált problémakezelési stratégiához nyúltak: az anyagi ösztönzők módosításával, a háztáji gazdálkodás és a kiegészítő tevékenység fejlesztésével igyekeztek ellensúlyozni a jövedelemelvonó törekvéseket. Ezen eljárások révén az 1980-as évek elejéig működtetni tudták a nyugati tudás- és technológiatranszferrel modernizált, ámde számos vonatkozásban pazarló struktúrát. Ahogyan azonban az adósságszolgálatból egyre több teher hárult rájuk, elkezdték felélni tartalékaikat. Ebben a válságos helyzetben nem maradt más lehetőségük, mint kísérletet tenni az érdekeltségi viszonyok újragondolására. A szakmai fórumokon megfogalmazódó reformjavaslatok olyan egyéni és csoportos vállalkozási formákat akartak legalizálni, amelyekben a nagyüzemi módon gazdaságosan már nem üzemeltethető eszközöket, területeket hasznosítani lehetett volna.⁵⁰

Donáth Ferenc *A munka és a tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban* című tanulmányában már 1979-ben érintette ezt a kérdéskört.⁵¹ Nemzetközi összehasonlítás révén arra a megállapításra jutott, hogy míg a hazai tsz-ekben és állami

Budapest. 2013. Gondolat. (Továbbiakban: Varga 2013) 178–208.

48 Huszár Tibor: Kádár János politikai életrajza. 2. kötet. 1957. november–1989. június. Budapest. 2003. Szabad Tér–Kossuth. 250–255.

49 A szerző interjúja Dimény Imrével, 2011. október 17. (A szerző tulajdonában.); A szerző interjúja Szabó Istvánnal, 2013. február 1. (A szerző tulajdonában.)

50 Ld. az MSZMP KB mellett működő Szövetkezetpolitikai Munkaközösség előterjesztéseit, vitaanyagait. MNL OL M–KS 288. f. 38. cs. 70–74. ő e.

51 Donáth Ferenc: *A munka és a tulajdon kapcsolata az iparosodó mezőgazdaságban*. Tulajdon és hatékonyság. Elméleti vázlat gazdaságok vizsgálatához. Budapest. 1979. Szövetkezeti Kutató Intézet.

gazdaságokban a növekvő anyag- és eszközráfordítással párhuzamosan csökkent a hatékonyság, addig a nyugati tendenciák éppen az ellenkezőjét mutatták. A tőkés gazdaságban a modernizálás és a rentabilitás nem válhatott el tartósan. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy amennyiben a hatékonyságromlás csak a kelet-európai mezőgazdaságokban figyelhető meg, akkor ez a jelenség valamiképp a kollektivizálással hozható összefüggésbe. Innen már csak egy lépés volt a tulajdonviszonyok kérdése. Adatsorokkal bizonyította, hogy a hatékonyságromlás mindvégig nagyobb mértékű volt az állami gazdaságokban, mint a szövetkezetekben, tehát a gazdasági gyakorlat nem igazolta az állami tulajdon felsőbbrendűségéről szóló ideológiai axiómát.

A pártállami rendszerben a tulajdonviszonyokat érintő döntések mindvégig a legfelső politikai döntéshozó szerv, a Politikai Bizottság hatáskörébe tartoztak. Hiába készültek el az agrárreform szakmai előterjesztései, a legfőbb döntéshozók fórumaira már nem tudtak bekerülni, mivel a mezőgazdaság tulajdonviszonyait is érintették volna. A pártvezetés attól tartott, hogy a tulajdonviszonyok „megbolygatása” után, a következő lépés már a párt egyeduralmának megkérdőjelezése lehet.⁵²

A rendszerváltással másfajta forгатókönyv valósult meg Magyarországon. Az ellenzéki mozgalmak párttá alakulása, a lengyel mintára meginduló nemzeti kerekasztal-tárgyalások után 1990-be lezajlott az első szabad választás. Az új kormány egyértelművé tette, hogy radikális tulajdonváltást kezdeményez a gazdaság minden ágában, így a mezőgazdaságban is. A kárpótlás és a privatizáció következtében néhány év alatt visszaállt a magántulajdonra épülő agrárstruktúra. Ahogyan azonban ez lezajlott, tartós válságba sodorta nemcsak az ágazatot, hanem a vidéki társadalom széles tömegeit is. A súlyos következmények máig jelen vannak a vidéki társadalomban.⁵³

52 Varga 2013: 228–252

53 Kovách Imre: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Budapest. 2012. Argumentum–MTA TTK Szociológiai Intézet.

Történész teadélutánok XVII.

2021. november 11.

Novemberi teadélutánunk vendége Varga Zsuzsanna, az MTA doktora, az ELTE BTK tanszékvezető egyetemi tanára volt. A magyar mezőgazdaságnak a szocializmus idején történt átalakulásait nagyszerű tömörséggel megrajzoló, értelemszerűen nagy ívű, hamarosan a kolozsvári *Korunk*-ban megjelenő tanulmányáról diskuráltunk.

Az írás azért születhetett ilyen kitűnőre, mert mögötte monografikus feldolgozás van. Az angol nyelvű kötet idén a Harvard Egyetem *Cold War History Studies*-sorozatában *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country* címmel látott napvilágot. A 20. századi orosz történelem egyik neves kutatója, *Lynne Viola* megítélése szerint „Zsuzsanna Varga has produced a comprehensive account of collectivization and agriculture in Soviet Hungary placed within the context of transnational comparison. The Sovietization followed by the Americanization of agricultural structures produced a hybrid system of agriculture in Hungary, whose development was shaped by knowledge transfers as well as the political and international context. This thorough and original account is based on meticulous research, keen analysis, and wide-ranging knowledge of collectivization in the Soviet Union and Eastern Europe.”

Mindkettő legnagyobb erénye a történettudomány etikai és szakmai követelményének való megfelelés. Vagyis a szerző nem enged az antikorszakos nyomásnak. Teszi ezt úgy, hogy az agrártörténetet széles, tehát a keleti és a nyugati világot is látó nemzetközi kontextusban helyezi el. Írásainak paradigmamódosítási értéke, hogy

a technológiai aspektusra is megfelelő figyelmet fordít. (Jó tudni: az antikorszakos gondolkodás nem mai és messze nem hazai történet: a korábbi korszak leminősítése annak érdekében, hogy a mai a valóságosnál szebben fessen.)

Varga Zsuzsanna azzal is már régen kivívta szakmánk fő vonalának elismerését, hogy a korabeli *agrárlobbi* meglétét sokoldalú módszertannal, így például az *oral history*-ben rejlő lehetőségeket kamatoztatva, természetesen egyben kellő forráskritikai biztonsággal, széles forrásbázison dokumentálta.

Ugyanakkor – mint a beszélgetés során esett szó róla – a szocialista valóság messze nem volt olyan monolit, amint az azt akkor uralgó ideológia láttatni igyekezett, illetve – természetesen ellentétes előjellel – a mai igyekszik. Az ipar világában is nemes harc dúlt az eltérő érdekeket képviselő csoportok között. Nem beszélve a kulturális élet sokszínűségéről, amelyet a nemzeti komponenshez való, ugyancsak eltérő hozzáállások is alaposan fragmentáltak.

A téma kutatása még bőven tartogat tennivalót. Mert a mezőgazdaság átalakulásának fordulatait messze nem csupán a rendszer politikai akarata rendezte. Az erőszakos kollektivizálás hosszan elhúzódó, többször megszakadt folyamat volt. A parasztság túlélési, majd alkalmazkodási stratégiái és a közvetítők lobbijereje révén a kolhozmodell a gyakorlatban lépésről lépésre módosult. Maga az átalakulás pedig – amint azt Varga Zsuzsa kutatásai is meggyőzően mutatják – nem csupán egy-egy régió eltérő sajátosságai jegyében ment végbe. Annak finomszerkezetét pedig generációs különbségek is árnyalták. Nem beszélve a divatos *gender* szó alá söpört problémahalmazról.

Sok szó esett arról is, hogy a hazai mezőgazdaság átalakulásai *modell*be rendeződtek-e vagy sem? Egyetértés volt abban, hogy a meddő vitákat elkerülendő elemi fontosságú a fogalomhasználat tisztasága. Nem beszélve arról, hogy az átalakulásban nem csupán a szovjet túlsúlynak volt formáló/deformáló szerepe, hanem abban – amint azt Varga Zsuzsa szintén meggyőzően dokumentálta – ott volt a nyugati világnak, főleg a technológiai transzferben megmutatkozott befolyása is.

Pritz Pál

Történész teadélutánok XVIII.

2021. december 9.

Az őszi évad záró összejevetelén Herzl Tivadarról (1860–1904), Izrael állam megálmodójáról, a politikai cionizmus atyjáról diskuráltunk. Erre az alkalmat azt kínálta, hogy a jövő év első felében anyanyelvünkön – egészében e-bookban¹, válogatott részeiben papír alapon² – jelenik meg a gondolkodó mintegy kétezeroldalas, 1895-től szinte haláláig vezetett naplója. A kötet élén Baczoni Dorottya tanulmánya³ lesz majd olvasható, melynek szövege széles alappal szolgált a teázóknak úgy az elismerésük, mint kritikus észrevételeik kifejtésére.

Herzl Tivadar élete és munkássága nem kellőképpen ismert Magyarországon. Megjelenése pillanatától a politikai cionizmus éles elutasítottságba ütközött. Hiszen ez az időszak az asszimiláció fénykora. A hazai polgárosodás – természetesen a szót a maga összetettségében, tehát a szellemi, kulturális életet is magába foglalva használjuk – eltéphetetlenül összefonódott az idegen ajkúak, messziről jöttek magyárosodásával. Nem csupán a magyar állam és társadalom, de a magyar zsidóság túlnyomó többsége is, benne olyan egymással élesen szemben álló vezető személyiségek, mint Weiss

-
- 1 Herzl Tivadar: Napló. 1895–1904. Ford.: Mesés Péter–Betlen János. Szerk. és bev.: Baczoni Dorottya. Budapest. 2022. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány. e-könyv. (Továbbiakban: Herzl 2022a) – *a szerk.*
 - 2 Herzl Tivadar: Napló. 1895–1904. Válogatás. Ford.: Mesés Péter–Betlen János. Szerk. és bev.: Baczoni Dorottya. Budapest. 2022. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány. (Továbbiakban: Herzl 2022b) – *a szerk.*
 - 3 Baczoni Dorottya: Bevezetés. In: Herzl 2022b: 7–59. – *a szerk.*

Manfréd, Vázsonyi Vilmos, Jászi Oszkár egyként elutasította a Herzl megálmodta jövőt. Az 1897-ben Bázelen tartott első cionista kongresszuson az akkori magyar birodalom mintegy nyolcszázezer fős zsidóságából törpénél is törpébb minoritás, összesen hét személy vett részt. A bevezető szerzője fájjalja, hogy az 1989/1990-es rendszerváltoztatás óta eltelt több, mint három évtized sem hozott e tekintetben fordulatot. Pedig a cionizmusnak nincs már – úgymond – valódi tétje Magyarországon. Nem pusztán történelmi ismereteink bővítése okán kellene többet tudnunk róla és megálmodójáról. Hanem azért is, mert a Herzl által megtestesített mozgalom történetén keresztül – olvasható a bevezetőben – felfejthető egyben a magyar zsidóság történetének, a magyar zsidóság és a magyar állam viszonyának viszonyrendszere is. Herzl ugyanis olyan kihívást és próbatételt jelentett minden érintett „szereplő” számára, amelyre előbb vagy utóbb mindenkinek válaszolnia kellett. Tehát magyar nemzeti szempontból is átgondolandó, megvitatandó Herzl jelentősége. Ő is Budapesten született, 18 éves koráig itt élt, élete végéig folyékonyan beszélt magyarul, és rendszeresen járt vissza Magyarországra. Bár aligha jelenthető ki könnyedén, hogy magyar lett volna, mégis vétek lenne eltagadnunk, hogy igenis van közünk hozzá. Látomása pedig történelmi távlatból nézve rekordidő – néhány évtized – alatt testet öltött Izrael állam 1948-as létrehozásával. Ebben természetesen döntő szerepe volt a náci népirtás borzalmainak, ugyanakkor a nagy képet nézve egyben Herzl „próféciájának” beteljesülését is jelentette.

A vita a magyarországi zsidóság asszimilációjának sikeressége/kudarca, valamint Herzl értelmezése köré összpontosult. Többen nehezményezték, hogy a tanulmány sikeresnek értékelte a magyar zsidóság 19. századi integrációját és nem tüntette fel az asszimilációs célkitűzés megannyi buktatóját. Terjedelmi okokból a bevezetőben valóban nem nyílt lehetőség e kérdés szétszalazására, így a tea során számos ellenérv és eltérő megközelítés került terítékre. Dilemmaként merült fel, hogy érdemes-e az *asszimiláció* kifejezést használni, valamint hogy milyen szerepe van a holokausztnak abban, ahogy ma az az előtti időszakokról és folyamatokról gondolkodunk. A vita másik fő vonala a tanulmány *emlékezetpolitikai* törekvésére reflektált, mivel a résztvevők szerint az nem fér össze a tudománnyal, a történelemnek pedig a számára otthonosnak bizonyuló *történetpolitika* területén kell maradni, ahol szerintük az érvek

és ellenérvek a történelem szövegéből és nem aktuálpolitikai számításokból táplálkoznak. Kategorikusan elutasított a bevezető szerzőjének felvetése, miszerint Herzl Tivadarnak helye volna a magyar nemzeti panteonban. Pritz Pál véleménye szerint a hazai zsidóság nagyaiból Jászi Oszkárnak van ott leginkább helye, és örülne, ha ez többségi véleménnyé válna. Volt, aki felvetette, hogy egy állami közreműködéssel emelt Herzl-szobor esetlegesen rossz üzenetet közvetítene a magyar zsidóság felé – ami a szerző szerint 1912-ben és 1927-ben is így lett volna, de az eltérő történelmi helyzetből adódóan 2021-ben már nem. A résztvevők elismerően szóltak a bevezető megformáltságáról, csupán néhány stiláris, fogalmazásbeli elemét kifogásolták.

A jelen összegzést író úgy érzi, a Herzl Tivadarról való gondolkodással elérte célját.

Baczoni Dorottya

Tringli István:

Erőszak és társadalom a középkori Magyarországon¹

Ha Önök közül a cím láttán valaki arra gondolt, hogy most a társadalmi rend fenntartása érdekében használt erőszakról, parasztfelkelések, városi mozgalmak elfojtásáról lesz szó, csalódnai fog. Egy egészen másfajta, a mai társadalmunkból szinte nyomtalanul kiveszett erőszakról lesz szó. Az erőszaknak e rendszere nem csak a középkor sajátja volt. Minden azt megelőző korszak társadalma ismerte, legtöbb erre vonatkozó forrásunk azonban a középkorból, annak is utolsó századaiból maradt ránk.

Előadásom szorosan kapcsolódik a Magyar Történelmi Társulatnak erre az évre meghirdetett rendezvénysorozatához, amelyben a magyar társadalom történetének kritikus kérdéseit vesszük sorra. Személy szerint azért is örülök a lehetőségnek, hogy a mai napon erről beszélhetek Önöknek, mert e kérdés vissza-visszatérő módon évtizedek óta foglalkoztat, a jelenség végleges feldolgozására azonban csak mostanában nyílt lehetőségem. Megmondom őszintén, a munka során engem is meglepett, hogy e probléma mennyire központi szerepet töltött be abban a társadalomban, amelyet joggal vagy jog nélkül *rendinek* szoktunk nevezni, feldolgozása pedig számtalan új ismerettel gazdagította történelmi tudásunkat. Az így szerzett új ismeretek nem adatsorokban – évszámokban, nevekben, hozzájuk rendelt esetleges mennyiségekben – jelennek meg, hanem a középkori világ megértésében. Előadásom első fogalmazásakor a középkori

¹ Elhangzott a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén 2021. május 22-én.

források értelmezését akartam mondani a *világ megértése* helyett, de szántszándékkal letettem róla. A történetíró forrásokat értelmez ugyan, de amikor történelmet ír vagy történelemről beszél, nem az a dolga, hogy a forrásokról beszéljen, hanem arról *a világról* kell szólnia, amelyet a forrásokon keresztül megismert, és amelyet másokkal is meg akar ismertetni.

Mondandómban elsősorban a birtokosokról – középkorról lévén szó, földbirtokosokról, mivel magyar középkorról beszélek majd, nemesekről – lesz szó. A *nemes*

szót a kifejezésnek abban az értelmében használok, ahogy az az utolsó Árpádok alatt kialakult, és ahogy megőrizte értelmét egészen 1848-ig, azaz ahogy azt többé-kevésbé mindnyájan értjük.

Erőszak *rendszerét* mondtam, a rendszernek pedig elemei vannak. Ezeket az elemeket utólag rekonstruáltam ugyan, de ígérem, megbízható rekonstrukciót fognak hallani. Ennek az erőszaknak a legegyszerűbb esete a sérelem magánereővel való kiegyenlítése volt. Ha az adós nem adta meg tartozását, ha a kárt okozó nem adott kártérítést, akkor a hitelező vagy a kár elszenvedője lefogta az adóst vagy a károkozót és három napig fogságban tarthatta, hogy ezalatt rákényszerítse az elégtételadásra. Mivel a letartóztatás nem öncél volt, hanem az elégtétel megszerzése, ezért a letartóztatás általában együtt járt a lefoglalással. Az úton járó adós lovát, szekerét, pénzét elvették, így egyenlítették ki az adósságot vagy az okozott kárt. A középkori nyelv nem is különböztette meg egymástól a letartóztatást és a lefoglalást: ennek is, annak is *arrestatio* volt a neve. Az esetek jelentős részében vitatott ügyekről volt szó, azaz volt némi igazsága az adósnak és a károkozónak is – utóbbi nem adta meg könnyen meg magát. Ezért aztán teljesen természetes volt, hogy a letartóztatás során erőszakot alkalmaztak vele szemben; rendszerint alaposan elverték, ami néha egészen brutálisan történt.

A letartóztatásnak, vagy lefoglalásnak sok szokás szabott gátat. Először is, fel kellett szólítani az adóst vagy a kártevőt arra, hogy adjon elégtételt, és csak akkor lehetett vele szemben erőszakot alkalmazni, ha ezt nem tette meg. A másik módszer az előzetes felszólítás volt, azaz még mielőtt a kárt okozó elkövette vagy megismételte volna cselekményét, felszólították arra, hogy ne tegye. Ezt hívták eltiltásnak. Az eltiltás igen formális eljárás volt, az eltiltott általában nem is értesült róla – az eltiltó oklevél megszerzése csupán azt célozta, hogy az erőszakot alkalmazó később bizonyíthassa, ő törvényesen fogta le ellenfelét és foglalta le holmijait. Az eltiltás ugyan nem törvényesítette a vitatott *arrestatio*-t, de előnyt jelenthetett az ügy későbbi elbírálása során. Számos helyen tilos volt a lefogás és a lefoglalás. Ilyen volt a királyi palota, a templom, a temető, a vásár, de akik a palotába, templomba vagy a vásárra igyekeztek, azokat sem lehetett lefogni és dolgaikat elvenni. Ha valaki egy vásáron ismerte fel adósát, akkor bírói útra kellett terelni az ügyet. A vásárok birtokosai nem egyszerűen csak arra nyertek engedélyt, hogy a hét vagy az év meghatározott napján birtokukon vásárt

tartsanak, hanem arra is, hogy ilyenkor törvényszéket üljenek. Vásár idején az ő bíróságuknak volt csak arra joga, hogy a kétségtelen adóst és áruját lefogják, lefoglalják.

Az *arrestatio* egyik különleges formája volt, ha az elégtételt nem magán az adóson, vagy a kárt tevőn, hanem közösségének egy másik tagján követelték. *Egy mindenkéért, mindenki egyért* – így szólt az egyszerű alapelv. A városi polgárok között egészen természetesnek számított ez az eljárás. Ha például egy eperjesi polgár adósa maradt egy kassainak, akkor a kassai hitelező saját városához fordult segítségért, az pedig levelet írt az eperjesi tanácsnak, hogy szorítsa rá az adóst tartozása kifizetésére. Ha ezt az eperjesiek nem tették meg, amikor legközelebb eperjesi szekér érkezett Kassára, az árut lefoglalták, és a rakományt mindaddig nem adták vissza, amíg az adósság ügyét az eperjesiek el nem rendezték. Nem két egyén, hanem két közösség állt ilyenkor szemben egymással, az egész eljárás szigorúan körülírt szabályok – valójában meggyökeresedett szokások – között történt. A kassai bíróság előtt a hitelezőnek bizonyítania kellett a másik fél tartozását, mivel a hivatalos lefoglalás az ő érdekeit szolgálta. Nagyobb városokban külön csarnokokat hoztak létre a lefoglalt áruk tárolására. Ezt a különleges lefogást, lefoglalást hívták *represszáliának*.

A szokást nem csak a városok gyakorolták egymás közt, hanem országok, sőt birtokosok is. Hiába tiltották a késő középkori törvények a represszáliát, ha a kárt okozó, vagy az adós nem fizetett, nem maradt más hátra, mint egy polgártársának/falubelijének vagy annak árujának *arrestatio*-ja. A vidéki Magyarországon – ne feledjük, az ország nagy része falun lakott – másként festett a represszália, mint a városokban. Itt nem egyszerűen a lakóhely, hanem a birtok volt a mérvadó, a kettő persze egybeeshetett egymással. Egy paraszt által okozott tettért tehát nem a paraszt falubelijét tartóztatták le, hanem urának valamelyik birtokára valót. Ha egy falu több birtokos között oszlott meg, akkor is a birtokhoz való tartozás döntött, azaz a másik birtokrészre való parasztot fogták le, az ő holmiját foglalták le. Ilyenkor is szigorú szabályok írták elő az eljárást: először az illetékes bírósághoz kellett jogorvoslatért fordulni, azaz az adós vagy a kárt okozó paraszt úriszékéhez. Ha azonban ezek után sem teljesült a kérés, maradt a represszália.

Az erdei és mezei kártételek során egészen természetes volt az *arrestatio*: a tilosban legelő marhákat a birtokosok behajtották, és három napig maguknál tartották, ez

alatt a kárt meg kellett téríteni. A más erdejében fát vágók ruháját, fejszójét, szekerét, köteleit elvették, őket pedig megbüntették.

Mindennek tetejébe ott volt az a csak nagyon későn lejegyzett, de egészen bizonyosan nagyon ősi szokás, hogy a jogtalanul elfoglalt birtokokból a korábbi birtokos egy éven belül erőszakkal kidobhatta a foglalót.

Mi az, amit itt látunk? Önbíráskodás? Szó sincs róla. Egy jól működő, sok-sok apró szokásból összeálló rendszer működött évszázadokon keresztül. Ne feledjük, a középkori országokban nem volt semmiféle rendőrség vagy csendőrség, amely biztosította volna azt az erőszakot, amely az államhatalom megbízható működéséhez szükséges. Békeidőben egészen nagy országok is csak alig pár száz udvari katonát tartottak fegyverben, a méregdrága zsoldoscsapatokat nem azért fogadták fel, hogy igazságot tegyenek az ország különböző pontjain vitatkozó nemes atyafiak között. A középkori megyéknek egyáltalán nem voltak állandó rendfenntartó emberei. Ha egy rablóbanda nyomába eredtek, akkor – még a kora újkorban is – felszólították az adott járás nemességét, hogy szálljanak lóra, vagy adjanak felfegyverzett parasztokat a bűnözők üldözésére. A nagyobb szabad királyi városok tartottak ugyan néhány darabontot, az ő feladatuk azonban kimerült a kapuk őrzésében, az éjszakai garázdák összegyűjtésében, a város birtokait már aligha védhették meg.

A birtok védelme a földbirtokosra hárult. Az ő feladata volt a jószág védelme, míg a király – vagy ahogy ma mondjuk, az állam – csak rendkívüli esetekben avatkozott be. Ez az erőszak tehát *védelem* volt. E védelemnek semmi köze nem volt a modern jogok által jogos önvédelemnek vagy birtokvédelemnek hívott intézményekhez.

Az erőszakos védelem, kisebb mértékben ugyan, de megillette a parasztokat is. Ha idegen paraszt vágott fát a falu határában vagy halászott a falu halastavában, a parasztok nem vártak uruk vagy intézőjük parancsára, maguk indultak neki, hogy erővel kergessék el a jogtalan behatolót.

Az erőszaknak csak a józan ész szabott határt. A tilosban legelésző állatok pásztorainak elverése nem verekedő kedvű nemesek vagy parasztok kilengése volt, hanem a kárt okozó állatok behajtásához tartozó kötelező szokás. Még egy, a 18. század első felében, III. Károly uralkodásának utolsó éveiben megjelent értekezés is javasolta a pásztorok mérsékelt elverését. A mérsékletet ki-ki különbözőképpen értelmezte.

Ha ugyanis a pásztor ellenállt, könnyen beszakították a fejét, durván összeverték, a segítségére sietőket pedig nyílzáporral fogadták. A lefoglalt állatok közül egyet nem adtak vissza, azt általában azonnal levágták, de megesett, hogy a kárt okozó állatok inait vágták el. A vitatott földön dolgozó asszonyokat, lányokat meztelenre vetkőztették – nem azért, hogy erőszakot tegyenek rajtuk, hanem hogy így kényszerítsék haza őket. A vitatott helyen épített halastó zsilipjét felnyitották, a halászok hálóit elszaggatták, a száradó hálókat felgyújtották, a földeken kárt okozó szomszédos malmot lerombolták, malomköveit összetörték, a vámszedő helyeket kikerülő fuvarosokat véresre verték és három napig félholtan fogságban tartották őket. A másik nemes által elfoglalt falu parasztjain erővel hajtották be az adót: a házak ajtajait betörték, az ellenállókat elverték. A falusi bíró és a tiszttartó – a két funkció sokszor azonos volt – volt ilyenkor a fő célpont. Ő próbálta védeni a birtokot elfoglaló úr érdekeit, így aztán ő kapta a legtöbbet. Legjobban tette, ha azonnal elmenekült a fegyveres adószedők elől. Az elfoglalt várak, kastélyok visszaszerzésére néha valóságos hadjáratot indítottak: körbevették az épületet, ágyúval lőtték a falakat. Az emberhalál nem volt rendkívüli eset, de ahhoz képest, hogy milyen gyakran fordult elő az önhatalmú jogérvényesítés, nem sokszor történt meg, akkor is inkább csak egy rosszul irányzott fejszeccsapás eredménye lehetett, semmint szándékos emberölésé.

A nagyobb akciókra napokat, heteket kellett készülni: fegyverbe szólították a távolabbi falvak parasztjait, segítséget kértek a szomszéd nemesektől, akik magukkal hozták saját familiárisaikat és parasztjaikat. Több tucat – ritkán több száz – fős had állt ki egy-egy birtok védelmében. A parasztoknak kötelességük volt uruk segítségére sietni. Ha ezt nem tették meg, bírságot fizettek. Az erőszakos védelmi akciók fegyveres segítői azonban alkalmi szövetségesek voltak. Ha később ők kerültek szembe birtokuk miatt a korábbi vállalkozás vezetőjével, egy szempillantás alatt ellenséggé válhattak. A dolgok természetéből fakadóan az ellenségeskedés a szomszédok között robbant ki. Évszázadok óta vitatott határok, zálogba adott kisebb-nagyobb földek, elkóborolt vagy szándékosan más földjére hajtott barmok a szomszédokat mind-mind potenciális ellenséggé tették. A szomszéd tehát áldás és átok volt egyszerre: szomszédok – sokszor távoli rokonok – voltak a birtok megtámadói, de közülük kerültek ki az önhatalmú birtokvédelem segítői is.

Az erőszaknak ez a használata a társadalom egyik szervezőereje volt. A középkori európai értelmiségiek által megalkotott hármass felosztás – hiszen egy, ha nem is íróasztal, de írópult mellett született konstrukcióról van szó, ezt a tagolást ugyanis egyetlen ország hivatalos rendi felsorolása sem ismerte – *imádkozókra, hadakozókra és dolgozókra* osztotta fel a társadalmat. A hadakozók nem egyszerűen a király és az ország hadakozói voltak. Rájuk hárult saját birtokuk védelme is. A hadakozó nevet legalább ennyire kapták ezért, mint a királyi háborúkban való nem túl gyakori részvételért. A fegyveres familiárisok tartása sem öncélú erőfitogtatás volt, hanem szorító szükségszerűség. Az ő egyik legfontosabb feladatuk a birtok védelme volt.

Az erőszak alkalmazása nem lehetőség, nem a birtokos szabad belátásán múló döntés, hanem társadalmilag elvárt kötelesség volt. Ezt várták el tőle a gyerekei, a rokonok, a cselédek és a parasztok. Aki erre nem volt képes, az szemükben nem is volt érdemes a birtokra. A király ideig-óráig átvállalhatta a védelmet, de ez nem tartott örökké. A birtok megtartásának igazi záloga a fegyveres férfikéz volt. Az özvegyen maradt nemes asszonyok kérvényezhették az uralkodótól, hogy utasítsa illetékes megyésispánját a birtok védelmére. Ezt a király rendszeresen meg is tette. Az özvegyek azonban legjobban tették, ha mielőbb férjhez mentek, és így kerestek gyermekeik és jószágaik számára védelmezőt. A szomszédok közti házasságok sem azért kötöttek, mert kényelmesebb volt a szomszéd faluban élő lányoknak, özvegyeknek udvarolni, hanem mert ez volt a legbiztosabb záloga a zavartalan birtoklásnak.

Az emberiség mindig szerette a múltat megszépíteni, e szépség pedig mindig egy romlatlan, a közösséghez szorosan kapcsolódó világ elképzelése volt. A 19. század óta gyakran ábrázolják így a középkort is. Itt az ideje, hogy leszámoljunk ezzel az elképzeléssel. Ezek bizony az individualizmus évszázadai voltak: örökké résen kellett lenni, soha nem lehetett senkiben megbízni, újabb és újabb kis szövetségeket kellett kötni, a nyers erő hatalmát pedig nem lehetett kikerülni. A falu és a tág rokonság – ezek az oly gyakran eszményített közösségek – egyáltalán nem kínáltak biztos védelmet. Ami biztos volt, az a birtok, az pedig minden testvér, apa és férj halálával újraosztásra került.

A magánerőszak legegyszerűbb elemei alig különböztek az országok közti háborúktól. Ott is büntetésre számíthatott az, aki nem vonult hadba, miként a birtok védelmében részt nem vevő parasztok is bírságot fizettek uraiknak. Az uralkodók

közti dinasztikus házasságok is a béke céljából születtek, ugyanúgy, mint a nemes szomszédokéi. A Német-római Birodalomban minden ilyen erőszakos akció előtt meghatározott idővel levélben kellett figyelmeztetni a megtámadottat, akárcsak az országok közti hadüzenetek esetében. A két hadüzenet formulás részei ráadásul hasonlítottak is egymásra.

A magánerőszakot ellenőrzés alatt kellett tartani. Aki elszenvetde az erőszakot és jogtalanak tartotta azt, pert indíthatott. A perben megfordultak a szerepek: a kárt okozó, az adósságot nem fizető, a birtokfoglaló lett újfent a „támadó” fél, mert vitatta a rajta elkövetett erőszak jogosságát. E perekben szó sem volt a modern értelemben vett büntetőjog még kezdetleges elveiről sem. Nem az állam és a bűnöző állt szemben egymással, hanem az erőszakot elszenvető és az erőszak alkalmazója. A per minden tekintetben a polgári per szabályai szerint zajlott. Ha perre került sor, már csak a jogtalan erőszakról beszéltek, ezt hívták *hatalmaskodásnak*. A magyar nyelvben a jogos erőszaknak nem is volt neve, az maga volt a jog. A hatalmaskodási pert akkor is polgári pernek kell számítanunk, ha a hatalmaskodó büntetése évszázados szokás szerint fő- és jószágvesztés volt. A gyakorlatban fővesztést sohasem róttak ki, a jószágvesztést is csak azért, hogy egyezsége kényszerítsék a pereskedőket. Feltéve, hogy korábban meg nem egyeztek egymással. A leggyakrabban ugyanis ez történt. Az egyezsége jutás és nem a büntetés volt a hatalmaskodási per célja.

Az erőszaknak e rendszere ismert volt az egész középkori és kora újkori Európában. A német *Fehde* – ennek oly hatalmas irodalma van, hogy egymaga felülmúlja az összes más európai országét –, a francia *prendre*, az angol *raid*, a litván *kwalt*, és még folytathatnánk a sort, mind a magyar hatalmaskodáshoz hasonló intézmények voltak, és mindegyiknek megvoltak a maga sajátos jellemzői.

A középkor évszázadai során éppoly sokféleképpen álltak a magánerőszak rendszeréhez az emberek, mint ahogy az elmúlt két évszázadban is sokféleképpen viszonyultak az erőszakot monopolizáló államhoz. Az egyik leghíresebb középkori jogász, Bartolo de Sassoferato a 14. században a represszáliára vezette vissza a háborúkat – modern megfogalmazással élve: a nemzetközi jog egyik alapjává tette azt. A 15. században mind hangosabban és mind többen követelték az örök béke megteremtését, amelyre azonban még jó ideig várni kellett. Kizárólag csak Európáról beszélve, ez egyetlen

országban sem köthető egyetlen évszámhoz – még a Német-római Birodalomban sem, ahol az 1495-ben kihirdetett örök birodalmi békét szokták így emlegetni –, legfeljebb egy évszázadhoz. A 16. század kétségtelenül a magánerőszak visszaszorulásának és az állam kiépülésének korszaka volt, de a folyamat mindenütt hosszú-hosszú ideig tartott. Nem az új állami erőszakszervezet kiépítése történt meg ekkor. A 16. századi országok ugyanúgy csendőrség és rendőrség nélkül éltek, mint a középkoriak. Valójában a jogi változások tették lehetővé az állami erőszakmonopólium létrejöttét.

Hogyan látta a modern világ utólag ezt a rendszert? Röviden: hamisan. Hosszabban: – a maga szempontjából teljesen következetesen – elítélően nyilatkozott róla, és az újat, az állam hatalmát tette meg mércének, és ezt kérte számon a régi időkön is. Már fél évszázada tudjuk, hogy az 1750–1850 közti száz esztendő aktuális politikai nyelve hozta el számunkra politikai és történelmi fogalmainkat. Ekkor születtek meg ezek a szavak is: *magánháború*, *ököljog*, *feudális anarchia*, *rablólovag*. Mind-mind kitűnő hívószavak és egytől egyig hamis és téves történelmi fogalmak.

Nem az öncélú vérontás és a kiszolgáltatott nyomorultak világa volt ez, legalábbis nem volt jobban az, mint a 17. század – vagy éppenséggel a 21. század – világa, hanem egy hatékonyan működő rendszer. Egyvalami azonban kétségtelenül változott azóta: az erőszak mennyisége. A középkori ember sokkal többször találkozhatott az erőszakkal, mint a mai, ráadásul ez az erőszak nem volt technicizált: török, kardok, furkósbotok – amelyek mind az emberi izomnak köszönhetik eredményességüket – kerültek elő a magán-birtokvédelem során.

Végezetül engedjenek meg néhány szót e rendszer kutatásának kisebb eredményeiről: felszínre került a középkori magyar országgyűlések törvényhozó mechanizmusa; számos eddig nem, vagy éppenséggel félreismert perjogi szokás. Mindezekről szándékosan nem beszéltem, mint ahogy nem szóltam jogász és történész elődeim ezzel kapcsolatos munkásságáról sem. Koncentráljunk a lényegre: az emberiség történelme során, az utolsó néhány évszázadot nem számítva, a magánerőszak világában élt, és e magánerőszak a társadalom egyik szervezőereje volt.

Történész teadélutánok XIX.

2022. február 3.

A 2022. esztendő első teadélutánján vendégünk Tringli István, az ELKH BTK Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársa, a Miskolci Egyetem professzora volt. Decemberben védte meg a *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon* című akadémiai doktori értekezését. A teadélután állandó tagjai mind a 19–20. századi történelmet kutatják, ezért medievista kollégánkat a középkorászoknak kijáró tisztelettel fogadtuk. Ők ugyanis mintha egy teljesen más tudományt művelnének, mint mi, akik többnyire írógéppel írt vagy nyomtatásban megjelent dokumentumok, memoárok, hivatalos iratok, könyvek és folyóiratok szövegtengerében kutatva keressük a közeli múlt hiteles arcát. A középkor kutatói – a szakirodalom ismeretén túlmenően – régi latin nyelven írt és szinte véletlenszerűen fennmaradt iratokkal dolgoznak. Fel is merült a kérdés, lehet-e merőben újat mondani egy olyan korszakról, amelynek írott forrásait már évtizedek, évszázadok óta olvassák és kutatják? Tringli István bebizonyította nekünk, hogy lehet.

Az értekezés címe már jelzi, hogy itt az *erőszaknak* nem szokványos megközelítéséről, nem államközi fegyveres konfliktusokról, esetleg osztályharcról, hanem az ún. „önhatalmú jogérvényesítésről”, vagyis olyan társadalomszervező erőről van szó, amely nemcsak a középkorra, hanem az azt megelőző évszázadokra is jellemző volt. Olyan erőszakról diskuráltunk, amit a középkori terminológiában (magyar fordításban) *hatalmaskodásnak* hívtak. A hatalmaskodások egyáltalán nem öncélú erőszakot jelentettek, hanem alapvetően birtokvédelmi célt szolgáltak. Ennek megfelelően

magánjogi ügyeknek számítottak, annál is inkább, mert a középkori Magyarországon „büntetőjogról nem beszélhetünk, csak büntető ügyekről”.

Téziseiben a szerző részletesen bemutatja a kutatási céljait, módszereit és az értekezés főbb részeit. Az első részben a hatalmaskodás különböző típusait kategorizálja a forrásanyag alapján, illetve rávilágít a „hatalmaskodás” szó jelentésváltozásaira a középkor folyamán. A második rész egy hatalmaskodássorozat mikrotörténeti szintű bemutatásával igazolja azt, hogy az esetek többségében nem történt valódi erőszak. A harmadik részben a szerző bemutatja saját kategóriáit, és ebben a részben világít rá a földesúri alattvalók aktív szerepére. A negyedik rész a hatalmaskodási ügyek elsimításával foglalkozik, azaz a középkori perjogot tárgyalja, elsősorban a kúriai bíróságok elé került ügyek alapján. Ennek a résznek a legfontosabb következtetése az, hogy „a hatalmaskodási perek jelentős részét egyezséggel zárták le”. Jóságvesztésre csak elvétve került sor, fővesztésre pedig egyáltalán nem talált a szerző példát.

A Magyar Történelmi Társulat 2021. évi közgyűlésén Tringli István szintén ezt a témakört boncolgatva a források használatával kapcsolatban olyan alapvető gondolatokat osztott meg a hallgatósággal, melyeket minden történésznek és a történelem iránt érdeklődő laikusnak szem előtt kell tartania. Minden történelmi kor ki van téve annak a veszélynek, hogy későbbi ismereteinket vetítjük vissza a korábbi időszakokra, és ezt a hibát nemcsak laikusok, de sokszor történészek is elkövetik. A középkorra különösen igaz ez, mert az államhatalom megerősödése, majd a nemzetállamok kialakulása után a középkori erőszakot mintegy utólag kriminalizálták, s így olyan félrevezető – és alapvetően hamis – kifejezések váltak közismertté a középkorral kapcsolatban, mint a „feudális anarchia”, a „rablólovag” vagy a „magánháború”. Tringli István munkássága remélhetőleg segít abban, hogy e torzítások helyett realisabb kép alakuljon ki a középkorról.

A beszélgetés végén óhatatlanul felmerültek az erőszak további formái, az állam által gyakorolt erőszakmonopóliumtól kezdve a gyermekek által az iskolában és családban megtapasztalt erőszakig. Ez utóbbi kapcsán megállapítottuk, hogy bár a fizikai erőszak a hétköznapi életünkben jóval kevésbé van jelen, mint a korábbi évszázadokban, annak helyét azonban részben átvette a lelki erőszak, ami ugyanolyan romboló tud lenni, s így bizonyos szempontból az eltérő formában jelentkező erőszak mennyisége történelmi korszakokon átívelően állandónak adódhat.

A résztvevők különösen elismerően szóltak arról, ahogyan Tringli István téziszűzetében igen eredeti – és középkorkutatóhoz méltó – módszerrel foglalta össze munkájának legfontosabb állításait. A skolasztikában használt *propositio–oppositio–solutio* technikája segítségével ellenőrizte téziseinek megalapozottságát, s így az olvasóban olyan érzetet kelt, mintha egy középkori egyetem doktori védésén venne részt.

Hegedüs Gyula

Történész teadélutánok XX.

2022. március 10.

Gyurgyák Jánost, a nagy fontosságúvá vált Osiris Kiadó megalapítóját, mindmáig igazgató-tulajdonosát, jeles történész monográfiák szerzőjét tavaly augusztusban megjelent *Elvesztett illúziók – megtalált történelem* című gyűjteményes kötete apropóján üdvözölhettük.

Ő azon rendszerváltók egyike, aki elméleti igényrel, történettudományi ismereteire alapozva küzdött az akkorinál jobb, igazabb, a társadalom egészének valódi szabadságot, a népnek tartós jólétet hozó politikai berendezkedésért. Nem mondja, de ő is elmondhatná: *Uram, én nem ilyen lovat akartam*. Helyette könyve címével üzeni remélt olvasóinak, hogy sok illúzióval ment akkor a harcba – másokhoz hasonlóan. Mára az a legfőbb öröme, hogy megtalálta a *történelmet*. A könyv címének emelkedettsége sem feledtetheti, hogy a szerző valójában már évtizedek óta zömében tisztában van a múlt valóságával. Másként szólva, birtokolja a történelmet.

Korábban publikált művei is egyértelműen ezt bizonyítják. Utalhatunk a hazai zsidókérdésről 2001-ben közzétett magvas könyvén túl a 19–20. századi magyar nemzeteszme s nacionalizmus történetét taglaló 2007-es magisztrális munkája mellett – sok más, szintén rangos könyveket követően – a 2018-ban az európai történelem és politika útjait bebarangoló művére is. Ez esetben szintén bőven volt mivel perlekednie. Hiszen a hazai közegben sincs másként, mint sok más térségbeli égtájon: a szerző erősen megszívleendő igazságai a többség szélsőséges nézeteibe ütköznek. Az árnyalt látásmód helyett vagy az Európa-fóbia, vagy a kritikátlan

Nyugat-képzetek tarolnak. Egybefogva, aki Gyurgyák Jánost olvas, az fundált történész munkáját forgatja.

Mivel a szóban forgó kötetben sok a harcos publicisztika, ezért belőle – a szokásosan rendelkezésünkre álló kilencvenperces időkeretben – az Ady Endre elképesztően terjedelmes publicisztikájának világát otthonosan bejáró tanulmányra¹ összpontosítottuk figyelmünket. (A szerző közben a költő egész életművét kikérdezte.) Mindnyájan elismerően szoltunk arról a szerzői koncepcióról, amely jegyében a szerző megengedhetetlenül csonkának érzi azt a szokásos tárgyalási horizontot, ahol a költő zseni világában úgy szerepel Tisza István robusztus alakja, hogy nem kap méltó helyet Jászi Oszkár személye, a históriánkból méltatlanul eltagadott valóságos helye.

Már a pályakezdő Gyurgyák János annak a kollektívának volt a tagja, amely a polgári radikalizmus recepciójáért küzdött. Így semmi meglepő nincs abban, hogy a szerző ismét biztos kézzel rajzolja meg Jászi Oszkár arcélét, árnyaltan mutatja be fontos helyét Ady Endre szellemi-politikai életében.

Nem a mindenáron való bírálat okán került teákon szóba, hogy a jövőbeli munkákból nem hiányozhat Jászi Oszkárnak a Martinovics-páholyban 1947. október végén elhangzott *testamentum*-funkciójú beszéde. Hiszen az nem csupán a magyar jövő szempontjából, és nemhogy napjainkban alapvető jelentőségű, hanem minden bizonnyal – sajnos – még nagyon sokáig az marad.

Jászi ugyanis leszegezte: a demokráciánknak igazi ereje csak akkor lesz, ha csakugyan telíteni tudjuk emberi méltósággal és az embereknek egyenlősítésével nem lefelé, de felfelé. Míg enélkül még nagyobb válságokhoz jut el a világ. A mai nemzetközi krízis mélyén is ez munkál. Ady Endre lapidárisan ezt úgy fejezte ki, hogy *minden ember: fenség*. A másik különösen megszívlelendő elem pedig az, hogy a demokráciának nem a többségi elv a végső lényege. Az inkább csak egy szükséges rossz, mert jobbat és igazabbat nem tudunk keresztülvinni. A demokráciára igazán a kisebbség garantált joga jellemző. Meg kell adni számára, hogy a maga élni akarását – természetesen

1 Gyurgyák János: Ady-dilemmák. In: Gyurgyák János: Elvesztett illúziók – megtalált történelem. Válogatott írások. Budapest. 2021. Osiris. 62–143. (Eredeti megjelenés: Gyurgyák János: Ady-dilemmák. In: Ady Endre prózai munkái. Szerk.: Gyurgyák János. Budapest. 2021. Osiris. 935–1029. – a szerk.)

ésszerű rend keretében – keresztülvigye, és az uralkodó osztály mellett a maga céljait és felfogását érvényesíthesse.

Élesen exponálva a problémát: történetietlennek mondatott Gyurgyák János azon nézete, mely szerint Jászi hibázott, amikor a közélet porondján maga elé engedte Károlyi Mihályt. Hiszen a történelmi családból jött Károlyi Mihálynak – kvalitásainak szokásos módon való lesajnálására most szót sem vesztegetve – mind státusza, mind pozíciója merőben erősebb volt a frissen asszimilálttal szemben. Végül a vendég és több teázó nézete markánsan különbözött az 1918. évi polgári demokratikus forradalom megítélésében. Nem lehet valóban sikeres nemzetépítés, nincs emelkedő nemzet addig – hangsúlyoztatott –, amíg e máig nem kevesek által – ha nem is *elátkozott*, de legalábbis – messze nem kellően méltányolt forradalom emlékezete nem zökken tényleges helyére.

Egyszer meglesz.

Pritz Pál

Történeasz teadélutánok XXI.

2022. április 7.

Áprilisi összejövételünkön az MTA II. Osztálya által az elmúlt év október derekán rendezett, *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései* című konferencia anyagából¹ az elmúlt hetekben megjelent kötet György Péter által jegyzett írását² vettük szemügyre.

Tudni kell, hogy e kétnapos konferencia hét nagy témát egy-egy bevezető előadással és ahhoz kapcsolódó három-négy korreferátummal tárgyalt. György Péter előadása a *Kultúra és művelődés* panel bevezető előadása³ volt.

A szerző köztudottan jeles esztéta, médiakutató, az ELTE Médiakutató Intézetének igazgatója. Előadása is hatalmas olvasottságról, főleg a filmek világában való otthonos tájékozottságról tanúskodott – hát még a kötetbe került, az elhangzottaknál lényegesen terjedelmesebb változat. Az írás a nemritkán tapasztalható leegyszerűsítő megállapításokkal szemben forrásszerűen bizonyította, hogy a szovjet szuronyok hegyén megérkezett Kádár Jánosnak keményen meg kellett küzdenie rendszere kiépítéséért.

1 Összefoglalóját és vágatlan videóanyagát ld. https://mta.hu/mta_hirei/a-szovjet-tipusu-rendszer-idoszakanak-vitatott-kerdesei-elo-kozvetites-most-az-mta-szekhazban-rendezett-konferenciarol-111641 (Utolsó elérés: 2024. 10. 08.)

2 György Péter: A kádárizmus kultúrája – Kádár nélkül. (Az 1956-os Intézet emlékének). In: *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Szerk.: Rainer M. János. Pécs. 2022. Kronosz. 97–122.

3 Ld. a felvételen 3:41:00-tól: <https://www.youtube.com/watch?v=PPxFBzHC3Dg> (Utolsó elérés: 2024. 10. 08.)

Alapvetően igaz szerzői megállapítás, hogy az 1956 előtti és utáni két rendszernek azonos a politikai struktúrája, mégis radikálisan eltérő két korszakról volt szó, ami természetesen a kulturális irányítási rendszeren is tetten érhető. György Péter szemléletesen és meggyőzően láttatta a két „kultúrpa-pa”, Révai József és Aczél György intellektusa közötti, az előbbi javára megvolt hatalmas különbséget.

Ugyanakkor az írás egyrészt nem hatol le a kommunisztikus tanok holisztikus, mély történelmi gyökérzetéig; másrészt a belpolitikai mozgások mögött nem hangsúlyozza az ország – főleg 1956 előtti – mély kiszolgáltatottságát Moszkvától. Bár már a bevezető mondata helyesen állapítja meg, hogy „Kádár János életéről, politikai működéséről a nyilvánosságban 1956 után egyetlen reális mondatnak nem volt helye”, ezen tényt inkább személyes motívumokból, mint strukturális adottságokból magyarázza. Így kevés azt a kijelentést helyeselni, ami igaz: hogy tudniillik Kádárnak nem volt „kiválasztástörténete”. Legalábbis a szónak abban az értelmében, ahogy minden „történet” konstruált történet. A valóságban e história természetesen véresen komolyan jelen volt és zajlott a színpalak mögött. „Csupán” nem lehetett – részben a függés, részben pedig a két korszak strukturális azonossága okán – elbeszélni, avagy „felidézni”, ahogy György Péter írja.

A sok vonatkozásban mélyen valós Révai-portréból joggal hiányolható a politikus mérhetetlen cinizmusának a felvillantása. Ami természetesen nem személyes alkatából, hanem abból táplálkozott, hogy míg Révai tette meg a legtöbbet a marxizmus és a magyarság elméleti egybekapcsolása terén – másként szólva annak érdekében, hogy a rendszert ne külső erő segítse sikerre, majd tartsa hatalomban –, már 1945-ben tisztában volt hajdanvolt törekvése megvalósíthatatlanságával. Azoknak a szólmainak, hogy „Jókai rólunk álmodott”, vagy „ma dolgozni és művelődni egyet jelent”, valós helyét így le lehetjük meg.

Következőleg a Révai–Aczél párhuzamban nem a személyes adottságok nagy különbsége a döntő. Sokkal inkább az, hogy az utóbbi időszakában széles körök számára élhetőbb lett az élet.

Pritz Pál

Történész teadélutánok XXII.

2022. május 5.

Májusi összeövetelünkön Eöry Áron kollégánk *Ritoók Emma és Lukács György párhuzamos életszakaszáról* című műhelytanulmánya – úgymond – első fogalmazványát vettük bonckés alá. Az apropót az adta, hogy az esztendő végére nagy valószínűséggel megtörténik az író mű mintegy 44 ív terjedelmű *Évek és emberek* című, még 1943-ban az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába az író által letétbe helyezett memoárjának sajtó alá rendezése.¹ Erre azért van nagy szükség, mert a szakma ugyan néhány publikációból értesült a visszaemlékezés meglétéről, ám az opusz körültekintő, kellően megalapozott, széles horizontú kiértékelése elképzelhetetlen annak nyomtatásba való közzététele nélkül. Enélkül aligha lehet csodálkozni azon jelenlegi helyzeten, hogy a szélesebb közvélemény lényegében semmit sem tud a jeles íróőről. A gondolkodóról, a keresztény középosztály egyik tipikus képviselőjéről, következőleg arról sem, hogy memoárja lényegében ezen oly fontos társadalmi erő nézeteinek is a látlete egyben. A művelt közönség pedig többnyire inkább csak fragmentált forrásrészletekből, s nemritkán nem csekély mértékben előítéletek befolyásolta véleményekből tájékozódik. Meglehetősen szimptomatikusnak mondható, hogy az 1921 végén, 1922-es évszámmal

¹ A mű azóta meg is jelent: Ritoók Emma: *Évek és emberek*. Szerk.: Pritz Pál. Budapest. 2022. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete–Magyar Történelmi Társulat–Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság. (Továbbiakban: Ritoók 2022) Ld. <https://mek.oszk.hu/23700/23733/> (Letöltve: 2024. 10. 09.) – a szerk.

megjelent *A szellem kalandorai* című regényéről egyébként sok szempontból nagyszerű szaktanulmányban az olvasható, hogy annak „irodalmi értéke nincs”.

Mivel Ady Endre már 1909-ben igen elismerően írt Ritoók Emma 1908-ban megjelent regényéről, Babits Mihály pedig – bár burkoltan kritikát is megfogalmazva – alapvetően ugyancsak elismerően méltatta az 1921-es, egyébként kulcsregényt, ezért minden bizonnyal onnan fúj a szél, hogy az írónőnek nem egyszerűen antiszemitizmust tulajdonítanak, hanem annak az 1918/1919-es forradalmak idejétől számított – úgymond – „elfajult” változatát.

A tea résztvevői teljes egyöntetűséggel azon a véleményen voltak, hogy Eöry Áron írása² már jelen formájában messze több mint első fogalmazvány. A szerző tisztes anyagtudás birtokában, tágölelésű tárgyalási horizonton, igényes nyelvezettel mutatja be azt a kapcsolati hálót, amely Ritoók Emmát nem csupán a címben szereplő Lukács Györgyhez, de sok, nagy kapacitású intellektushoz fűzte. Ezek között első helyen volt megtalálható a Bartók Béla librettistájaként számon tartott Balázs Béla, vagy a 20. századi német filozófiai gondolkodás világhíres személyisége, Ernst Bloch. Az, hogy a forradalmak viharában e kapcsolatok nemhogy lenullázódtak, hanem róluk az írónő később valóban igen elítélő, s sok szempontból mélyen igaztalan véleményt formált, annak minden bizonnyal az a döntő magyarázta, hogy emlékirataiban ugyan lejegyezte, ám messze nem szívlelte meg Lukács György hozzá intézett figyelmeztetését: „ha a polgári társadalom nem akarja likvidálni a múltat, a jövő még nagyobb veszedelmet hozhat rá”.

Pritz Pál

2 Rövidített változata olvasható: Eöry Áron: Ritoók Emma és Lukács György. In: Ritoók 2022: 565–575. – *a szerk.*

Juhász József:

**Felbomlott? Szétverték? Elbukott?
Paradigmák, viták, narratívák
Jugoszlávia dezintegrációjának historiográfiájában**

**A doktori műben¹ tárgyalt kérdéskörök tudománytörténeti előzményei,
és a doktori mű célkitűzései**

A jugoszláv dezintegráció historiográfiája a magyar történettudományban fehér folt. Számos fontos munkáról jelent meg kiváló recenzió a *Klió*, a *Külügyi Szemle* vagy a *Világtörténet* hasábjain Arday Lajos, Szilágyi Imre, Vukman Péter és mások tollából, Sokcevitcs Dénes Horvátország-történetének megfelelő fejezetei igen informatívak a horvát szakirodalom tekintetében (beleértve a horvátul elérhető nyugati munkát is), s hasonló mondható el Stefano Bottoni Kelet-Európa-történetéről olasz vonatkozásban. A téma átfogó feldolgozása azonban még nem történt meg.

Külföldön már az 1990-es évek második felében napvilágot láttak a felbomlás irodalmának első összefoglalásai és historiográfiai elemzései. 1996-ban Gale Stokes és szerzőtársai az *Instant History* című munkájukban² az 1990-es évek első felének

1 Juhász József: *Felbomlott? Szétverték? Elbukott? Paradigmák, viták, narratívák Jugoszlávia dezintegrációjának historiográfiájában*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. 2019. Ld. <https://real-d.mtak.hu/1204/> (Letöltve: 2024. 10. 09.)

2 Gale Stokes–John Lampe–Dennison Rusinow–Julie Mostov: *Instant History. Understanding the Wars of Yugoslav Succession*. *Slavic Review* 1996/1. sz. 136–160.

irodalmát értékelve elsősorban a politikai elfogultságokra és a szakmai leegyszerűsítésekre mutattak rá, de kiemelték néhány jól sikerült és haszonnal forgatható könyvet is (Christopher Bennett: *Yugoslavia's Bloody Collapse. Causes, Course and Consequences*, Lenard J. Cohen: *Broken Bonds. Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*, Laura Silber–Allan Little: *The Death of Yugoslavia*, Susan L. Woodward: *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*). A Quintin Hoare és Noel Malcolm által szerkesztett 1999-es *Books on Bosnia. A Critical Bibliography of Works*

Relating to Bosnia-Herzegovina Published Since 1990 in West European Languages című kötet viszont már az addigi könyvtermés átfogóbb (és a cím sugallatától eltérően nem csak a Bosznia-irodalomra szorítkozó) rendszerezése, amelyben több fontos szakmunkáról részletes elemzést is olvashatunk.

A 2000-es és 2010-es évtizedben újabb elemzések sora látott napvilágot. Ebből a gazdag historiográfiai termésből a legfontosabbak Sabrina P. Ramet, Jovo Bakić, Dejan Jović és Jasna Dragović-Soso munkái. Különösen sokat foglalkozott a kérdéssel Sabrina Ramet. A mai nyugati jugoszlavisztika doyenjének számító, jelenleg a norvégiai Trondheimi Egyetemen oktató amerikai politikatudós visszatérően szemlézi a téma szakirodalmát. Legfontosabb historiográfiai munkája a *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, amelyben mintegy 130 nyugati és délszláv munkát ismertetve mutatja be a Jugoszlávia felbomlásával és a háborúkkal kapcsolatos interpretációkat. Mondandóját azon viták köré építi, amelyek a leginkább megosztják a jugoszláv dezintegráció szakirodalmát. Ezek közül a legfontosabbak a Jugoszlávia összeomlásának gyökereiről; a háborúkért való felelősségről, különösen Milošević szerepéről; valamint a nemzetközi közösség délszláv válsággal kapcsolatos tevékenységéről, főképp az 1991-es német elismerési politikáról és az 1999-es NATO-beavatkozásról folyó viták.

Ramet könyve ambiciózus, informatív és átfogó historiográfiai összefoglalás, amelyet nagy haszonnal forgathat minden szakember és érdeklődő. De kritikát is megfogalmazhatunk vele szemben. A kötetből hiányzik több jelentős vagy legalábbis karakteres munka, például John Lampe Jugoszlávia-története, Richard Holbrooke-nak a daytoni szerződést előkészítő és lebonyolító amerikai politikát bemutató memoárja, vagy Jelena Guskova és Valère Philip Gagnon munkássága. Emellett Ramet többször kiesik a tárgyszerű recenzens szerepéből. Azokat a szerzőket, akikkel egyetért, illetve a könyveiket érzélgősen magasztalja (többek között Branimir Anzulovic, Norman Cigar, Daniele Conversi, Noel Malcolm, James Gow, Louis Sell munkáit), viszont a más platformon állókat, például Susan L. Woodward-ot hajlamos szélsőségesen elítélni.

Jovo Bakić *Jugoslavija: razaranje i njevovi tumači* című könyvében, miután kifejti saját véleményét a felbomlásról, bő 500 oldalon taglalja Jugoszlávia „lerombolásának” szak- és politikai irodalmát. Az áttekintett anyag mennyisége ezúttal is elismerésre

méltó, az pedig külön érdeme a könyvnek, hogy rámutat a jugoszláv dezintegráció körüli diskurzusok politikai aspektusaira, a különböző interpretációknak és képviselőiknek a hegemon ideológiai pozíció megszerzéséért/megtartásáért vívott küzdelmeire. Bakić könyve Ramet munkájához hasonlóan igen informatív és hasznos, ám szintén ahhoz hasonlóan nem mindig kiegyensúlyozott. A könyv maga is példázza az ideológiai rivalizálást, és Bakić sem mentes az általa szerbofóbnak tekintett koncepciók és szerzők politikai minősítettségétől (*a szeparatizmus igazolói, moralizálók, képmutatók* – többek között éppen Ramet kapcsán találkozhatunk ilyen kijelentésekkel³).

Dejan Jović szintén többször kifejtette véleményét a jugoszláv felbomlás irodalmáról. Előbb a *The Disintegration of Yugoslavia. A Critical Review of Explanatory Approaches* című tanulmányában foglalta össze a különféle magyarázatokat és megközelítéseket, majd nézeteit kibővítve és továbbgondolva újra publikálta a jugoszláv felbomláshoz vezető utat bemutató könyvében, külön fejezetet szentelve a témának.⁴ Jović más módot választott a szakirodalom rendszerezésére, mint Ramet vagy Bakić: ő a domináns érvrendszereket gyűjti össze. Véleménye szerint (írásának második változata alapján) a következő alapvető argumentációs logikákkal találkozhatunk a jugoszláv dezintegráció magyarázataiban: a gazdasági válság romboló hatása; az „ősi etnikai gyűlölködés” tévhite; a nacionalizmusok Jugoszlávia legyőzőjeként való prezentálása; a (túl nagy) kulturális különbségekkel való érvelés; a nemzetközi változások következményeinek előtérbe állítása; a meghatározó személyiségek destruktivitásának hangoztatása; a régi soknemzetiségű birodalmak felbomlásának analógiája; a strukturális és intézményi okok, például az 1974-es alkotmány és az 1990-es választási rendszer dezintegratív hatásának kiemelése. Jović kategóriái jól orientálnak a szakirodalmi tájékozódásban, de eszmefuttatásai nem mindig konkrétak. Ahelyett, hogy részletesen elemezné magát a szakirodalmat, többször elvont szinten marad, s olyankor

3 Jovo Bakić: Jugoslavija: razaranje i njegovi tumaci. Belgrad. 2011. Službeni glasnik-FFU Beograd. (https://www.researchgate.net/publication/305468849_Jugoslavija_razaranje_i_njegovi_tumaci – letöltve: 2015. 08. 11. – Továbbiakban: Bakić 2011) 148., 330.

4 Dejan Jović: Kritička analiza dosadašnjih interpretacija. In: Jugoslavija: Država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990). Zágráb–Belgrad. 2003. Prometej–Samizdat-B92. 23–102. (<https://www.fpzg.unizg.hr/djelatnik/dejan.jovic> – utolsó elérés: 2017. 05. 17.)

a mondandója kimerül a gazdaság és a politika kölcsönhatásairól, a nacionalizmusról vagy a személyiségek történelmi szerepéről szóló általános fejtegetésekben.

Jasna Dragović-Soso *Why Did Yugoslavia Disintegrate?* című historiográfiai áttekintése szintén csokorba szedi a dezintegrációmagyarázatokat.⁵ Ő öt alapvető teória-típust sorol fel, amelyekkel a szakirodalom értelmezi Jugoszlávia felbomlását. Az első a hosszú távú történelmi faktorokat helyezi előtérbe; a második a három „államalapító” nép (szerbek, horvátok, szlovének) nemzet- és államépítő ideológiáinak a rivalizálását hangsúlyozza; a harmadik a szocialista Jugoszlávia strukturális problémáira koncentrálna; a negyedik a felbomláshoz vezető közvetlen belpolitikai okokat, az 1980–91-es évek eseményeit állítja előtérbe; s végül a magyarázatok ötödik csoportja a külső, nagyhatalmi faktorokra fókuszál. Dragović-Soso összegzését Jović áttekintéséhez hasonlíthatjuk: komoly orientáló erővel bír, de nem mindig konkrét. Ezt azonban ezúttal a rövid terjedelemmel magyarázhatjuk, nem a Jović-nál egyértelműen kiérezhető túlzott teoretizáló és eredetieskedő hajlammal.

Magam az 1980-as évek elején kezdtem el foglalkozni Jugoszláviával, de érdeklődésem 1989-90-ig az önigazgatásos szocializmusmodellre irányult, attól kezdve viszont az események alakulásával párhuzamosan a dezintegráció veszélyére, majd lefolyására. Jelen disszertációban arra tettem kísérletet, hogy bemutassam és kritikailag értékeljem a jugoszláv dezintegrációnak – a közelmúlt történelmének egy fontos, a régió túlmutató tanulságokat is hozó, Magyarországot és vajdasági magyarságot közvetlenül is érintő eseménysorozatának – a historiográfiáját, összefoglalva a délszláv föderáció széthullásáról és az 1990-es évek nyugat-balkáni háborúiról megfogalmazódott alapvető magyarázatokat. Célom volt áttekinteni azokat az interpretációs kereteket, „paradigmákat”, amelyekkel az egyes szerzők értelmezik a történetet, összegezni a különféle koncepciókat szembeállító legfontosabb vitákat, s végül teoretikus és ideológiai alapjaik szerint kategorizálni a felbomlásmagyarázatokat.

5 Jasna Dragović-Soso: *Why Did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations*. In: *State Collapse in South-Eastern Europe. New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. Szerk.: Lenard J. Cohen–Jasna Dragović-Soso. West Lafayette. 2008. Purdue University Press. 1–39. (https://www.academia.edu/5116614/Why_did_Yugoslavia_disintegrate_An_overview_of_contending_explanations – letöltve: 2016. 11. 04.).

A doktori műben tárgyalt kérdéskörök forrásai, a feldolgozásuk során használt módszerek

A jugoszláv dezintegráció és a nyugat-balkáni háborúk forrásanyaga jelentős részben kiadatlan, sőt ismeretlen. Azonban az utódállamok, nagyhatalmak és nemzetközi szervezetek megfelelő archív dokumentációjának kezdetben teljes elérhetetlensége és ma is igen korlátozott hozzáférhetősége ellenére a jugoszláv végkifejlet jól feldolgozottnak tekinthető. Ugyanis a nemzetközi jelenlétnek, a szemben álló felek közlési politikájának, valamint a háborúk során elkövetett bűntettekben eljáró Nemzetközi Büntető Törvényszék (ICTY) mintegy 2,5 millió oldalnyi periratban megtestesülő gyűjtőmunkájának köszönhetően a jugoszláv/posztjugoszláv 1990-es évek a kortárs egyetemes történelem egyik legjobban dokumentált eseménysorozata lett. Ezek alapján a téma szakirodalmá napjainkra valóban könyvtárnnyira nőhetett, sőt nem kevés azoknak a historiográfiai műveknek a száma sem, amelyek ezt a könyvtárnny irodalmat elemzik és rendszerezik. S kétségkívül megállapítható, hogy a relatíve jó dokumentáltságnak köszönhetően a „jugoszlavisztika” kitermelt már sok olyan tudományos elemzést a felbomlás történetéről, amelyek értékesnek és időtállóknak, vagy legalább karakteresnek mondhatók, s amelyek érdemesek az összegzésre.

Dolgozatom egésze nem a szó legszorosabb értelmében vett historiográfiai összegzés. Az ugyanis „klasszikusan” az adott témakör történettudományi produktumainak és eredményeinek az összefoglalását jelenti, ezúttal viszont zömmel más diszciplínák művelőinek a munkáit taglalom. Ennek az az oka, hogy a Jugoszlávia felbomlásáról szóló feldolgozások többsége nem történészek tollából származik, hanem a széles értelemben vett politikatudomány és politikai tanulmányok képviselőinek az írása. Politológusok, a nemzetközi kapcsolatok és a biztonságpolitika szakértői, helyi tapasztalatokkal rendelkező diplomaták és újságírók, a kisebbségi kérdések kutatói, szociológusok és szociálpszichológusok, a nemzetközi és az alkotmányjog művelői szenteltek könyvet a témának. Sőt, eleddig a felbomlás szakirodalmának összefoglalásait is többnyire nem történészek írták meg.

A professzionális történészek kezdetben hallgattak, az 1990-es évek közepéig szinte teljesen; de azóta is gyakran csak tanulmányokat vagy egy-két, átfogó munkán belüli fejezetet szentelnek az 1991 körüli és utáni eseményeknek. A professzionális törté-

népszakma óvatosságát nemcsak a már említett – természetes – módszertani okok magyarázták. Ahogy Norman Naimark írja, a nyugati történészeket zavarba hozták, szinte sokkolták az események, a belgrádi politika agresszivitása és a zágrábiak a nagyhorvát nacionalizmussal való kokettálása, a délszláv szakmabeliek pedig, különösen a szerbek, a háborús politika szolgálatába szegődtek, így ha megszólaltak, rendszerint propagandistaként tették.⁶ Ehhez járult még egy generációs sajátosság. A Naimark által említett megdöbbenés főleg azokra volt jellemző, akik pozitív attitűddel viseltettek Jugoszlávia iránt, de a délszláv témákkal régebb óta foglalkozó (és nemritkán délszláv családi háttérű) nyugati szakértők többsége ilyen volt. Számukra az erőszak féktelen tobzódása bizonyos fokig ellentmondott addigi munkásságuknak: látták ugyan annak veszélyét, de kevesen számítottak rá ténylegesen.

A más attitűddel és metodológiával dolgozó, jelcentrikus társadalomtudósok érdeklődését viszont éppen ellenkezőleg, s az aktualitás miatt teljesen érthetően, azonnal magukra vonták az események, csakúgy, mint az újságírókét. Ráadásul a fiatalabb kutatóknak vagy a „kívülről érkező” kommentátoroknak kevésbé voltak a fentiekhez hasonló bénító gátlásaik. Többen például, akik később kutatói pályára léptek és tudományos reputációt szereztek maguknak, újságíróként kezdtek foglalkozni Jugoszláviával, mint Christopher Bennett vagy Noel Malcolm (utóbbi ugyan történészként kezdte pályafutását, de teljesen más témákat kutatva, s Jugoszlávia iránt csak újságírói korszakában – 1987–95 között – kezdett érdeklődni).

Mindezekből következett, hogy a jugoszláv dezintegráció „első történetét” nem a történészek írták meg. Ez a jelenség persze nem ismeretlen a kortárs témáknál, s kétségkívül jár hátrányokkal (gyengébb forrásbázis, a szélesebb történelmi kontextusok elhanyagolása). De nem teszi „eleve értéktelenné” más tudományágak művelőinek effajta munkáit, mert – Bibó István „cseppfolyós pillanatokról” szóló közismert gondolatát parafrázálva – a hosszútávú történelmi tényezők „csak” az alternatívakeretet jelölik ki, de nem fatalisztikus determinálói az azon belüli egyes eseményeknek. Azok a maguk konkrétságában

6 Jugoslavija i njeni povjesničari. Razumijevanje balkanskih ratova 1990-ih. Szerk.: Norman M. Naimark–Holly Case. Zágráb. 2005. Srednja Europa. XII. (Eredeti kiadás: Yugoslavia and Its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s. Stanford. 2003. Stanford University Press.)

a rövidebb távú társadalmi, gazdasági és politikai körülmények függvényei, ezért gyakran jobban is tanulmányozhatók a társadalomtudományok, a politológia vagy a biztonságpolitikai elemzés eszközeivel. Sőt a társadalomtudósok multidiszciplinaritás iránti affinitása és jelcentrikussága révén előnyei is lehetnek a „kívülállók történészkedésének”.

Eleinte azonban inkább a hátrányait láthattuk. A történettudomány adottságai, lehetőségeinek korlátozottsága, illetve egyes művelőinek személyes szempontjai és/vagy „politikai és ideológiai elfoglaltsága” olyan űrt teremtett, amelyet könnyen kitölthetett az „instant history.” Vagyis az a politikai propagandából, politikusi memoárokból, újságírói munkákból kikerekedő és a felbomlásról, Jugoszlávia, sőt a Balkán egészéről szóló leegyszerűsítő narratíva, amelynek legtöbbször emlegetett példája Robert Kaplan amerikai újságíró *Balkan Ghosts. A Journey through History* című könyve. Ezek a szimplifikációk és előítéletek inspirálták Maria Todorovát a Nyugat Balkán-képet elemző *Imagining the Balkans* megírására. A „történészcéh” védelmében azért megjegyezhetjük, hogy John R. Lampe már 1996-ban vállalkozott egy átfogó Jugoszlávia-történet megjelentetésére (*Yugoslavia as History. Twice there was a Country*), és az 1990-es évek első felében megjelent, érthetően a rendszerváltásra fókuszáló Kelet-Európa-történetek is gyakran tartalmaztak egy-egy Jugoszlávia-fejezetet (például Gale Stokes: *The Walls Came Tumbling Down. The Collapse of Communism in Eastern Europe*, 7. rész). Ezek azonban kezdetben elvesztek a szimplifikáció-áradatban. Később azonban, részben a történészek megszólalásának, részben más diszciplínák (sőt a minőségi zsrnalisztika) történeti kérdésekben jól eligazodó művelőinek köszönhetően lényegesen megváltozott a helyzet.

A feldolgozás módszereit tekintve a disszertáció egyrészt *narratív* (a szükséges mértékig bemutatandó azokat a folyamatokat, amelyekről maguk az interpretációk szólnak), másrészt összehasonlító jellegű: összeveti a különböző interpretációkat, elsősorban a közöttük meglévő eltérésekre és vitákra koncentrálva, illetve arra, hogy milyen tényezők mondanak ellent az adott interpretációnak. Az egyes művek csoportosításakor alapelvnek azt tekintettem, hogy az adott szerző, illetve mű mit tart a felbomlás legfőbb okának és kit a háborúk okozójának, illetve hogy a háborúkat belső (polgárháborús) vagy külső (agressziós) konfliktusként prezentálja-e? Ezek alapján megállapítható az adott mű egész koncepciója és az adott szerző tudományos

és ideológiai pozíciója. A disszertáció írása során több száz monográfia sok tízezer oldalának szisztematikus végig-, vagy újraolvasására persze nem vállalkozhattam – s akkor még nem is említettük a tanulmányokat, dokumentumközlő és konferencia-kiadványokat, internetes portálokat. A mennyiségre jellemző, hogy Rusko Matulić 2014-es bibliográfiája 110 oldalon sorolja a Jugoszlávia felbomlásához kapcsolódó címeket.⁷ Csak egyfajta „relatív teljességre” törekedhettem, vagyis a releváns interpretációknak és az azokat „ideáltipikusan képviselő” munkáknak a bemutatására, de ezt reményeim szerint sikerült a szükséges szinten megtennem. A budapesti nagy könyvtárak könyv- és folyóiratállománya mellett ebben nagy segítséget jelentettek az exjugoszláv államokban tett bevásárlásaim, valamint az, hogy ma már sok könyvészeti anyag az interneten is hozzáférhető.

A doktori mű főbb eredményei

A disszertáció a magyar történettudományban első ízben foglalja össze és teszi historiográfiai elemzés tárgyává a jugoszláv dezintegráció és a nyugat-balkáni háborúk szakirodalmát. Vizsgálataim egyes eredményeit korábban már publikáltam⁸, de a többségét a jelen értekezésben fogalmaztam meg először, igyekezvén átfogó és egységes narratívába foglalni azokat. Megítélésem szerint sikerült szakszerűen és a hazai történetírásban hiánypótló módon összefoglalnom az egyes interpretációtípusokat, bemutatnom azok jellemző műveit és gondolatmenetét, rámutatnom a különböző felfogások teoretikus, ideológiai hátterére, illetve a közöttük meglévő tartalmi egyetértésekre és ma is folyó vitákra.

7 Rusko Matulić: *Bibliography of Sources on the Region of Former Yugoslavia*. Volume III. s. l. 2014. Xlibris. 73–183.

8 Így látták ők. Délszláv könyvek a délszláv válságról. *Társadalmi Szemle* 1998/6. sz. 84–94., *Savremena mađarska istoriografija o Jugoslaviji. Tokovi Istorije* 2010/2. sz. 169–184. (főleg 173–175., 177–179. old.) (http://www.inisbgd.co.rs/celo/2010_2.pdf – letöltve: 2017. 02. 11.), Jugoszlávia felbomlásának interpretációi a nyugati szakirodalomban. *Közép-Európai Közlemények* 2011/2. sz. 60–68., Az „öngyilkos állam” teóriája. Dejan Jović koncepciója Jugoszlávia felbomlásáról. In: *Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére*. Szerk.: Juhász József. Budapest. 2016. L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék 369–377., A jugoszláv dezintegráció baloldali narratívája. In: *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Szerk.: Juhász József–Szvák Gyula. Budapest. 2018. *Russica Pannonicana*. 372–380.

Kutatásaim eredményei az alábbiakban összegezhetők. A jugoszláv dezintegráció magyarázatait négy alaptípusba soroltam. Az elsőt az (etno-)kulturális tényezőkre koncentráló, *orientalista jellegű koncepciók* alkotják, amelyek nem egyszerűen a délszláv térség etnikai sokféleségére, hanem az egyes népek kulturális különbözőségeire és „a domináns szerbek balkanizmusára” fókuszálnak, s azok alapján pesszimista módon (a felbomlást szinte elkerülhetetlennek tekintve) mutatják be Jugoszlávia történetét és végnapjait. Ezekben a Said-féle orientalizmusfelfogásra⁹ emlékeztető kultúrdeterminista leírásokban a Balkán a modern Nyugat antitéziseként jelenik meg¹⁰, mint olyan etnikailag tarka régió, amelyet egyfelől nagyfokú vallási-kulturális-civilizatórikus diverzitás jellemez, másfelől a Nyugathoz viszonyított általános elmaradottság (s azon belül, ami különösen fontos, az etnikai-kulturális tarkaság demokratikus kezelését lehetetlenné tevő premodern-etnicista nemzetfelfogás és militarista politikai kultúra). Ebben az értelmezési keretben *Jugoszlávia két legfőbb jellemzője a soknemzetiségű jelleg és a balkániság*, s a problémákat csak tetézte, hogy kulturálisan nyugati karakterű közép-európai népeket is „bekebelezett”. Az 1990-es évek pedig az atavisztikus etnikai háborúk korszakaként jelennek meg: a boszniai háború például olyan „primitív törzsi konfliktus [volt], amelyet csak antropológusok érthetnek meg”¹¹. Ezt a paradigmát leginkább Sabrina P. Ramet *Balkan Babel* című könyvével (főleg annak első és második kiadásával), valamint Samuel P. Huntington civilizációs összecsapásokról szóló elméletével reprezentálhatjuk.

9 Edward Said *Orientalizmus* című könyve (Budapest. 2000. Európa; első megjelenése: 1978) a Keletről szóló domináns nyugati értelmezéseket olyan diskurzusként mutatja be, amely a Nyugat Kelet feletti uralmának ideológiai alátámasztását szolgálja. Maria Todorova *Imagining the Balkans* című könyve (New York–Oxford. 1997. Oxford University Press.) pedig az 1990-es évek nyugati Balkán-értelmezéseit elemezve mutatott rá azok orientalista gyökereire.

10 Valère Philip (Chip) Gagnon Jr. kifejezése (The Myth of Ethnic War. Serbia and Croatia in the 1990s. Ithaca–London. 2004. Cornell University Press. XV., 1. – <https://faculty.ithaca.edu/vgagnon/> – utolsó elérés: 2018. 08. 29.).

11 John Keegan brit hadtörténész véleménye, idézi: Mark Mazower: Ethnicity and War in the Balkans. (Conference on Identity: Personal, Cultural, and National. June 2–June 4, 1994. The Chinese University of Hong Kong. – <http://nationalhumanitiescenter.org/publications/hongkong/hongkong.htm> – utolsó elérés: 2017. 12. 13.)

A második típust *tranzitológiai paradigmának* nevezem. Ezek olyan belpolitikacentrikus magyarázatok, amelyek a rendszerváltás elbuk(tat)ásában látják a lényegét. Az ide sorolható szerzők Jugoszlávia felbomlását alapvetően belső okokkal magyarázzák, de nem az általában vett balkáni sajátosságokra, hanem magára a jugoszláv államra koncentrálnak; s nem a problémákra önmagukban, hanem arra, hogy *mit akart kezdeni a problémákkal a politikai elit és a véleményformáló értelmiség?* Kezeleni, demokratikus átalakulással enyhíteni, vagy más célok érdekében felhasználni és élezni (aminek következtében – elsőként és legintenzívebben a szerbiai politikai szintéren – végbement az etnonacionalizmusok feléledése és a posztkommunista autoritarizmussal való összefonódása)? A térséget a Nyugat antitézisének látó orientalista magyarázatok is a korabeli nyugati korszellemből fakadtak, de jobbra a kulturális és történelmi antagonizmusok huntingtoni pesszimizmusával nézték a térséget. A rendszerváltás időszakának liberális éthoszát és Fukuyamai optimizmusát viszont inkább tükrözi ez a tranzitológiai (rendszerváltáscentrikus politikatudományi) felfogás. Eszerint Jugoszlávia polgári-demokratikus átalakítására volt esély (nem léteztek azt „szinte objektíve” kizáró nemzeti, gazdasági, kulturális akadályok), s a háború sem nemzetek, hanem nacionalizmusok között folyt. Ezen paradigma tipikus példái között említhető a Nemzetközi Balkán-bizottság *Unfinished Peace* című jelentése és Dejan Jović *Yugoslavia. A State that Withered Away* című könyve, de felsorolhatók itt John Lampe (*Yugoslavia as History*) és Marie-Janine Calic (*Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*) monográfiái is.

A felbomlásinterpretációk harmadik csoportja a *nagyszerb agresszió* tézisén alapszik. Eszerint az alapvető problémát az 1987-88-ban belobbant (részben a rendszerváltást elkerülni akaró Milošević által szándékosan belobbantott) nagyszerb nacionalizmus okozta, amely területszerző agressziókat indított a jugoszláv föderáció más tagállamai ellen. Ez aktivizálta Jugoszlávia kisebb népeit, amelyek a nacionalizmustól ugyan maguk sem voltak mentesek, de – élve a bipoláris világrend felbomlása adta lehetőségekkel – mégiscsak a függetlenségért és a demokratikus fejlődés lehetőségéért léptek fel. Ez a paradigma a háború Bosznia-Hercegovinára való áttérésekor vált domináns magyarázattá, s azóta is őrzi hegemóniáját. Ennek szemléletét tükrözi James Gow *The Serbian Project and Its Adversaries. A Strategy of War Crimes* című munkája, Ramet ide is besorolható *Balkan Babel*-je és *The Three Yugoslavias. State-Building and*

Legitimation 1908–2005-ja, vagy Noel Malcolm Bosznia- és Koszovó-történeti könyvei. Ez a felfogás tartalmilag sok közös vonást mutat a két előzővel – és sok, azokhoz sorolható szerző, illetve mű kisebb-nagyobb mértékben használja is a nagyszerb agressziós argumentumokat –, mégis elkülönítendő azoktól. Ugyanis a tranzíciós megközelítésnél sokkal élesebb különbséget tesz az egyes nacionalizmusok között: az etnikailag tiszta Nagy-Szerbiát létrehozni akaró szerb agresszivitást állítja szembe más népek „demokratikus(abb)” nemzeti törekvéseivel, egyértelműen a nem-szerb nációkra „kiosztva” a morális fölényben lévő és külső segítségre méltó áldozat szerepkörét. Továbbá a nagyszerb agressziós érvrendszert alkalmazó szerzők nem egységesek több fontos kérdés megítélésében (Jugoszlávia fenntarthatósága, az 1991-es német elismerési politika, horvát–bosnyák háború). Ezeket illetően egy részük véleménye az orientalista, másoké a tranzíciós (sőt, időnként a baloldali) magyarázatokkal rokon.

A negyedik típus a nemzetközi interdependenciákra fókuszál, s főképp a *rivalizáló nagyhatalmi beavatkozásokat* okolja a tragikus jugoszláv végkifejletért. Természetesen az előző platformok is foglalkoznak a nemzetközi aspektusokkal, de általában csak követő jellegűnek tekintik a külső aktorok tevékenységét, illetve azt vetik a nagyhatalmak és a nemzetközi szervezetek szemére, hogy későn és következetlenül reagáltak Milošević politikájára. Ezzel szemben a – késő szovjet és a korai orosz passzivitás miatt alapvetően a nyugati – nagyhatalmi beavatkozásokat okoló szerzők szerint megtévesztő Jugoszlávia belső okok miatti felbomlásáról beszélni. Nem vitatják, hogy voltak belső dezintegrációs faktorok, de megítélésük szerint az országot lényegében kívülről verték szét. A tőkés globalizáció és a hitelválság szétzilálta a (nem problémátlan, de működő) jugoszláv gazdaságot, a bipoláris világrend felbomlásával pedig az ország elvesztette az addigi szovjetellenes geopolitikai fontosságát a Nyugat szemében és tárgya lett a balkáni érdekszférák újra-felosztásáért megindult küzdelemnek. Ebben a rivalizálásban az újraegyesüléssel önbizalmában megerősödött Németország a szlovén és a horvát szeparatizmus felkarolásával akarta érvényesíteni céljait. Vagyis lényegében *a nyugati hatalmak* (a neoliberális nyomást megtestesítő IMF, az NSZK, majd később a bosnyákok és az albánok patrónusaként fellépő USA és NATO) *lökték a szétesés véres útjára* a problémákkal küszködő, de életképes és a neoliberális globalizációval szembeszegülő *Jugoszláviát*. Ezt a szemléletet tükrözi Susan L. Woodward

Balkan Tragedy és David Gibbs *First Do No Harm. Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia* című könyve, a Raju Thomas szerkesztette *Yugoslavia Unraveled. Sovereignty, Self-Determination, Intervention*, vagy a Beverly Crawford–Ronnie D. Lipschutz-szerkesztőpáros *The Myth of „Ethnic Conflict”. Politics, Economics, and „Cultural” Violence* című tanulmánykötete.

Az első három paradigmát számos közös jellemző kapcsolja össze. Viszonylag egységesek több kulcskérdésben: a felbomlás belső okokból következett be, abban főszerepe volt a szerb nacionalizmusnak és a milosevicsi machiavellizmusnak, a nemzetközi intervenciók végső soron pozitívak voltak. Közös vagy hasonlóak az alapértékeik: teoretikus és ideológiai alapzatukat többnyire a modernizációs és a szabadpiaci társadalomelméletek alkotják, illetve a nemzetközi kapcsolatok tekintetében az ún. liberális-neoidealista iskola. Ezért *liberális narratívaként* foglalhatók egybe. Ezzel szemben a világrend neoliberais átrendeződését és a nagyhatalmi beavatkozásokat okoló szerzők többnyire rendszerkritikus *baloldali narratívában* prezentálják a jugoszláv dezintegrációt. Az ide sorolható szerzőkre ugyanis a mai globalizált kapitalizmus iránti (eszmeileg széles skálára támaszkodó – az anarchizmustól a neomarxizmuson át a libertárius és ökológiai értékrendig terjedő – és élességében is eltérő) kritikai attitűd jellemző. Ezért a jugoszláv dezintegrációt elsősorban az akkori időszak neoliberális nyugati expanziójából vezetik le.

Mindkét narratívának vannak előnyei és hátrányai. A liberális megközelítések gyakran jobbak a részletekben, a helyi események és folyamatok bemutatásában, de kritikátlanabbak a tágabb kontextusokban. Alaposan dokumentálják például a milosevicsi agresszivitást, a belső szerb „mikroimperializmust”, de hajlamosak átsiklani a neoliberális-globalista világrendszer „makroimperializmusa” felett, minthogy az nem a tradicionális és nyers politikai formákban jut érvényre. A jugoszláv belpolitikára is hajlamosak voltak, különösen eleinte, az 1989-es esztendő optimizmusával nézni és mindenkit nyugatos demokratának látni, aki nem kommunista.

A baloldali narratíva viszont a világ gazdaságban és a nemzetközi kapcsolatokban lezajlott, Jugoszláviát hátrányosan érintő hosszútávú strukturális változásokat, „mélyfolyamatokat” hajlamos összecsúsztatni a „politikai felszínnel”, a konkrét nyugati politikai lépésekkel. Azonban a dezintegráció sok aspektusa magyarázható ebben a Nyugat-kri-

tikus logikában. A neoliberális külgazdasági elvárások válságmélyítő hatásából vagy a nyugati stratégiában betöltött jugoszláv szerep elveszéséből még nem következett, hogy a Nyugat fel akarta volna számolni magát a jugoszláv államot. A háború kitöréséig inkább a mérsékelt érdekltség és érdeklődés volt jellemző, továbbá az a törekvés, hogy Ante Marković szövetségi kormányfőt, a „jugoszláv Gorbacsovot” támogatva Jugoszláviát „egészben vigyék át” a modern globális kapitalizmus új világrendjébe. A jugoszláv krízis akkor még (1991 nyaráig) nem okozott nagyhatalmi konfliktust, s nem voltak nagy eltérések a nagyhatalmak Balkán-politikái között. A baloldali logikában gondolkodó szerzőknél gyakori az is, hogy a titói Jugoszláviáról a nyugati baloldali közvéleményben kialakult pozitív képet átviszik a milosevicsi Kis-Jugoszláviára.

Azonban a baloldali narratíva a liberálisnál – amely a „fákat nézve nem látja az erdőt”¹² – jobban képes a történeteket a balkáni devianciából kiemelni és globális összefüggésekbe helyezni, s ezáltal olyan gazdasági, politikai és komparatív kontextusokra rávilágítani, amelyek más felfogások híveinek a figyelmét (ha nem is teljesen, de gyakran) elkerülik. Különösen a modern kapitalizmus világrendszer-szemléletére támaszkodó szerzők jobban képesek a globális, a regionális és a helyi-állami szintek, illetve a jelen eseményeinek és a történelmi előzményeknek az „együttlátására”. Ezért az érvek meggyőzőbbek, mint a kultúrdeterminista, etnicista vagy (a gyakran ahistorikus) politológiai magyarázatok.

Az eddigiek elsősorban a dezintegráció nyugati magyarázataira vonatkoznak. A felbomlás tipikus szerb (és orosz¹³) interpretációi tartalmilag nagyon hasonlóak a nagyhatalmi beavatkozásokat okoló nyugati irányzathoz, de többnyire más a teore-

12 „A háború 1991-es kitörése után gyorsan elterjedt konvencionális felfogás szerint a háborút a sajátos balkáni gyűlölködés vagy Szerbia agressziója váltotta ki. Pedig a jugoszláv konfliktus elválaszthatatlan a nemzetközi átalakulásoktól és interdependenciáktól, nem korlátozódik a Balkánra, hanem része a politikai dezintegráció sokkal szélesebb körű jelenségének.” A válság okait és természetét illetően pedig az „alapvető félreértés annak az összefüggésnek a lebecsülése volt, amely országok legtöbbszörében a belső folyamatok és a nemzetközi környezet között fennáll.” – Susan L. Woodward: *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington. 1995. The Brookings Institution. 3.

13 Jelena Guskova: *Istorija jugoslovenske krize 1990–2000. I–II*. Belgrád. 2003. Igam. (Eredeti kiadás: Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990–2000). Москва. 2001. Русское право / Русский национальный фонд).

tikus és ideológiai bázisuk, illetve emocionális hátterük: a baloldali antiglobalizmus helyett inkább a valós vagy vélt szerb nemzeti (illetve orosz nagyhatalmi) sérelmek adják az alapjukat. Az exjugoszláviai nem-szerb interpretációk és a nagyszerb agresszió paradigmájában gondolkodó nyugati szerzők álláspontjai között szintén nagyfokú az azonosság, de az ideológiai és érzelmi alapzat ezúttal is más: a polgári-neoliberális világlátás helyett/mellett a horvát, bosnyák, albán stb. nemzeti (viktimológiai és/vagy triumfalista) látószög. Ezért az ide sorolható, sokszor kifejezetten nacionalista tónusú exjugoszláv felbomlásmagyarázatok egy harmadik típusként, *nemzeti narratívaként* csoportosíthatók (ami nem jelenti, hogy minden szerb, horvát stb. szerző ide tartozna!). A szerb, illetve a horvát, szlovén stb. interpretációk legtöbbször – függetlenül attól, hogy a történeteket merőben ellentétesen mutatják be – összeköti a „patrióta attitűd”, s ritkán jellemző rájuk a holisztikus szemlélet: a dezintegráció egésze csak háttérként szolgál például a szlovén vagy horvát függetlenség kivívásának bemutatásához.

Ez a narratíva a jugoszláv dezintegrációnak és a nyugat-balkáni háborúknak olyan prezentista és teleologikus előadása, amelyben a mai állapot (a kivívott – vagy, szerb esetben, a legalább részben helyreállított – nemzetállam) a történelem céljaként és „természetes eredményeként” jelenik meg. Az ide sorolható felbomlás- és háborútörténetek, bár nem feltétlenül nacionalista pamfletek, gyakran nem a tudományos szférának, hanem inkább az állami emlékezetpolitikának a részei. A funkciójuk az, hogy a múlt újradefiniálásával legitimálják az új államokat – vagy, szerb esetben, hogy magyarázatot találjanak a szerb történelem „elveszett évszázadára”. Ezt a nemzeti narratívát horvát részről például Ante Nator (*The Croatian War of Independence. Serbia's War of Conquest Against Croatia and the Defeat of Serbian Imperialism 1991–1995*), bosnyák részről Smail Čekić (*The Agression Against the Republic of Bosnia and Herzegovina. Planning, Preparation, Execution*), szerb részről a Čedomir Antić–Nenad Kecmanović-szerzőpáros (*Istorija Republike Srpske*) könyveivel reprezentálhatjuk. De a tartalmi átfedések és érzelmi rokonszenvek miatt egyes nyugati szerzők is beazonosíthatók a nemzeti narratívák „nemzetközi protagonistáiként”, például a szerbnek Gibbs, a horvátnak Ramet, a bosnyáknak Malcolm.

A két másik narratívára sokkal kisebb mértékben jellemző a politikafüggés – de persze a korszellemtől, a korszakuralkodó eszméitől és politikai légkörétől azok sem

függetlenek. Ahogy Robert Hayden írta, a tudományos diskurzus ezúttal sem légüres térben zajlott, s egyik vagy másik koncepció dominánssá válása nem választható el az adott korszak politikai, ideológiai és intézményi dominanciáitól: „A volt Jugoszláviáról folytatott tudományos viták annyira polarizáltak, mint az Izrael megteremtését vagy Ciprus felosztását övező viták, s egy tanulmány kritikussága gyakran jobban függ szerzőjének előre determinált pozíciójától, mint elméletének koherenciájától vagy érveinek megbízhatóságától és elegendőségétől. *Ha egy ilyen konfliktusban az egyik oldal politikailag nyer, akkor általában tudományosan is nyer, mert azokat az elemzéseket, amelyek azt mutatják, hogy a győztes politika valójában rossz, hajlamosak figyelmen kívül hagyni.* A politikai hegemonia intellektuális ortodoxiát teremt”¹⁴

A szakirodalom vitáit több csoportba oszthatjuk. Vannak viták, amelyekben kezdetől fogva csak fokozati eltérések voltak a különböző szerzők és interpretációk között. Erre a legjobb példa Slobodan Milošević szerepének megítélése. Az elemzők elsősorban többsége vallja (bár ki kisebb, ki nagyobb jelentőséget tulajdonított neki¹⁵) a szerb/kisjugoszláv elnök politikájának destruktív (a dezintegrációt legalábbis katalizáló) hatását. Ebben az általános értelemben Milošević szerepének negatív megítélése inkább a szakmai egyetértés egyik példája.

Más esetekben a különböző álláspontokon lévő szakértők idővel hozzávetőleges egyetértésre jutottak az adott kérdésben. Az 1990-es években írt munkákban például nagy szóródást tapasztalhatunk a háborúk áldozatszámát illetően, egyes esetekben extrém becslésekkel. Ramet közel félmillió halottat valószínűsít 1995-ig¹⁶, vagyis a koszovói háború nélkül, amelynek kapcsán az események hevében a százezres szám is elhangzott.¹⁷ Azóta az ICTY, az IDS (Istraživačko-Dokumentacioni Centar, Sara-

14 Robert M. Hayden: *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts.* Ann Arbor. 1999. University of Michigan Press. 19. – kiemelés tőlem.

15 Louis Sell szerint például ő volt Jugoszlávia legfőbb sírásója (Slobodan Milošević and the Destruction of Yugoslavia. Durham–London. 2002. Duke University Press. 4.), David Gibbs szerint viszont csak egyike volt a politikai gazembereknek (First Do No Harm. Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia. Nashville. 2009. Vanderbilt University Press. 46.).

16 A második kiadásra támaszkodva: Sabrina Ramet: *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War.* Boulder–Oxford. 1996. Westview Press. 317.

17 1999 májusában William Cohen amerikai hadügyminiszter százezer hadköteles korú albán

jevo) és az emberijogi szervezetek anyaggyűjtései és számításai alapján széleskörűen elfogadottá vált, hogy a tényleges áldozatszám hozzávetőleg 135 ezer.

Számos kérdésben viszont a nézetkülönbségek megmaradtak, s a szerzők többsége a 2010-es években is fenntartotta az 1990-es években megfogalmazott álláspontjait. Ezen viták közül a legfontosabbak:

- Jugoszlávia fenntarthatósága vagy összeomlásának szükségszerűsége,
- a felbomlás okai (a külső vagy belső, a *longue durée* történelmi folyamatok vagy az 1980–91 közötti események a fontosabbak),
- a háborúk jellegének megítélése (polgárháború vagy nagyszerb agresszió),
- az 1991-es német elismerési politika szerepe a dezintegrációban,
- az 1999-es NATO-beavatkozás körüli vita (humanitárius intervenció vagy agresszió),
- létezett-e Milošević–Tuđman-alku Bosznia felosztásáról, „tervezett háborúvá” téve ezzel a boszniai eseményeket,
- a háborús bűntettek mértéke és jellege (melyik fél milyen mértékig felelős érte, kimerítik-e az ENSZ 1948-as genocídium-egyezményének népirtásdefinícióját),
- az ENSZ hágai Jugoszlávia-törvényszékének, az ICTY-nak a megítélése (szerbelenes politikai eszköz vagy igazságszolgáltatás).

Ezek a viták alapvetően két blokkra osztják a szakirodalmat: a liberális nyugati és a nem-szerb nemzeti narratívák (amelyek együtt felölelik a szerzők többségét) állnak szemben a baloldali, szerb és orosz narratívákkal. Ez a diametrális megosztottság azonban csak nagy általánosságban igaz. Több kérdés tekintetében ugyanis a frontvonalak átmetszik ezt a tengelyt: a nagyszerb agressziós érvrendszert (is) használó szerzők egy része például elveti azt az – orientalista és nagyszerb agressziós paradigmákban gyakori – állítást, hogy Jugoszlávia eleve összeomlásra ítélt mesterséges állam lett volna (L. Sell, Ch. Bennett), s az 1991-es német elismerési politika elítélése sem csak a „woodwardista szerzők” sajátja.

Összességében, mindhárom narratívát tekintve, mindegyik interpretációtípusnak – az orientalista megközelítés szélsőséges ágának, a primordiális etnikai gyűlölködés

férfi eltűnéséről és feltételezhető legyilkolásáról beszélt (Cohen Fears 100,000 Kosovo Men Killed by Serbs. *The Washington Post* 1999. május 16.).

platformjának¹⁸ és a nemzeti narratívák legélesebb, sovinizmusba és politikai propagandába hajló állításainak kivételével – van kisebb-nagyobb megalapozottsága, s valamilyen aspektusból mindegyik hozzájárulást jelent a jugoszláv dezintegráció multidiszciplináris és multikauzális értelmezéséhez. Ez legnagyobb mértékben a tranzíciós és a nagyhatalmi beavatkozások paradigmáiról mondható el (ha nem is minden, azokhoz sorolható elemzésről; például a nagyhatalmi beavatkozásokat okoló szerzők egy része hajlamos a közvetlen politizálásra). Sőt, mára már felhalmozódott annyi ismeretanyag, hogy – nyilván nem „végleges”, de – érvényes tudásunk legyen a történetekről.

A primer források nagyobb hozzáférhetőségére azonban továbbra is szükség van, csakúgy, mint a tágabb komparatistikai szemléletre. A jugoszláv dezintegrációt kevesen vizsgálják az 1970-es évektől Nyugaton is tapasztalható szecesszionista törekvések tükrében (katalán, flamand, québec-i, skót stb. szeparatizmus). Rendszerint csak az európai szocialista rendszerek összeomlásának kontextusában tárgyalják, s még a radikális baloldali szerzők zöme is csak a félperiféria- és periféria-államok etnicizálására tekint ki. De ha ez elegendő a Jugoszláviát elsöprő „etnikai reneszánsz” megmagyarázására, akkor miért támadtak fel a szecesszionista törekvések a jóléti és demokratikus nyugati országokban?

Az egyes feldolgozások tekintetében a modern délszláv történelem egészét illetően a legértékesebbek – az írásunkban tárgyalt 1991 utáni irodalomból – Lampe *Yugoslavia as History* és Calic *Geschichte Jugoslawiens* című monográfiái, valamint a *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992* és a *Yugoslavia from a Historical Perspective* című tanulmánykötet. A felbomlás közvetlen előtörténetéről D. Jović *Yugoslavia: A State that Withered Away* című könyvét és a *State Collapse in South-Eastern Europe* című

18 Ennek „klasszikus kifejtése” Robert D. Kaplan *Balkan Ghosts* című könyve (Balkan Ghosts. A Journey through History. New York. 1993. St. Martin’s Press.), s ezt a megközelítést a tudományos világ csaknem egyöntetűen elutasította. De nem teljesen egyöntetűen. John Keegan-t már idéztük a boszniai háború kapcsán, Étienne Balibar francia filozófus pedig 1992-ben azt fejtegette, hogy szerbnek, horvátnak, muzulmánként lenni nem nemzeti vagy vallási kategória; akart-akaratlan reinkarnációi ők a civilizációs kibékíthetlenségeknek, klánszolidaritásoknak, kölcsönös fanatizmusoknak (idézi: Međunarodni Tribunal za ratne zločine na području bivše Jugoslavije. Összeáll.: John B. Allcock. In: Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama. Inicijativa naučnika. Szerk.: Charles Ingrao–Thomas A. Emmert. Sarajevó. 2010. Buybook. 368. 30. j. – eredeti kiadás: Confronting the Yugoslav Controversies. West Lafayette. 2009. Purdue University Press.)

tanulmánykötetet emelném ki (ez utóbbi már az 1990-es éveket is tárgyalja). Magáról a dezintegrációról mindmáig Woodward *Balkan Tragedy*-je az egyik legjobb összefoglaló¹⁹, különösen annak nemzetközi kontextusairól (bár a neoliberais külgazdasági nyomást túlhangsúlyozza), valamint L. Cohen *Broken Bonds*-ja. A válság diplomáciatörténetét, a nagyhatalmak közötti vitákat illetően Gow (*Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War*), Glaurdić (*The Hour of Europe*) és az időnként vitathatóan, sőt provokatívan nonkonform Gibbs (*First Do No Harm*) munkáit emelném ki, a háborúk hadtörténetéről a *Balkan Battlegrounds. A Military History of the Yugoslav Conflict, 1990–1995* című összefoglalást (bár csak az 1995-ig tartó háborúkat tárgyalja²⁰), Slobodan Milošević politikájáról és szerepéről L. Cohen (*Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević*) és Sell (*Slobodan Milošević and the Destruction of Yugoslavia*) műveit, a szlovén és horvát politika felelősségéről pedig (időnkénti túlzásai ellenére) Hayden *Blueprints*-ét.

A források tekintetében a legátfogóbb elérhető gyűjtemény a hágai törvényszék dokumentációja (<http://www.icty.org/>), a memoárok közül pedig D. Owen EU-békeközvetítő *Balkan Odyssey* című visszaemlékezése és az 1990–91-es szövetségi államfő, B. Jović *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika* című, 1989–92 közötti naplókivonata a leginformatívabb. Magáról a dezintegráció historiográfiájáról érzelmi elfogultságai és viszonylagos régisége ellenére (2005-ben jelent meg) Ramet *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo* című munkája, valamint – különösen a vitás kérdéseket illetően – a *Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative* című tanulmánykötet adja a legjobb összefoglalást.

19 A Google Scholar a *Balkan Tragedy*-re 2019. január 16-án 1598 [2024. november 11-én pedig 2589 – a szerk.] citációt mutatott (https://scholar.google.hu/scholar?q=Susan+L+Woodward&btnG=&hl=en&as_sdt=0%2C5). Ezzel minden bizonnyal ez a legtöbbet idézett könyv a jugoszláv dezintegrációról. Ezen a véleményen van több szerző, így Jovo Bakić (Bakić 2011: 319.) és Josip Glaurdić (*The Hour of Europe. Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. New Haven–London. 2011. Yale University Press. 23.).

20 A *Balkan Battlegrounds* (Washington D.C. 2002. CIA Office of Russian and European Analysis.) mellett jól használható Craig R. Nation *War in the Balkans 1991–2002* című könyve (Carlisle. 2003. Strategic Studies Institute, U.S. Army War College. – <https://ssi.armywarcollege.edu/pdffiles/PUB123.pdf> – letöltve: 2018. 05. 22.), amely már az 1998–2001-es koszovói és a macedóniai harcokat is összefoglalja.

Történelem teadélutánok XXIII.

2022. június 9.

Az évadot záró összejövetelünk vendége Juhász József egyetemi tanár, az MTA doktora volt, akivel Jugoszlávia felbomlásának és a délszláv háború kitörésének okairól beszélgettünk. Kiindulópontunkat a *Felbomlott? Szétverték? Elbukott? Paradigmák, viták, narratívák Jugoszlávia dezintegrációjának historiográfiájában* című akadémiai doktori értekezése adta. A hiánypótló historiográfiai áttekintésen keresztül különféle felbomlás-interpretációk bontakoznak ki előttünk arra vonatkozóan, hogy mi volt a domináns elem Jugoszlávia felbomlásában. Bár azt mindenki elismeri, hogy összetett jelenségről van szó, abban eltérés van, hogy ki mit lát a meghatározó tényezőnek. Juhász négy paradigmát azonosított: orientalista jellegű, az (etno-)kulturális tényezőkre koncentráló; westernizációs; nagyszerb agresszió; nagyhatalmi rivalizálás és beavatkozások. Az orosz–ukrán háborúból kifolyólag a kérdés megannyi vonatkozása aktuálisnak és napjainkban is relevánsnak hatott.

A diskurzus során felmerült az a dilemma, miszerint Jugoszlávia mint államalakulat a nulladik perctől kezdve életképtelen volt-e, vagy ez csak egy teleologikus visszavetítés. Kódolva volt-e tehát a felbomlás, és ha igen, akkor elkerülhetetlen volt-e annak véres jellege. Az is felvetődött, hogy önmagában a fragmentálódás negatív jelenség-e, amennyiben az békés úton zajlik. Szó volt Jugoszlávia kialakulásának történeti előzményeiről, az ezt eredményező nagyhatalmi döntés mellett az erre vonatkozó, a 19. századtól megfigyelhető horvát és szerb igényekről. Juhász József elmondta, hogy ez egy olyan multinacionális államszervezési kísérlet volt, amely az 1989–1990-es

rendszerátvitel trendjeivel már egyértelműen nem volt összeegyeztethető. A jugoszláv és a nemzeti identitás konfrontációja végigvonult az állam fennállásának történetén, sokan épp ezért annak felbomlását is – ahogy az 1989–90-es térségbeli rendszerátvitel történetét is – a nacionalizmus győzelmének, a nemzetállamok iránti igény artikulálódásának tekintik. Juhász szerint 1991-re olyan állapot alakult ki, ahonnan egyszerűen már nem lehetett visszafordulni.

Juhász József több fontos, az értelmezéshez elengedhetetlen megjegyzést tett. Ahogy összefoglalta: feloldhatatlan konfliktusforrás, hogy hogyan lehet nemzetállamokat létrehozni etnikailag nem tiszta területeken? Véleménye szerint Jugoszlávia fennmaradásának kulcsát sokáig a szerb–szlovén szövetség adta, azt a szerb–szlovén tengely működtette, mivel a szlovének – korábban nem államalkotó népként – egészen a nyolcvanas évek végéig, a kilencvenes évek elejéig nem is hitték el, hogy nekik valamikor is lehetne saját államuk, egyszerűen nem tudták magukat elképzelni államként. Milošević politikája, valamint a hidegháború végén a térségben sorban (újja)születő nemzetállamok azonban fordulópontot hoztak, és megtörték a szerbekkel fennálló szövetségüket. Kitértünk a szerbek szerepére az államalakulaton belül, valamint az egyes népek közötti különbségekre is, Eöry Áron külön beszélt a bosnyákok helyzetéről is. Az értelmezéshez hozzásegít minket Juhász József azon megállapítása is, miszerint a szerbek a jugoszláv államnak, de nem a jugoszláv nemzetnek voltak a hívei. Hasonlata szerint Jugoszlávia olyan volt, mint egy mélytengeri hal: ha le volt nyomva a víz mélyére a külső tényezők által, akkor működőképes volt, de amint a felszínhez egyre közelebb került, és enyhült rajta a nyomás, már nem tudott tovább úszni.

Személy szerint Juhász József az eltérő, egymással is versengő narratívák közül leginkább a nemzetközi interdependenciák szerepében és a westernizációs paradigmában látja a kérdés megértésének nyitját. Noam Chomsky kapcsán felhívta a figyelmet a megannyi jól hangzó, nagyívű és az adott személy világnézetébe illeszkedő magyarázattal kapcsolatos óvatosságra, mert ezek sok esetben eltekintenek a konkrét történelmi tényektől. Napirendre kerültek a kérdés nemzetközi összefüggései is, vagyis hogy milyen stratégiai megfontolások állhattak a konfliktus kezdetén még az öbölháborúra koncentráló Amerikai Egyesült Államok, vagy a felbomló Szovjetunió magatartása mögött. Egyértelműen a délszláv konfliktus volt az első nagy kihívás az immár újra-

egyesült Európa előtt, ezt azonban nem tudta kezelni az európai közösség, és – a 20. század során nem először – amerikai segítséget kellett kérnie.

Végezetül pedig szó esett az egykori jugoszláv államokban eltérő mértékben jelen lévő, de több helyen igen komoly társadalmi jelenségként megfigyelhető jugonosztagiáról is.

Baczoni Dorottya

Hunyady György:

Rendszerattitűdök Magyarországon 2010–2013

**9+1 tézis történéseknek a *Rendszerattitűdök*
a változó közgondolkodásban című monográfia¹ alapján**

A „csoportattribúciós hiba” a köznapi szociális megismerés buktatója: két jeles kollégám Santa Barbarából, az ekkor ifjú Allison és a sokoldalú Messick kísérletekkel bizonyította azt a hajlamunkat, hogy egy csoport döntéséből közvetlenül következtetünk a csoporttagok attitűdjére, mintha e döntés egy közös, általános álláspontot, preferenciát, értékválasztást fejezne ki. Megfeledkezünk a döntéshozatal általunk akár ismert szabályairól (például pusztán a többség kikötéséről, vagy a kisebbség vétőjogáról) és egyéb külső-belső körülményeiről. A csoportegészre, valamennyi tagjára egyként rávetül a meghozott döntés. Analóg helyzet, ha a magyar választások eredményéből, *nota bene* immár sorozatban egybecsengő eredményeiből az újságolvasó, vagy akár a tényeket regisztráló történész-politológus azt olvassa ki, hogy „a magyar emberek” egyként a 2010-ben meghonosodott illiberális rendszer elkötelezett hívei vagy gyengelelkű követői. A szenvtelen szemlélő ezen torzításában az Orbán-rendszer maga persze érdekelt, hiszen illiberalizmusa többek között abban nyilvánul meg, hogy ha három ember közül kettő vele egyetért, akkor a harmadikkal ne számoljon, szempontjait negligálja, semmibe vegye, virtuálisan kitalázza a nemzetből.

¹ Hunyady György: Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban. Debrecen. 2021. Debreceni Egyetem. A világhálón: <https://dea.lib.unideb.hu/items/3b6f0bd2-f2f1-455e-bda4-82e443fb6f7d> (Utolsó elérés: 2024. 09. 30.)

Ehhez képest a monográfiában referált tudatvizsgálat tényszerű állítása az, hogy négy ember közül háromnak súlyos, értékelvű fenntartásai vannak a meghonosodó társadalmi-politikai rendszerrel szemben; akkor is, ha ez egyéni szavazatában nem jut kifejezésre, vagy ha a szavazatok jó felében kifejezésre is jut, a választás intézményes kiértékelése az eredményt kétharmados többséggé transzformálja.

Magyarországon módszeresen gyűjtött és elemzett adatok (nem szokványos jelentőtörténeti források) alapján készítettük az alább tételesen összefoglalt körképet a rend-

szerigazolás és rendszerkritika egységét alkotó *rendszerattitűdökről* és az ezek mentális közegét képező konkrét bemutatása során a közhangulatról, a tudatos értéktörekvésekről, s a politikai viselkedési normák értelmezéséről. Kerestük, hogy az emberek hogyan viszonyulnak a kiépülő társadalmi-politikai rendszerhez, e tekintetben milyen típusaik vannak és mi jellemzi ezen típusok érzelmeit, nézeteit, politikai-cselekvési igényeit.

2010 és 2013 között egy szűk, de máris figyelemre érdemes periódusban végeztünk szociálpszichológiai mélységű tudatvizsgálatot. Azzal számolva – amint erre a monográfia több helyütt hivatkozik –, hogy itt *egyedi történeti háttéren* és konstellációban előálló nézetek tartalmával és szerveződésével foglalkozunk, s ezért konklúzióink általánosításával óvatosan kell bánni. Hivatkozhatunk arra, hogy a saját társadalmának sorsát alakító *állam függetlensége* a 16. századtól kezdődően csorbát szenvedett. A társadalomszervezés feudális rendje csak a 19. században roppant meg, de a dualizmus korában nagy lendületet vett polgárosodás idején és külsődleges jegyeiben az után is fennmaradt, a polgárosodás bonyolult nemzetiségi-kisebbségi viszonyai is beárnyékkolták *az öntudatos állampolgári mentalitás* térnyerését. A lefojtott és felpörgetett társadalmi mobilitás egyaránt gátolta a teljesítmény–érték és státusz–siker szinkronját. Az időszakos és részleges demokratikus törekvések után váratlan fordulat volt a piaci demokrácia fel- és elszabadult beköszönte az 1980-as, 1990-es évek fordulóján. A nemzeti és szociális felbuzdulások hektikus időszaka után jött el a Fidesz politikai, gazdasági, de a kultúra felé is terjeszkedő *központosított hatalma, antiszocialista indíttatással és antiliberális kibontakozással* (amiről talán joggal mondható el, hogy a piaci demokrácia bomlási kínjaiban osztozunk, anélkül, hogy örömeiből részesülünk volna). E „levágott” fejlődési úton való haladás pusztasága is kizárta, hogy a társadalom erős polarizálódása morális legitimitációra tegyen szert.

A monográfiában több, mint 400 oldalon tárgyalt empirikus eredmények áttekintése során itt tételesen kiemeljük a főbb megállapításokat és szükség esetén ezekhez fűzünk részletező, kiegészítő információkat.

1. A rendszerkritika és a rendszerigazolás viszonya

1.1. A tárgyalt periódusban a reprezentatív minták válaszaiban mindvégig *a rendszerkritika dominált a rendszerigazolás felett.*

Kutatásunk során a társadalmi rendszer nyerteseit és veszteseit, működés módját és a belőle fakadó kilátásokat az országos reprezentatív minták rendre értékelték, megítélték ezek pozitívumait és negatívumait. Mind a négy vizsgálati évben lényegesen nagyobb volt az egyetértés a rendszer bírálataival, mint az értékeinek elismerésével. A rendszerkritika (RK) és a rendszerigazolás (RI) között volt kapcsolat: érthetően-várhatóan, akik keményebben bírálták a társadalmi-politikai berendezkedést, azok kevésbé hangsúlyozták értékeit, és viszont. Ugyanakkor e reciprok kapcsolat nem volt merev és kizárólagos: a bírálók semlegesbe hajlóan elismertek pozitívumokat, és a rendszer hívei sem vetették el, hogy benne hibák, gyengeségek fellelhetők. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy *hasadt rendszerattitűddel* találkoztunk, külön szerveződött a rendszerkritika és a rendszerigazolás komponense, az előbbi dominanciájával az összképen belül.

1.2. A rendszerkritika mindenekelőtt azt vitatta el, hogy az emberek e társadalomban érdemeik szerint boldogulnak, megkérdőjelezte a magas státusúak múltját, teljesítményét, moralitását. Ezzel összhangban kétségbe vonta a gazdasági és politikai verseny szabályszerűségét, és sötétnek minősítette a társadalom kilátásait. A rendszerigazolás megalapozottnak mutatta be a társadalmi különbségeket, a verseny korrektségét dicsérte. Szerinte az emberek önhibájukból szorulnak a társadalom perifériájára, a siker viszont az igyekezet és teljesítmény gyümölcse. Az igazságos rendszer optimizmusra ad okot a jövőre nézve.

A nézetek vázolt szerkezete évről évre rendre visszatért, figyelemre érdemes – minthogy kulturális sajátosság is lehet –, hogy a rendszerhibák bírálata soha nem társult a jövő megújításának optimista képével, csupán a rendszer erényeinek méltatása szolgált az optimizmus alapjául.

2. A rendszerattitűd-típusok elkülönítése

2.1. A rendszerkritika és a rendszerigazolás négy jellegzetes kombinációja jelentkezett és tért vissza évről évre: a konzekvens rendszerkritikus típus (RK+RI-), a rendszerkritika kontúrtales képviselete (RK+), az inkonzekvens válaszadók, akik a rendszerkritika mellett rendszerigazolást is harsányan képviselték (RK+RI+), valamint a rendszerigazolók típusa (RI+).

A rendszerkritika és rendszerigazolás megjelenését a közgondolkodás szintjén árnyalja és társadalmi működését magyarázza, hogy ezek jellegzetes kombinációja-

ként milyen attitűdtípusokkal találoztunk. Négy típust különítettünk el, valamennyi tartalmazta a kritikai és az igazoló komponenst, de eltérő súllyal és szerepben. A négy típus közül háromban a rendszerkritikus elem volt a domináns (RK+). Mellette azonban a rendszerigazolás eltérő mértékben jelentkezett: egyszer elutasítva (RI-), egyszer tartózkodóan kezelve, egyszer pedig harsányan elfogadva (RI+).

Az első típus, amelyet az RK+RI- jelzéssel láttunk el, a rendszer konzekvens elmarasztalója, amely következetesen elutasítja a rendszerigazolást. A második az RK+ típus a kilengő társadalomkritikája mellett – a mintaegészhez hasonlóan – megtűri a rendszerigazolást. A harmadik az RK+RI+ típus erős rendszerkritikát (2013-ban mély peszsimizmust) képvisel, ám ugyanakkor harsányan ad hangot a differenciálatlan rendszerigazolásnak is. Ez látványosan inkonzisztens álláspont, ami kétféleképpen értelmezhető: úgy is, hogy mögötte metateóriaként az az előfeltevés áll, hogy ez a rendszer is rossz, de nincs nála külön, vagy úgy is, hogy a típus képviselői kritikátlanul elfogadják ellentétes értékeléseket. (Finnyásan lehet őket vélemény nélkülieknek tekinteni, de tömegükben kiiktathatatlan szerepet játszanak a közgondolkodás összképében.) Társadalmi pártállás tekintetében egyértelműbb az RI+ típus, a négy közül az egyedüli, amely inkább rendszerigazoló, mintsem rendszerkritikus, sőt a rendszerkritika konzekvens elhárításában tűnik ki. A négy év történetében van pillanat (2012), amikor e típus állásfoglalásaiban sem erőteljesebb a rendszerigazolás, mint a -kritika, viszont e rendszerkritika a minta összképében és minden csoportközi összehasonlításban kirívóan gyenge (RK-).

2.2. A rendszerkritikával szemben a kutatás négy évében a rendszerigazoló RI+ típus 27 %-os kisebbségben van. Ha azonban realiztikusan az RK+RI+ csoportot is vele egy oldalra soroljuk (19 %), akkor ez a tábor már jól közelít az RK+RI- 18 %-os és az RK+ 36 %-os, szintén hasadt tömbjéhez.

A Fidesz-korszak kezdetén a támogató és bíráló pólusok társadalmi-demográfiai összetétele némileg különbözött, az RI+ típusban ekkor még a fiatalabbak és az egyetemest végzettek jobb arányt képviseltek, az RK+RI- csoportban viszont a végzett szakmunkások és a közép-idősek voltak inkább reprezentálva. Feltárható politikai preferenciáik a várt irányban különböztek: az RK+RI- csoportnak eszerint 25 %-a volt MSZP-szavazó, és itt a Jobbik támogatóinak száma sem volt teljesen elenyésző.

3. A kutatási periódusban a rendszerattitűdben bekövetkező változások hullámvonala

Az attitűdkomponensek tartalma, általános erőviszonyai és a tipikus kombinációk rendre visszatérnek a rövid periódus mindegyik évében, a társadalmi köztudatban megjelenő mozaikszerű összképük azonban nem változatlan.

3.1. 2010-ben az új rendszer belépésével nem következik be radikális fordulat, az akkor már kilencedik éve domináns rendszerkritika fennmarad és a rendszerigazolás nem erősödik fel, a gyökeres társadalmi-politikai átrendeződés nem hoz idilli harmóniát. 2011-ben és 2012-ben kifejezetten felerősödik a társadalomkritika kinyilvánításában megnyilvánuló feszültség és a rendszerigazolás egyértelműen csökken.

3.2. 2013-ra azonban a hiperkritikus közattitűd megtorpan, a trend megfordul és a ciklus végén az elejével rokon konstelláció áll vissza (mintegy a 2014-es választások előzményeként). Azt láthatjuk, hogy a rendszer összértékelésének alakulása rányomja bélyegét az attitűdtípusok kirajzolódó arculatára és számszerű jelentkezési arányára: a változás irányába eső csoportok álláspontja markánsabb lesz, radikalizálódásukkal együtt viszont – nem triviális megfigyelés – empirikus alapon számlált jelentkezésük apad.

Vajon a kormányváltás miért nem hozott 2010-ben megoldást, feloldást, miért is erősödött fel a ciklus derekán a rendszer- és kormányellenes trend, és mi magyarázza, hogy ez utóbb megtört? Mindez nem vezethető le a rendszerattitűdök belső nézetéből, a történeti kontextusban kell megtalálni ennek a magyarázatát.

4. A társadalmi közérzet alakulása

4.1. A társadalmi közérzet negatív, a közmegítélés szerint romlik és kifejezetten pesszimista. Az emberek deklaráltan elégedetlenek és egymással szemben bizalmatlanok.

A társadalom érzelmi állapotáról a kérdezettek – minden egészséges öntudattól és önérzettől elmaradva – negativisztikus képet adnak. Már stabil önjellemzésük is visszafogott, ám válaszaikban a társadalom tagjai általában még kedvezőtlenebb megvilágításba kerülnek, sőt az emberek körében általában többnyire hangulatromlást is érzlelnek. A 2012-es mérések e tekintetben egy mélypontot tükröznek: a spontán válaszok több, mint fele a pesszimizmusban jelöli meg a magyarok legjellemzőbb érzelmi vonását, emögött pedig a félelem, csalódás és a definiálatlan „rossz érzés” sorjázik...

Az elégedettség indikátora a mi vizsgálati populációnk gondolatvilágában sajátos szerepet játszik. A reprezentatív minták tagjai rendre megkérdőjelezzik, hogy maguk vagy a hozzájuk közelállók elégedettek lennének. Ezt – szemantikusan talán az önelégültséggel rokonítva – a politikusokra és a kulturális elit csoportjaira tartják egyáltalán jellemzőnek. Az elégedetlenség általános állapotával minden bizonnyal összefügg, hogy nem bíznak másokban: az embereket összességükben inkább megbízhatatlannak tartják, mint megbízhatónak. (A szabálykövetés ezzel rokon összképében a kérdezettek – az önértékelés és az én-önbemutatás logikáját követve várhatóan – önmagukkal pozitív kivételt tesznek.)

4.2. A társadalmi szolidaritás és méltányosság szembeötlő hiánya, hogy a kérdezettek harmadánál is nagyobb arányban tartják elfogadhatónak a kimondottan antihumánus kirekesztő magatartást a társadalom egyes, a perifériára szorult csoportjaival szemben.

4.3. A nemzeti identitás érzésvilága halványan ellentmondásos, megítélése az aktuális országteljesítménnyel – szélesebb nemzetközi perspektívában – előnytelen.

A nemzeti öntudatot érintő kérdésekben – a múlttal, illetve a jelen kollektív teljesítményeivel kapcsolatban – a többség *lát okot büszkeségre*. A történelmi múltra visszatekintve elsősorban kulturális-tudományos vívmányokat említenek, szégyenérzetre a kérdezettek mintegy fele történelmi-politikai hibákban és a főként széthúzásra vezető morális gyengeségben vél okot találni. *A nemzeti teljesítményt kettős viszonyítási keretben megítélve a) azt kifejezetten gyengének minősítik az Európai Unión belül, viszont b) néhány, részint atavisztikus szempontból (továbbtanulók aránya, sajtószabadság, sport) számottevőnek tekintik a volt szocialista országok kelet-európai viszonylatában.*

4.4. A szocialista-kapitalista rendszerváltás értékelésének atmoszférájáról az tanúsodik, hogy mindenekelőtt a kedvezőtlen változásokat regisztrálták (több a kár, mint a haszon; állami szerepvállalás hiányzik az egzisztenciális kitettséggel, illetve a mérhetetlen gazdagodással szemben...).

A jövőről, a férfiak és nők jövőbeli mentalitásáról szólva a kérdezettek éppen a szociális érzelmek-motívumok terén várnak elmozdulást: a nők keményebb, ambiciózusabb fellépésére számítanak alkalmazkodó, gyengéd vonásaikhoz képest is. Ez utóbbiaktól a férfiak a nemi sztereotípiák alapvonalainak megfelelően a jövőben is elmaradnak.

5. A rendszerattitűd típusok társadalmi közérzetének sajátosságai

5.1. A rendszerattitűd-típusok közül az RK+RI- számol be leginkább negatív társadalmi közérzetéről, kiszolgáltatottságáról, amit erkölcsi tartással igyekeznek kiegyensúlyozni. A rendszerigazolók csoportok érzésvilága pozitívabb, olyan eltérésekkel, hogy RI+ inkább magabiztos és bizalomteli az emberekkel szemben, míg az RK+RI+ a közbiztonság tekintetében aggályos és az intézményekbe veti bizalmát.

A társadalom érzelemvilága a rendszerattitűdök szempontjából szenzitív terület. A megélt és észlelt érzelmi állapotokkal kapcsolatban konzekvensen az RK+RI- csoport adja a legnegatívabb jelzéseket, legyen szó saját hangulatukról, mások állapotáról, vagy az emberekbe és intézményekbe vetett bizalomról. A csoport képviselői kiszolgáltatottságuk és egzisztenciális fenyegetettségük érzetéről adnak számot, legkevésbé hivatkoznak életsikereikkel, alkalmi irigységüket is elismerik, legfeljebb erkölcsi tartásukra büszkék.

A rendszert támogató két típus jobban hajlik a pozitív hangulatok és érzelmek irányába, közöttük azonban van egyfajta szerepmegosztás. Az emberek megbízhatóságában inkább az RI+ csoport hisz, az intézményekében az RK+RI+. Az előbbieket magabiztossága töretlen (különös tekintettel a személyes szabadságjogaik csorbíthatatlanságára), az utóbbiakban él egyfajta aggodalom a közbiztonsággal kapcsolatban, és kifejezetten nemzetféltő hangokat hallatnak. A fenyegetettség érzete náluk kulminál, ugyanakkor 2013-ban ők azok, akik saját életük majd' minden területével a legelégedettebbek, nem tagadva, hogy a sikerekre irigyen motiváltak (szemben a különböző életterületeken elért sikerekről visszafogottan és szelektíven fogalmazó RI+ típussal). A társadalmi közhangulat nagy (vissza)fordulása idején a rendszertámogatók két csoportja szerepet vált: 2012-ben a rendszerkritika csúcsán az RI+ még azzal tűnik ki, hogy legkevésbé kedvetlen, pozitív hangulatáról viszont főként az RK+RI+ csoport szól, ehhez képest 2013-ban az RI+ típus áll az élre pozitív érzelmi állapotával, és az RK+RI+ típus jeleskedik azzal, hogy érzelmei a legkevésbé negatív tónusúak.

5.2. A rendszerigazolók csoportok közül a nemzeti öntudat jelentőségét az RK+RI+ hangsúlyozza, a büszkeségre ez találja a legtöbb okot, az aktuális országteljesítményt kevésbé részletezi. Ebben viszont az RI+ jeleskedik, amely kitűnik annak elhárításával, hogy a nemzeti múlt adna okot szégyenkezésre, s indokoltak lennének fenntartások

a nemzeti öntudattal szemben. E két típussal minden ponton az RK+RI- csoport véleménye áll szemben, amely a szocialista múltat kifejezetten méltányolja, az RI+ típus elvi ellenvetéseivel és a rendszerváltást relatíve igenlő RK+RI+ típussal szemben.

A rendszerattitűdök szerint éles különbségek vannak a nemzeti és történelmi érzelmi viszonyulásokban. A nemzeti múlt büszkeségre ad okot az RK+RI+ nagy többsége szerint, szégyenre legkevésbé az RI+ típus lát okot, az ellenpólust mindkét vonatkozásban az RK+RI- képezi. Az országteljesítmény – szemléljük ezt bármely viszonyítási keretben – az RI+ csoport szerint a leginkább elismerésre méltó (az RK+RI+ lelkesedése ezt néhány kiemelt ponton, mindenekelőtt a sport vonatkozásában múlja felül). Általánosabb szinten, a nemzeti öntudat jelentőségét – apró ellentmondások mellett – inkább az RK+RI+ emeli ki, az RI+ szerepe itt néhány fenntartás elutasításában jelentkezik. Velük legélesebben az RK+RI- csoport áll szemben, amint ez történik a szocialista-kapitalista fordulat sokszempontú értékelése során is. A múlt rendszere, illetve a szocialisztikus elvek mellett leginkább a rendszerkritikus típus áll ki, e tekintetben következetesen az RI+ tér el leginkább álláspontjától, közvetlenül a rendszerváltásról pedig az RK+RI+ csoport nyilatkozik egy-két ponton a legkedvezőbben.

A rendszerigazoló csoportok közül az RK+RI+ képviseli leghatározottabban a nők jövőben várt kemény határozottságának gondolatát (e tekintetben az RI+ vonakodik többször). A tradicionális női szerepvonások fennmaradásában viszont az a RK+RI- csoport kételkedik leginkább, amely a szociabilitás kilátásaiban a férfiak esetében is a legkevésbé bízik.

6. A tudatos értéktörekvések alakulása

6.1. A tudatos értéktörekvések közül a társadalmi-gazdasági stabilitás értékei – a szociális biztonsággal az élen – bizonyultak a legfontosabbnak a kérdezett reprezentatív minták számára, a politikai demokratizmus és a társadalmi dinamika törekvései köztes helyet foglaltak el, és konzervensen a konzervatív értékek zárták a sort.

A köztudat megismerési/kognitív vetületeként tanulmányoztuk, hogy az országos reprezentatív minták a kutatás négy évében milyen értékeket – mint társadalmi törekvésük kívánatos irányát – mennyire preferálnak. A felkínált (és a vizsgálati személyek számára definiált) értékek több törekvési irány kijelölésére voltak hivatottak és

alkalmasak. Időtálló tendenciaként azt tapasztaltuk, hogy saját kívánságukként (vagy az emberek vágyaként) a stabilitás értékeit helyezték előtérbe. Az első helyen többnyire a „szociális biztonság” szerepelt, 2010-ben ugyan megelőzte a „rend”, s e kettőhöz képest visszatérően a harmadik helyre szorult „környezetvédelem” szubjektív jelenősége. A választömegből évente kibontakozó értékhierarchia másik stabil jellegzetessége az összefoglalóan konzervatívnak címkézhető értékek legszerényebb pozíciója volt: a „hagyományt” követően a „tekintély” és a „hit” konzekvens besorolása az értéklejtő aljára. Ez nem vall a kormányzati ideológiával való tömeges azonosulásra, bár az is csak nyomokban fedezhető fel, hogy a kormányzó párt, vagy a társadalmi gyakorlat percepciójában épp ezek az értékek nagyobb súlyra tennének szert. A két szélső értékcsoporthoz közti köztes mezőben kapnak helyet a demokratikus közélet kívánalmai, élen a „demokráciával” és nem mellékesen az „egyenlőséget” konzekvensen a „szabadság” elé helyezve a rangsorban. Megjegyzendő itt, hogy a vizsgálati személyek felfogása szerint a valós társadalmi viszonyokat a „demokrácia” és a „szabadság” állapota relatíve jellemzi (mondhatni a fennálló helyzetet ezek révén minősítik), feltehetően ezért sem nyomatékosítják a rájuk vonatkozó igényüket. Ha élen a stabilitás áll, akkor várható, hogy a társadalmi megújítást és dinamikát kifejező értékek – mint az említett „szabadság”, vagy a „gazdasági hatékonyság”, vagy épp maga a „modernizáció” – nem feltétlenül az értékek élvonalába, hanem viszonylag köztes, mérsékelt rangpozícióba kerülnek.

A többé- vagy-kevésbé preferált értékek nézőpontjából megítélve a pártokat mint közéleti aktorokat, a kérdezettek megadták ezek értékelésének általános szintjét, illetve felvázolták karakterisztikus profiljukat.

6.2. A kormánypárt észlelt értéktörekvéseinek a szintje volt töretlenül a legkedvezőbb, még ha süllyedt is az évek során. Ám a kezdetektől szembeötlő volt a különösképpen igényelt társadalmi stabilitás- és a politikai demokrácia-értékek háttérbe szorulása e karakterrajzban. A „tekintély” kultuszával a Fidesz látni vélt arculata nem állt egyedül.

6.3. Az értékek iránti igényt nyilvánvalóan táplálta, hogy ezeket hiányolták a közállapotok csüggesztő jellemzésében, még ha fel is fedeztek itt némi előrevivő dinamizmust. A jövő képe a kérdezettek szerint több jót ígért, ha nem is az igényelt kitörési pontokon, hanem inkább a Fidesz látni vélt preferenciái irányában.

A Fidesz az országos reprezentatív minták véleménye szerint az értékek összességét átlagosan is magas szinten képviselte, ám ez a szint a kutatási időszakban alább szállt (a hétfokú skálán 5,26-ról 4,73-ra). Profiljában mindvégig a „tekintély” kultusza állt az első helyen, az idők folyamán kikopott mellőle a „rend”. Míg 2010-ben a legkevésbé a „türelem” jellemezte, utóbb ehhez képest is elmaradt az „egyenlőség” és – különösen fájó módon – a „szociális biztonság”. Egyetlen adatfelvétel során sem állította a minta egésze, hogy a Fidesz teljesen elhanyagolna, mellőzne értékeket, bár e tekintetben természetesen élénk különbségek voltak politikai pártállás szerint. A különböző pártoknak ezen értékekhez való viszonyát az indulás évében eltérően percipiálták, ekkor a Fideszhez némileg közelített a demokratikusnak látott LMP megítélése, a „tekintély” és „rend” dominált a Jobbik értékelésében, melyhez képest nála az „egyenlőség” és a „türelem” vonásait különösen hiányolták. A politikai bukása után az MSZP rosszul szerepelt a kérdezettek szemében: a „hit” ismérve mellett a „szociális biztonság”, az „egyenlőség” és a „türelem” is hiányai közé tartozott, miközben a „tekintély” számára fontosnak tűnt.

A politikai szereplők ambícióinak értékelése szempontjából lényeges viszonyítási alap a közállapotokra jellemzőnek látott értékviszonyok leírása. Ez a ciklus elején tele volt fenntartásokkal: a 12 felkínált értékből hetet elvitattak, élen a „szociális biztonsággal”, a „gazdasági hatékonysággal” és az „egyenlőséggel”. Velük szemben a „szabadság” és a „modernizálás” – elvben dinamizáló – értékeinek érvényesülését méltányolták. Ehhez képest 2010-ben a jövő képe jobbnak ígérkezett, ám nem elsősorban a korrekcióra megjelölt pontokon. A „környezetvédelem”, a „modernizálás”, a „gazdasági hatékonyság” és a „rend” emelkedett ki a jövő vázolt profiljából, de a „tekintély” sem szorult vissza. Összességében törekvésiirányai és elhagyott törekvései nem is estek nagyon távol az ekkor még látni vélt Fidesz-képtől.

7. A rendszerattitűd-típusok sajátosságai az értéktörekvések terén

7.1. A rendszerattitűd-típusok közül kiugróan és folytonosan erős az RK+RI-csoport igénye az értékek érvényesítésére, különös tekintettel a minták egésze által preferált stabilitási és demokratikus értékekre. Vele az RK+RI+ típus vetélkedik, amely a konzervatív értékek képviselőjében tűnik ki. A valós közállapotok megítélésében ezen

csoportok távol állnak egymástól, épp a kritikus értékek szempontjából az RK+RI-típus a leginkább elmarasztaló, míg az RK+RI+ relatíve kedvező összképet formál.

7.2. Igen jellegzetes az RI+ típus rendszervédő szerepe: a változtatás igényét jelző érték követelésekben generálisan visszafogott, a helyzet jellemzése ezzel összhangban kedvező, különös tekintettel a demokratikus értékek érvényesülésének megítélésére. (A közvélemény változásának irányába hajlik az RK+ csoport, amely korábban csak a konzervatív értékek preferenciájában marad el, 2013-ban viszont az RI+ szellemében apatikusnak mutatkozik minden értékkelvű változtatással szemben.)

Az értéktörekvések vállalásában és társadalmi jelentkezésének észlelésében a rendszertípusok között rendszeres különbségek vannak. A saját nézőpontból általában is legfontosabbnak ítélt stabilitási értékeket, valamint a demokráciával kapcsolatos értékek körét visszatérően az RK+RI- csoport részesíti előnyben. Az évek során ebben van némi változatosság: csoportközi összehasonlításban beszűkül e preferenciák köre (2011-ben), ismételten kiterjed a társadalmi dinamika szorgalmazására (2010, 2012), vagy kiterjed a konzervatív értéktrióon kívül mindenre (2013). Mindenképpen elmondható, hogy e rendszerkritikus csoport lép fel a legintenzívebben a társadalomalakító törekvések nevében és érdekében, lényegi irányváltás nélkül. Mellette kifejezetten kiegészítő szerepet játszik az RK+RI+ típus, amelynek minden alkalommal osztályrésze a hagyomány, tekintély és hit legerőteljesebb képviselője, illetve a vetélkedés a dinamikát és a stabilitást megjelenítő értékek hangsúlyozásában. Miközben értékhierarchiája döntően nem tér el a mintaegész kirajzolódó profiljától, a maga visszafogottságával az RI+ csoport ellenpontot jelent mindenekelőtt az RK+RI- típus számára, de az értékek mindkét domináns szószólójának. 2010-ben és 2011-ben egyes konzervatív értékek tekintetében nem e csoport, hanem az az RK+ lesz a leginkább visszafogott, amely 2013-ban a köztudat átstrukturálódása nyomán valamennyi érték tekintetében átveszi ezt a szerepet. Ezt a visszafogottabb érték-értékelést aligha értelmezhetjük másként, mint annak kinyilvánítását, hogy ezen értékek a gyakorlatban érvényesülnek, ennek megfelelően a szóban forgó csoportokban kevésbé gerjesztenek feszítőerőt és indukálnak aktuális törekvéseket. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy az RK+RI- csoport az, amely a társadalom közállapotairól szólva (2010-ben) többnyire erősen megkérdőjelezi az értékek valós érvényesülését (a mélypont e tekintetben a szociális biztonságra irányuló, vezető

értéktörekvés, mely a hétfokú skálán jelölve 1,98 átlagértékkel – nem – jut érvényre). Még az RK+RI+ csoport leginkább kedvező válaszai is kifejezik, hogy – ha nem is ilyen drámai mértékben, de – az értékek érvényesülése jelentősen elmarad kívánatosságuk fokától. Tanulságos, hogy az RI+ tudatos rendszerigazolása viszont abban nyilvánul meg, hogy a demokratikus közélet értékeit még az RK+RI+ csoportnál is jobban fellelni véli a társadalmi valóságban (ami azt jelenti, hogy szerintük ezek hiánya kisebb, a szabadság és demokrácia pedig szerényen bár, de érvényre jutnak).

7.3. A politikai pártok vállalt és képviselt értékeiről szólva az RK+RI+ minden más típusnál kedvezőbb, az RK+RI– pedig minden más típusnál kritikusabb jellemzést nyújt.

Valamennyi politikai párt értékprofiljának felvázolásakor konzekvens különbség mutatkozik az RK+RI+ pozitív véglete és az RK+RI– kritikus alapállása között. Fura módon ez még az MSZP tekintetében is (szó szerint) félig-meddig elmondható: a rendszerattitűd-csoportok közül hat esetben az RK+RI+ érzékeltet leginkább halvány pozitívumot, minden vonatkozásban az RK+RI– a legnegatívabb. Egy értékdimenzióban fordul meg a szerepük, a „tekintély” kétes kultuszát a rendszerkritikusok a leginkább, az inkonzisztens rendszerigazolókat a legkevésbé vélik e pártban felfedezni. Ez az adalék több vonatkozásban is tanulságos: egyrészt könnyű felismerni az áthallást az aktuális rendszer következetes kritikája és a letűnt rendszerrel szemben kielélt fenntartások között; másrészt jelzi, hogy a volt MSZP-szavazók viszonylag nagy aránya az RK+RI– csoport körében nem jelent konok pártelkötelezettséget.

7.4. Minél kritikusabb egy csoport a rendszerrel szemben, annál kevésbé lát különbséget a különböző pártok értékprofiljai között, viszont annál nagyobb eltérést érzékel a megítélt közállapotok, a Fidesz-kormányzat törekvései, a várt jövő és a saját választások értékhierarchiája között.

A Fidesz és a jövő értékei az RK+RI+ csoport szemében gyakorlatilag összesimulnak, ez a helyzet az RI+ típus esetében is, halvány eltérésekkel, miszerint a jövőtől némileg több környezetvédelmet és modernizálást várnának, viszont a konzervatív értéktrió esetében a Fideszhez képest kevesebbet. Az RK+ csoport esetében a jövő várakozásai rendre némileg kedvezőbbek, csak a tekintély kiemelkedésében és az egyenlőség elmaradásában nincs elmozdulás, a hagyományőrzés és hit tekintetében viszont kifejezetten értékcsökkenés mutatkozik. Az RK+RI– csoport néző-

pontjából a Fidesz képe kritikus pontokon negatív, valójában ez csak a „rend” és a konzervatív értéktrió terén jeleskedik. A jövő nem túl rózsás képe ezt az értékek zöménél pozitív irányban meghaladja, a „hagyományörzés” és a „hit” már említett két kivételével. A derűlátás korlátait jelzi azonban a Fidesz és a jövő értékprofiljának hasonló lefutása, különös tekintettel az „egyenlőség” és a „szociális biztonság” viszonylagos háttérbe szorulására.

8. A demokráciafelfogás alakulása

8.1. A közéleti cselekvés normáinak felfogásában három véleménynyaláb különül el egymástól a közgondolkodásban: különféleképpen látják a demokrácia követelményeit, az egyenlőséget sértő diszkriminációt, és a hatalom központosítását.

A közéleti viselkedés szempontjából informatív, hogy az emberek hogyan fogják fel annak – az adott társadalmi-politikai helyzetben – követendő normáit. A normák megválasztása, megítélése nyilvánvalóan nem azonos a politikai realitások közegeiben lezajló cselekvéssel, de az irányt adó tényezők egyike, amely e cselekvés belső indítékairól tanúskodik. Az országos reprezentatív minták válaszaiban visszatérően, érdemi elmozdulás nélkül a nézetek három csoportja különül el: a hittel vállalt demokrácia-követelmények, a diszkrimináció, illetve a hatalmi centralizáció megítélése.

8.2. A demokrácia követelményeit – még ha ezek tartalma egyes pontokon egymással szembe is feszül – a kutatási periódus során különböző hőfokon, de hittel elfogadják és érvényesülésük gátjait is rendre azonosítják.

Nagymérvű egyetértés fogad olyan tételeket, amelyek a válaszadók tudatában tartalmi különbözőségük ellenére (vagy talán indokoltabb úgy fogalmazni, hogy egymást kiegészítő tartalmuk mellett) hozzátartoznak az igényelt demokrácia követelményeihez, illetve e követelmények érvényesülésének gátjait jelölik ki. A meggyőződés hitével nyilatkoznak például arról, hogy a demokráciában a kormány bírálható és a választásokon le lehet váltani, ugyanakkor hosszabb távon igazodni egy stabil kormányhoz az ország érdeke; az emberek maguk hozzanak döntéseket a választásokon, ám legyen joga kinek-kinek véleménye fenntartásához a többség ellenében is. Eltérő szempontokat hangsúlyozó tételek nemcsak megférnek a demokráciafelfogásban, hanem annak belső feszültségeit is leképezve együtt teszik azt ki. Megjegyzendő, hogy

a többségi, a kisebbségi-liberális, a szociális-kiegyenlítő tételek mellett egyetértéssel találkoznak a jogi túlszabályozás, illetve a jogtudással való visszaélés veszélyét felvető kritikai szempontok is.

8.3. A köztudatban elkülönülnek azon állítások, amelyek egyenlőtlenséget hirdetnek (és követelnek) a társadalom különböző rétegei között. A kérdezettek többsége által elvetett nézeteknek a demokrácia gondolkörében ez a magja.

8.4. A közgondolkodást megosztják a központosításra, a kormányzati hatalom kiemelésére vonatkozó álláspontok, melyeket a többség végül is elfogad.

Ez a véleménynyaláb egy belső szembeállítást tartalmaz: a hozzá-nem-értés és a döntésképtelenség szétesettségével szembeállítja a kollektív felhatalmazás alapján felelősen eljáró kormányzat hatékonyságát. Ez nem simul bele jellegtelenül abba, ahogy a demokráciát felfogják az emberek, de a többség ennek elfogadására is hajlik – ami pedig a Fidesz-rendszer belépésekor egy sarkalatos kérdés.

8.5. A 2011. évi alkotmányozás menetével és tartalmával kapcsolatban felmerültek határozott igények, amelyek a demokratikus eljárásmenet és a gondoskodó szociális állam tartalmi kiemelése irányába mutattak. A rendszerváltáskor megerősített régi alkotmányhoz képest az új alaptörvényt értékrendi szempontból időszerűnek ítélték, de nyomatékkal utaltak kikényszerített jellegére és kimondottan kevésbé kötődtek hozzá pozitív érzelmekkel.

A kutatási időszak talán leglátványosabb, közjogi szempontból bizonyosan a legkiemelkedőbb eseménye volt a 2011. évi alkotmányozás. Egy ilyen jogalkotási folyamat követelményeiről is kérdeztük ez évben az országos reprezentatív mintát. Számos kritérium részesült nagyarányú támogatásban. Értelemszerűen például a társadalmi megvitatás, a pártok közötti egyetértés, de kétharmadnál nagyobb arányban a népszavazás is. A válaszadók majdnem felének támogatását elnyerték olyan árnyalt megoldások is, mint a két ciklusban történő parlamenti megerősítés, illetve Európai Unió testület jóváhagyása. A tartalmi igények között kiemelkedő arányban szerepelt a gondoskodó szociális állam szerepének rögzítése, a többség egyetértett a magyarság keresztény gyökereinek felemlítésével, s erős kisebbség támogatta, hogy a szocialista rendszertől való elhatárolódás legyen alkotmányos kinyilatkoztatás tárgya. Olyan elvi kérdések éppenhogy megkapták a többségi támo-

gatást, mint az állam és az egyház szétválasztása, vagy a magántulajdon és az állami tulajdon egyenrangúsága, ám ezekhez képest kiugró arányban támogatták, hogy az alkotmányban szerepeljen az állam mindenkori eladósodásának mértéke, vagy a Kárpát-medence természeti sokféleségének védelme.

A közvélemény aktuális alakulásának kulcskérdése nyilvánvalóan az volt, hogy a rendszerváltáskor megerősített alkotmány és az új alaptörvény viszonyát hogyan látják és értékelik az emberek. Az új alkotmány nemzeti és értékeink kifejezésére szolgáló jellegét néhány százalékkal többen ítélték inkább jellemzőnek, mint a régiét, de ezt is meghaladó arányban nyilatkoztak úgy, hogy ez mindkét alaptörvényre egyaránt érvényes. Több szempontból ítélték meg kedvezőbben a régi alkotmányt, mindenekelőtt annak demokratikus és összetartó jellegét, kedvezőbb volt az ehhez való érzelmi viszonyulásuk, és mintegy feleannyian ítélték háttéralkuk eredményének, illetve diktatórikus jellegűnek, mint tették ezt az új alaptörvénnyel. A töredezett összkép végső soron inkább volt kedvező a régi alkotmány számára, és semmiképpen nem tekinthető az alaptörvény túlnyomó támogatásának.

9. Rendszerattitűd-típusok sajátosságai a demokratikus közéleti normák értelmezésében

A különböző rendszerattitűddel rendelkező csoportok a kutatás négy évében egymáshoz képest is markáns, lényegében állandó pozíciót foglalnak el a demokrácia – a fentiek alapján mondhatjuk – háromágú kérdésében, illetve az alkotmányozással kapcsolatban.

9.1. A rendszerkritikus RK+RI- csoport markáns véleménypólust képvisel a demokrácia osztatlan igényével és a hatalmi központosítással szembeni fenntartásaival, ami a rendszerváltás „rég” alkotmányának többségi támogatásában is kifejezésre jut.

Az RK+RI- típus majd minden vonatkozásban a demokráciába vetett hit leghangosabb képviselője, kifejezetten síkra száll a diszkrimináció ellen (egyértelműen élen áll ebben 2011-ben és 2012-ben). A hatalomösszpontosításnak kevéssé híve, 2011-ben zömmel és 2012-ben teljes egészében el is utasítja az emellett felhozott szempontokat. 2013-ban fenntartásai mérsékelt támogatássá halványulnak (a szokatlan szerepet

vállaló RK+ csoportnál kevésbé radikális). Az RK+RI- típus ezen jellemzőivel egybeesett álláspontja, amikor a jogi nézetek szélesebb köréről szolt: az állami intézményekkel szemben kritikus pozíciót foglal el, sőt nem állnak tőle távol illegitim külső/belső befolyásokat feltételező összeesküvéselméletek sem (ennyiben az RI+ csoport az ellenpontja). Ugyanakkor a szabadság abszolutizálásának, illetve szükségszerű korlátozásának, leértékelésének végleteit (aminek gondolati csapdájába az RK+RI+ csoport nemegyszer beleesik) fenntartással kezeli.

Markáns volt az RK+RI- csoport arculata a 2011. évi alkotmányozással kapcsolatban. Képviselői a „régii alkotmány” erényeit 50–70 %-ban emelték ki, amihez képest a születő „új” pozitívumai körükben többnyire még a 10 %-ot sem érték el (ezt némileg meghaladó támogatottsága annak volt, hogy az alaptörvény a demokráciát szolgálja). Többségük viszont arra hajlott, hogy a 2011-es alkotmány háttéralkuk eredménye, és legtöbben itt mondták ki, hogy diktatórikus jellegű. Kiugró arányban igényelték, hogy az alkotmány térjen ki az állam szociális-gondoskodó jellegére, és kisebbségben voltak e körben, akik a múlt szocialista rendszerétől való elhatárolódást szorgalmazták. A tartalmi elemekről szólva a határon túli magyarokért viselt felelősséget e körben is csak kisebbség hangsúlyozta, viszont az állam mindenkori eladósodásának mértékét nagy többségük az alkotmányba foglalandónak tekintette. Az alkotmányozás kívánatos menetére vonatkozó elképzeléseik a társadalom széles körének bevonására, szakmai kontrollra, illetve két parlamenti ciklusban születő megerősítés biztosítékára vonatkoztak.

9.2. Az inkonzisztens RK+RI+ típus a demokrácia hívének mutatkozik, ugyanakkor nemcsak a hatalmi központosítást, hanem a társadalmi megkülönböztetéseket is kifejezetten támogatja. Az alaptörvénnyel kapcsolatos állásfoglalása nem kiforrott. Jellemző rá az intézményekbe vetett bizalom, a bűnözéstől való félelem, és a halálbüntetés visszaállításának kimondott igénye.

Az RK+RI+ típus a demokráciába vetett hit támogatásában élen járt, több ponton megelőzte az RK+RI- csoportot is (a legkevésbé 2012-ben). Ezen pontok a főtéma nézőpontjából meglehetősen esetlegesnek tűnhetnek (például: csak az törvényes, amit jogszabály előír; támaszkodjunk önerőre és ne csak az államra; a többletjövdelem elvonása fékező). Minde mellett az ő körükben talál relatív támogatásra az a kétes tényállítás, hogy nálunk érvényesül is a kívánatos esélyegyenlőség). A hatalomösszpontosítást őik egyértelműen támogatják

(egyszeri megbicsaklás ebben, hogy 2010-ben gyengén hangsúlyozzák a tömegek politikai inkompetenciáját). A társadalmi diszkrimináció az ő részükről minduntalan – kritikátlan – támogatásban részesül. A jogrendszer működésével kapcsolatban is szembeötlő a csoport félelme a bűnözéstől és sokoldalú bizalma az igazságszolgáltatás intézményei irányában. A 2011. évi alkotmányozással kapcsolatban e típus nem foglalt el szélső pozíciót, a legtöbben e körben állították, hogy mind a régi, mind az új alkotmány nemzeti jellegű. E típus a régi alkotmányhoz érzelmileg kötődik, az alaptörvényben a demokratikus törekvéseket méltányolja. Ám az „új” méltatásában a támogatás részaránya messze elmaradt az RI+ csoportban tapasztalható mértéktől, sőt nem kevesen azt állítják, hogy az alaptörvény diktatórikus, sőt – még az RK+RI- típust is meghaladó mértékben – azt képviselik, hogy ez a jogszabály háttéralkuk szülötte. Az alkotmányozás menetét hangsúlyozottan intézményes keretben képzelik el, történeti előzményekre építve pártokban, parlamentben, sajtóvisszhangban, sőt akár uniós megerősítésben is gondolkodva. Az alkotmány kívánatos tartalmairól szólva a magyarság keresztény gyökereinek hangsúlya (az állam és egyház szétválasztásának kisebbségi támogatása) mellett náluk kerül leggyakrabban a felszínre a tényleges halálbüntetés kiszabásának gondolata.

9.3. A rendszerigazoló RI+ csoport mértékkel képviseli a demokrácia követelményeit, tudja támogatni a hatalomcentralizációt, viszont kifejezetten elutasítja a társadalmi megkülönböztetést. Körében élvezi a legnagyobb támogatást az új alaptörvény. Kívánatosnak tartja a szocialista rendszertől való elhatárolódást (és más ideologikus tartalmakat) az alkotmányban rögzíteni.

Az RI+ típus sem vonja meg teljesen támogatását a demokráciába vetett hit tételeitől, de a többi háromhoz képest rendre az utolsó marad e tekintetben. A hatalomösszpontosítás dolgában mindig az RK+RI+ csoport oldalán áll, de mindig mögötte, kevésbé kiugró jelleggel. A diszkriminációt ellenzi, következetesen tagadja, hogy az emberek a természetben-társadalomban ne lennének (vagy lehetnének?) egyenlőek. Az állammal (akár mint gazdálkodóval) szemben relatív jóindulatot táplál, mérsékelt a túlszabályozás bírálatában, és kifejezetten elveti az állam működésével kapcsolatos gyanúsítgató összeesküvéselméleteket. A kormány és a parlament tisztességes és eredményes működésére voksol, és deklarálja az igazságszolgáltatás függetlenségét (ugyanakkor kevésbé radikális híve

a büntetőpolitika szigorításának, mint az RK+RI+ típus képviselői). A 2011. évi alkotmánynak a legnagyobb, minden aspektusból 40 %-ot meghaladó a támogatása e csoport körében jelentkezik, ez az aránya azoknak is, akik a „rég” alkotmányról azt állítják, hogy alku vagy diktatórikus erőszak terméke, a legkevesebben viszont itt vannak, akik ezt az „új” alaptörvényről mondják ki. Az alkotmányozás kívánatos menetére vonatkozóan viszonylag visszafogottan, nem túltengő arányban nyilatkoznak. Az alkotmány tematikájára nézve elsősorban ők kívánják, hogy határolódjék el a szocialista rendszertől, többségben ugyan pártolnák azt is, de a legkisebb részarányban, hogy a gondoskodó szociális állam képét vázolja fel. A magyarság keresztény történetére való hivatkozás igénye ezt meghaladja körükben, de elmarad az RK+RI+ említési gyakoriságától. Viszonylag sűrűn említenek olyan tematikus elemeket, mint a magzati élet védelme, illetve a határon túl élő magyarokért viselt felelősség, de az állam és egyház szétválasztásának elvi kérdésének tárgyalásától sem zárkoznak el.

9.4. Az RK+ típus álláspontja a demokrácia elvi-általános és az alkotmányozás aktuális kérdéseiben a mintaegész véleményére hajlik, a diszkriminációval kapcsolatban és a hatalomösszpontosítás kérdésében osztja a rendszerkritikus álláspontot, ugyanakkor az alaptörvényt az RK+RI- csoportnál többre tartja.

Az RK+ csoport egy-egy részletkérdésben is csak nagy ritkán tűnt ki, akkor is visszafogottságával. A hatalomközpontosításról és a diszkriminációról szólva viszonylag közel állt az RK+RI- típushoz, 2013-ban a négy csoport közül ő fejezte ki a legtöbb fenntartást (a diszkriminációval kapcsolatban a leghatározottabb ellenvéleményt), ám ekkor a demokráciába vetett hit tételeit is relatíve kevésbé támogatta és szembe került a konzekvens RK+RI- típus kifejezetten lelkes álláspontjával. A 2011. évi alkotmányozás dolgában is köztes álláspontra helyezkedik az RK+ típus: a születő alaptörvény erényeit az RK+RI- rendszerkritikus csoportnál lényegesen nagyobb (két-háromszoros) arányban ismeri el, ugyanakkor az ő válaszadóinak több, mint fele is azt állítja, hogy ez háttéralkuk eredménye, és hogy jellege diktatórikus. Az alkotmány előkészítésének folyamatáról sem állít többet, mást, mint a minta nagy egésze, követelményei egy árnyalattal szerényebbek. Az alkotmány tartalmával kapcsolatos kívánalmak is besimulnak a mintaátlagba.

+1: A megosztottság öszképe – összefoglalóan

A leíró jellegű tudatvizsgálatunk, a rendszerattitűdök feltárása alkalmas lehet arra, hogy eloszlassa azt a benyomást, hogy a magyar társadalom egységben vagy túlnyomó többségben a 2010-ben uralomra került és az azóta kibontakozott társadalmi-politikai berendezkedést támogatja:

10. Ez egy megosztott társadalom, olyan értelemben is, hogy a megosztott elmék társadalma

A tárgyalt néhány évben, a Fidesz-rezsim kezdetén eluralkodott benne a levert kétségbeesés, zaklatott állapotában tudatosan kiegyensúlyozott biztonságot kívánt, elfogadta a közéleti demokrácia elvi kereteit. Mindeközben a táguló nemzetközi perspektívában megmutatkozó lemaradását gyenge illúziókkal kompenzálta: mindezekelőtt anyagi biztonságot nyújtó rendre sóvárgott, nem hárította el, hogy a hatalmi központosítás lehet az ír problémáira. E védtelenségében a biblikus fordulat parafrazisaként mondhatjuk rá, hogy „a közjóra való restség” is jellemezte: idegenkedés a politikai közélettől, az egzisztenciális biztonság preferenciája a demokratikus egyenlőség víziójához képest, a tolerancia túlsúlya mellett is az intoleráns normakényszer erős kísértése. Lehet mérlegelni, hogy a motívumok ezen eloszlásában és vetélkedésében mi az évszázados múlt tehetetlenségi ereje, mi a szocializmus világméretű bukásának és a lokálisan visszatérő szocialisták szétmálló kormányzásának szerepe, és mi a világméreteken eluralkodott, elkényelmesedett, a gerjesztett ellentmondásokat rejtegetni mind kevésbé képes liberális gazdaság és közpolitika visszahatása.

Társadalmi méreteken egyértelműen *dominált az a társadalomkritika*, amely a társadalom versenyelvű működését megkérdőjelezte, szédítő gyorsasággal kiemelkedő vezető csoportjainak valóságos teljesítményét elvitatta és magatartását morális szempontból elmarasztalta, és amely a jövőt – az elmondottak szellemében folytatva – sötétben fenyegetőnek bélyegezte.

E közkeletű nézetek igen széleskörű elfogadása mellett és ellenére a magyar választók 2010-ben erős, 2014-ben gyengébb többsége hogyan és miért támogathatta cselekvő szavazatával a Fidesz kormányzatát? Ez a kérdés feltétlenül indokolt.

- Az első válasz a szóban forgó rendszerattitűdök természetére és megoszlására vonatkozik. A közgondolkodásban jelen volt *a rendszer fennállásának és szükségességének tudata* is, az általunk azonosított négy attitűdtípus közül egyben részlegesen, egyben teljes mértékben aláásta a társadalomra vonatkozó nézetek konzisztenciáját, egyben pedig némileg a kritikai megfontolásoknál nagyobb súlyra (intenzitásra) tett szert. Eszerint az igyekezetnek eddig is volt, a jövőben is lesz értelme, a gazdasági és társadalmi siker ezt ismeri el, a társadalomból nem rendszerhibából, hanem személyes gyengeségük és tévelygésük okán esnek ki bizonyos csoportok. Az emberek ezt hinni és elhiteni is szeretnék, ennek reményét minden keserű felismerés ellenében sem könnyen adják fel. A hasadt rendszerértékelés nem szilárd bázisa a választói magatartásnak.
- A második magyarázat a rendszerattitűd és a választói tett *laza illeszkedésére* hivatkozhat. A rendszerattitűd kutatásakor az érzések, a törekvések, a normafelfogás és mindezek szerveződésének *tág körét* vettük célba, két szempontból is *messze túlterjedően* egy képviselő, egy párt, egy rezsim megszavazásán. A rendszer – ami a keresett viszonyulás tárgya – nem éles kontúrú, belemosódik a múlt képébe is, kiterjed a politikai szférán túl a gazdaság és a műveltség viszonyaira is, a politikában sem csak egy megítélendő – mégoly domináns – szereplőre van kihegyezve, hanem azt egy szélesebb spektrumon belül, a többiek körében és azokhoz képest látjuk. Valamint *a rendszerhez való viszonyulás* is többet ölel fel, mint egy döntést (vagy annak elmaradását) a szavazás egyedi szempontjából. Ez a viszonyulás összetett és árnyalatos, a szavazás egy igen/nem aktus, ugyanakkor az értékelő viszonyulás lehet egy kimunkált ideológia, de lehet egy pillanatnyi hatásoknak kitett futó érzés is, tulajdoníthat kitüntetett jelentőséget a politikai véleménynyilvánításnak, vagy akár tekintheti azt egy másodlagos terepnek a morális alapálláshoz vagy az anyagi-egzisztenciális erőfeszítésekhez képest, ami nem oszt és nem szoroz...
- A rendszerattitűd és a szavazói viselkedés szétválásának harmadik magyarázata az attitűdirodalom ismert tétele: a viselkedés kettős, kereszteződő hatás alatt áll, *az attitűd ad belső indítást és a szituáció biztosítja vagy vonja el a cselekvés lehetőségét*. A választópolgár természetesen ki van téve szituatív

- tényezőknél, az alkalmi hatásokon túl tudatosan mérlegelheti magatartásának visszahatását, akár egy jelölt sikere esetén várható előnyöket, akár a feltehető vagy kiszámítható kárt, amit támogatásának elmulasztása okoz. A politikai és gazdasági hatalom erős szövésű hálóját kiépítő rendszernek értelemszerűen erős a szavazókra gyakorolt szituatív ráhatása, anélkül is, hogy számolnánk a kampányráfordítások, a média-erőfölény, a figyelemterelő kamupártok, a külföldi szavazók közötti technikai különbségtétel és azok futó betelepítése, a szavazategyenlőséget lerontó körzethatárok és a szavazatkülönbségeket felnagyító képviselői helyelosztás direkt hatásával.
- A szociálpszichológiai attitűdvizsgálat bizonyos értelemben tudományrendszer-tani határátlépést követ el, amikor – nem tagadom, a monográfiában van erre több példa – kitekint annak a rendszernek a tárgyi ismérveire, amely a köztudat figyelmét leköti, értékelését kiváltja, annak terelésére törekedik legitimitásának kivívása, erősítése és védelme céljából. Ebben a vonatkozásban a hosszabb távú és sokoldalú történeti-történelmi elemzésre vagyunk ráutalva, annak szerény reményében, hogy ehhez az elemzéshez a tudatvizsgálat mélyfúrásai valamelyes hozzájárulhatnak vagy legalábbis szempontokat kínálhatnak. Hiszen a sokoldalú történeti elemzés hivatott majd összképet nyújtani e kormányzatról, amely ambícióival egy rendszert épített, kiváltva a társadalom ambivalens élményeit, és a kormányzattal viaskodó ellenzékéről, amely e rendszerbe tagolódva a maga szerepében kiaknázta vagy veszni hagyta a társadalom ambivalenciáját.

Történész teadélutánok XXIV.

2022. szeptember 15.

Az őszi évad első összejövetelének a 80. életévét betöltött Hunyady György volt a meghívottja. Abból az alkalomból, hogy az elmúlt év végén újabb magisztrális művet tett le az asztalra. Mivel ő a hazai szociálpszichológia egyik megalapítója, magunk pedig történészként vizsgáljuk a társadalmat, ezért a diskurzus tartalmasságát elősegítendő *előzetesen*, írásban 9+1 tézisben foglalta össze a maga megszokott szellemi eleganciájával a *Rendszerattitűdök a változó közgondolkodásban* című monográfiája velejét. Így lehetett elkerülni azt a nem ritka szituációt, amikor a rokonszakmák képviselői még együttes összejöveteleiken sem képesek termékeny vitára, mert valójában egymás mellett elbeszélnek. Elbeszélnek, hiszen már a használt fogalomkészlet is más és más.

Földes György referátuma csupa elismerés volt. Méltatta a munka már most láthatóan historiográfiai jelentőségét. Mert minden jelenkortörténész számára nélkülözhetetlen munka született. Olyan alapmű, amely a társadalmi tudat mélyenszántó elemzését nyújtja. Olyan analízis, amelynek gondolatfuttatásai termékenyítő továbbgondolásra serkentenek. A referens taglalta a szerző motivációit, igényét a kritikai gondolkodásra. Gondosan kerülve a politikai elkötelezettségben rejlő csapdát: számba vette a munka azon fejtegetéseit, amelyek arra a fogas kérdésre keresnek választ, miként is van az, hogy adott esetben a rendszerrel szembenállók is a rendszerstabilitásra adják a voksukat. E keretben méltatta a szerző bátor, egyértelműen *rendszerváltozásért* kiálló alapállását. Annak súlyát a szerző teljesítménye adja: hatalmas

tényanyagot görgetve horizontja erősen meghaladja a társadalomlélektan határait – történeti és más rokonszakmában való tájékozottsága teszi valóban relevánssá művét. Ugyanakkor nem rejtette véka azon meggyőződését, hogy Antonio Gramsci hegemonia-elméletét kamatoztatva még tovább lehetett volna lépni.

Nem csekély mértékben Hunyady Györgynek az *érték-attitűd-vélemény* hármasságában mozgó, az elhangzottakra reflektáló magvas fejtegetései tették a teázó kör számára világossá, hogy míg az Amerikai Egyesült Államokban a szakma fősodra abban a paradigmában gondolkodik, mely szerint a közvélemény alapvetően rendszerigazoló beállítottságú, addig Hunyady György – nem csupán a mostani munka fundamentumát adó, az 2010-es évtized első feléből merítkező reprezentatív felmérései, hanem élete egész munkássága alapján – a *rendszerigazolás és rendszerkritika dialektikájában* látja a rendszerattitűdöket a változó közgondolkodásban megragadhatónak.

A munka mesze meghaladja azt a szokásos szociálpszichológiai nézőpontot, amely az idő végtelenségéből csak az adott perc erejét, s az örök idő bővületét akceptálja. Hallatlan gondolatgazdagsága, számos új- és újszerű megállapítása, egyszóval lebilincselő volta sem feledtetheti, hogy mai tudásunk szerint még messze beláthatatlan távolságban van az idő, amikor a szakmák diszciplináris komolyságát megőrizve születnek majd meg azok az alkotások, amelyek a társadalmat feszítő problémákra ösztársadalmi nézőpontú feleletet adnak. Márpedig – Hunyady Györggyel együtt mondhatjuk – a közjó szolgálatának az igénye, az e téren oly fájdalmasan tapasztalható restség meghaladása nem csupán a társadalom egyéneitől, a politika szereplőitől, hanem az adófizetők pénzén élő kutatóktól is egyaránt elvárható és elvárandó.

Pritz Pál

Történész teadélutánok XXV.

2022. október 13.

Témánkat ez alkalommal Rainer M. János esszéje¹ adta, amelyet az előző esztendő októberében az Akadémia székházában rendezett *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései* című konferencia, majd az annak anyagát publikáló – szerzőnk által szerkesztett – kötet (megjelent azonos címmel 2022-ben Pécsen, a Kronosz Kiadónál) apropóján írt számunkra. Rainer M. János levelező tag dolgozata nagy súlyt helyez a történelmi szakma „belső beszélgetései” és az elmúlt évek történet- és emlékezetpolitikai változásai kapcsolatára, majd saját kutatásai alapján az egyes vitatott kérdésekre reflektál. Következtetése szerint az ún. „illiberális emlékezetpolitika” – ha létezik egyáltalán ilyen – csak korlátozott hatással van a történetírás szakmai diskurzusára.

A szerző nem tudott jelen lenni a beszélgetésen, ezért a résztvevők – miután egyhangúlag elismerően nyilatkoztak Rainer M. János esszéjéről – főként a politikai rendszer jellegét vették górcső alá, és hosszas vita folyt egyes terminológiai kérdésekről. Abban helytel-közzel egyetértés formálódott, hogy sem a Kádár-rendszer, sem a Kádár-kor, sem a „kádárizmus” elnevezés nem indokolt, ehelyett *Kádár-korszakról* beszélhetünk. Azért nem tekinthető külön rendszernek az 1956-tól 1988-ig tartó bő három évtized – maga Kádár János sem tört rendszeralkotó babérra –, mert struk-

1 Később megjelent: Rainer M. János: *A szovjet típusú rendszer korszaka Magyarországon – vitatott kérdések*, 2022. In: *Korokon, tereken túl*. Tanulmánykötet Kiss László tiszteletére. Szerk.: Guszmann Gergely. Eger, 2023. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó. 179–192. – *a szerk.*

túráját tekintve az 1949-re létrehozott rendszer egészen a bukásig sztálinista jellegű maradt, miközben a társadalommal kiegyezve idővel „megvásárolt legitimitásra” tett szert. Azon túl, hogy jelentős különbségek voltak a Rákosi Mátyás, illetve a Kádár János nevével fémjelzett időszakok között, az 1956 és 1988 közötti 32 esztendő alatt is komoly gazdasági, társadalmi és politikai változások zajlottak le. Fontos, bár ez idáig ritkán hangsúlyozott tényező volt például a származási korlátozások megszüntetése a felsőoktatási felvételen, melynek következtében az 1960-as években a munkás és paraszti származású fiatalok mellett egyre nagyobb számban jelentek meg a kétosztatú régi középosztály gyermekei, unokái a felsőoktatásban, majd néhány évvel később az értelmiségi pályákon – másként fogalmazva, a rendszert működtető pozíciókban. Magyarország számára a Kádár-korszak szocializmus-igényű berendezkedése jelentette a keretet a modernizációhoz is. Ennek eredményei olyan jólétet, a társadalom nagy elosztórendszereiben olyan bőséget teremtett, ami az elmúlt bő három évtizedben széles körök kipusztíthatatlan nosztalgiáját teremtette meg.

Rainer M. János megemlíti ugyan a konferencia egyik legnagyobb vitát kiváltó megjegyzését, amikor Földes György Kádár Jánost *államférfinek* aposztrofálta, de nem reflektál rá. A beszélgetésen hosszas vita folyt erről a kérdésről. Elhangzottak érvek amellett, hogy Kádár annyiban *per definitionem* államférfinek tekinthető, mert megfelel annak a meghatározásnak, mely szerint az *államférfi* olyan politikus, aki államügyeket intéz, és rendelkezik egy átfogó stratégiával, amelyet hatékony taktikával képes eredményesen megvalósítani. A résztvevők közül többen hiányolták a morális aspektust a definícióból, és az az ellenvetés is elhangzott, hogy az államférfi kifejezés inkább az emlékezetpolitika, mintsem a történettudomány terrénumához tartozik, s ezért erősen ideologikus felhangja miatt tudományos kontextusban nem szerencsés a használata. Vajon érdemes számúzni az államférfi szót a történettudomány szókinéséből? Ebben nem sikerült konszenzusra jutnunk a beszélgetés során.

A 2021. évi konferencia és az előadásokból készült tanulmánykötet, kiegészítve Rainer M. János összefoglaló írásával kiváló keresztmetszetet nyújt arról, hogyan értékeli a magyar történettudomány jelenleg a Kádár-korszakot, és milyen kérdések állnak a kutatások fókuszában.

Hegedüs Gyula

Kalmár János:

Változások Magyarországon a 18. században¹

A kormányzat és a rendek viszonya

Együttműködés

A bizalom kialakulása

Az 1722 júniusára Pozsonyba összehívott magyar országgyűlés első döntéseként (július 17-én) a rendek egyhangúlag elfogadták a Habsburg-ház nőági örökösödési jogát. Ennek alapján született meg az 1723. évi 1–3. törvénycikkely, amely ezt a dinasztia házi törvényében szereplő azon kiegészítéssel emelte törvényerőre, hogy a további uralkodók a Magyar Királyságot a Habsburgok többi örökletes országával és tartományával együtt „feloszthatatlanul és [azoktól] elválaszthatatlanul, kölcsönösen és együttesen” örököljék és birtokolják.

A Habsburg Monarchia más örökös országai és tartományai – köztük Horvátország és Erdély – már ezt megelőzően elfogadták az uralkodóház trónöröklési jogának leányági kiterjesztését (az előbbi még 1712 márciusában, az utóbbi pedig 1722. március 30-án), ám az idézett kiegészítés egyedül a magyar országgyűlés által elfogadott törvényszövegbe került be, méghozzá a hazai rendek kívánságára, ami a 18. század első évtizedének hazai eseményei után meglepő fordulatnak tűnhet. A törvényerőre emelt kívánság a Monarchia országait – köztük Magyarországot – éppúgy kötelezte,

¹ Az írás az NKFI K143017 sz. pályázat segítségével készült.

mint az uralkodójukat. Az előzőeknek az egymástól való elválaszthatatlanságba kellett beletörődniük, az utóbbi számára pedig az általa uralt területekkel való rendelkezés korlátozását jelentette. A törvény tehát a perszónalunió helyett immár formálisan is elismerte a valóságosan létező uniót. Ez azért meglepő, mert a rendek addig, a tényleges helyzet ellenére, ragaszkodtak a perszónalunió elvéhez, hiszen ez szolgálhatott egyedüli jogalapként Magyarország intézményi önállóságának igényléséhez. A bekövetkezett változásra az előzmények adhatnak magyarázatot.

A 18. század második évtizedének kezdetén a magyarországi rendek kedvező tapasztalatokat szereztek a Habsburg-uralomról. Az 1711 óta magyar királyként regnáló III. Károly maradéktalanul megtartotta a szatmári megállapodás pontjait, amelyek ratifikálását – a Rákóczi-szabadságharc reménytelen katonai helyzetét és az 1711-ben még zajló spanyol örökösödési háború miatti külpolitikai érdekeket figyelembe véve is – a bécsi kormányzat nagyvonalú lépésének tekinthetjük. E dokumentum a felkelőket személyükre és javaikra nézve teljes kegyelemben részesítette, a kuruc hadseregben tiszti rangot és általa szabados státust szerzett egykori jobbágykatonák kiváltságát tiszteletben tartotta, továbbá kilátásba helyezte a rendi sérelmek orvoslását.

Igaz, a megállapodásban nem esett szó az 1705-ben Szécsényben a felkelők által létrehozott rendi szövetségről (a konföderációról), az 1707. évi ónodi trónfosztásról, s Rákóczit is csak magánemberként említette. Mindezeket azonban irreális lett volna elvárni, tekintettel az uralkodóház katonai fölényére és az 1687. évi országgyűlés azon végzésére, mellyel a magyar rendek elfogadták a Habsburg-ház fiágának örökletes királyságát. S minthogy akkor lemondtak az Aranybullának jogtiprás esetén az uralkodóval szembeni ellenállás számukra törvényes lehetőséget biztosító záradékáról is, a bécsi kormányzat éppen e törvények alapján tekinthette „rebelliónak” a szabadságharcot. Bár az ónodi országos kurucgyűlés (1707) igyekezett semmissé tenni az 1687. évi döntést, ez azonban a királyhű rendek – beleértve a zászlósuraikat – távolléte miatt csak részlegesnek volt tekinthető, s a résztvevő nemesek egy része sem értett egyet a Habsburg-ház trónfosztásával, amit csak az ellenzék egyik hangadója, a Turóc megyei követ lekasabolása után szavaztak meg. Az ugyanott, ilyen légkörben jóváhagyott nemesi adózás pedig egyre több nemest tántorított el Rákóczitól és a szabadságharctól.

1708-ban I. József király országgyűlést hívott össze, s a következő évben megszüntette a visszafoglalt területek birtokügyeiért felelős, a bécsi Udvari Kamara alárendeltségében működő Budai Kamarai Adminisztrációt, ezen ügyek intézését a Magyar Kamarára bízva. E lépésekkel a kormányzat ki tudta iktatni a nemesi elégedetlenség lényeges elemeit, miközben a másik oldalon gyarapodott a szabadságharc eredményes folytatásához nélkülözhetetlen fejedelmi hatalom kiépítésére törekvő Rákóczi nemesi ellenzéke: részint az ónodi határozatok, részint pedig az 1708-ban hozott azon döntés

következtében, amellyel a vezérlő fejedelem korlátozni kívánta a mindvégig oldalán harcoló jobbágykatonák feletti földesúri hatalmat. Mindezek együttes következménye volt, hogy a kuruc tábor nemeseinek döntő többsége 1711 tavaszán készségesen elfogadta a szatmári megállapodásban szereplő ígéreteket.

Az éppen (1711-ben) trónra lépett III. Károlynak feltett szándéka volt, hogy bizalmat ébresszen az udvar iránt Magyarországon: 1712 tavaszára országgyűlést hívott össze, magyar királlyá koronázása alkalmából hitlevelet adott ki, s Esterházy Pál nádor halálát (1713) követően gondoskodott e méltóság további betöltéséről. A szatmári megállapodás ígéretei pedig törvényerőre emelkedtek.

Amikor tehát 1722-ben a pozsonyi diéta napirendjére került az az igény, hogy Magyarország nőágon is a Habsburgok örökös királysága legyen, az előző évtized kedvező tapasztalatai döntőnek bizonyultak az egyhangú állásfoglalás kialakításakor. A dinasztia melletti kitartás szándékát erősítették az udvar külpolitikai sikerei is: a török elleni 1716–17. évi eredményes háború, s az azt lezáró pozsareváci béke (1718) nemcsak teljessé tette Magyarország oszmán uralom alóli felszabadítását, hanem még ki is terjesztette a Habsburgok fennhatóságát a Balkán irányába. A Monarchia ezt megelőzően – a spanyol örökösödési háború eredményeként – Dél-Németalföld, a Nápolyi Királyság és a Milánói Hercegség (a későbbi Lombardia) megszerzésével nemcsak területileg, hanem nemzetközi politikai súlyát tekintve is jócskán gyarapodott. Ha tehát a Rákóczi-szabadságharc idején már bebizonyosodott, hogy a nemzeti függetlenség kivívásának hiányoznak a külső feltételei – hiszen még a Habsburgokkal szemben álló nagyhatalmak sem nyújtottak folyamatosan számottevő segítséget, s nem ismerték el független ország fejedelmének Rákóczit, továbbá nem volt már jelen Magyarországon az oszmán helyőrség, amely adott esetben támogatást nyújthatott volna –, úgy a törökök elleni újabb háború sikere egy katonailag is erős nagyhatalomhoz való tartozás előnyeiről győzhette meg a rendeket, amelyik képes megvédeni az országot a külső támadástól, mindenekelőtt a még hanyatló voltában is félelmetes Oszmán Birodalomtól.

Ezért vétették hát bele 1722-ben a Habsburgok trónöröklését szentesítő *Pragmatica Sanctió*ba a hazai rendek, hogy Magyarország a dinasztia egyéb országaitól és tartományaitól „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul”, azokkal együtt öröklődjön. Márpedig III. Károly hosszú ideig gyermektelen házassága, majd pedig egyetlen fiának még cse-

csemőkorban (1716-ban) bekövetkezett halála az uralkodóház fiágon való kihalásának veszélyét hordozta magában. Ennek bekövetkezése esetén az 1687. évi törvény értelmében királyválasztó országgyűlés összehívását kellett volna kezdeményezni. A belső békét és az ország határainak biztonságát tekintve azonban amúgy sem találhattak volna megfelelőbbet a szomszédos tartományokat is uraló Habsburgoknál az eséllyel pályázó idegen uralkodócsaládok közül, nemzeti király megválasztásához pedig hosszú ideig tartó pártoskodáson, belviszályon át vezetett volna az út, aminek következtében a meggyengült ország trónjára mégis valamelyik, a magyar koronára áhítózó erős külföldi dinasztiának lett volna esélye, mindenekelőtt fegyveres erejére támaszkodva.

Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy a szatmári egyezmény és a nőágra kiterjesztett *Pragmatica Sanctio* magyarországi törvénybe iktatása között eltelt évtized végső soron mégiscsak az uralkodói hatalom súlyának növekedését eredményezte a rendek rovására. Sem az 1716–17. évi háborúban az oszmánoktól visszafoglalt Temesközt, sem pedig a terjeszkedés következtében immáron szerepét veszített Határőrvidéket nem integrálták a magyar közigazgatási rendszerbe, hanem bécsi központi hatóságok (az Udvari Kamra és az Udvari Haditanács) irányítása alá helyezték. A szatmári megállapodásban a protestánsoknak megígért szabad vallásgyakorlatot az 1715. évi 30. törvénycikkely már korlátozta, s még nagyobb mértékben tette ezt az első ízben 1731-ben kiadott *Carolina Resolutio*, amely újra csak az 1681. törvényben felsorolt településeken – vagyis kizárólag az oszmánok által soha nem uralt területeken – engedélyezte nyilvános vallásgyakorlatukat, a lelkészeiket pedig katolikus főesperesi felügyelet alá helyezte. Ugyanazon évben az elhalálozás következtében megürült nádori szék betöltése céljából sem hívott össze nádorválasztó országgyűlést az uralkodó, hanem a trónörökös Mária Terézia számára kiszemelt férjjelöltet, Lotaringiai Ferencet állította helytartói minőségben az ország élére.

A hatalom gyakorlásának ez a Szatmár utáni módja, a nagyobb mérvű integráció és a felekezeti egység irányába mutató lépései ellenére is elfogadható volt a rendek számára. Az azóta eltelt évtizedek belső békéje – a hagyományosnak tekinthető katonai mellett – az ígéretes hivatali pályafutás lehetőségét is megcsillantotta számukra, a növekvő számú központi és megyei, valamint az állandósuló igazságszolgáltatási intézményekben. A török kiűzésével az ország nagy kiterjedésű középső részén tág

tere nyílt a földbirtokszerzésnek, a termett felesleg piaci értékesítésére pedig jó feltételeket kínáltak az iparilag fejlettebb örökös tartományok. A birtokos nemesség számára elkönnyvelhető eredmények miatt – a további jobbágysági elvándorlással, illetve a hajdú kiváltság szerzésével szemben fellépő hatékony államhatalmat is beleértve – az adott keretek a kiváltságosok számára a jövőre nézve is kívánatosnak tűntek. Mindezek fenntartását, netán a kiterjesztését azonban csak a nagyhatalmi helyzetét és területi kiterjedését megőrző Habsburg Monarchiához való tartozástól remélhették; attól, amelyik nemcsak gazdasági, hanem jelentős diplomáciai-katonai tényezőnek is számított. Az elszakadás szándéka jó két emberöltőn át ezért nem jelentkezett még olyan, a dinasztia számára kritikus helyzetben sem, mint amilyen az 1741. évi porosz támadás volt, amikor lényegében a magyar rendeken fordult meg az uralkodóház sorsa.

Mindez visszamenőleg igazolta a Rákóczi-szabadságharcnak legmaradandóbban a szatmári kompromisszumban kifejeződő eredményességét. Mert a felkelés ebben érte el a maximumát annak, amire az adott kül- és belpolitikai erőviszonyok közegette a korabeli Magyarországnak egyáltalán lehetősége volt: a török kiűzése után, a 17. század végén, a Habsburg Monarchiába szerencsétlenül, erőszakosan megkezdett beillesztése korrekcióját. S hogy ez a második, 18. századi kísérlet a kormányzat szempontjából immár sikeres volt – miközben a rendek többsége sem ellenezte –, azt az ekkor kezdődő, minden téren megnyilvánuló, egyre dinamikusabb fejlődés igazolja.

A bizalom megingása

Mária Terézia és magyar királyságának (1740–1780) viszonyát bizonyos értelemben életére szólóan meghatározta az országgyűlés idején a pozsonyi vár lovagtermében 1741-ben lejátszódott közismert jelenet, melyben a dinasztia politikáját támogató nemesi küldöttek az „életünket és vérünket!”-felkiáltással adtak hangot felajánlásuknak. Az osztrák örökösödési háború (1741–1748) kritikus, Bécsset is fenyegető pillanatában nem becsülhető túl ennek tartalmi jelentősége: a megajánlott százezer és a valóban kiállított több tízezer katonára elegendő összeg, amely kulcsfontosságúnak bizonyult a királynő trónja megmentése szempontjából. Mária Terézia soha nem is feledkezett meg róla. Ezt bizonyítják az évtizedekkel később, családtagjai számára papírra vetett sorok, amelyekről nem feltételezhette, hogy a magyarok tudomására

jutnak. „Mindig is szerettem a magyar nemzetet, mert az a mi közös boldogságunk alapja” – írta vejének, Albert szász-tescheni hercegnek 1765-ben, magyarországi helytartóvá történt kinevezése alkalmából. Amikor halála előtt magához hívatta Esterházy Ferenc magyar kancellárt, a következő búcsúüzenetet bízta rá: „Mondja meg nemzetének, hogy az utolsó percig hálával emlékezem meg róla”.

Lekötelezettségének nyomban tanújelét is adta, amikor az osztrák örökösödési háború után, 1749-ben elkezdett Haugwitz-féle intézményi átszervezésből – a távoli Belgiummal együtt – a közeli Magyarországot is kihagyta. Ezután azonban nem egyszer került összetűzésbe a hazai rendekkel. Szilézia visszaszerzésére készülve, az 1751. évi pozsonyi országgyűlésen jelentősen fel akarta emelni Magyarország adóját, de a rendek csak a kívánnál mérsékeltebben voltak hajlandók erre, s nem egyeztek bele abba sem, hogy szabad királyi városi kiváltságok adományozásával a rovásukra növeljék a kincstári bevételeket. E fiaskó nagyban hozzájárult az 1754-től kezdve foganatosított vámszabályozásokhoz, mert – a magyar nemesség adómentességhez való ragaszkodása miatt – az ebből származó bevétellel kívánták ellensúlyozni a kieső hasznot. Közvetlenül a hétéves háborút (1756–1763) követően, az 1764–65. évi országgyűlésen pedig már kenyértörésre került sor. A kincstárat ért újabb veszteséget a kormányzat megint adóemeléssel próbálta volna csökkenteni, s meg akarta váltatni a rendekkel (az egyháziakat is beleértve) a már régóta korszerűtlen nemesi felkeléshez kapcsolódó hadi szolgálati kötelezettségüket. Az előterjesztéseket csak úgy, mint a földesúri túlkapások elleni jobbjágyvédelmi javaslatokat, elutasította ez az országgyűlés, amely már összehívásától kezdve gyanakvó volt. Erre az adott okot, hogy éppen akkor (1764-ben) jelent meg Bécsben, kormányzati támogatással Kollár Ádámnak, a bécsi Udvari Könyvtár vezetőjének *Magyarország apostoli királyai törvényhozó hatalmának eredetéről és folyamatos gyakorlásáról* című latin nyelvű értekezése, amelyben a szerző kétségbe vonta az egyház és a nemesség kiváltságainak jogszerűségét. A rendek heves tiltakozása a könyv betiltására kényszerítette az udvart, amely viszont a bármilyen változtatásra vonatkozó előterjesztésének megtagadása alapján arra az elhatározásra jutott, hogy a jövőben nem hív össze országgyűlést, s törvények helyett rendeletekkel juttatja érvényre szándékát. Az új kormányzati módszer első jeleként Mária Terézia nem engedte betölteni a nem sokkal később meghalt nádor és

esztergomi érsek méltóságát (az előbbi helyére ekkor nevezte ki helytartónak a vejét). 1758-ban az uralkodónő kérte a pápát, hogy hagyja jóvá számára a „Magyarország apostoli királya”-cím viselését, amely – ugyancsak Kollár szerint – Szent István óta megilleti a magyar királyokat, akik ennél fogva jogosultak püspökségeket alapítani, főpapokat kinevezni, az egyházi jövedelmeket közcélokra felhasználni, s a szentszéki dekrétumok és zsinati kánonok is csak uralkodói jóváhagyást követően emelkedhetnek törvényerőre. XIII. Kelemen teljesítette a kérést, hangsúlyozva azonban, hogy ez pusztán cím csupán, amely nem jár semmiféle különleges joggal. A bécsi kormányzat azonban másképp értelmezte, s így kerülhetett sor 1773-ban a szerémi és a boszniai püspökségek egyesítésére, az esztergomi érseki egyházmegye területén három új püspökség szervezésére, valamint a székesfehérvári és a szombathelyi római katolikus püspökségek felállítására, továbbá a ruszin görögkatolikusok számára a munkácsi, a románok számára a nagyváradi, az unitus délszlávok számára pedig a Horvátország területén lévő körösi egyházmegye létesítésére.

Az országgyűlés mellőzésének gondolata annak politikai gyakorlattá válása idején nem számított újnak: az eljárást Wenzel Anton Kaunitz államkancellár már 1761-ben ajánlotta egy, a magyarországi politikára vonatkozó előterjesztésében. Az általa javasoltak eredményes alkalmazásának feltétele egy engedelmes, az uralkodói szándékkal azonosuló hivatalnokság volt. Erre is gondolt a kancellár, amikor bizonyos központi vezetői állások betöltésének, a jutalmazások és kitüntetések feltételül az udvarhűséget javasolta állítani, s hasonlóan vélekedett erről vele egyidejűleg a trónörökös József főherceg is. Az alsóbb szinteknek a végrehajtás szempontjából vett fontosságát felmérve, Kaunitz azt is lényegesnek tartotta, hogy a megyékben szintén a kormányzat hívei jussanak túlsúlyra, mert az ő közreműködésükkel lehet esély az ellenzéki nagybirtokosok ellensúlyozására. Ilyen megfontolások alapján bőkezűen osztogatták a főnemesi rangokat Mária Terézia uralkodása idején. Jómódú köznemesi családok tucatjai emelkedtek ekkor az arisztokraták közé. Gyakran jutalmaztak nemesi címmel katonai érdemeket is. Az elvárt hűség és ügybuzgóság mellett, egyre inkább szükség volt az adott poszton hasznosítható tanultságra és nyelvismeretre (a latinon kívül mindenekelőtt a németre), amelyet egyre többen katonai vagy „lovagi” (nemesi) akadémián sze-

reztek meg. A nagyrészt jogász képzettségű Niczkyek, Festeticsek, Feketék – akik rászorultak a beosztásukkal járó fizetésre és családjuk további emelkedése érdekében az újabb cím- és birtokadományokra – viszont valamelyik hazai központi hivatal engedelmes, megbízható és szorgalmas alkalmazottjaként részesültek a nekik főnemesi címet juttató uralkodói kegyben. Az új arisztokrácia lefelé és felfelé egyaránt nyitott volt: nem vesztette el kapcsolatát származási helyének régi nemeseivel, akikhez rokoni szálak fűzték, miközben arra is törekedett, hogy a patinás nagybirtokos hazai vagy udvarközeli külföldi famíliákkal létesítsen családi kapcsolatot. Érvényes ez az addig ilyen lehetőségektől elzárt, de hagyományosan az ottani elitbe tartozó erdélyi famíliákra is, többnyire persze csak a katolizáltakra, mint a Bethlenek vagy a Hallerek. Mert a protestánsokat illetően – a vallási türelem eszméjének fokozatos térnyerése ellenére – az uralkodónőnek továbbra is voltak fenntartásai. Közülük is felfigyeltek ugyan az érdemesekre, nemegyszer ki is tüntették őket, de az arisztokrata címeket szűkebb marokkal mérték számukra. A kormányzat azon szándéka, hogy egy csak tőle függő, kizárólag hozzá lojális új magyar főnemességet hozzon létre, pillanatnyilag kétségtelenül, hosszabb távon azonban csak részlegesen volt sikeres, mert csupán az első nemzedékhez tartozók váltották be maradéktalanul a hozzájuk fűzött reményeket. A későbbi generációk tagjai viszont, akik már beleszülettek az apáik által megszerzett lehetőségekbe, jobbra maguk is saját rendi érdekeiknek megfelelően viszonyultak a kormányzati elképzelésekhez. Ahogy egyébként a katolikus egyház ügyeibe való beavatkozás miatt ellentétbe került a királynővel Barkóczy Ferenc hercegprímás, s az állami ellenőrzést veszélyeztető, tervezett katolikus egyetemalapítási szándékuk okán Eszterházy Károly egri és Klimó György pécsi püspök is.

A bizalomvesztés ellensúlyai

Az adóügy, az úrbérrendezés, a protestánsellenes intézkedések és az országgyűlés összehívásának szüneteltetése (azaz az alkotmányellenes kormányzás, amellyel összefüggésben a felvilágosult abszolutizmus érvényre jutását szokás emlegetni) miatt a hazai rendek és a kormányzat között éleződő feszültség ellenére Mária Terézia nem vált népszerűtlenné Magyarországon. Kiváló érzéke volt ahhoz, hogy

megkedvelte magát. Közvetlen, a szertartásosságot nemegyszer mellőző gesztusaival sok hazai hívet szerzett – fiatalkori szépségére, majd anyai szerepére időnként tudatosan épített politikailag, környezete és alattvalói iránt megnyilvánuló valószínű empátiája, némelyekhez egyenesen barátként való viszonyulása méltán tette népszerűvé. 1760-ban magyar királyi testőrséget állított fel Bécsben hazai, részben protestáns nemes ifjaktól, akiket apjuk érdemei alapján válogattak be. Az ötéves szolgálati idő alatt „nemesi tudományokat” és idegen nyelveket is tanultak, futárként pedig idegen országokat ismerhettek meg. 1764-ben megalapította az első uralkodónkról elnevezett, Monarchia-szerte nagy tekintélyt biztosító Szent István-rendet, a köz szolgálatában végzett, Magyarországhoz is kötődő, kiemelkedő tevékenységek jutalmazására. 1771-ben pedig visszaszerezte a Raguzai Köztársaságtól és a budai királyi palota Szent Zsigmond-kápolnájába szállíttatta a Zárában őrzött Szent István-fejereklyetartót és a Szent Jobbot. Ehhez kapcsolódóan tette meg augusztus 20-át szentté avatott első királyunk ünnepévé. De nem csak a nemesség jóindulatát igyekezett megnyerni. A túlzott földesúri terhek miatt a Nyugat-Dunántúlon 1765-ben kibontakozott parasztmozgalom résztvevőinek kérelmét – biztató szavak kíséretében – személyesen vette át a színe elé engedett vezetőiktől, amely gesztusával e körben is erősítette a róla alkotott, minden alattvalója iránt jóindulattal lévő és anyai érzelmeket tápláló uralkodó-képet.

Regnálása alatt került sor a közigazgatási rendszer korábban alkotmányellenesen végrehajtott módosításainak korrekciójára és a megyerendszer területi kiterjesztésére. A Tisza-Marosi Határőrvidék felszámolása, valamint a Temesi Bánság magyar kormányzók hatásköre alá helyezése 1778-ban a vármegyei igazgatást állította az addig Bécsből függő katonai helyébe. A lengyel–oroszl belviszály teremtette helyzetet kihasználva, a Monarchia csapatai által 1769 óta megszállt, még 1412-ben Lengyelországnak elzálogosított tizenhárom szepességi város 1772-ben visszakerült Magyarországhoz. A Tengermellék nevű osztrák közigazgatási körzet felszámolása nyomán 1776-ban a Magyar Királysághoz csatolták Fiumét. E város az uralkodónő 1779-ben kelt diplomája alapján a környező Horvátországhoz nem tartozó, attól „elkülönített testként” (*corpus separatum*), magyar kormányzó irányítására bízva, közvetlenül Magyarországhoz került.

Törésvonalak

Gazdaság- és vámpolitika

A Habsburg-Monarchia megnövekedett földrajzi kiterjedésének, politikai súlyának és ezek arányában bővült lehetőségeinek megfelelő gazdasági jelentőségre is igyekezett szert tenni. E vonatkozásban a kényszerű felismerés erejével hatott a poroszok ellen viselt két hosszan tartó katonai konfliktus: a gazdag Szilézia csaknem teljes egészének elvesztését eredményező osztrák örökösödési (1741–1748) és e fejlett textiliparú tartomány visszaszerzésének reményével indított hétéves háború (1756–1763), mely utóbbi nem hozta meg a várt eredményt a Monarchia számára. Az elszenvedett fiasco olyan strukturális problémákra ébresztette rá a bécsi kormányzatot, amelyek miatt a Habsburg állam nem tudott egyenrangú versenytársa lenni nemcsak a nála hagyományosan fejlettebb nyugat-európaiakénak, hanem – miként az újabb tapasztalatok mutatták – immár a poroszenak sem. Addigra pedig kiderült, hogy a hatékonyabb működést akadályozó tényezők miatt az utrechti békekötés eredményeként szerzett területi változások következtében kínálkozó új lehetőségeket is csak korlátozott mértékben sikerült kibontakoztatnia.

A hiányosságok hátterében a kincstári bevételek elégtelensége állt. A mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi tevékenységből, az illetékekből és vámokból származó jövedelem nagysága jelentősen alulmúlta a fejlettebb országokéit, ráadásul sokszor az adók beszedése sem bizonyult kellően hatékonynak.

A bécsi kormányzat eleinte főként a kereskedelem fejlesztésétől remélt kedvező változást. Bizonyos előzmények után, 1746-ban létrehozta az Általános Kereskedelmi Igazgatóságot (*Universalkommerzdirektorium*), azzal a közvetlen céllal, hogy elősegítse a még zajló osztrák örökösödési háború miatt megnövekedett államadósság mérséklését, továbbá, hogy összehangolja a selyem- és egyéb textil-, valamint a fémárúk kereskedelmének ellenőrzését. A sziléziai főhivatalnoki tapasztalatokkal rendelkező Friedrich Wilhelm von Haugwitz gróf javaslatára 1749-ben Bécsben felállított Köz- és Kamaraügyi Igazgatóság (*Directorium in publicis et cameralibus*) elsődleges feladatának valamennyi kamarai ügy legfelsőbb szintű irányítását szánták. Eleinte ennek formális alárendeltségében működött az 1753-ban létesített, kezdetben Kereskedelmi Udvari Bizottságként (*Kommerzienhofkommission*) működő – később többször nevet

változtató – testület, amely valójában közvetlenül az uralkodónő irányítása alatt állt, ami önmagában is bizonyítja, hogy a bécsi kormányzat kiemelkedő jelentőséget tulajdonított és szánt a kereskedelemnek.

Ez egyáltalán nem volt véletlen és újnak sem tekinthető, hiszen pontosan megfelelt a Habsburg állam némelyik központi hivatala – mindenekelőtt a bécsi Udvari Kamara (*Hofkammer*) – által a 17. század dereka óta egyre erőteljesebben képviselt kameralista elvnek. Végeredményben a Nyugat-Európában, elsősorban a Habsburgok riválisának számító Franciaországban akkoriban már egy ideje sikeresnek bizonyuló, az állami protekcionizmuson alapuló merkantilista gazdaságpolitika kontinentális (főként osztrák) változatáról volt itt szó, amennyiben óceáni kereskedelmi lehetőségek és gyarmatok híján kizárólag a belső gazdasági adottságokban – mindenekelőtt az iparban és a kereskedelemben – rejlő lehetőségeik hatékonyabb kihasználásától remélték, hogy felzárkózhatnak a fejlettebb nyugati hatalmakhoz. A Habsburg Monarchiában a 18. század elején bekövetkezett területi változások – ezek sorában Belgium, s a hozzá tartozó Ostende óceáni kikötőjének és transzóceáni kereskedőtársaságának megszerzése – már valóban a tengeri hatalmakéhoz hasonló, addig nem remélt gazdasági lehetőségeket nyithatott volna a bécsi kormányzat számára. Csakhogy a leányági trónöröklés angol és holland garantálásának fejében még VI. Károly lemondani kényszerült az Ostendei Társaság működtetéséről. Így aztán e vonatkozásban végeredményben továbbra is csak az adriai beltenger kínálta esély maradt, amely ekkor – Velence hanyatlása miatt – a korábnál ígéretesebbnek tűnt. Ezért kezdte a Habsburg állam már a 18. század első felében erőteljesen fejleszteni Trieszt és Fiume kikötővárosát, mely utóbbit Mária Terézia 1779-ben Magyarországhoz csatolta.

Nemcsak ebben a vonatkozásban, hanem a gazdaság egészét tekintve is az udvar meghatározó politikusai Magyarországon nagy, ám részint egyelőre még szunnyadó lehetőségeket láttak. Hiszen ez volt a Habsburg államalakulat legnagyobb országa, amelynek egész területe az uralkodóház tényleges fennhatósága alá került a török uralom felszámolása után. A hódoltság megszűnése és az oszmánvazallus önálló erdélyi állam felszámolása – miként a Rákóczi-szabadságharc kimenetele bizonyította – jelentősen csökkentette a magyar rendek hagyományos módon való ellenállási képességét is. A szatmári megegyezést követően már nemigen volt esélyük a kormányzattal

való fegyveres szembefordulásra; a konfliktusok megoldását ekkortól kezdve csupán alkotmányos keretek között remélhették. Politikai mozgásterük szűkülésével szemben viszont új, addig csak kevéssé és kevesek számára adott lehetőségek nyíltak meg számukra, így megfelelő körülmények esetén – többek között – élhettek az összetett Monarchia kínálta gazdasági lehetőségekkel is. Az utóbbiak egyike, alighanem a legfontosabbja, tudniillik a belső béke a korszak egészében fennállt. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy a 18. században a Rákóczi-szabadságharc óta nem dúlt háború Magyarország területén. Ez a biztonság kedvezett a termelőmunkának, a népesség gyarapodásának és a fokozatosan szaporodó gazdasági-kereskedelmi vállalkozásoknak.

Bár az említett Kereskedelmi Bizottság a Monarchia itáliai, belga és magyarországi területei vonatkozásában nem volt illetékes, mivel azonban az uralkodónő közvetlen alárendeltségében tevékenykedett, és mert tagjai között megtalálható volt a Magyar Kancellária némely tanácsosa, ezért tehetett mégis Magyarországot érintő javaslatokat. Ezek sorában fontos szerepet játszott az 1754-ben bevezetett – a kisebb módosításokkal addig érvényben lévő 1656-ban kiadottat megváltoztató – új vámtarifa, amely elvetette az 1751. évi magyar országgyűlés gazdasági igényeit, köztük az Erdéllyel és a bécsi Udvari Kamara irányítása alá tartozó Temesi Bánsággal létesítendő vámunióra vonatkozót. A kormányzat azzal érvelt, hogy a magyar nemesség és a klérus adómentessége miatt Magyarország területi kiterjedéséhez és „gazdagságához” képest szerinte túlcsekély mértékben járul hozzá a Monarchia kiadásaihoz. (Csupán az adókat tekintve ez kétségtelenül igaz volt, csak hogy az innen származó kincstári jövedelmek számbavételekor figyelmen kívül hagyták a bányakincsek kiviteléből és a külkereskedelmi vámból befolyó összegeket.) Ezért a kormányzat – a Habsburg Monarchia egészének együttes gazdasági korszerűsítésére törekedve – Magyarországnak az iparilag fejlettebb örökös tartományok nyersanyagbeszállítója és éléskamrája, illetve azok késztermékei felvevőpiacának a szerepét szánta, ettől várva, hogy e munkamegosztás eredménye, mindegyik szereplő javát szolgálva, kölcsönösen ki fogja egészíteni egymást. A némely elemében – a lényegét nem érintően – a későbbiekben többször módosított új vámtarifát úgy alakították ki, hogy bizonyos árukat jóval öt százaléknyi érték feletti összeggel terheltek meg, míg mások vámtételét lényegesen csökkentették. Ez attól

függött, hogy honnan származott, vagy hova szállították az adott árucikket: azokat, amelyek a Monarchián kívülről érkeztek illetve oda tartottak, lényegesen magasabb összeggel terhelték meg, mint amelyeket valamelyik örökös tartományba szántak, vagy onnan hoztak be. Az is befolyásolta a tarifát, hogy közvetlenül külföldről, vagy külföldi eredetűként valamely örökös tartományon át érkezett-e Magyarországra a szállítmány; utóbbi esetben ugyanis tranzitvámot kellett fizetni. E szabályozás világosan szolgálta azt a célt, hogy mindazt, amire Magyarországnak szüksége volt, lehetőleg a Monarchia valamely tartományából, mérsékelt áron szerezzék be, és mindazt, amiből hazánk felesleggel rendelkezett, mindenekelőtt az örökös tartományokban értékesítsék, szintén olcsón.

A vámtarifa ily módon történő kialakítása Magyarország ipara számára hátrányos volt, mert a mezőgazdasági cikkek és ipari nyersanyagok, valamint bányakincsek kivitelének támogatása nem ösztönözte a fejlődését. Emellett a szakember- és a tőkehiány sem hatott kedvezően a jövőjére. Akadt ugyan olyan nagybirtokos és gazdag város, amely rendelkezett a szükséges összeggel, de manufaktúrák helyett általában inkább mezőgazdasági vállalkozásba fektettek, vagy – ha módjukban állt – még szívesebben hiteleztek, mert az gyorsabb és biztosabb haszonnal kecsegtetett. A nagyrészt rövid életű hazai manufaktúrák többnyire az északnyugati határ közelében működtek, mert inkább alsó-ausztriai, mint belföldi vevőkre számítottak. Ez egyszersmind azt is mutatta, hogy az előállított javak mennyiségét és minőségét illetően a magyarországi „fabrikák” nem jelentettek e szomszédos tartomány számára konkurenciát, legfeljebb az alacsony munkabér vonatkozásában.

A hétéves háború – amely a Monarchia és Poroszország között egyidejűleg vámháború is volt – megnehezítette a szárazföldi kereskedést. Ez, és a belgiumi Ostende, valamint a Toszkánai Nagyhercegséghez tartozó Livorno kikötőjének birtoklása az addiginál is fokozottabb mértékben irányította a kormányzat figyelmét az Adriára. Az 1759-ben németek által alapított, uralkodói kiváltsággal rendelkező Temesvári Kereskedőtársaság különböző mezőgazdasági termékeket és gyapjút szándékozott szállítani a VI. Károly idején épített, a Bécset az 1717/19-ben szabad kikötői kiváltsággal felruházott Trieszttel összekötő Károly út igénybevételével. E Társaság működése azonban csak az 1770-es évektől kezdve vált kifizetővé, bizonyos magánbefekteté-

seken kívül főként annak köszönhetően, hogy addigra már a Magyar Királyságban is létrejött a belföldi szállítást megkönnyítő szekér- és víziúthálózat. E vonatkozásban főként a Dráva és a Száva hajózhatóvá tétele jelentett fontos előrelépést, továbbá a Horvátországban 1774-ben elkezdett, Károlyvárosból Zenggre vezető József út.

1775-ben a cseh koronaterületek, valamint Alsó- és Felső-Ausztria számára közös vámterületet hoztak létre a piacviszonyok egységesítése és a poroszokkal viselt vámháború miatt addig érvényesülő behozatali tilalmak feloldása céljából, hogy érvényre juthasson az akkoriban lassanként teret hódító szabad kereskedelem elve. Tirol, Elő-Ausztria és a magyar korona országai viszont nem tartoztak bele ebbe a rendszerbe. Mert a Magyar Királyság az 1778-ban az ország közigazgatási rendszerébe visszaillesztett Bánsággal és 1784-től kezdve Erdéllyel egy másik közös vámterületet képezett, míg a Tengeremellék, Lombardia, Galícia és Osztrák-Németalföld (Belgium) egyenként számított egy-egy különálló vámterületnek. Magyarország vonatkozásában – az 1754. évi rendelettől eltérően – e változtatásra ezúttal nem szimplán fiskális indítékú, hanem annál valamivel korszerűbb szemléletű, az iparilag fejlettebb örökös tartományok érdekét szolgáló protekcionista iparpolitikai döntés alapján került sor, amelynek háttérében a Monarchia egészének gazdasági fejlődését célzó, azt legalább részlegesen szolgáló törekvés húzódott.

Miként viszonyultak a közgazdasági tanultsággal rendelkező kortárs magyarok a bécsi udvar hazánkkal kapcsolatos gazdaságpolitikai intézkedéseihez? E kérdést már csak azért is indokolt lehet feltenni, mert legalább a 20. század közepéig, olykor még annál is tovább tartotta magát történetírásunkban (és annak nyomán a köztudatban is) elterjedt, felvilágosult közgazdászaink által hangoztatott nézet, amely szerint Mária Terézia és II. József uralkodása alatt Magyarország az örökös tartományok gazdasági értelemben vett gyarmatává degradálódott volna.

A kortárs magyar közgazdászok, kivétel nélkül birtokos, gazdálkodó nemesek – és mindnyájan központi közigazgatási intézményekben szerzett tapasztalatokkal rendelkezők –, az 1780-as, 1790-es években jegyezték le a hazai gazdaságra vonatkozó nézeteiket. A tengeri kereskedelmi lehetőségek miatt aligha véletlen, hogy a horvátországiak tették meg ezt elsőként: Balassa Ferenc gróf horvátországi bán, Skerlec Miklós Zágráb megyei főispán, a Helytartótanács tagja, valamint Szapáry János gróf,

fiumei kormányzótanácsi ülnök. A magyarországiak közül Podmaniczky József báró, a Helytartótanács Kereskedelmi Bizottságának hivatalnoka – mellesleg az angol tudós társaság, a *Royal Society* tagja –, az 1791-ben *Principia vectigalis* címen papírra vetett, az osztrák vámpolitikai elveket taglaló munka szerzője, továbbá Berzeviczy Gergely, a pályáját az előbbi beosztottjaként helytartótanácsi fogalmazóként kezdő, majd az 1790. évi országgyűlés által felállított Kereskedelmi Bizottság tagjaként folytató, az 1797-ben napvilágot látott, a hazai kereskedelem és ipar állapotát bemutató munka (*De commercio et industria Hungariae*) szerzője, valamint Ürményi József magyar kancelláriai tanácsos. Nemcsak gazdálkodó birtokos nemesként, hanem országos hatáskörű hivatali tisztségviselőként is volt módjuk tapasztalatot és áttekintést szerezni a hazai gazdaság helyzetéről. E körülményeken kívül azért is figyelmet érdemel a véleményük, mert valamennyien alapos elméleti felkészültség birtokában foglalkoztak meg nézeteiket. Közülük a protestánsok többnyire az akkor legkorszerűbbnek számító göttingeni egyetemen készültek fel hivatali pályájukra, a jeles August Ludwig Schlözer és Johann Beckmann „iskolájának” növendékeiként. A katolikusok pedig a bécsi Theresianumba jártak, ahol a kormányzati gazdaság- és társadalompolitikára nagy hatást gyakorló Josef von Sonnenfels előadásait hallgatták. Felsőfokú képzésük befejezése után aztán hosszabb ideig tartó tanulmányutat tettek különböző fejlett európai országokba, ami hozzájárult addigi ismereteik elmélyítéséhez és tágította látókörüket, egyszersmind pedig elősegítette a hazai körülmények más látószögéből történő megítélését. A külföldi utazás egyúttal újabb korszerű szakmunkák megismerésére és beszerzésére is módot adott. Így került sokuk könyvtárába az állami beavatkozást elvető nézetet képviselő Adam Smith skót közgazdásznak *A nemzetek gazdagsága* (1776) című, angolul napvilágot látott könyve (amelyet többnyire az 1778-ban megjelent francia, vagy 1776–78 között publikált német fordításban olvastak), továbbá a francia fiziokrata Raynal abbénak az európai kereskedőknek a „két Indiában” folytatott tevékenységét négy kötetben feldolgozó műve (1780), amelyből az amerikai gyarmatokkal kapcsolatos ismeretekre tehettek szert. Talán ennek hatására is nevezte elsőként 1791-ben Skerlecz „gyarmatosítónak” a hazánkban érvényesülő vámpolitikát, amely véleményét hamarosan több magyar kortársa is osztotta. „Mérhetetlen mennyiségű pénz folyik át Magyarországon és származik onnan, de nem marad ott,

hanem az osztrák tartományokban vész nyoma, és főként Bécsben halmozódik fel” – írta Berzeviczy, aki több kollégájához hasonlóan, gazdaságunk helyzetét a korábbi észak-amerikai gyarmatok Angliához fűződő viszonyával rokonította.

A hazai közgazdászaink által megfogalmazott gazdasági-politikai kiútkeresési program középpontjában a jobbágyság általános társadalmi helyzete, adófizetési lehetőségei, az adóterhek igazságos elosztása és a hazai kereskedelem jövedelmezősége állt. A hosszú éveken át tartó utazásai során Európa minden szegletét bejáró és sok kötetnyi feljegyzéseivel Bécsbe visszatérő Karl von Zinzendorf gróf, aki majd 1782-ben az Udvari Számvevőkamara (*Hofrechenkammer*) elnöke, emellett pedig 1784-ben a robotfelszámolással megbízott testület vezetője – s e tisztségeiből adódóan II. József egyik közeli munkatársa lesz –, 1772-ben fél évet töltött Magyarországon. Itteni tartózkodása idején alkalmat nyílt ismeretséget kötni jónéhány olyan felvilágosult személyiséggel, akik részletesen tájékoztatták a helyi körülményekről. Ő viszont a példaképének tekintett Anne Robert Jacques Turgot kortárs francia miniszternek a már továbbfejlesztett fiziokrata eszméit propagálta körükben. XVI. Lajos e nevezetes politikusa nézetének újszerűsége abban állt, hogy – legtöbb kortársával ellentétben – nem a felvilágosult uralkodótól, az állami beavatkozástól (azaz „felülről”) várta a halaszthatatlan reformok bevezetését, hanem a „szabadság” (mindenekelőtt a kereskedelem szabadságát értve alatta) kivívásától remélte azok megvalósulását. Ez a gondolat a hagyományosan az alkotmányosság alapján álló magyar nemesség – beleértve annak felvilágosult tagjait is – körében érthetően élénk visszhangra talált. A megkezdett párbeszéd, főleg a horvátországiakkal, az 1776 és 1782 között trieszti kormányzóként állandóan a közelben tartózkodó Zinzendorffal, ez idő alatt immár folyamatossá vált. Az eszmecsere következménye az lett, hogy a gróf – alighanem egyedülként a bécsi udvarban – helytelenítette a kormányzat által Magyarország rovására alkalmazott merkantilista-protekcionista vámpolitikát, azzal indokolva, hogy megfelelő értékesítési lehetőség híján semmi nem ösztönözheti az ország termelékenységét, miközben a kereskedői csődbe mennek. 1773-ban kimutatta, hogy az érvényben lévő vámpolitika fenntartásának ürügye, az tudniillik, hogy a Magyar Királyság túl kevéssel járulna hozzá a Monarchia közös költségeihez, pusztán előítélet csupán. Zinzendorf azért juthatott erre a következtetésre, mert nemcsak a különböző

adóbevételeket vette számításba, hanem a bányászatból származó kincstári jövedelmeket, továbbá a magyarországi kaszárnyaépítések költségeit, valamint a beszállásolt katonaság ellátását is. Mindezek alapján azt állította, hogy Magyarország kétmillió forinttal éppenséggel túlteljesíti a fizetési kötelezettségét, ami szerinte azt mutatja, hogy a jóval fejlettebb Csehországnál is nagyobb mértékben terhelték meg.

A teréziánus és jozefin időszak felvilágosult magyar közgazdászai, részben Zinzendorf hatására, részben attól függetlenül, az övéhez hasonló nézeteket képviseltek. A Nyugat-Európában akkoriban teret hódító kései fiziokratizmus szellemében a kereskedelmet és a termelékenységet akadályozó vámok eltörlését igényelték, és a fejlődéshez nélkülözhetetlennek látták a gazdasági versenyhelyzet kialakítását.

1777-ben azonban II. József – akkor még a Monarchiában társuralkodóként anyja oldalán – franciaországi látogatásáról visszatérve, bár utazása során megismerte Turgot nézeteit, a továbbiakban is változatlanul ragaszkodott a merkantilizmus meghaladott protekcionista politikájához. Ennek a csak egymagában tekintett gazdasági hatása kétségkívül minősíthető – ha úgy tetszik – bizonyos értelemben akár gyarmatinak is. E megítélés azonban figyelmen kívül hagyja, hogy ezt a kortárs közgazdászaink által Nyugat-Európában az ottani viszonyokhoz képest már meghaladott volta miatt indokoltan kárhoztatott gazdaságpolitikát nemcsak Magyarországon tartották fenn, hanem a Monarchia többi, főleg ipari tekintetben szintén fejletlen tartományában is. Továbbá elsiklik afelett, hogy érvényesítésének a kormányzat részéről mindenkor következetesen hangoztatott indoka – tudniillik az állami adózással kapcsolatos közteherviselés nálunk hagyományosan fennálló hiánya, a kiváltságolt rendek ahhoz való töretlen ragaszkodása – alapvető társadalmi akadályát képezte bárminemű valódi gazdasági versenyhelyzet létrejöttének.

Nemzetiségi és nyelvkérdés

A török elleni visszafoglaló háborút követően főleg a gyéren lakott és tönkrement volt hódoltsági országrészt új magán- és kincstári birtokosai kedvezmények kilátásba helyezésével igyekeztek ellátni munkaerővel, ami részben országon belüli elvándorlást eredményezett. Az északi és nyugati megyékből az ország középső részére költözők helyét pedig a peremvidékekről beszivárgók, illetve az országhatáron kívülről jövők

foglalták el, nagyjából az egykori végvárvonallig. Esetükben zömében nem magyar ajkúakról volt szó, hanem kisebb részben horvátokról, szlovénekről, osztrákokról, náluk jóval nagyobb arányban pedig szlovákokról, szerbekről, ruszinokról és románokról. Az utóbbiak utánpótlása a Kárpátokon kívülről is folyamatosan biztosított volt. Egyeseknél alkalmilag valamilyen konkrét tényező is közrejátszhatott. A török fennhatósággal szembe forduló, határon túli szerbek egy részét (legalább harmincezerüket) Belgrád 1690-ben bekövetkezett, rövid ideig tartó újbóli oszmán kézre kerülése készítette arra, hogy egyházi előjárójuk, Arsenije Černojević ipeki (peći) pátriárka vezetésével – I. Lipót ígérete értelmében – kérjenek menedéket a Magyar Királyság területén. A déli határ közelében, az ott kialakított határőri szervezet keretei közé illesztve telepítették le őket. A számukra biztosított kiváltságok feltétele a határőri fegyveres szolgálat ellátása volt. A császár és a szultán között létrejött pozsareváci békeegyezmény záradékában szereplő, kölcsönös kereskedelmi előnyöket tartalmazó szerződés kínálta előnyöket kihasználva, különböző balkáni elemek (bolgárok, görögök, örmények, cigányok) közül szintén sokan települtek Magyarországra. A havasalföldi és a moldvai románok közül sokakat az ott uralkodó fanarióták kíméletlen adóztatása készítetett arra, hogy a Kárpát-medencében keressenek új otthont. A korábban nagyrészt Morvaországból betelepülő magyarországi zsidóság Lengyelország első felosztása (1772) nyomán immár főként a Habsburg Monarchia területéhez csatolt Galíciából nyerte utánpótlását.

E folyamatok számszerű eredményét illetően bizonytalanok az ismereteink. A korabeli, adóztatási célú összeírások készítői nem voltak kíváncsiak a nemzetiségi hovatartozásra. Erre bizonyos esetekben legfeljebb a felekezeti besorolás alapján következtethetünk, bár így is csak korlátozott mértékben. A 18. század végét illetően viszont már megbízhatóbb információkkal rendelkezünk. Ekkortájt a románok mintegy 16, a szlovákok és a németek 10–10, a horvátok 9,5, a szerbek 7, a rutének 3,5 %-át tehették ki a Kárpát-medence akkori összlakosságának. Helytörténeti és regionális vizsgálatok azt sugallják, hogy valamennyi nemzetiség együttes lélekszáma, legkésőbb a 18. század végén, meghaladta a magyarokét. Hogy mennyivel, azt nem tudni pontosan; de hasonló jellegű kutatások alapján 58–42 % körülire szokás becsülni ezt az arányt, amely az akkor már viszonylag pontosan ismert, mintegy 10–10,5 millióra rúgó

kárpát-medencei össznépeséghez képest értendő. Az utóbbi szám hatalmas arányú, közel 120 %-os növekedést jelez a századelő idejére taksált lakosságához képest, amiben a bevándorlásnak óriási szerepe lehetett. Mindez bizonyos etnikumoknál már a 18. század folyamán fenyegető, a magyar állam központi intézményeinek illetékességét is megkérdőjelező nemzetiségi igényekhez vezetett. A gazdasági célszerűség árnyékában pedig olyan hosszú távon ható folyamatot indított el, amelyet nem önmagában az ország soknemzetiségű volta okozott (hiszen ez mindenkor jellemző volt), hanem a hosszan tartó oszmán fennhatósággal összefüggő azon állapot, amely viszonylag rövid idő alatt tömegesen zúditotta a Kárpát-medence – főként magyarok által – nagyrészt gyéren lakott területeire az idegen betelepülők sokaságát. Akik, csekély hányadukat leszámítva, ezért nem tudtak integrálódni, s nem volt esélyük a kulturális nivellálódásra sem. Így válhattak aztán mind hangsúlyosabbá a különutas nemzetiségi törekvések az össznemzeti érdekek rovására.

A szerb (ortodox) egyházi kongresszus például – tartva a ruszinok sikeres és a románság kevésbé eredményes egyházi uniójától – politikai képviselletté igyekezett válni. Így jöhetett létre az 1745–1771 között működött ún. Bánsági/Illír deputáció, amelynek fogalmi és illetékességi körébe – felekezeti alapon – beletartoztak a görögkeleti románok is. A bécsi udvar 1771-ben kiadta az *Illír regulamentumot*, amely mindaddig garantálta a szerbek kiváltságait, amíg hűségesek maradnak a Monarchiához. Ám azt is kimondták, hogy a szerbség – az egyháziak kivételével – nem az ortodox egyházi illetve a nemzeti kongresszusuk, hanem az illetékes országrész közigazgatási és bírósági hatáskörébe tartozik. Bécs tehát csak egyházi vonatkozásban ismerte el a kiváltságaikat. 1790-ben aztán – a magyar politikai mozgalom hatására – a hazai rendek elfogadták a szerbek országgyűlési képviselétére vonatkozó igényét. Főleg azért, mert kedvezőbbnek látták, hogy a szerbek a magyar törvényektől függenek, mintsem a kormányzat által nekik juttatott privilégiumoktól. Ezzel együtt azonban megjelent a szerb területi autonómiaigény is, amelyet viszont elutasított az országgyűlés.

A bontakozó nemzetiségi ellentétekhez nagymértékben hozzájárult II. József nyelverrendelete (1784) is, amely a központi kormányzervek, a megyei és városi közhivatalok és az igazságszolgáltatás számára elrendelte a három éven belüli német nyelvű ügyintézését. E pátens igen nagy felháborodást váltott ki Magyarországon: a konzervatív

rendek a kiváltságosokat tömörítő „*hungarus*-nemzet” nyelvének, azaz a hivatali latinnak a rovására tett alkotmányértő lépésnek ítélték, míg a bizonyos tekintetben és határig jozefinusnak tekinthető felvilágosultak a többség anyanyelvének számító magyart féltették az általános német kulturális, és ezen belüli nyelvi hegemoniától; nem utolsósorban Johann Gottfried Herder ugyan csak 1791-ben publikált, de már korábban is széles körben elterjedt, a magyar nyelv eltűnését jövendőző nézete hatására. Bár halálos ágyán e rendeletét is visszavonta az uralkodó, de a palackból kiszabadult szellemet nem lehetett visszagyömöszölni. E politikaivá lett kérdésben a korszerűsítést támogató rendeknek a „haza nyelvei” egyikének tekintett magyar védelmében – az időközben holtnak minősített latinról való lemondással – sikerült maguk mellé állítaniuk a konzervatívokat is, a nemzethez való tartozást – az eddigiektől eltérően – immár nem a kiváltságok, hanem az anyanyelv szerint állapítva meg. Ez szemléleti szakítást jelentett a feudális értelemben vett, adott politikai közösséghez tartozást jelentő (*hungarus*-)nemzetfogalommal, melynek helyébe a kulturális (nyelvi) alapon meghatározott került. Ami társadalmi tekintetben ennek kiterjesztését eredményezte, hiszen már a magyarul beszélő „nép”-re (*plebs, vulgus*) is (nem csak, mint azelőtt, a *populusra*) vonatkozott. Kizárta viszont a magyar állam határain belül élő valamennyi idegen ajkút, közte azokat is, akik kiváltságaik okán a korábbi értelemben vett „magyar nemzet” tagjának minősültek. Ez a nyelvi-kulturális szemléletű (lényegében polgári jellegű) nemzetmeghatározás a továbbiakban mindinkább ilyen alapon megfogalmazott törekvések ösztönzőjévé vált, amelyek aztán csak korlátozottan engedtek utat az országos érdekek érvényesítésének.

Történész teadélutánok XXVI.

2022. november 10.

Kalmár Jánost, az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem tanárát láttuk vendégül ez alkalommal. Ő pedig a visszafogott című dolgozatával adott remek alkalmat e század magyarsága élete-sorsa alakulásának széles nemzetközi összefüggésekben történő szakszerű megtárgyalására.

Köztudomású, hogy a században bekövetkezett nyugodt építkezést, a korábbi pusztítások kiheverését a Rákóczi-szabadságharcot 1711-ben lezáró, igen kedvező szatmári *megállapodás* tette lehetővé. Míg az aktusra – nem kimondottan helyesen – a *béke* szó rögzült tudatunkban, a latin nyelvű szövegben nem a *pax*, hanem a *pacificatio* terminus olvasható. De a higgadt mérlegeléshez egyfelől tudni kell, hogy míg egyfelől alapos filológiai kutatások tanúsága szerint azokban az időkben e két szónak szinonim értelmet tulajdonítottak, másfelől roppant lényeges, hogy *tartós* békét csakis nemzetközi megállapodás alapján lehetett teremteni. A Szatmár vármegyei Nagy-károlyban akkor két magyar generális írt alá egyezséget: a Habsburg uralkodó nevében Pálffy János, a kurucok nevében Károlyi Sándor. És míg az 1538-as váradi egyezséget Madridban V. Károly hagyta jóvá kézjegyével, addig a szatmári alkut az időközben elhalt I. József császár és király helyére lépő, de az adott pillanatban Barcelonában tartózkodó – magyarként III. – Károly király hitelesítette, utólag. Nem volt tovább. Az 1713-ban Utrechtben megkötött béke – a spanyol trónról történő lemondásért cserében – a Habsburg-dinasztiát Belgiummal és kiterjedt itáliai területekkel kom-

penzálta. Így a Monarchia súlypontja Keletre helyeződött, aminek következményeit a magyar elit zöme helyesen vonta le.

Ezért nem csupán elegáns, hanem mélyen hiteles is Kalmár János dolgozata, amely a *bizalom kialakulása*, a *bizalom megingása*, majd a *gazdaság- és vámpolitika*, illetve a *nemzetiségi és nyelvkérdés* nyomvonalára építve fejtegeti körültekintő érveléssel mondanivalóját. A beszélgetés ezen biztos alapokra építve természetesen kiterjedt a későbbi párhuzamokra, vagyis a bukott szabadságharc után létrejött – és szintén jelentős fellendülést eredményező – 1867. évi megállapodásra, valamint az 1956. november 4-ei szovjet intervenció nyomán berendezkedő rendszernek az 1963 utáni konszolidációjára, annak szintén számottevő modernizációs sikereire.

Minden történeti disputának elengedhetetlen, s persze sokszor heves vitákat generáló témája a személyiség történelemformáló vagy deformáló szerepe. Teákon e vonatkozásban a legtöbb figyelem természetesen Mária Teréziára, az ő „államférfíúi” teljesítményére irányult. Szemernyi vita nem volt a résztvevők között abban, hogy nem csupán a hazai történetpolitikai gondolkodásra, hanem az emlékezetpolitikai törekvésekre is jótékony hatású lenne, ha Mária Terézia méltóbb hangsúlyokat kapna a közgondolkodásban. Ennek nyomán még Zala György róla mintázott, jelenleg valahol raktárban tárolt szobra is – sok évtized után – ismét méltó köztéri elhelyezést nyerhetne a fővárosban.

A későbbi nyelvi és nemzetiségi konfliktusokat a szatmári megbékélés alapján azonban már nem lehetett kezelni. Jött I. Ferenc reakciós kormányzata, nyomában a reformkor, a forradalom és a szabadságharc, amely bukása ellenére sem volt hiábavaló, mert alapot teremtett az újabb megegyezésre...

Pritz Pál

Fiziker Róbert:

Magyar–osztrák kapcsolatok a 20. században

„A legszilajabb kisbürgözd-i önképzőkörös sem tagadhatja, hogy integritásunk és feltámadásunk útján a szövetségest nem a holdban, nem is valamilyen tengerentúli jövevényben, hanem abban kell keresniünk, akivel négyszáz éven át sokat zsörtölőd-tünk ugyan, de sok dicső napot és évet is töltöttünk együtt.”

(Új Nemzedék, 1923)

Magyarország és Ausztria labdarúgó-válogatottjainak első egymás elleni, hivatalos mérkőzését 120 évvel ezelőtt, 1902. október 12-én játszották Bécsben. A magyar csapat 5:0 arányú vereséget szenvedett. Azóta több, mint 130 alkalommal találkozott a két nemzeti gárda és majdnem minden második derbin magyar győzelem született. Bécs és Budapest „reprezentatív” együttese 1902-ben még „egy csapatban játszott”, az 1867-es kiegyezésnek köszönhetően létrejött Osztrák–Magyar Monarchiában, de az államjogi struktúrának megfelelően szóba sem jött a közös válogatott ötlete. Ettől függetlenül manapság is gyakran emlegetik azt a régi anekdotát, amely szerint megkérdezik a kávézóba belépő Habsburg Ottót, kinek szurkol az esti osztrák–magyaron? „*Miért, ki ellen játszunk?*” – szól a válasz. Mindenesetre az osztrák–magyar labdarúgó

mérkőzések vonzereje a huszadik századi kétoldalú kapcsolatok minden negatív periódusán átívelt.

1873. november 17-én kezdte meg működését a budapesti törvényhatóság. Pest, Buda és Óbuda egyesítésének szándéka mögött az a célkitűzés volt tetten érhető, hogy az országnak méltó fővárosa legyen, amely képes lesz felvenni a versenyt Béccsel, és idővel annak helyére lép. Ez a magyar történelemben egyedülálló, a nemzet nagyságát szimbolizálni hivatott presztízsberruházás-sorozat világszínvonalú, a császárváros

fejlettségéhez fokozatosan közelítő metropoliszt teremtett. Ugyanakkor az is tény, hogy a kiegyezés Buda 1541-ben odaveszett térségbeli szerepe újjászületésének csupán az illúzióját teremtette meg, a nemzeti romantika napjainkig virulens kuruc–labanc-ve-télkedése két egyenrangú birodalomalkotó fél párharcává szelődött. Fél évszázad elteltével mindkét országnak és a megmaradt vízfejű fővárosoknak a kisállami lét kijózanító valóságával köszöntött be a rövid huszadik század.

*

Operettországok

*„Ez a vén gazember és szélhámos Kánya,
akinek már olyan sok van a rovásán, oda
fog juttatni minket, hogy a nemzetiszoci-
alisták Ausztriát zsebre vágják, s azután
Magyarországot is megpróbálják gleich-
schaltolni.”*

(Bajcsy-Zsilinszky Endre, 1933)

A több évszázadnyi ambivalens, de egyre árnyaltabban megítélt együttélés ellenére Ausztriában és Magyarországon a másik nép 1918 utáni történelme iránti érdeklődés minimális volt. A „sógoroknál” egyetlen összefoglaló munka sem jelent meg hazánk huszadik századi történetéről, de itthon sem volt sokkal jobb a helyzet. Pedig elég arra utalni, hogy a mindkét országban azonos módon kilátástalannak tűnő „nulladik óra” és a hasonló történelmi fejlődés levonható tanulságok sorával szolgált volna. Persze bizonyos, az egyetemes történetben is meghatározó jelentőséggel bíró kérdések (a Párizs környéki békeszerződések és azok revíziója, a nyugat-magyarországi/burgenlandi kérdés, a Habsburgok restaurációja, illetve a demokratikus és az autoriter uralmi rendszerek küzdelme) határmezsgyéjén, továbbá a Horthyról elnevezett korszak genezisének és „kifutásának” (magyar–bajor–osztrák szélsőjobboldali kapcsolatok és az Anschluss) vizsgálata során már a múlt század hatvanas éveitől kezdve megjelentek releváns résztanulmányok. Ennek köszönhetően – legalábbis Bellér Béla szerint – oly-

annyira „*tiszta lett a kép*”, hogy csupán egyetlen feltérképezésre váró fehér folt maradt: az 1920-as évek története a világgazdasági válság kitöréséig. Természetesen az ő, 1975 és 1985 között három részben közölt, a Horthy-kori történetíráshoz hasonlóan a burgenlandi kérdés „szűk ablakán keresztül” készült munkája töltötte ki ezt a rést.

A magyar–osztrák kapcsolatok második világháború utáni történetének feldolgozása a múlt század kilencvenes éveiben kisebb külügyi forráspublikációkkal kezdődött, amelyek bevezetői a legfontosabb csomópontok megismeréséhez is támpontot adtak. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt és azt követően a menekültügy kezelésében tanúsított osztrák magatartás bemutatásához az utóbbi két évtizedben a kulturális kapcsolatok, a határviszonyok, az 1989–1990 fordulóján végbement változások és az állambiztonsági terület vizsgálata társult. Ráadásul a magyar reláció tárgyalása egyre több osztrák kutatót is foglalkoztat. Bár az utóbbi évtizedek hoztak tehát némi változást, természetesen ez az esszé – amely a szerző fésületlen tanulmányai mellett Gecsényi Lajos mérnöki pontosságú írásain alapul – sem vállalkozik a huszadik századi kétoldalú kapcsolatrendszer teljes spektrumának bemutatására. Ugyanakkor mind az 1938 előtti, mind az 1945 utáni korszakból megragadhatók a főbb csomópontok.

A kis magyar–osztrák háború után bölcs, komoly formában máig nem vitatott kompromisszumos megoldással zárult, illetve szőnyeg alá söpört nyugat-magyarországi kérdés 1945-ig folyamatos teherként maradt a bilaterális viszonyban. A második meghatározó elem az egyre aktívabb, mindkét országban népszövetségi tagságot, kölcsönt és stabil valutát eredményező – elsősorban a magyar–olasz együttműködés kibővítésének prizmáján keresztül értelmezendő –, 1931 januárjában aláírt, pragmatikus megfontolásokon nyugvó barátsági, békéltető eljárési és választott bírósági szerződés. A Rómából Berlin felé tartó magyar külpolitikai irányvonal miatt a bécsi magyar királyi követség és általában az osztrák kapcsolat értéke a múlt század harmincas éveiben erőteljesen devalválódott, az anchluss pedig a viszony időleges befejezéséhez vezetett.

Összességében az Osztrák–Magyar Monarchia két egykori meghatározó országa a kapcsolatok szövevényes hálóját az 1918 utáni új hatalmi konstellációban is – kisebb-nagyobb hullámvölgyekkel – megőrizte, mindaddig, amíg Ausztria önálló állami létét fel nem számolta a náci Harmadik Birodalom. Némileg szimbolikus,

hogy a két államnak az Anschluss előtti utolsó találkozója a budapesti Operaházban zajlott le, ahol Lehár Ferenc *A mosoly országa* című operettje volt műsoron – az első alkotás ebben a műfajban, amely nem vidám végkifejlettel zárul. Ráadásul a darab leghíresebb áriájának (*Vágyom egy nő után*) német címe (*Dein ist mein ganzes Herz*) is csak a látszatot palástolta: a magyar fél ugyan folyamatosan hirdette, de nem vállalta fel az osztrák–magyar sorsközösséget, sorsát Ausztria ellenségének sorsához kötötte, és ezzel – úgy tűnik – véglegesen ki is zárta az egykori államközösség feltámadásának minden lehetőségét.

„A tonnányi értelmetlenség és jogtalanság mellett [...] egy cseppnyi értelem és jogszerűség volt” – azt gondolhatnánk, hogy a fenti értékelés a nyugat-magyarországi kérdés kompromisszumos megoldásával, a soproni népszavazással kapcsolatban valamelyik magyar vezető politikus szájából hangzott el. Valójában azonban a mondat Karl Rennertől, az osztrák békedelegáció vezetőjétől, Ausztria államkancellárjától, majd szövetségi elnökétől származik, és egy 1946-os, Burgenland negyedszázadára visszatekintő tartományi kiadvány köszöntőjében olvasható. Renner ehhez még azt is hozzátette, hogy büszkeséggel tölti el, hogy a Saint-Germain-i tárgyalásokról „hazavihette” Burgenlandot, ezzel „cseppnyi vigaszt” nyújtva Ausztriának „a tonnányi csalódás közepette”. Mindez találóan érzékelteti a kétoldalú kapcsolatok két világháború közötti terheltségét. Ez a viszonyrendszer egy egyáltalán nem közös megegyezésen alapuló válás után jutott el a kapcsolattartástól az őszintétlen összelepedésig, és ez – miután a magyar fél a régít feláldozta egy érdekkapcsolatért – némi fáziskéséssel ugyanazt eredményezte Maradék-Ausztriának és Csonka-Magyarországnak: *finis Austriae et Hungariae*.

Érdemes azt is megemlíteni, hogy a két világháború közötti Magyarország és Ausztria külügyi irányvonalát és viszonyrendszerét a Mária Terézia által 1754-ben alapított, mai nevén *Diplomatische Akademie Wien* intézményében pallérozódott kiváló tehetségű politikusok határozták meg. A magyar külpolitika *grand old man*-je Kánya Kálmán volt, aki a külügyminiszter első helyetteseként, majd berlini követként, végül a magyar diplomácia első számú vezetőjeként meghatározó módon formálta a magyar lépéseket. „Az osztrák *directeur politique*” pedig egyértelműen Theodor Hornbostel volt, aki előbb budapesti követségi tanácsosként, majd a *Ballhausplatz*

politikai osztályfőnökeként, végül rendkívüli követként és meghatalmazott miniszterként vett részt a külpolitikai döntéshozatalban, ráadásul a bécsi hírszerzés szálai is az ő kezében futottak össze.

A második világháborút követően az „első áldozat” és az „utolsó csatlós” (két, részben hamis toposz) pozíciójából kiindulva kellett felépíteni és konszolidálni a mind több problémával terhelt viszonyt. A közös múlt örökségére építve ez 1945 és 1947 között sikerrel is kecsegtetett, de amint világossá vált, hogy a két ország az egymással szemben felálló világrendszerek ellentétes oldalára került, ez a kapcsolatok alakulását is hosszú időn át meghatározta. Megépült drótsövényből és aknazárból a „vasfüggöny”, magyar kémrezidentúra telepedett Bécsbe – a titkosszolgálatok Mekkájába –, minimálisra csökkent a kereskedelmi forgalom, a kulturális és sportérintkezések száma és a szabad találkozások lehetősége. A kapcsolatok szovjet iránymutatásra történt rendezési szándékának rövid – 1954 vége és 1956 ősze közötti – időszaka után, a magyar forradalom és szabadságharc elfojtását követően Ausztria sok tízezer magyar menekült számára nyújtott átmeneti otthont, ennek minden politikai és pénzügyi terhét is vállalva. További éveknek kellett eltelniük, mire egy kiútkeresési (1957–1964) és egy államközi rendezési folyamaton (1964–1973) keresztül a történeti múlt pozitívrá hangolódott emléke, az osztrákok biztonságos országhatár iránti vágya, a magyar gazdaság talpon maradásához, illetve fejlődéséhez nyújtott mind határozottabb osztrák támogatás, és a magyar vezetés nemzetközi politikai helykeresése a hetvenes évekre modellértékű jószomszédi viszonyt hozott létre Közép-Európa közepén, a két világrendszer határán. Az osztrák nyugati (önkéntes) és a magyar keleti (kényszerű) elkötelezettség tiszteletben tartásán alapuló együttműködés egyre tágabbra nyitotta Magyarországot számára a „nyugati kaput”.

Az 1945 utáni kapcsolatok alakulását találóan jellemezte Fred Sinowatz osztrák szövetségi kancellár az ELTE díszdoktori címének átvételekor: *„A jó szomszédság vágyától vezettetve, a kulturális és szellemi összekapcsolódás tudásával felvértezve, merev államhatárokon, valamint eltérő gazdasági és társadalmi rendszereken átlépve, lépésről lépésre lebontottuk az akadályokat és helyreállítottuk a bizalmat”*. Ehhez a burgenlandi történészpolitikus azt is hozzátette, hogy a *„nem mindig könnyű múlt megértésén (és nem legyőzésén)”* alapuló kompromisszumkésztség nyugalmat teremtett Európának

„a történelem során egyik legérzékenyebb részén”. Sajátságos módon Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz osztrák államférfi, Mária Terézia államkancellárjának mondása határozta meg a két fél pragmatikus irányvezetését: „A politikában nem a kívánatosra, hanem az elérhetőre kell törekedni”.

Anschlussból anschlussig

„Magyarország volt mindenkor az a szomszédunk, amellyel gazdaságilag legjobban kiegészítettük, politikailag legjobban megértettük egymást és amellyel szellemileg a leggazdagabb kapcsolataink voltak.”

(Karl Renner, 1945)

A magyar–osztrák államjogi kapcsolatok megszűnése után a Károlyi-féle népköztársaságot elsőként és a trianoni békeszerződés ratifikálásáig egyedüliként elismerő Bécsben létesült külképviselet. A függetlenné vált Magyarország első államközi megállapodásának köszönhetően 1918. november végétől, december elejétől újraindult – ha nem is a szükséges mértékben – az árucserre-forgalom, hogy aztán permanens problémává nője ki magát a két világháború közötti korszakban. A Károlyi-kormány természetes szövetségesének tartotta a köztársasági, külpolitikájában mérsékelt szociáldemokrata irányvonalat képviselő Ausztriát, amely elvileg ragaszkodott a német többségű területek megtartásához, illetve önrendelkezésének biztosításához. Ugyanakkor csupán az anschlusstilalomért nyújtott nagyhatalmi kárpótlás és a csehszlovák korridorterv elvetése eredményezte azt, hogy Nyugat-Magyarország német területeit az osztrák békeszerződés második tervezete 1919 júliusában népszavazás nélkül Ausztriának ítélte.

Ráadásul az osztrák nagykoalíció, majd az azt váltó jobboldali kormány nem csupán a külpolitikai érdekérvényesítésben, de a belpolitikai konszolidáció terén is sikeresebb volt magyar partnerénél és megakadályozta a Tanácsköztársaság importját. Ugyanakkor Otto Bauer szociáldemokrata külügyminiszter politikáját a keleti szomszédokkal való jó viszony és az antanthatalmak irányában történő manőverezést megkönnyítő szilárd

osztrák belpolitikai helyzet megteremtésének szándéka mellett a tanácskormánnyal és a proletariátus harcával való – a Bécsben is szervezkedő ellenforradalmi erőkkel szemben is megnyilvánuló – szolidaritás is jellemezte. Az osztrák kormány nem hívta vissza a saját és fogadta a magyar tanácskormány új követét, illetve annak gazdasági megbízottját, majd a tanácsrendszer miatt az országot elhagyók után menedékjogot biztosított az Ausztria területére menekült magyar kommunistáknak is, végül a nagyhatalmak egyetértésével hozzájárult ahhoz, hogy utóbbiak Szovjet-Oroszországba távozzanak.

A kétoldalú kapcsolatok legnagyobb teherterét a magyar revíziós politika egyetlen tartós sikertörténete, a soproni népszavazás, illetve ezzel összefüggésben a Habsburg-restaurációs törekvések jelentették, ugyanis bárhonnan is indult volna ki ilyen kísérlet, az mindenképpen a korábbi területi integritás irányába tett lépés lett volna. A Habsburgok 1919. áprilisi ausztriai kiutasítása és az 1921. novemberi, külső fenyegetés hatására elfogadott magyarországi trónfosztása ugyanolyan kevéssé juttatta nyugvópontra a királykérdést, mint amennyire nem akarta a magyar közvélemény tudomásul venni Deutsch-Westungarn olasz közvetítéssel, a velencei jegyzőkönyvben – Sopron és környéke kivételével – rögzített elcsatolását.

A népszavazás gondolata azért került a nagyhatalmak látókörébe, mert a francia diplomácia ezzel kívánta leszerelni a szűnni nem akaró ausztriai, alapvetően szociáldemokrata Anschlussagítációt. Másrészt a magyar ellenforradalmi kormányok folyamatosan és különböző eszközökkel (jobboldali fordulat elősegítése pénzügyi támogatással vagy akár katonai fellépéssel, gazdasági kényszerítő intézkedések a súlyos ellátási nehézségekkel küzdő Ausztriával szemben, a szövetséges nagyhatalmak ostromlása, végül szabadcsapatok felállítása és ellenállás szervezése a népszavazási területen) próbálták elodáztatni az igazságtalannak tartott rendelkezés életbe léptetését. A két fél intranzigens álláspontjának feladása és az érdemi kétoldalú párbeszéd végül olasz közvetítéssel indult meg és vezetett a kérdés tartós, a *Burgenlandot Sopronért*-formula kölcsönösen elfogadott érvényesítésével történt rendezéséhez, illetve tudatos jegeléséhez. A IV. Károly két visszatérési kísérlete kapcsán lezajlott belső hatalmi harc epilógusa érdemben nem befolyásolta az eseményeket.

A magyar fél sohasem mondott le külön nyilatkozatban a népszavazás nélkül Ausztriának ítélt nyugat-magyarországi területekről és folyamatosan azt hangoztatta, hogy ezt nem önként, békés megegyezés formájában vállalta és a velencei egyezmény szövege sem tartalmaz ilyen kitételt. A népszavazás eredményét az osztrák kormány sem ismerte el és a két fél között „*hosszú és kellemetlen diszkusszió fejlődött ki*” a plebiszcitum körülményeiről és érvényességéről. Összességében Ausztria és Magyarország is kinyilvánította készségét a viszony javítására. A több évszázados együttélés után meghúzott határ két oldalán két emlékezet, a *civitas fidelissima* és a pannon régió természetes, elveszített fővárosának narratívája élt és él párhuzamosan egymás mellett.

A kapcsolatok minőségileg új fázisba léptek az 1923. április 10-én aláírt választott bírósági megállapodással, amelyben a két ország arra kötelezte magát, hogy a köztük felmerülő vitás kérdéseket „*barátságos egyetértéssel*” oldják meg. Ebben az sem okozott jelentősebb problémát, hogy a kiépülő Horthy-korszak antidemokratikus tendenciáit, a bajor–osztrák–magyar szélsőjobboldali kapcsolatokat és az olasz fasiszta rendszer iránti növekvő magyar rokonszenvet némi aggodalommal konstatálták az osztrák követjelentések, miközben titkos együttműködés alakult ki az ausztriai demokratikus berendezkedés aláásására Róma, osztrák Heimwehr-körök és Budapest között.

Az első fennmaradt éves összefoglaló politikai követjelentés 1929-ből származik – eszerint előfordultak ugyan a kétoldalú viszonyra „*kisebb homályt vető*” incidensek, de „*ezek teljesen elsimultak*”. Ekkor még nem alakult ki rendszeres kapcsolat a két fél között, de magyar követ már ekkor „*bizonyos mértékű rokonszenvet*” tapasztalt osztrák oldalról, és a magyar kormányzat is „*a legjobb kívánságokkal kísérte*” az osztrák antimarxista kurzust. Johannes Schober osztrák kancellár már 1929 végén megüzente Rómába és Budapestre, hogy „*el van határozva »ideell« bekapcsolódni az olasz–magyar kapcsolatba*”. Az egykori rendőrfőnöknek a Monarchia iránt táplált rokonszenve és az olasz nyomásra folytatott nyílt magyarbarát, a Bethlen-kormányzattal szimpatizáló politikája a legyőzött kis államok összefogását célzó magyar szándékkal párosulva az 1931. január 26-án aláírt magyar–osztrák barátsági, békéltető eljárási és döntőbírósi szerződéshez vezetett.

Újabb impulzust adott az egymásra utaltság felismerésének, hogy miután a gazdasági nehézségei megoldása érdekében minden *panaceát* érdeklődéssel megvizsgáló

Ausztriát Hágában kikoszarzták, a világválság hatására termékeinek biztos piacot kereső Magyarországgal kedvező lehetőség nyílt a gazdasági, illetve az olaszokkal kibővítendő politikai-ideológiai együttműködése kiterjesztésére. Az osztrák baloldallal való erélyes leszámolást a magyar fél is lelkesen üdvözölte, és immár semmi sem állhatott a szoros politikai és gazdasági együttműködést előírányozó római jegyzőkönyvek 1934. márciusi aláírásának útjába. Bécs egész politikáját – a magyar kapcsolattal megtámogatva – Olaszországra építette fel, és ezen a Dollfuss elleni merénylet sem változtatott, Budapest azonban nem akarta túlzottan megmerevíteni a magyar külpolitikát, mert az Hitler hatalomra jutása után német relációban sok gondot okozhatott volna.

Mivel tulajdonképpen csak idő kérdése volt, mikor nyeli le a Német Birodalom a kisantant államai és a háborús győztes nagyhatalmak által is egyre inkább cserbenhagyott Ausztriát, a magyar diplomácia – ugyan folyamatosan hangoztatta a két nép barátságát és közös érdekeit – a rendszeressé váló kétoldalú eszmecseréken az osztrákokat folyamatosan a németekkel való megegyezés szükségességéről győzködte. Ennek jegyében üdvözölte az 1936. július 11-i német–osztrák egyezményt, hogy aztán a berchtesgadeni fiaskó után már csak arra szorítkozzon, hogy „*nagy együttérzését fejezze ki Schuschnigg kancellár iránt*”. A hivatalos Bécs pedig csak a szépre emlékezve és emlékeztetve kapaszkodott ebbe az utolsó szalmaszálba, miközben tisztán látta és kritikusan is szemlélte, hitegetésnek minősítette a magyar álláspontot.

Jellemző a kétoldalú viszonyra az a mondat, amelyet Kánya Kálmán külügyminiszter vágott Leopold Hennem budapesti osztrák követ fejébe: „*Minthogy Ön már régóta nem mond nekem semmi politikailag érdemlegeset, mondjon hát legalább valami vidámat!*” Persze, ez a kritika fordítva is elhangozhatott volna, másrészt valójában mindkét állam a nagyhatalmak játékszere volt és a bonyolult külpolitikai képletek megfelelő levezetésére nem mindig voltak meg a megfelelő emberek. Bár a két kormány folyamatosan tájékoztatta egymást és egyeztetette is a külpolitikai akciókat, 1937 közepétől már csupán ügyvivői rangú diplomata állt a bécsi magyar külképviselő élén. Talán a magyar diplomácia rossz lelkiismerete is közrejátszik abban, hogy az Anschluss közvetlenül megelőző időszakból alig találunk külpolitikai tárgyú jelentéseket és az 1938. márciusi események összefoglalója már Berlinből érkezett meg a Dísz térre.

Ez az osztrák függetlenségi szándék és a német bekebelezési akarat közötti „*áthidalhatatlan úrról*” számolt be.

Márai Sándor írja, hogy „*rendkívül ideges vagy nagyon okos emberek*” már az Anschluss bekövetkeztének reggelén „*csomagolni és rendelkezni kezdettek, s nem csak Bécsben*”. Ehhez képest a magyar diplomácia már a hivatalos német közlés előtt szerencsekívánatait fejezte ki Berlinben a vér nélkül végrehajtott egyesüléshez. Kánya Kálmán külügyminiszter a külügyi bizottság előtt arról beszélt, hogy ennek „*előbb-utóbb be kellett következnie*”, és a „*kiválóan előkészített*” és a nagyhatalmak által tudomásul vett német lépések a várható nehézségek dacára is igazolták, hogy a magyar kormányzat „*helyes úton járt*” a német barátság ápolásával. Horthy kormányzó szerint nem történt más, mint hogy „*egy régi jó barátunk egyesült egy másik régi jó barátunkkal*”. Bethlen István gróf szerint pedig ez az esemény „*történelmünk négyszázéves szakaszára tett pontot*”.

Érdemes röviden kitérni a királykérdés jelentőségére a kétoldalú kapcsolatokban. Egyrészt azért, mert annak rendezését a magyar politikai elit a trónfosztás ellenére csak jegelni tudta és – Bethlen István szavaival – a „*hétköznapi feladatok*” elvégzése utánra, a „*legközelebbi ünnepnapra*” halasztotta. Másrészt kevésbé ismert, hogy Hitler a bécsi Heldenplatzon, 1938. március 15-én elmondott beszédének elején hevesen támadta a legitimistákat és az általuk képviselt Duna-völgyi missziót. Azt, hogy nem kizárólag Habsburg Ottó szerint „*volt fantázia a restaurációban*”, és ez nem – ahogy Karl Renner fogalmazott egy magyar újságíró előtt – „*a szokásos tam-tam és grenadírmas*” továbbélését jelentette volna, nem csupán az igazolja, hogy a két világháború közötti magyar külügyi dokumentáció fennmaradt anyagában az Anschluss-szal kapcsolatos dossziék mellett a királykérdés esélyeinek vizsgálata teszi ki a legnagyobb tematikus iratmennyiséget.

Felfogásunk szerint 1921 tavaszán és őszén Magyarországon, illetve 1938 tavaszán Ausztriában két hasonló, párhuzamos történet zajlott le, tulajdonképpen azonos esélyekkel és a győztesek igazának évtizedek óta tartó, kényelmes, de hamis mantarázásával. Összességében – Theodor Hornbostel véleményével egyetértve – annyi állítható bizonyossággal, hogy a restauráció „*megfelelő előkészítéssel, belpolitikai szemszögből*” megvalósítható lett volna, de a Habsburgok visszatérését „*éppen úgy,*

megfelelő propagandával meg is lehetett volna akadályozni Bécs [illetve Budapest] határában”. A fait accompli megteremtése elsősorban azért nem sikerült, mert bár igenis volt realitástartalma a kiráypárti mozgolódásnak és sokan csak az uralkodó hazatérésétől várták a belső konszolidációt, de ők báró Bornemisza Gyula svájci követhoz hasonlóan „nagyon óvatos székelyként inkább igen későn cselekedtek, mint igen korán”. Pedig – Pethő Sándor szavaival – csupán „egy gyűszűnyi merészségre lett volna szükség”.

„Hát jól tanították a történelmet”

„Ez egy érdekházasság, amelyre a felek józan megfontolásokkal lépnek, összeszoknak, s később esetleg összelepednek.”

(Kádár János, 1967)

A második világháború után a győztes nagyhatalmak megszállása alatt álló Ausztria és Magyarország hivatalos kapcsolatok nélkül is számos megoldandó problémával szembesült. A polgári és katonai menekültek, illetve a koncentrációs táborokból szabadult foglyok hazaszállításának megszervezése, az Ausztriába hurcolt magyar vagyon megmentése, a németnek minősített egykori magyarországi osztrák vállalatok felmérése, a gazdasági kapcsolatok és a normális mindennapi életvitel mielőbbi helyreállítása a Vöröskereszt munkatársai, az egykori bécsi követség helyben maradt személyzete és a külügyi megbízottak összefogott tevékenységét igényelte. 1945 decemberében rövid távú kereskedelmi egyezményt kötött a két fél, amely az osztrák nyersanyagok és ipari félkész termékek szállításáért a magyar élelmiszerexportot aktivizálta. Az állami szintű árucserre mellett az első világháború utáni évekhez hasonlóan jelentős méreteket öltött a határ menti csempészet. A kétoldalú kapcsolatokat a következő két évtizedben leginkább a vagyoni vita terhelte meg.

1946 tavaszán Meinrad Falser és Bartók László követségi tanácsosok személyében nem hivatalos képviselők kezdtek meg működésüket a két fővárosban. Ezt a folyamatot még Sopron ügyének ismételt, osztrák tartományi és szövetségi kormányzati szinten történt felvetése és néhány hónapon át tartó lebegtetése sem hátráltatta érdemben.

1948-ban a szövetséges hatalmak képviselőinek engedélyével követségi szintre emelték a külképviseleteket, bár azok élén továbbra is ügyvivői szintű diplomaták álltak, magyar részről sokat sejtető módon 1950 januárjától Mátrai Tamás volt államvédelmi alezredes. A legjelentősebb előrelépés a gazdasági kapcsolatok terén született. 1947 márciusában az elvi kereteket 15 esztendőre rögzítő fizetési, 1948 júniusában pedig egy kormányközi vegyes bizottság létrehozását is tartalmazó árucseré-egyezményt írtak alá. Úgy tűnt, a megváltozott világpolitikai helyzet ellenére is sikerül helyreállítani a korábbi kapcsolatrendszert.

1947 őszétől a nagyhatalmi ellentétek kiéleződése a kétoldalú viszony elhidegülését, az ausztriai magyar politikai és katonai emigráció, illetve a velük való együttműködéssel gyanúsítottak titkosszolgálati figyelemmel kísérését, az államhatár aknazárral történő lezárását és a határőrizet fokozott, fegyverhasználattal járó megszilárdítását eredményezte. A határon szinte csak a szervezett akciók keretében, szovjet közreműködéssel elraboltak, illetve a különböző okokból évekre internáltak jutottak át. A minimális párbeszéd csupán pénzügyi kérdésekben és a határon átívelő vasúti közlekedés működtetése ügyében maradt fenn. Míg a magyar diplomaták Bécsben kiterjedt tevékenységet folytathattak, a budapesti osztrák képviseletet szinte hermetikusan elzárták a külvilágtól. 1951-ben és 1952-ben még a magyar–osztrák labdarúgó-mérkőzések is elmaradtak. Bár a vagyoni jogi kérdésekről Sztálin halálát követően – osztrák kezdeményezésre – szakértői megbeszélések kezdődtek 1953 nyarán, a tényleges enyhülés a kétoldalú kapcsolatokban csak lassan indult meg és vezetett 1954 júliusában a követi rangú ügyvivők helyett tényleges követek kinevezéséhez.

Az osztrák államszerződésre vonatkozó tárgyalások megkezdésével párhuzamosan a magyar pártvezetés új kihívásokkal szembesült. Egyszerre kellett szovjet útmutatás alapján a kapcsolatokat javítani, segíteni a közvetett moszkvai politikai befolyás fenntartását, ugyanakkor megteremteni Ausztrián keresztül a közvetlen gazdasági és kulturális összeköttetést a Nyugat felé, valamint a „vasfüggönnyel” továbbra is megakadályozni a határok átjárhatóságát. Az MDP Politikai Bizottsága 1955 nyarán részletes határozatot hozott a magyar–osztrák viszony normalizálásáról. A politikai (utazási könnyítések, elítéltek amnesztiája), gazdasági (vagyoni jogi tárgyalások, az áruforgalom erősítése) és kulturális (magyar levéltári megbízott bécsi kiküldetése)

teendők rögzítése mellett Rákosi Mátyás pártfőtitkár 1955. július 6-án – az addigi magyar diplomáciai gyakorlattal szakítva – még Karl Braunias osztrák követet is fogadta. Első alkalommal került sor osztrák (egyáltalán egy nyugati) diplomata és magyar pártvezető közötti találkozóra.

Ennek hatására a viszony rendezése valóban lendületet vett. 1955. október 16-án került sor a 100. magyar–osztrák labdarúgó-mérkőzésre, ahol 105 ezer néző előtt 6:1-es magyar győzelem született a Népstadionban. Bővült az idegenforgalom, javult a határ menti együttműködés, folytatódtak a vagyoni tárgyalások, sőt 1956 márciusában politikai bizottsági elvi döntés, majd májusban minisztertanácsi határozat született a nyugati határ műszaki akadályrendszerének felszámolásáról, továbbá a határincidenseket kivizsgáló vegyes bizottság felállításáról és a 16 éven aluli határsértők kicsereléséről szóló egyezmény előkészítéséről. Miután a Külügyminisztérium kollégiuma – a belpolitikai merevség paradoxonaként, a korábbi bezárkózás felszámolása érdekében – júliusban valóságos kívánságlistát tett le az asztalra, a határ mentén élőkben felébredt a remény, hogy visszaállhat a kihatárforgalom, a hazai közvéleményben pedig ismét felerősödtek a magyar semlegességgel kapcsolatos illúziók, ugyanakkor az osztrák fél óvatos várakozással követte a fejleményeket. Az aknamező és a drótsövény eltávolítása a teljes nyugati határszakaszon 1956. szeptember 20-ig befejeződött, ez tette lehetővé a forradalmat követően a lábbal szavazók számára az ország veszélymentes elhagyását.

A magyar forradalmi események hatására az osztrák kormány egyértelművé tette, hogy az önként felvállalt semlegességi státusz számára csupán katonai és nem politikai értelemben érvényes. 1956. október 28-án nyilatkozatban szólították fel a szovjet kormányt a harcok azonnali beszüntetésére, kilátásba helyezték, hogy Ausztria mindent elkövet a magyarországi viszonyok normalizálása, a szabadságjogok helyreállítása és az európai béke megvédése érdekében. A különböző karitatív szervezettel együttműködésben útnak indított élelmiszer- és gyógyszer szállítmányok szétosztását Budapesten az osztrák követség intézte Walter Peinsipp követ irányításával. A szovjet beavatkozás hírére az osztrák kormány újabb rendkívüli ülésén döntött a várható menekültek befogadásáról és a szükséges pénzügyi fedezet biztosításáról. Erre válaszul a teljes szovjet blokk a jobboldali magyar emigráció aktív részvételét és a semleges Ausztrián keresztül történt nyugati beavatkozást jelölte meg a forradalom okaként. A már nagyon akuttá

vált menekültügy kapcsán nyilatkozatháború robbant ki a két fél között, míg Julius Raab kancellár Magyarország semlegesítésének kérdését taglalta egy rádióbeszédben, addig Budapesten rendőri blokád alá vonták az osztrák külképviseletet és a követet is inzultálták. 1957 tavaszán a nyugati és déli határokon visszaállították az aknazárat.

Az államszerződés aláírása, a magyar forradalom és a szuezi válság utáni újabb szovjet *deus ex machinához*, Anasztaz Mikojan miniszterelnök-helyettes 1957. áprilisi bécsi látogatásához – amely nem csupán az enyhülés és a leszerelés kérdéseiben való állásfoglalást, hanem a bilaterális kapcsolatokat illető iránymutatást is tartalmazott – fűződő optimizmus az aknazár lélektani terhe mellett rövid idő alatt foszladozni kezdett. 1958-ban az ENSZ Közgyűlésén a politikai foglyok számára amnesztiát sürgető Leopold Figl osztrák külügyminiszter világosan értésére adta Sík Endrének, a magyar diplomácia szintén New Yorkban tartózkodó vezetőjének, hogy bármilyen magyar gesztus esetén lehetőséget lát a diplomáciai tárgyalások újrakezdésére. Azonban miután a következő évben több kisebb adminisztratív lépés történt a rendezés felé vezető úton, a konzervatív polgári erők ausztriai megerősödése és a magyar vezetéssel szembeni határozottabb fellépés kijózanító hatása, illetve Nyikita Hruscsov 1960. nyári bécsi látogatásába vetett hit szertefoszlása ismét a provokációkkal, jegyzékváltásokkal, kölcsönös sajtótámadásokkal kísért konfrontáció felé terelte a feleket.

A holtpontról való elmozdulást az jelentette, hogy a magyar fél 1962 elején félretette a magas szintű politikai kapcsolatok megteremtésére vonatkozó korábbi presztízscélú követeléseket, és nyitottnak mutatkozott a kölcsönös kezdeményezésekre. Májusban Julius Raab volt kancellár, a Szövetségi Kereskedelmi és Iparkamara elnöke az első Budapesti Nemzetközi Vásár megnyitására a magyar fővárosba érkezett és az osztrák pavilonban nem csupán kezét fogott, de koccintott is Kádár Jánossal, megtörve ezzel a Magyarország elleni sokéves bojkottot. A határ menti kapcsolatok felvételének látványos eseménye volt, amikor 1963 nyarán több ezer osztrák érkezett 24 órás vízumengedéllyel a Soproni Ünnepi Hetekre. Miután 1964-ben a vagyoni jogi vitában a Politikai Bizottság és a Minisztertanács is megadta a felhatalmazást az egyezmény aláírására, elhárultak az utolsó akadályok is a kapcsolatok rendezésének útjából.

A Bruno Kreisky külügyminiszter vezette osztrák küldöttség 1964. október végi budapesti látogatásával, a vagyoni jogi és a határügyi egyezmény, illetve számos egyéb

megállapodás aláírásával és a külképviseletek nagykövetségi rangra emelésével a magyar–osztrák kapcsolatok új fázisba léptek, és Bruno Pittermann alkancellár, szocialista pártelnök 1965. januári budapesti, illetve Péter János külügyminiszter 1965. áprilisi bécsi látogatásával együtt végleg lezárták az 1956 utáni, konfliktusokkal terhelt időszakot. A békés egymás mellett élés megvalósítását hangsúlyozó szovjet külpolitikához való alkalmazkodáshoz, a kölcsönös előnyöket kínáló gazdasági együttműködés lehetőségéhez, a Bécsben megtestesülő nemzetközi diplomáciai mozgástér és a „nyugati világ” csábításához a közös múlt iránti felszínes nosztalgia is társult. Az 1965. május 11-i határozat a nyugati határszakaszon szükséges műszaki jelzőrendszer kiépítéséről az enyhülési folyamat szerves, jelentős lélektani hatású, noha presztízssokokból szerény nyilvánosságot kapott lépése volt.

Az Osztrák Néppárt győzelme az 1966. márciusi parlamenti választásokon sem vetette vissza a szomszédsági kapcsolatok további rendezését. Josef Klaus kancellár külpolitikája nem különbözött legélesebb kritikusaétól, egykori miniszterétől, majdani utódáétól, Bruno Kreiskyétől, aki meghatározó szerepet játszott a párbeszéd kialakításában. A néppárti kormányfő budapesti látogatása 1967 májusában – az 1867-es kiegyezés centenáriumán – ünnepélyes külsőségek közepette zajlott le. A szocialista Magyarországra látogató első nyugati miniszterelnököt az MSZMP székházában fogadta Kádár János. A terítékre került számos kérdés sorában döntés született egy magas szintű állandó vegyes bizottság felállításáról, amely folyamatosan kidolgozza és megvitatja a további együttműködésre vonatkozó javaslatokat. Miután a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai bevonulása némileg késleltette a továbblépést, a Fock Jenő miniszterelnök vezette kormányküldöttség 1969. decemberi bécsi látogatása tovább építette a két ország gazdasági kapcsolatait. A kis lépések politikájának következő elemeként 1970 júniusában, 1971 nyarán és 1972 októberében immár a két államfő, Losonczi Pál és Franz Jonas találkozájára is sor került.

A második világháború utáni két évtizedben a bilaterális viszonyban a konfliktusok rendezése és a jó szomszédság megteremtése volt napirenden, a következő negyedszázadban pedig sikerült a tartós politikai bizalom légkörében – olykor a szovjet tőrés határt is súrolva – egy minden területre kiterjedő, széles körű együttműködést megvalósítani. Kreisky 1973 márciusában, immár az egypárti szocialista kormány

kancellárjaként népes delegáció élén Budapestre látogatott. A megbeszéléseken európai biztonsági és regionális együttműködési kérdések mellett kiemelt figyelmet fordítottak a szakminisztériumok közötti, illetve a tudományos-műszaki kooperáció erősítésére, továbbá az idegenforgalmi fejlesztések szükségességére. Csupán az osztrák állampolgárok vízumkényszerének eltörlésében és a kishatárforgalom visszaállításában nem sikerült előrelépést elérni. Mind országosan, mind a határ menti területeken bővültek a kulturális és sportkapcsolatok.

Folyamatossá váltak a politikusi látogatások és a különböző intézményi, szakmai és lakossági találkozók. A magas szintű eszmecsereket a határtérségbe, az egykor Európa lőporos hordójának számító Sopronba és környékére helyezték át. Lázár György 1976. tavaszi ausztriai útját, illetve Kreisky szeptemberi félhivatalos budapesti kirándulását követően került sor Kádár János nagy visszhangot kiváltott hivatalos bécsi vizitjére 1976 decemberében. Kommunista pártvezető, aki nem állam- és kormányfő, első alkalommal látogatott hivatalosan Ausztriába, ráadásul a kelet-nyugati kapcsolatok hűvössé válásával egy időben. Az együttműködés újabb formáinak megtalálása mellett a találkozó nyomán elvi döntés született az Osztrák Szocialista Párttal történő – az osztrák kommunisták részéről több ízben kritikával illetett – kapcsolatépítésről és a Néppárt funkcionáriusainak meghívásáról. Előbbivel a pártkapcsolatok valóban a legmagasabb szintre léptek, de az ellenzéki konzervatívok sem hiányoztak a magyar politika horizontjáról. Ugyancsak az 1976-os tárgyalásokon merült fel – az olajárrobbanás hatásaitól nyilván nem függetlenül – az energetikai ellátórendszer közös, a beruházási költségek és környezetvédelmi aggályok miatt végül megghiúsult fejlesztése is.

1978 februárjában megállapodást írt alá a két fél a magyarországi idegenforgalmi fejlesztésekhez (szállodaépítés, határállomás- és repülőtér-korszerűsítés) nyújtandó osztrák hitelről. Ennek köszönhetően épült meg, illetve korszerűsödött tíz budapesti és két soproni szálloda, megújult a hegyeshalmi és a kópházi határátkelő, a ferihegyi repülőtér forgalmi épülete, a budapesti Kongresszusi Központ és más létesítmények. Miután 1979 elejétől a vízum helyére az egyszerűsített beléptetési rendszer lépett, ugrásszerűen megnőtt a Magyarországra látogató osztrákok száma, miközben a magyar állampolgárok devizagondokkal magyarózott utazási korlátai nem csökkentek. Kreisky újabb, 1981-es budapesti látogatását ismét nagy médiafigyelem kísérte,

olyannyira, hogy az európai sajtó, az Osztrák–Magyar Monarchiát megidézve, már az „új K. und K.” (Kreisky és Kádár) eljövételéről cikkezett.

A szocialista–szabadságpárti koalíció kancellárja, Fred Sinowatz első külföldi útja Budapestre vezetett, ahol elvi megállapodás született a bős–nagyvarosi vízlépcsőrendszer tervezésében és kivitelezésében, illetve a magyarországi telefonhálózat modernizálásában való osztrák részvételről. Előbbiről 1986. május 28-án a magyar költségvetés hosszú idejű tehermentesítését, illetve az osztrák építőipari és gépgyártó kapacitás kihasználását, és a munkanélküliség csökkentését biztosító három magánjogi szerződést írtak alá. Szigorú titoktartás mellett további megállapodásokat készítettek elő az előző évben kis híján a csőd szélére került magyar gazdaság megsegítésére. Ezek eredményeként 1984 júliusában jegyzőkönyvet írtak alá a gazdasági együttműködés kiszélesítéséről, illetve miniszteri emlékeztetőben rögzítették egy kedvező kamatfeltételekkel folyósítandó újabb hitel felhasználási feltételeit.

A bécsi követség és a határ menti megyék vezetői folyamatosan kiemelt figyelemben részesítették Burgenlandot, 1985 decemberében Kádár János egy Rudolf Kirchschräger osztrák szövetségi elnökkel tartott ruszti találkozó után a Burgenlandi Magyar Kultúregyesület vezetőivel is elbeszélgetett. A politikai és gazdasági kapcsolatrendszer számos kulturális esemény (ausztriai magyar kultúrhetek, mengersdorfi kultúrtörténeti szimpózium, schlainingi történeti konferencia, munkásmozgalom-történeti kutatások) tette teljessé. A bécsi Collegium Hungaricum és a budapesti Osztrák Intézet fővárosokon túlra is kiterjedő, az országképek megváltoztatását célzó munkáját a tudományos-műszaki (1972) és a kulturális és tudományos együttműködési (1977), illetve a sportra is kiterjedő (1977) egyezmények foglalták keretbe.

Miközben Ausztria 1986-ban visszatért a szocialista–néppárti nagykoalícióhoz, Magyarországon is változások érlelődtek. Franz Vranitzky osztrák kancellár a határ- és rendszerátlépő projektek jelentőségét hangsúlyozva 1989 februárjában Nagycenken Németh Miklós miniszterelnökkel a magyarországi reformfolyamatról és a világiállítás melletti elkötelezettségről egyeztetett. A szabaddá váló határok jelképévé az 1988-ban bevezetett és minden elképzelést felülmúló bevásárlóturizmust eredményező „világútlel” mellett Horn Gyula és Alois Mock külügyminiszterek drótsövénny-átvágása (1989. június 27.) és a Páneurópai Piknik eseményei (1989. augusztus 19.) váltak. Az osztrák kormányzat

és pártok konzultációk sorozatával jelentős segítséget adtak az MSZMP és a kormányzat vezetőinek, és az újonnan alakuló demokratikus pártoknak. Az 1990 tavaszán bekövetkezett fordulat új alapokra helyezte a két ország viszonyát, melynek keretében a nagyreményű tervek füstbe mentek és a korábbi „modell” elvesztette jelentőségét.

*

Habsburg Ottó, aki végigélte és a saját eszközeivel formálta is az elmúlt század történéseit és – bár hosszú évtizedekig egyik ország területére sem léphetett be – a kétoldali kapcsolatban is folyamatosan szerepet játszott, 110 évvel ezelőtt született. Ebből az alkalomból az *ArchívNET* közölt egy írást az egykori trónörökös 1930-as évekbeli Anschlussellenes tevékenységéről. Az egyetlen hozzászólás arra szólította fel a folyóirat szerkesztőségét, hogy „*ne reklámozza a magyarirtó Habsburgokat*”. Ez a komment igazolja, hogy az egymás iránti érdeklődés megcsappanása teret enged a mítoszok továbbélésének, és van még bőven teendő mind az 1918 előtti, közös birodalmon belüli, mind az 1918 utáni, immár önálló államok közötti kapcsolatrendszer megfelelően árnyalt és tényszerű bemutatása terén.

Már csak azért is, mert máig „*van valami belső összetartozás-érzet a két ország között*” – írta 1989 februárjában a *Magyar Nemzet*. „*A magyar romantika és az osztrák tárgyyszerűség*” kapcsolata ígéretesen alakult a tárgyalts korszak végén. 1987 szeptemberében a két ország vezetői közösen nyilvánították ki készségüket az 1995-ös Bécs–Budapest világkiállítás közös megrendezésére, összekötve a rendezvényt a magyar honfoglalás 1100. és az osztrák államiség 1000. évfordulójának megünneplésével. A „*Hidak a jövőbe*”-szlogen a „*vasfüggöny*” eltűnésével már nem ígérkezett annyira érdekesnek, ezért Bécs 1991-ben kiszállt a projektből. Az önálló budapesti expót pedig a pártpolitikai csatározások és a gazdasági realitás sodorta el, így az 1873-as bécsi világkiállítást nem követhette az 1996-os budapesti. Bécs máig meghatározó viszonyítási pont, bár az Osztrák–Magyar Monarchiát sohasem követte Magyar–Osztrák Monarchia, csupán egy „*második kiegyezés*”, összességében csak a labdarúgásban billen felénk a mérleg nyelve.

Történész teadélutánok XXVII.

2022. december 8.

Novemberi teatémánk 20. századi spáciumra vonatkozó kidolgozását vehettük szemügyre Fiziker Róbert mellékelt élvezetes esszójét olvasva, amely decemberi étlapunkon szerepelt. Mint belőle is megbizonyosodhattunk, a 19. század utolsó harmadában a kuruc–labanc-vetélkedést a „két egyenrangú birodalomalkotó fél párharca” váltotta fel, majd mindkét nemzetre rázuhant „a kisállami lét kijózanító valósága”. Ausztria és Magyarország merőben más 20. századi históriájának döntő oka a nemzetközi eseményekben rejtett.

Az első világháború után kialakuló új helyzetet eltérően kezelte a két ország. A trianoni Magyarország alapvető célja a békeszerződés revíziója lett, Ausztria ellenben elfogadta a múlt visszahozhatatlanságát. Az akkortól Burgenlandnak nevezett „élés-kamra”, Nyugat-Magyarország megszerzése sokat segített ebben. A két világháború közötti osztrák történelmet a történettudomány egyrészt az anshluß felé vezető egyenes útként, másrészt pedig az önálló osztrák nemzet kialakulásának tükrében tárgyalja. Fiziker Róbert esszéje egyoldalúságokat mellőzve, higgadt tárgyilagossággal foglalja össze a két ország viszonyát.

Találóak a dolgozat korszakolásai. Az első világháborút követően elsősorban Nyugat-Magyarország kérdése (beleértve a soproni népszavazást) és a királykérdés határozta meg a bilaterális viszonyt. 1931-ben barátsági, békéltető eljárási és döntőbírósi szerződés született, 1934-ben pedig a római jegyzőkönyvekkel hazánk – Berlin haragját magára vonva – Olaszországgal karöltve védte az anshlußtól a „sógort”. 1936-ban

Mussolini váltott, így 1938-ban Ausztriának Hitler birodalmába való betagozódása elkerülhetlenné vált.

A második világháború utáni rövid konszolidációs időszaknak 1947-ben véget vetett a „vasfüggöny” leereszkedése, és csak 1954-ben jelenhetett meg először komoly szándék a kétoldalú viszony rendezésére. 1956 őszén, amikor mintegy kétszáz ezer honfitársunk lépte át a határt, az ekkortájt születő osztrák nemzet óriási segítséget nyújtott a menekülteknek. Az 1957–1964 közötti éveket a szerző a „kiútkeresés” időszakának nevezi. Az esszé felmutatja az 1964 és 1973 közötti az államközi rendezés fontos mérföldköveit is, ami végül egy „modellértékű jószomszédi viszony” kialakulásához vezetett.

Hosszabb diskurzusban mérlegeltük az osztrák identitás szövevényeit. Hiszen nemhogy a dualista Monarchia idején, hanem még az 1955. évi államszerződésig, a semlegesség megszületéséig sem létezett osztrák nemzettudat. A két világháború közötti időszakban az osztrák nemzeti érzésnél erősebb volt a tartományi identitás, sőt Burgenlandban a pannon-régiós gondolkodás is továbbélt, hiszen Mohácstól Trianonig nem létezett államhatár hazánk és az osztrák tartományok között.

Sok szó esett az *anschluss*-gondolat korszakonként merőben különböző társadalmi támogatottságáról. A beszélgetés során Fiziker Róbert felhívta a figyelmet arra, hogy 1920-ban az *anschluss* szó Burgenland Ausztriához csatolását is jelentette – így nyert értelmet az *Anschlußtól anschlussig* fejezetcím.

Élénk vitát váltott ki, hogy 1920 után volt-e reális esély a Habsburg-restaurációra. Meghívott vendégünk – szembemelve a szakma fő vonalával – amellet kardoskodott, hogy 1921-ben Magyarországon és 1936-ban Ausztriában is – megfelelő előkészítés esetén – sikerülhetett volna.

A szerző olvasmányos stílusban, jól felépítve tekinti át a magyarok és az osztrákok viszonyát a sokak által „rövid”-nek gondolt 20. században. Esszéjével talán ahhoz is hozzájárult, hogy a magyar-osztrák viszony ne csak két „operettország” felszínes nosztalgiáját jelentse, hanem valódi érdeklődést egymás történelme, kultúrája, múltja és jelene jobb megismerése iránt.

Hegedüs Gyula

Szakály Sándor:

A Horthy-korszakról, ahogy azt 2023-ban látom

Bizonyára a címválasztás is vitára adhat okot, hiszen vannak, akik Horthy-*rendszerről* beszélnek és beszéltek így egykoron is. Számomra a kérdés az, hogy a Horthy Miklós nevével fémjelzett korszak (1920–1944) sajátos/különleges rendszert jelentett-e vagy a magyar történelemnek olyan korszakát, amelyet az utókor – de a kortársak is – a közel 25 évig regnáló államfő nevéhez kötnek?

Magam úgy vélem, nem volt különleges/sajátos rendszer. A másként „két világháború közötti időszaknak” nevezett 20-25 esztendő *gyakorlatilag* folyománya volt az 1867. évi kiegyezést követő magyar államnak. Természetesen kisebb-nagyobb változtatásokkal.

S melyeket tekinthetjük a legnagyobbak? Úgy vélem, az európai nagyhatalmi helyzetből a trianoni békeszerződés – amelyet a közbeszédben egykoron és ma is diktátumnak neveztek/nevezünk – következtében kis közép-európai országgá válását a Magyar Királyságnak. Miközben az ország területének – Horvátország nélkül – mintegy kétharmadát, magyar lakosságának mintegy egyharmadát veszítve el, önállóvá vált. Társországi helyzetből minden tekintetben önálló állam.

Az első kérdések egyike az volt, hogy az 1918–1919-es forradalmak és ellenforradalom által megtépázott ország milyen államformát válasszon, ki legyen az állam első számú vezetője, miként lehet a megszerzett/megkapott/kivívott(?) önállóságot nemzetközi jogi értelemben is elismertetni.

A Magyarországi Tanácsköztársaság bukását követően létrejött különböző kormányok igyekezete minden esetben csak akkor és annyiban lehetett eredményes,

amikor és amennyiben azt a győztes nagyhatalmak jónak látták. Gyakorlatilag „előírások/kívánságok” alakították 1919 nyarán-őszén a magyar politikát, amely viszont nem gyakorolt jelentős hatást az 1919 júniusában Szegeden szervezni kezdett és 1919 augusztusa után a volt Vörös Hadsereg csapataival lényegesen megerősödött Nemzeti Hadseregre és annak fővezérére, Horthy Miklósrá. Utóbbi egyre inkább a külhatalmak és a magyar politikai élet szereplői által is Magyarország „erős emberének” tekintetett.

Az önálló magyar állam és a győztes nagyhatalmak képviselői által folytatott tárgyalások eredményeként létrejött, Huszár Károly vezette magyar kormány megkapta a lehetőséget arra, hogy a párizsi béketárgyalásokra magyar küldöttséget indíthasson útnak. A nemzetközi elismerésnek – meglátásom szerint is – ez volt az első állomása. Az 1920. január 5-én Párizsba indult küldöttség nem sok reménnyel indulhatott el. Kérdéses volt egyáltalán, hogy tárgyalásokról lesz-e szó, vagy a győztesek ultimátumait kell meghallgatni és azokat teljesíteni.

1920. január 25-26-án nemzetgyűlési választásokat rendeznek Magyarország idegen hatalmak csapatai által meg nem szállt területén, amely választásokon a több, mint hárommillió szavazásra jogosult mintegy nyolcvan százaléka élt a szavazati jogával. A választások európai mércével mérve is demokratikus választójogi rendelet alapján folytak, de a Magyarországi Szociáldemokrata Párt „választási bojkottja” mellett.

A megválasztott Nemzetgyűlés első feladatának az államforma „meghatározását” és az államfő megválasztását tekintette. Utóbbi – főleg brit támogatásnak köszönhetően is – Horthy Miklós lett. A megválasztásakor a legtöbben úgy vélekedtek, hogy egy rövid ideig tartó ideiglenes állapot az ő államfői működése mellett „zavartalan” lehet. Ez az „ideiglenes állapot” végül is közel 25 évet jelentett Magyarország 20. századi történelmében.

Az önállóvá vált Magyarországnak a „trianoni sokkhatás” után létre kellett hoznia a nemzeti intézményeket, megszervezni a közigazgatást és az 1918 novembere óta működő minisztériumi rendszert az adott viszonyokhoz igazítani.

A társadalmi béke megteremtése is fontos feladatnak tűnt. A forradalmak és az ellenforradalom során elkövetett törvénytelenések a társadalom tagjainak jelentős részét érintették. A vörös terror és az arra adott fehér „válasz” felett az 1920-as évek elején bíróságok mondtak ítéletet és a kormányzói címmel rendelkező államfő, Horthy Miklós „kegyelemben” részesítette az elkövetőket.

Kérdés természetesen, hogy miért „vörös terror” és „fehér válasz”? Ha megnézzük a Magyarországi Tanácsköztársaság – később Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság – egyes politikusainak megnyilvánulásait, akkor azt tapasztaljuk, hogy ők terrort hirdettek meg és annak megfelelően jártak el, a legtöbb esetben a törvényesség látszatát is elkerülve.

A Nemzeti Hadsereg egyes alakulatainak „válasza” nem különbözött a megtorlandó cselekedeteket elkövetők tetteitől, de nem hirdettek terrort. A Nemzeti Hadsereg fővezére például a Budapestre történő bevonulás kapcsán szigorú parancsban írta elő, hogy nem lehet megtorlás, nem lehetnek zsidóellenes kilengések, stb. Amikor ilyenek a tudomására jutottak, akkor határozott szankcionáló parancsokat fogalmazott meg, ahogy az adott időszak hadügyminiszterei is 1919-1920-ban.

Az 1920-as évek elején a „zsidókérdés” meghatározó szerepet kapott a belpolitikában. A társadalom tagjainak jelentős többsége az 1919-es kommunista hónapokat „zsidóuralomnak” tekintette és a magyarországi zsidóság egészét tette felelőssé a „dicsőséges 133 napért”.

Ugyanakkor az elcsatolt területekről Magyarországra érkező menekültek – számukat mintegy négyszázezer főre teszik – elhelyezése, munkába állítása, az iskoláskorúak iskoláztatása komoly nehézségeket okozott az országnak. A több, mint négyesztendei háborúskodás alatt a magyar társadalom azon fiatal tagjai, akik az egyetemekre, különböző akadémiákra törekedtek, kimaradtak a felvételtől. 1920-ra mintegy öt évfolyam torlódott fel – nem beszélve a tanulmányaikat katonai szolgálat miatt megszakítókkal – és az ezen öt évfolyamba tartozók tanulmányi lehetőségeit igyekezett a kormányzat, illetve a nemzetgyűlés az ún. *numerus clausus*-törvénnyel biztosítani. A törvény alapvetően a magyarországi zsidóság számára jelentett hátrányt/megkülönböztetést, amikor a felveendők arányát a népesség körében meglévő arányukhoz „igazította”. Hogy adott esetben ki a zsidó, azt akkoriban a felekezeti hovatartozás határozta meg – a magyarországi zsidóság számára az volt a legelfogadhatatlanabb a törvényben, hogy végrehajtási utasítása a zsidó közösség tagjait a Magyarországon élő nemzetiségek, népfajok közé sorolta be.

A zsidókérdés egyébként végigkísérte az egész közel 25 esztendőes időszakot, alapvetően gazdasági kérdésnek minősült és a korszak döntéshozói a kérdést gazdasági jogszabályokkal igyekeztek „megoldani”. Ez a helyzet változott meg 1944. március 19-e után a Magyar Királyság területének – pontosabban egy részének – a német haderő és a különböző rendőri alakulatok/szervek általi megszállásával. A Horthy nevével jelzett korszak utolsó hat hónapja alatt mintegy 437 ezer magyarországi zsidót deportáltak német koncentrációs táborokba és a deportáltak jelentős része soha nem került vissza hazájába.

Az önálló államiság meghatározó elemének tekinthető egy ország külpolitikai függetlensége, az önálló külpolitizálás lehetősége – és ez volt a helyzet már 1918 novemberében is. A Károlyi Mihály vezette kormány megteremtette az önálló magyar külügyminisztériumot és igyekezett kiépíteni a külkapcsolatait is, de a legnagyobb jóindulattal is csak szerénynek nevezhető a „siker”. Hatványozottabban igaz ez a Magyarországi Tanácsköztársaság esetében, amely a megelőző időszakhoz hasonlóan csak az akkori „Német Ausztriában” tudott külképviselőt fenntartani.

1919 őszétől, de igazán érdemben a trianoni békeszerződés aláírását követően indult meg Magyarország külkapcsolatainak a kialakítása, illetve fejlesztése. Ez a korszakban tíz esztendeig miniszterelnök Bethlen István gróf működése alatt volt a legeredményesebb. Bethlen és mindenkori külügyminiszterei – akik mellette másodlagos szerepet töltöttek be – részben a győztesek felé próbáltak nyitni, illetve igyekeztek rendezni Magyarország viszonyát a szomszédos országokkal, amiben a gazdasági szempontok meghatározók voltak. Az utóbbi országok esetében igazi sikerről nem beszélhetünk és a két európai nagyhatalom – Franciaország és Nagy-Britannia – jóindulatát sem sikerült elnyerni. Sikeresnek mondható ugyanakkor az olasz, osztrák majd német reláció és az 1930-as években a lengyel, bolgár és török kapcsolatok is jelentősen javultak. Az államfő, Horthy Miklós személyesen nem igazán folyt bele a külpolitikai „témákba”, külföldi útjai – Olaszországba, Ausztriába, Lengyelországba, majd később többször Németországba – nem tekinthetők meghatározónak, leszámítva a németországi látogatásait a második világháború éveit. Az eddigi ismereteink alapján egy esetben volt meghatározó hatással a külpolitikára, ez pedig a Szovjetunióval történő diplomáciai kapcsolatfelvétel elutasítása 1924-ben. A két ország között végül is tíz esztendővel később került sor diplomáciai kapcsolatok létesítésére, amelyek szovjet döntés alapján 1939-ben rövid időre megszakadtak.

Horthy Miklósnak 1938–1941-ben volt erősebb ráhatása a külpolitikai döntésekre. A sikeres revízió alapvetően a magyar kormány tevékenységének köszönhető, de a kormány ezen kérdésekben maga mögött tudhatta Horthy támogatását. Nem véletlen, hogy a közvélemény mint „országgyarapítót” emlegette. A törvények által biztosított joggal élt, amikor 1941-ben a Jugoszláv Királyság elleni hadba lépésről döntött, amelynek a megítélése különböző nézőpontokból vizsgálható. Hogy Horthy

Miklós és a mindenkori magyar kormányok számára miért az Olasz Királyság, majd – és később egyre inkább – a Német Birodalom számított támogatónak, annak nem ideológiai, hanem „érdekpolitikai” okai voltak. Ezen két európai nagyhatalom volt ugyanis az, amely ha bizonyos fenntartásokkal és saját érdekeit szem előtt tartva, de támogatta a magyar revíziós törekvéseket. Utóbbiakat pedig a magyar társadalom szinte valamennyi tagja teljes mértékben magáénak vallotta. Nem véletlen, hogy az államfő népszerűsége az 1938–1941 közötti sikeres revízió hatására a legmagasabbra emelkedett.

Az államfő felelőssége a Szovjetunió elleni hadba lépés kapcsán, majd az Amerikai Egyesült Államokkal történt szembekerülés kapcsán érhető tetten. Horthy ugyan mind a két esetben az 1920. évi I. és XVII. törvénycikkben számára biztosított „lehetőségekkel” élt, de utólag – a későbbi történések ismeretében – nagyobb visszafogottságot ajánlana a történész.

Horthyt és a korszak legtöbb meghatározó politikusát – meglátásom szerint – mindenkor az ország valós (vagy csak vélt) érdeke vezette döntései meghozatalában. Hogy milyen információkkal bírtak az adott helyzetekben és mi volt még az, ami meghatározta döntéseiket – ezt nem könnyű megválaszolni. Magam úgy vélem, hogy a döntéshozók az adott korban is a köz érdekét és javát tartották szem előtt és az alapján döntöttek.

A döntéseket természetesen mindig az eredmények igazolják vissza. Így azt mondhatjuk, hogy a kulturális politika döntései szinte napjainkig kiható eredményeket hoztak. A leginkább Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint nevével fémjelzett kulturális politikának köszönhetően a magyar köz- és felsőoktatás európai színvonalúvá vált. Az analfabetizmus jelentősen csökkent és a magyarországi egyetemek, főiskolák, akadémiák megfelelő tudással bíró személyeket bocsájtottak ki a falaik közül.

Az adott időszaknak a magyar sportéletre és eredményekre is komoly hatása volt. Az első világháborúban vereséget szenvedő, erősen megcsonkított ország sporteredményei az 1930-as évek elejére kiemelkedővé váltak. 1936-ban a Berlinben megrendezett nyári olimpiai játékokon a bajnoki címeket tekintve Németország, az Amerikai Egyesült Államok mögé Magyarország sorakozott fel tíz győzelemmel. A sportsikereknek az alapja – meglátásom szerint – egy törvényi szabályozás volt, ugyanis az 1921. évi

LIII. törvénycikk a leventemozgalommal tömegessé tette és a vidéki falvakba is eljuttatta a sportot, az üzemek és vállalatok számára megfelelő sportpályák stb. létrehozását írta elő és ezzel a tömeg- és munkásporot is támogatta.

Kiemelkedőnek tekinthető e téren a Testnevelési Főiskola létrejötte is 1925-ben, ezen intézmény évtizedekig Európa egyik legismertebb és legszínvonalasabb testnevelőtanár-képzője volt.

Az előbb leírtaknak (is) köszönhető, hogy a magyar sportsikerek az 1980-as évekig szinte töretlenek voltak. A Horthy-korszakban kialakított struktúra és az akkor sikeres sportolókból edzőkké váló személyek képesek voltak a tudásukat átadni és megfelelő utánpótlást nevelni.

Természetesen egy ország megítélése, teljesítménye a gazdasági mutatókkal írható le leginkább. A kérdés 1920 után az volt, hogy a korábban kialakított/kialakult struktúrát miképp lesz képes „megreformálni” az ország. A nyersanyagkincsek – szén, vasérc, arany stb. – szinte teljes mértékben elvesztek, ahogy az erdőterületek döntő többsége, a bányák jelentős része, illetve a jelentős gabonatermő területek. A „csonka országban” rendkívül egészségtelen volt az ipari üzemek, feldolgozóüzemek aránya a feldolgozandó nyersanyagokhoz képest. Amíg például a malomipar jelentős része a „maradék-országban” volt, a legjobb gabonatermő területek a határokon kívülre kerültek.

Egyébként az adott korszak egyik legjelentősebb társadalmi-gazdasági kérdése a földkérdés volt. Az ország művelhető és erdő területeinek döntő többsége nagybirtokok formájában viszonylag kevés család tulajdonában volt, míg a mezőgazdaságból élő lakosság – parasztság – leginkább a családok fenntartásához alig elegendő földterülettel rendelkezett. Nem sokat változtatott ezen – bár fontos lépésének számított – a Nagyatádi Szabó István és Bethlen István nevéhez kötődő földreform, amely jelentős tömegeket juttatott saját földhöz, házhelyhez. Ezeknek a birtokoknak – a legtöbb esetben törpebirtoknak nevezték őket – azonban az ország élelmiszerellátásában nem volt igazán komoly szerepük. Az adott családok önfenntartására voltak elegendők.

A Horthy-korszakban – meglátásom szerint – az oktatás és a kultúra mellett az egészségügyben, a társadalombiztosítás területén történtek jelentős előrelépések. Nagy számban épültek kórházak, szanatóriumok. A társadalombiztosítás egyre

nagyobb tömegeket ért el és a családvédelmi mozgalmak, illetve a népegészségügyi kérdések is meghatározóvá váltak.

A két világháború közötti – Horthy-korszaki – Magyarország meglátásom szerint az európai országok sorában jelentős eredményeket ért el. A gyakorlatilag kifosztott, több hónapig idegen megszállás alatt álló országnak sikerült talpra állnia. 1938-ra a legtöbb gazdasági és egyéb mutatót tekintve az európai középmezőnyhöz zárkózott fel. Eredményei jobbakk voltak Románia, Bulgária, Lengyelország, Jugoszlávia, Törökország, Portugália, Spanyolország eredményeinél és nem sokkal maradtak el Ausztria, Csehszlovákia adatai mögött. Ha a felsorolt országokat nézzük, akkor elmondható, hogy közülük több – Románia, Jugoszlávia – jelentős területi gyarapodással jött létre és meghatározó gazdasági potenciált is örökölt az újonnan megszerzett területekkel. Velük szemben Magyarország a „semmitől” kellett, hogy építkezzen.

Amikor egy ország történelmében egy időszakot vizsgálunk, akkor az adott kor lehetőségeit is meg kell vizsgálnunk és összevetni más országok lehetőségeivel. Ha így tekintünk a két világháború közötti időszak Magyarországra, akkor elmondható, hogy nem volt valami előnyös a magyarság számára és nem volt igazán szerencsés az 1918–1920-as indulás. A jelzett indulást nem könnyítette meg a már korábban jelzett „ellenséges” környezet. Ha megnézzük az adott időben tett magyar kísérleteket – együttműködés a szomszédos országokkal –, akkor azt mondhatjuk, hogy szinte teljes a kudarca. Ezt a kezdetet nehezítette meg 1921-ben az uralkodó – IV. Károly magyar király – két visszatérési kísérlete. Ő és szűkebb tanácsadói köre úgy vélte, eljött az ideje annak, hogy visszatérjen a magyar trónra, amelyről az ő értelmezésében nem mondott le 1918 novemberében, csak az uralkodói jogainak gyakorlásától vonult vissza.

Napjainkig vita tárgya, hogy melyik megoldás lett volna a jobb: engedni IV. Károlynak vagy azt tenni, amit az adott időben Horthy Miklós és a magyar politikai elit többsége tett: elutasítani az uralkodót. A kérdést 1921-ben válaszolták meg az akkori döntéshozók: IV. Károly nem térhetett vissza a magyar trónra és emigrációba kellett vonulnia. A győztes nagyhatalmak – de főleg az általuk pártfogolt csehszlovák állam, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – nem kívánt Habsburgot látni a magyar trónon. (Ausztria már korábban nemkívánatos személynek nyilvánította a volt uralkodót.)

Az első visszatérési kísérlet következménye lett a közel 25 éves korszakban több, mint tíz évig miniszterelnökként működő Bethlen István kormányfői kinevezése. Az erdélyi születésű politikus a korszakban már megkerülhetlenné vált. Miniszterelnöksége előtt és azt követően is az államfő bizalmasai közé tartozott és konzervatív-liberális politikusként vallotta, hogy az állam ügyeiben döntést hozókat akkor kell és lehet választani, amikor a választók megfelelően felkészültek. Nevéhez fűződik az 1919-es választójogi rendelet „eltörlése” és egy új megalkotása, amely az 1919-es rendelethez képest jelentős visszalépést jelentett: nyílt szavazás a nem törvényhatósági jogú városokon kívül. Ilyen akkor Európában már alig fordult elő itt-ott.

Bethlen a „külpolitika-csinálást” – ahogy jeleztem – gyakorlatilag magának tartotta fenn. Próbálkozásai a britek és részben a franciák felé nem vezettek eredményre. A „trianoni bilincsből” való kitörés a magyar társadalom szinte minden tagja számára fontos volt. Így a Bethlen által békés úton történő revíziós politika teljes támogatottsággal bírt. A kérdés csak az volt: lesznek-e ennek támogatói a külországokban?

A világháború győzteseinek „nagy vesztese”, Olaszország karolta fel a magyar ügyet. Az 1927-ben megkötött kétoldalú egyezmény a magyar külpolitika első igazán nagy sikere volt, és ha belegondolunk, hogy az 1921-ben megtartott Sopront és környékét Magyarországnak „ítélő” népszavazás is olasz közvetítést követően jött létre, akkor elmondható, hogy bizonyos területeken felismert közös érdek „összehozta” a két országot. Ennek is betudható, hogy a trianoni békeszerződés előírásai szerint 35 ezer főben maximált magyar haderő – 1922. január 4-ig Nemzeti Hadsereg, azt követően magyar királyi Honvédség –, illetve annak vezetése Olaszország felé fordult. A magyar királyi Honvédség így a harmincas évek közepéig-második feléig alapvetően Olaszországból beszerzett fegyverekkel próbálta meg „eltüntetni” a fegyverzeti hiányosságokat, és később Olaszországban képezték ki a magyar királyi Honvéd Légierők repülőgép-vezetőinek egy részét. Nem meglepő tehát, hogy a második világháború kitörésekor, de még 1941–1943-ban is a repülőgépek jelentős része olasz beszerzésből állt hadrendbe.

A magyar királyi Honvédség fejlesztése a Bethlen Istvánt – Károlyi Gyula gróf „közbeiktatását” követően – váltó Gömbös Gyula miniszterelnöksége és egyben honvédelmi minisztersége alatt indult meg. Gömbös – aki volt Bethlennek „szövetségese”, ellenfele is – bizonyos értelemben a bethleni békés revízió megvalósítását igyekezett megvaló-

sítani, jól érzékelve, hogy arra más úton semmiféle remény nem lenne. Természetesen a békés megoldáshoz is szükség lett volna erőre és külső támogatásra. Hogy az általa szorgalmazott magyar–olasz–osztrák együttműködés ebben a kérdésben mennyire lett volna jelentős, nem tudható, mivel az európai politikában jelentős változások álltak be: 1933-ban a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt vezetője, Adolf Hitler alakított kormányt és 1934-ben már a Német Birodalom teljhatalmú urává vált.

Magyarország miniszterelnöke, Gömbös Gyula ezt az országot kereste fel, amely látogatást sokáig csak úgy jellemeztek, hogy az első európai kormányfő a „náciknál”. Gömböst nem ideológiai szimpátia vitte a Német Birodalomba, hanem a világgazdasági válság okozta gondok, amelyek megszüntetésében fontos szerepet szánt volna a magyar–német gazdasági kapcsolatoknak, ismét elérve a német piacokat, amelyek hagyományosan a magyar mezőgazdasági export felvevőpiacai voltak. Gömbös sikerrel járt, és az ő miniszterelnöki működése idején létesült diplomáciai kapcsolat a Szovjetunióval. A korábban már említett és 1924-ben bekövetkezett „Horthy-vétót” 1934-ben el lehetett kerülni. Magyarország partneri viszonyba került a Szovjetunióval. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke és a kommunista mozgalom törvényen kívül helyezése Magyarországon érdemben nem befolyásolta a kapcsolatokat. Ha megnézzük, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy a Horthy-korszak közel 25 esztendeje alatt nem ítétek halálra, illetve szabadságvesztésre annyi kommunistát, mint amennyit a sztálini Szovjetunióban az oda emigrált magyar kommunisták közül kivégeztek, illetve ítétek súlyos szabadságvesztésre. Megfogalmazódhat a kérdés: vajon a két ország közül melyik felelne meg inkább a ma oly divatos „jogállami kritériumoknak”?

Természetesen nem lehet összevetni különböző időszakokat és különböző rendszereket, az „utókor szemüvegén” keresztül vizsgálva azokat, de...

E kapcsán tehető fel az a kérdés is, hogy a Magyar Királyságban a törvényhozói és a végrehajtó hatalom elvált-e egymástól? Működött-e az önálló, független igazságszolgáltatás?

Ha ezekre a kérdésekre keressük a választ, akkor azt kell mondani, hogy igen. Működtek a törvényesen bejegyzett pártok. Kétkamarássá vált az országgyűlés és 1939-re – a korszak utolsó országgyűlési választására – a szavazás titkossága újra általános lett (lásd 1938. évi XIX. tc.).

Ebben az időben Magyarország gazdasági, kulturális téren az európai országok középmezőnyébe tartozott. Ha azt nézzük, hogy honnét indult az ország, akkor ez jelentős fejlődésnek tekinthető. A reménybeli és várt újabb előrelépés és fejlődés azonban más irányt vett. A nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások, az átrendeződő hatalmi viszonyok Magyarország helyzetét is jelentősen befolyásolták. A kérdés az volt, hogy milyen irányt vesz az ország?

1938. szeptember 29-30-a, négy európai nagyhatalom müncheni egyeztetése és döntései meghatározták a további lehetőségeket. Magyarország előtt érdemben megnyílt a békés úton történő revízió lehetősége. Horthy Miklós 1938 augusztusában határozottan utasította vissza a német kérést egy Csehszlovákia ellen indítandó magyar támadással kapcsolatban és a jugoszláviai Bledben ugyanazon időben tartott tárgyalásokon Magyarország számára kimondták a fegyverkezési egyenjogúságot. Ezzel a trianoni békediktátum katonai előírásai – amelyeket az ország az 1920-as évek végétől már csak részben tartott be – süllyesztőbe kerültek.

Ha lehet sikeridőszakról beszélni, akkor a Horthy-korszak esetében az 1938–1941 között időszakot annak tekinthetjük. A revíziós sikerek – amelyek alapvetően német és olasz támogatással születtek meg – nemzetközi jogi értelemben is elfogadottakká váltak. Sem az 1938. november 2-i első bécsi döntést, sem az 1939. március 15–18-i kárpátaljai bevonulást nem követte elutasítás a brit és francia állam részéről. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés is nemzetközi jogi értelemben elfogadottnak volt tekinthető. Igaz, ekkor Franciaország már nem volt érdemi tényező – területének egy része német megszállás alatt, a másik része pedig a németekkel együttműködő „bábállam” volt. A Brit Birodalom magyar–román viszonylatban semleges volt már csak azért is, mert a románok felmondták a két állam között nem sokkal korábban kötött megállapodást.

Magyarország – amely az 1939. szeptember 1-én megkezdődött német–lengyel, illetve szlovák–lengyel, majd rövidesen szovjet–lengyel háború idején semleges maradt – a német–szovjet megállapodást (1939. augusztus 23.) követően rendezte diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval és magyar–román viszonylatban még vele együttműködni is képes lett volna.

Az európai háborúban és a világpolitikában 1941 áprilisa–júniusa hozott igazán nagy változásokat, amelyek Magyarország helyzetét is érdemben változtatták meg.

A Jugoszláv Királyság elleni német támadást követően Magyarország – érvényesítendő revíziós elképzeléseit – a délszláv állam *de jure* és *de facto* felbomlását követően bevonult az ún. Délvidékre, illetve annak egy részére. Ezt megelőzően a Brit Birodalom megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal, majd 1941 novemberében a britek bejelentették, hogy hadban állónak tekintik magukat Magyarországgal.

A jugoszláv válság a magyar belpolitikában is vitákat váltott ki. Lehet-e részt venni egy ország megtámadásában – még ha csak bizonyos feltételek esetén –, amellyel korábban együttműködési és barátsági szerződést kötöttünk vagy a revíziós célkitűzések ezeket felülírják? Az utóbbit pártolók kerültek többségbe és úgy vélték az elcsatolt magyar területek visszaszerzése meghatározó.

1941 májusában sokan úgy vélték, hogy az ország elérte mindazon céljait, amelyek az adott helyzetben elérhetőek voltak és talán egy nyugodtabb időszak következik. Ez azonban téves feltételezés volt. Németország a Szovjetunió elleni támadásra készült, amely támadásba Magyarországra is számított volna, de a tervekben nem számolt vele. A magyar katonai vezetés egy része, élén a Honvéd Vezérkar főnökével Werth Henrik gyalogsági tábornokkal úgy számolt azonban, hogy ha közelinek tűnő német–szovjet háború Magyarország sorsára is meghatározó erővel hathat. Úgy vélték, a háború gyors lefolyású lesz, és német sikert hoz(hat). A németek mellett ott lesznek – a Honvéd Vezérkar főnökének információi szerint – a románok és a szlovákok is és kérdés volt, hogy a gyors győzelem részesei vajon milyen lehetőséget kapnak Adolf Hitlertől a korábbi számukra nehezen feldolgozható magyar revíziós sikerek módosítására. A magyar katonai és politikai vezetést alapvetően nem a kommunistaelenesség, 1919 emléke motiválta ebben a kérdésben, hanem a visszaszerzett területek esetleges elvesztésének a lehetősége. Mindezzel együtt Bárdossy László miniszterelnök-külgyminiszter visszafogottságot kért a katonai vezetőkől és úgy vélte, a politika nem a katonák dolga.

Az államfő Horthy Miklós ekkor még nem foglalt állást a kérdésben. 1941. június 26-án azonban az ő döntése volt a Szovjetunióval szemben a hadiállapot kimondása. Döntése számos kérdést vet fel. Jogában állt-e ilyen döntést hozni, a fennálló jogszabályok alapján tette-e meg ezt? Lett volna-e olyan személy, aki őt ebben megakadályozza?

Ha eltekintünk az utókor „bölcességétől”, akkor azt kell mondani, hogy Horthy Miklós az 1920. évi I. és XVII. törvénycikk alapján hozta meg a döntését, amelyet

a magyar Országgyűlés tudomásul vett. Nem volt hadüzenet, nem kellett ahhoz az Országgyűlés hozzájárulását kikérni, stb. Nem valószínű, hogy Horthyt ebben a kérdésben befolyásolni lehetett volna. Valószínűleg őt is a korábban jelzett román, szlovák „veszély” motiválhatta és nem volt olyan személy a közelében, aki ettől eltéríthette volna. Bárdossy László lehetőségei korlátozottak voltak, míg Bethlen István – akit állítólag Horthy telefonon elért – a távolból nem tudott rá hatni.

A döntést meghozó kormányzó és az azt tudomásul vevő minisztertanácsi ülés résztvevői, illetve az Országgyűlés Képviselőháza és Felsőházának tagjai mindezek ellenére arra törekedtek, hogy Magyarország „limitált erővel” vegyen részt a hadműveletekben. Ez azonban csak részben járt sikerrel. 1942-től kezdődően a magyar királyi Honvédség vezetői a német kéréseket már nem igazán tudták visszautasítani és Magyarország ténylegesen a háború aktív résztvevőjévé vált. Hadban állt a Brit Birodalommal és 1942 tavaszától az Amerikai Egyesült Államokkal is. A döntések természetesen az államfő tudtával, jóváhagyásával történtek és bizonyos esetekben a kezdeményező is ő volt.

Úgy az egész korszak történetének, mind Horthy Miklós személyének az utókor általi megítélésében meghatározó szerepe van az ún. „zsidótörvényeknek”, illetve az ország megszállást követő deportálásoknak. Az előbbieket jogkorlátozó jogszabályok voltak, amelyek az adott időben a lét- és vagyonbiztonságot még nem fenyegették, de az állampolgári egyenlőséget sértették.

A deportálásokat esetében nem szabad megfeledkezni arról, hogy egy szuverenitásában korlátozott országból történtek a „kiszállítások” és magam úgy látom, hogy 1944 áprilisában-júniusában sem a deportáltak, sem a deportálásban közreműködő magyar hatóságok nem tudták, hogy milyen sors vár a koncentrációs táborokba hurcoltakra. Amikor Horthy Miklós értesült a koncentrációs táborokban történő gyilkosságokról, leállította a deportálásokat. Ezt mindenki más indokkal/okkal magyarázza, és nem mindenki tekinti ezt őszinte döntésnek és felveti, hogy miért járult hozzá egyáltalán korábban a deportáláshoz.

Az egész korszaknak a megítélésében ez a meghatározó elem. Ahogy fogalmazni szoktak: a magyar állam nem védte meg állampolgárait egy idegen hatalommal szemben. A kérdés az, hogy meg tudta volna-e védeni? Valószínűleg nem.

Végezetül a vég. A háború 1944 augusztusában elérte az akkori Magyarország határait. Egyértelművé vált, hogy a vereség elkerülhetetlen. Ki kellene válni a háborúból. Erre volt már korábban próbálkozás, ami egy majdani helyzet bekövetkeztekor vált volna valósággá. Az államfő úgy vélte, hogy a háborúból történő kiválás a „nyugat felé” történhetne meg, nem tudta – vagy nem akarta elhinni – hogy Európa és a világ sorsa gyakorlatilag a teheráni konferencián már eldőlt. A későbbi győztesek betartották a megállapodást. Magyarország a szovjet érdekszférába került.

A kiválás lehetősége Horthy számára mindezek ellenére még 1944 szeptemberében is a britek és az amerikaiak felé tűnt reálisnak. Az elképzelése azonban gyakorlatilag lehetetlen volt. A már fentebb jelzetteknek megfelelően a britek és az amerikaiak Moszkvához irányították.

Talán ez volt az utolsó lehetőség, az utolsó szalmaszál. Moszkvában ugyanis megszületett az előzetes megállapodás, amely minden addigi területi „nyereséget” elvetett. A magyar közigazgatás és a katonai erő az 1937. december 31-én fennállott határok közé kellett, hogy visszavonuljon és Magyarország hadat kellett (volna) üzenjen Németországnak.

Egyik pontját sem sikerült betartani a megállapodásnak. Az államfő és szűk környezete által kigondolt kiválás nem járt sikerrel. A totális háborúban csak azokkal a módszerekkel és eszközökkel lehet eredményt elérni, amelyeket a másik fél is alkalmaz.

A háborúból kiválás – vagy ahogy a legtöbbször említik, *kiugrás* – teljes kudarcot vallott. Az okok összetettek, amelyek minden résztvevő felelősségét felvetik. A kérdés csak az, hogy a felelősség azonos-e a bűnösséggel? Meglátásom szerint nem! Minden politikus felelős azért, amit megtett és azért is, amit nem tett meg. A bűnösség kimondása viszont minden esetben a bíróságoké, amelyek a fennállt jogszabályok alapján mondhatják ki azt, hogy...

A Horthy-korszak nem volt bűnös korszak. Annak meghatározó vezetői alapvetően az érvényes jogszabályok alapján jártak el és minden bizonnyal az általuk vezetett ország javát akarták. Az eredmény számos esetben mindezek ellenére mást mutat.

Milyennek vélem/minősítem ezt a korszakot? Egy 19. századi államberendezkedés javított változatának, amely a kor Európája számos országához hasonló módon

működött. Voltak hiányosságai – főleg a választójog tekintetében –, de példamutató törekvései is, főleg az oktatás, a kultúra, az egészségügy, a családpolitika terén. Nem összevethető a politikai rendszer a brit, francia, csehszlovák stb. rendszerekkel, de sem fasisztának, sem nemzetiszocialistának, sem autoriternek nem tekinthető. Mai szóval élve talán a „*korlátozott demokrácia*” lenne a legmegfelelőbb, amely természetesen vitatható és az ellenkezője bizonyítandó.

Történész teadélutánok XXVIII.

2023. február 9.

A tavaszi évad első összejövetelén Szakály Sándort, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főigazgatóját, egyetemi tanárt láttuk vendégül, és az ő *A Horthy-korszakról, ahogy azt 2023-ban látom* című, ugyancsak koherens, minden vonatkozásban jól átgondolt, természetesen élvezhető stílusban megírt esszéje alapján diskuráltunk. Már a címet is elismerés fogadta, hiszen a kutatásnak egyik értelme az állandó munka, amely révén – miért is dolgoznánk különben – mind többet és pontosabban tudunk meg a vizsgált korszakról. Abban is elismerés mutatkozott, hogy a sokszor és széles körökben használt *Horthy-rendszer*-fogalmazással szemben a *Horthy-korszak* a helyes megjelölés. Hiszen kemény harcok után Bethlen István és elvbarátai világlátása szerinti rendszer jött létre, amely a miniszterelnök 1931-ben bekövetkezett bukása után is – messze nem horpadásmentesen, de az ország 1944. március 19-én bekövetkezett megszállásáig – fennmaradt. E megközelítés, s az azonos mérce jegyében esett arról is szó, hogy valójában *Kádár-rendszer* sem létezett. Az ő időszakában egy *szovjet típusú* világban élt az ország.

Kérdések és kétkedő megjegyzések kísérték Szakály Sándor azon markáns megfogalmazását, mely szerint e 20-25 esztendő – természetesen kisebb-nagyobb változtatásokkal, s a legnagyobbat a máig sem teljesen kihevert Trianon okozta – „*gyakorlatilag* folyománya volt az 1867. évi kiegyezést követő magyar államnak”. Hiszen ha folyomány, akkor a törvényességnek is úgy kellett, kellett volna érvényesülnie, és így tovább. Miközben – és ebben a kontextusban az állítás súlya még inkább evidens – a két háború közötti időszak nemzetközi méretekben a szélsőségek kora volt, tehát

bármifajta folyamatosság már önmagában jeles értéket képviselt. A korszakban elért gazdasági, kulturális sikerek – utóbbiba bőven beleértve a sport, a tömegsport terén születetteket is – nyugtázása nem váltott ki vitát, ám, került szóba, az összetevők, vagyis az egyéni, társadalmi hozzájárulás mértéke és értéke bizonyosan árnyalja a képet.

A *hosszú időtartam*, vagyis a korszakokon átívelő gondolkodás alapján a hazai polgárosodás jellemző sajátossága is említettett. (A Martinovics-mozgalom szó szerinti *lefejezésétől* indult a gondolatmenet.) Az, hogy annak hordozói jelentős mértékben bevándorolt idegen etnikumok gyermekei voltak, a kevés idő, a ránk is szakadt világháborúk erősen hátráltatták a szervesülést, s ebből adódóan a demokratikus mentalitás meggyökeresedését. (Ehhez nem elég a törvényességi tekintetben pedáns *választási demokrácia* megléte sem.) Az Erdei Ferenc által először a nevezetes 1943-as szárszói konferencián megfogalmazott *kettős* – valójában *hármas* – *társadalmi szerkezet* pontosságához ugyan sok árnyaló megállapítás illesztendő, ám annak meglétét akár még mai – sokszor áldatlan – közállapotaink is tanúsítják. Hiszen nincs áldás olyan honfitársak közötti küzdelmen, ahol nem nemes ellenfelek, hanem egymás kipusztítására törő ellenségek vívják acsarkodó harcaikat.

Ha nem volt *Horthy-rendszer* – így történt a gondolat továbbsorjáztatása –, akkor az indokolt kérdéseket vet fel a kormányzó személyiségének tényleges nagysága, s a körülötte meghonosodott kultusz milyensége tárgyában. Szakály Sándor ennek kapcsán higgadt körültekintéssel utalt a másutt és később keletkezett kultuszokra. Sapienti sat.

Végül nem kis súlya volt annak a felvetett problémahalmaznak, hogy a születési arisztokráciának az ország irányításából 1918 után bekövetkezett visszaszorulása értelemszerűen a későbbi országkormányzások – rendszereken átívelő – kispolgári jellegét (is) eredményezte. Az pedig nem kevés hibát – hogy ténylegesen bekövetkezett defektokról már szót se ejtsünk – eredményezett. Hiszen a jó kormányzáshoz, annak elengedhetetlen kellékeként a sorsunkat erősen befolyásoló nemzetközi kapcsolatok alapos ismeretéhez általában több generáció tudástára szükséges. Ez akkor is így van, ha közben nem homályosul el előttünk e réteg maga helyén betöltött hasznos szerepe. Gondoljunk akár Németh László tárgyba vágó eszmefuttatása igazságára.

Pritz Pál

Történész teadélutánok XXIX.

2023. március 9.

Úgy adódott, hogy márciusi témánk azonos lett a *Magyar Tudomány* című folyóirat globalizációval foglalkozó számában megjelenő, Bayer József terjedelmi Prokrusz-tész-ágyba szorított írásával¹. Természetesen vendégünk dolgozatát mindnyájan *Hut ab* méltattuk, s örömmel vettük, hogy körünkben a szerző jóval többet árult el személyes véleményéről, mint ami dolgozatából kiderült. Hiszen abban vendégünk a vonatkozó szakirodalom kurrens megállapításainak felvonultatását tartotta elsőrendűnek.

Igen örvendetesnek tartottuk a *világrendszer* és a *világrend* fogalmának következetes szétválasztását. Annál is inkább, mert – mint a szerző fejtegette – a szakirodalomban sokszor összevissza használják e merőben más tartalmakat. A több történetiség követelménye jegyében a Teán arról is szó esett, hogy máig releváns értéke van az 1954-ben meghirdetett panca sílának (öt elvnek), s a nyomában 1955-ben Bandungban megrendezett értekezletnek. Hiszen az ott tanácskozók mintegy a Washington és Moszkva regulálta korabeli bipoláris világrenden kívülről jelezték, hogy ők is léteznek, s azt is, hogy a világkonfliktusok megoldásánál a békés rendezés elvéből nem szabad engedni. Ennek a kívülállóságnak azért is nagy a jelentősége, mert a Szovjetunió szétesésével kizárólag a tőkés rendé a hatalom és a felelősség, hogy mi is lesz az emberiség jövője.

1 Bayer József: A világrend változása és a globalizáció. *Magyar Tudomány* 2023/10. sz. 1235–1244.

Márpedig megalapozott vélemény szerint a kapitalizmusnak – *sui generis* – szüksége van külső területre. Mára ellenben az Amerikai Egyesült Államok a veszteseket is a világrendjébe integrálta. Másként szólva nem maradt külső terület. Természetesen nagy kérdés, hogy akkor az elmélet szempontjából hogyan kezeljük azt a tényt, hogy a globális Észak által nyomorgazdaságként vagy szemétlerakóként hasznosított harmadik világ és komprádor elitekkel (illetve politikai gengszterizmussal) igazgatott vagy bukott államok rablókörzetei már régen nem amerikai hegemoniát mutatnak. És hol az igazi helye Kínának?

Az Amerikai Egyesült Államok ereje nélkül féltő, hogy a világ káoszba hullana, természetének ellenben – ebben is egyetértettünk – nem tett jót a bipoláris világrend szétesése. Egyszerűen antropológiai lehetetlenség, hogy a dolgok így maradjanak. E magas szempontnál alább szállva sem kétséges, hogy – egyáltalán nem a ködös jövőben, hiszen a klímaváltozás is mind zajosabban dörömböl, aztán (hogy ismét magasra pillantsunk) a történelem etikai síkjának sem maradhatnak el sokáig már a következményei – irgalmatlanul nagy változás formálódik. Hiszen ha sajátos módon is, de bizonyos értelemben már most is világháborúban vagyunk. A zsinórt a hanyatló Oroszország gyújtotta meg. Tettének okai hosszan magyarázhatók, mégis fegyverhez kultúrember nem nyúl. E fordulattal természetesen nem lúgozzuk ki az ismert tényeket, amikor „kultúremberek” 1945 után bizony számos ízben áthágták e szabályt. Ám e disznóságokkal nem vitték oda a dolgokat, ahol most vagyunk.

Szóval Moszkva magának, népének is bizonyosan ártott. Bár hosszan lehet sorolni hanyatlásának jeleit, közben kontinentális nagyságú területén nem csupán mérhetetlen nyersanyagkincseket, hanem hatalmas atomarzenált is birtokol. Az atomtudósok által 1946-ban felállított óra szerint 90 másodperc választja el az emberiséget a világkatasztrófától. Minden súlyos érvre rendre még súlyosabb érvek felelnek. Nagyon sokáig Amerika volt minden vágyak netovábbja. E vonzerejét mára – a pop- és tömegkultúrában megmaradt hatalma mellett is – hatalmas tömegek és erős hatalmi tényezők szemében elvesztette.

A történelme során több oldalról vérig sértett Kína a maga cammogó lépteivel mozgásba kezdett. Miközben fillérékért önti piacra a gagyi cikkeket, a kapitalista innováció utolérhetetlen bajnoka. Bayer professzor plasztikusan fejtegette, hogy nem

a fejlesztőállomások nyugati módszereivel újítanak, hanem a gyártási folyamat során spontán leleményességgel. Afrikában s az USA orra előtti Kubában is stratégiai beruházásokat birtokolnak, ám az individuális értékeket olyan nagyra tartó euroatlanti térség lakói – a legtapintatosabban szólva – sem szeretnék jövőjüket a kínai kollektívizmus normái szerint berendezni.

Egek ura, hová tart az Emberiség?

Pritz Pál

Történész teadélutánok XXX.

2023. április 13.

Ez alkalommal Gellért Ádám, a Clio Intézet társügyvezetője volt a vendégünk, s az ő részünkre írt esszéje alapján és abból kiindulva a hazai Holokauszt-kutatások helyzetéről, annak a nemzetközi kutatásokkal való egybevetéséről diskuráltunk. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a dolgozat jól tükrözi a hazai kutatásokat, kutatásszervezési alakzatokat, azok erényeit és hibáit, bár akadt bíráló észrevétel a Sorsok Háza históriájának a beállítása kapcsán.

Nyomatékkal esett szó arról, hogy szét kell választani az intézményi és a társadalmi recepciót. Való igaz, hogy a hazai kutatások terén késleltettség mutatkozott, ám az külföldön is megfigyelhető volt. Fordulópontot hozott a Jeruzsálemben 1961-ben lezajlott Eichmann-per; természetesen szóba került Hanna Arendtnek a gonosz banalitásáról szóló nevezetes munkája. A Német Szövetségi Köztársaságban a hatvanas években lefolytatott perek említésén túl arról is hallhattunk, hogy a *Historikerstreit* társadalmi kisugárzása messze nem volt olyan mélyen ható, mint ahogy azt a hasonló magyar vita elmaradását bírálóan felvetők elbeszélése nyomán gondolni szokásos. A hazai recepció több a történeti kutatások ilyen-olyan befogadottságánál, hiszen fontos társtudományi, főleg szociológiai és társadalomlélektani stúdiumok születtek, valamint hiba lenne a szépirodalom és a filmművészet tárgyba vágó alkotásai felett elsiklani.

Tárgyaltuk a Páva utcai volt zsinagógában elhelyezett HDKE tevékenységét, s az alapító okiratában rögzített összehangoló szerepe gyenge eredményessége okán

hangsúlyoztatott: a történészszakma is társadalmi képződmény, vagyis plasztikusan leképezi azokat a társadalmi anomáliákat, amelyek ugyancsak akadályozzák, hogy valóban emelkedő nemzet legyünk.

Elhangzott sarkos vélemény szerint tárgyalt esszénk inkább csak megnyitotta előttünk a témát. A kutatások Csáky szalmáját idézik, több alkalommal módszertani viták helyett inkább csak „mószeroslást” láthatunk. A helyzetet nem javítja, hogy a kormányzó elit megmarad a gesztuspolitikánál. Miközben ugyancsak súlyos gondok mutatkoznak a társadalom holokauszttudatának fenntartásában. Az önostorozást elkerülendő több hozzászóló e gondokat messze nem hazai, hanem térségi problémaként rögzítette. Természetesen az már hazai sajátosság, hogy a szintén számos alkalommal sürgetően emlegetett tisztességes *Vergangenheitsbewältigung*, vagyis a múlt legyőzése azért nem megy, mert míg a társadalom egyik része mindent 1944 poklából magyaráz, addig a másik része számára a Trianon-szindróma az egytényezős múltmagyarázat. Mikrotörténeti nézőpontból úgy is fogalmazhatunk, hogy a süketek párbeszéde elsődlegesen az Auschwitz és a Gulag – hazai síkon Recsk, Hortobágy stb. – által családilag érintettek között dúl. A „párbeszéd” azért meddő, mert az alapézés szerint a saját szenvedés minden, a másiké semmi. Legjobb esetben is alig valami. Ám tudni illik, hogy sem az egyik, sem a másik oldalon nem szenvedtek annyian, mint amennyiről az egyik, vagy a másik alapállás szerint ma – az „igazak” kicsiny tábora csüggedt hallgatásától, jó esetben halk szavú beszédétől övezve – harsognak, jó esetben kulturáltan vélekednek.

Összegzően: leginkább ezért nem megy a múlt hiteles befogadása. Ezzel együtt sem mennénk túl messzire a meakulpázással, inkább azt kell látnunk, hogy manapság is a hajdani elitek hibái ütnek itt vissza. Mindebből következőleg számos ízben nem *historikus*, hanem inkább *hisztérikus* a társadalom reagálása.

Mindezen társadalmi problémák azonban – és ez volt a végszó – nem takarhatják el előttünk azt a tényt, hogy az adófizetők pénzéből (ha messze nem is arányosan) nem kevés jut a szakmának, s azzal bizony jobban kellene sáfárkodnia.

Pritz Pál

Ujváry Gábor:

Hóman Bálint és a Horthy-korszak (kultúr)politikája

A két világháború között Magyarországon uralkodó politikai irányzatnak – amelyet általában a pontosan nem definiált „keresztény-nemzeti” jelzőkkel illettek – az 1922-től mindvégig hatalmon lévő kormánypárton belül is számos irányzata volt. A Bethlen-féle konzervativizmus jelentősen különbözött Gömbös Gyula radikális jobboldaliságától vagy éppen Imrédy Béla autoriter törekvéseitől (utóbbi le is vonta politikai pálfordulásának következményeit és 1940-ben szélsőjobboldali ellenzéki pártot hozott létre). Ennek ellenére is megállapítható, hogy a különböző elnevezésű kormánypártok olyan konzervatív irányzatot képviseltek, amely zárt volt a bal-, részben viszont nyitott a jobboldali radikalizmus felé.

Ezt a fajta konzervativizmust jó ideig csak megbélyegző jelzők kíséretében illett emlegetni. E tekintetben az utóbbi 30 esztendő sem hozott különösebb változást, bár az utóbbi évtizedben mind gyakrabban találkozunk a médiában, a tankönyvekben, a szakirodalomban olyan állásponttal, amely már nem ezt sulykolja – igaz, olykor ellenkező előjelű túlzásokba esik. Ám a „politikai korrektség” nehezen körvonalazható – és alkalmazói által tetszés szerint minden, nekik nem tetsző dolog elítélésére kiterjeszthető – fogalmát a múltba visszavetítve sokan még ma is kizárólag negatív, valami ellen irányuló ideológiának állítják be a Horthy-korszak konzervativizmusát, amelyet antiliberalisnak, antidemokratikusnak, antikommunistának, antiszemitának tüntetnek föl. Jobb esetben – retrográd vonásait kellően hangsúlyozva, és némi gúnyos mellékízzel – „keresztény-nemzeti” kurzust emlegetnek, a Horthy-rendszer önmeghatározását kifordítva.

Mindebben persze sok igazság van. Nem céлом a szerecsenmosdatás: az 1919–1944 közötti Magyarországról részben találó ez a jellemzés. (S azok, akik bármi-féle nosztalgiából ezt tagadják, bizonyosan nem a konzervativizmusnak tesznek szolgálatot.) Emellett azonban számos olyan vonása is volt ennek a korszaknak, amely igenis vállalható és követhető. A korszerűtlen, sokak által már akkoriban is jogosan bírált társadalmi berendezkedés – amely azonban korántsem volt példa nélküli a korabeli Európában – pedig nem azt jelentette, hogy egyes területeken ne

valósulhattak volna meg komoly, a kormányzat által is támogatott modernizálási törekvések és reformok.

Olyan politikusok, mint a konzervatív politikát a gyakorlatban is sikeresen megújító, a sokak által életképtelennek vélt Magyarországot konszolidáló Bethlen István miniszterelnök vagy a Tisza István szellemi örökségét tudatosan vállaló, a magyar kulturális politikát sikeresen újjáépítő Klebelsberg Kuno kultuszminiszter igyekeztek ezeket – több-kevesebb eredménnyel – végrehajtani. Olyan, mára szinte elfeledett szellemi nagyságokkal a háttérben, mint – ha csak a bölcsészettudományt emeljük ki – a kiváló nyelvész, Gombocz Zoltán; a jeles kultúrfilozófus, Kornis Gyula; a rendkívüli hatású irodalomtörténész, Horváth János; az igen színvonalas, a pécsi *Minerva* folyóiratot és annak kiskönyvtárát alapító irodalomtudós, Thienemann Tivadar; a magyar kulturális diplomáciát megalapozó Gragger Róbert; a magyar művészettörténetet megújító, a római magyar iskolát létrehozó Gerevich Tibor; a talán legnagyobb magyar jogtörténész, Eckhart Ferenc és testvéröccse (a családnevét másképpen író) Eckhardt Sándor, a francia–magyar kapcsolatok legendás kutatója. Vagy – a történészek közül – a „nagy öregek”: Károlyi Árpád és Angyal Dávid, a középnemzedékből Domanovszky Sándor, az 1910-es évek közepén befutókból pedig a konzervativizmust újragondoló és -értelmező Szekfű Gyula, minden idők egyik (ha nem „a”) legnagyobb magyar történetírója, a korszak szellemi arculatának meghatározó személyisége. Aki egy másik kiváló historikussal, Hóman Bálinttal együtt a (részbeni meghaladottságával együtt is) mindmáig legjobb és leginkább egységes történeti összefoglalónak, a *Magyar történet*nek a szerzője.

Impozáns névsor, amelyet tovább bővíthetnénk. Annak bizonyosságául, hogy az idejétmúlt társadalomszerkezet és a *korlátozott demokráciaként* leírható politikai rendszer nem akadályozta a kultúra és a tudomány konzervatív alapokon nyugvó megújítását. A két világháború között a konzervatív reform szellemében fölépített magyar kultúrpolitika eredményei lenyűgözőek: ez az időszak a magyar művészeti és tudományos élet egyik aranykora volt. (Még akkor is, ha számos, többnyire a Tanácsköztársaság alatti szerepvállalása miatt kompromittálódott tudós külföldön – általában sokkal jobb körülmények között, mint hazai társaik –, emigrációban kényszerült folytatni a pályáját, sokan pedig – az 1920-as *numerus clausus*-törvény következményeként – szintén külföldön kényszerültek továbbtanulni.)

Ennek a kultúrpolitikának két meghatározó személyisége volt: Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint. A negyedszázadon át tartó korszakban több, mint kilenc-kilenc, összesen majdnem 19 esztendőn keresztül ültek a bársonyszékben. Közülük a kalandosabb pályát Hóman futotta be. Míg Klebelsberg mindvégig hű maradt az 1900-as évek elejére megszilárdult konzervatív-liberális elképzeléseihez, addig a nála tíz évvel fiatalabb, liberális indíttatású Hóman – sok kortársához hasonlóan, jórészt a Tanácsköztársaság alatti tapasztalatai nyomán – a konzervatív-liberális értékek hívévé vált, majd a harmincas évek közepétől-végétől egyre inkább jobbra tolódott. Sőt, a jobboldali radikális és a fajvédő eszmék is megérintették, bár igazán nem került azok hatása alá.

Nem csak emiatt tartom őt a korszak egyik legérdekesebb és legszínesebb egyéniségének, de azért is, mert komoly kulturális szakigazgatási tapasztalatai és hosszú politikai pályája ellenére sohasem vált igazán érett (párt)politikussá. Szakminiszterként – Klebelsberghez hasonlóan – maradandót alkotott és többnyire jó döntéseket hozott. Az állampolgári jogegyenlőséget súlyosan sértő zsidótörvények megszavazásáig a nemes értelemben vett magyar konzervatív hagyomány értelmében és annak örököseként. Amikor viszont a „nagypolitikában” exponálta magát – mint a zsidótörvények esetében és többször ezután is –, többnyire szerencsétlenül, rosszul határozta meg a cselekvési irányt. Történészként azonban mindvégig félre tudta tenni politikai meggyőződését – amire a historikusok közül kevesen voltak képesek és kevesen képesek napjainkban is.

Világosan elkülönítette egymástól a szakmát és a politikát. Pályája kezdetétől – néhány népszerűsítő cikke és előadása, valamint a nem a nyilvánosságnak szánt, miniszterként írott feljegyzései kivételével – következetesen érvényesítette ezt a ma is tiszteletre méltó felfogást. Sokkal inkább, mint például a *történetpolitikai tanulmányok* – már elnevezésében is árulkodó – műfaját megalapító Szekfű Gyula (akit jómagam ennek ellenére is a legkiválóbb magyar történésznek tartok), nem is beszélve a marxista kategóriákkal érvelő baloldali vagy a fasiszta, illetve nemzetiszocialista eszméket követő szélsőjobboldali történészekről. Hóman még a negyvenes évek elején is – amikor pedig politikusként valóban a jobboldal jobbszélén (de mégsem a radikális vagy szélsőjobboldalon) játszott szerepet – világosan el tudta egymástól választani történeti és politikai nézőpontját.

A magyar konzervativizmus lehetséges irányai és fejlődése szempontjából is igen érdekes és tanulságos tehát ez a nagyszerű eredményeket felmutató, ám számos hibát, sőt – sokszor menthetőnek tűnő, de mégiscsak – bűnt is elkövető, különös életút. Az 1885-ben, tehetős, középosztálybeli családba, nyugodt körülmények közé született, komoly karriert befutott Hóman 1951-ben, életfogytiglani fegyházra ítéltén hunyt el a váci börtönben. Még halálában is megalázták: akárcsak a későbbi mártír-miniszterelnök Nagy Imrét, őt is jeltelen sírba temették. A váci rabtemető „kegyeleti régészeti” feltárását végül 2000-ben végezték el, ekkor azonosították Hóman földi maradványait. Tassi újratemetésére 2001. október 13-án került sor, az egykori barát, Thienemann Tivadar 1983-as jóslatát beváltva, miszerint: „Tudom és hiszem, hogy lesz majd valaki, majd ha kétezer x-t írnak dátumnak, aki exhumálni fogja Hóman Bálint hamvait és méltó síremléket állít annak, aki Szekfűvel együtt minden időkre tudatossá tette a nemzet történeti önismeretét.”

Hóman életének hat és fél évtizede a magyar történelem egyik legmozgalmasabb időszakára esett, és ennek alakításában 1918-tól, különösen pedig 1932-től 1945-ig ő is komoly szerepet játszott. Több, mindent megváltoztató és felforgató rendszerváltást élt át, amelyek – mint historikust és a politika iránt erősen érdeklődő, később abban aktívan részt vevő embert – másoknál is érzékenyebben érintették. 1918-ban és 1919-ben három alkalommal, majd 1944-ben és 1945-ben, végül – immár börtönben, politikai jogaitól megfosztva – 1947/48-ban, összesen tehát hatszor.

Hivatali és történetírói pályája szempontjából a legfontosabb mérföldköveket a következő esztendőék és események jelentették. 1903: amikor elsőéves egyetemistaként – mint maga vallotta be később, édesapja, Hóman Ottó, a kiváló klasszika-filológus, illetve vezető kultuszminisztériumi tisztviselő érdemeire való tekintettel – az ország akkor legjelentősebb bibliotékájába, a budapesti Egyetemi Könyvtárba került, fizetés nélküli segédtsízként. 1922-ig dolgozott itt; a tízes évek közepétől könyvtárórként már a levéltárat és a kéziratárat vezette, és gyakorlatilag – kortársainak emlékezései szerint – ő irányította az intézményt. 1908-ban avatták doktorrá. 1916-ban jelent meg első nagy munkája, a *Magyar pénztörténet 1000–1325*, amelyet mindmáig a magyar gazdaságtörténeti és numizmatikai irodalom egyik gyöngyszemeként tartanak számon, adatainak és számításainak döntő többségét pedig még mindig elfogadják és

használják. Egy esztendővel később magántanári képesítést – s ezzel oktatási lehetőséget, sőt kötelezettséget – szerzett a budapesti tudományegyetemen.

1920-ban *A magyar tudományosság jövője* címmel olyan programadó tanulmányt tett közzé, amely Klebelsberg, majd saját tudománypolitikáját is meghatározta a későbbiekben. 1921-ben adták ki *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában* című monográfiáját, amelyben átértékelte, egyben napjainkig tartó érvénnyel jelölte ki Károly Róbert helyét és szerepét, a magyar gazdaságpolitika 14. század eleji megújítójaként mutatva be az uralkodót. 1922-ben nevezték ki az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójává, 1923-ban pedig az akkor még ezt az intézményt – és sok más, ma már önálló országos hatáskörű gyűjteményt is – magában foglaló Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává (1932-ig töltötte be e tiszteket). Emellett 1925-től 1929-ig nyilvános rendes egyetemi tanárként a középkori magyar történelmi tanszék vezetője volt a budapesti tudományegyetemen. Közben 1925–1926-ban az Országos Magyar Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnökeként tevékenykedett (1932-től 1945-ig pedig ugyanennek – az 1934-ben Magyar Nemzeti Múzeummá átkeresztelt – közgyűjteményi csúcsintézménynek az elnöke is volt).

E pozíciók birtokában a magyar könyvtárak, múzeumok és levéltárak fejlesztésének és tudományos életének egyik irányítója lett. Talán éppen emiatt állt olyan közel gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszterhez, aki több alkalommal is kijelentette, hogy a nála tíz évvel fiatalabb Hómant látná szívesen utódjaként. Hóman ugyan nem közvetlenül a Bethlen-kormány és benne Klebelsberg lemondása után ült a bársonyszékbe – 1931 augusztusa és 1932 októbere között rövid ideig Ernst Sándor, illetve Karafiáth Jenő volt a kultuszminiszter –, mégis mindenki, sok történész is azt gondolja, egymást követték tárcavezetőként. Némi joggal, hiszen, a kölcsönös bizalom, a korábbi közös munkálkodás következtében Hóman kezdetben – módosításokkal ugyan, de – Klebelsberg szellemében irányította a magyar kultúrpolitikát.

1932-től 1938-ig, majd 1939-től 1942-ig töltötte be a miniszteri posztot. Szintén 1932-től, egészen az 1944–1945-ös csonka parlamentig Székesfehérvár országgyűlési képviselője volt. Közben 1928–1933 között jelent meg talán legnagyobb hatású munkája, a *Magyar történet*, amelynek középkori, Mátyás uralkodásának kezdetéig (1458-ig) tartó fejezeteit ő, az ezt követőket pedig barátja, a harmincas évek végén tőle – elsősorban politikai okokból – elhidegülő Szekfű Gyula írta.

A világháború végén a Bad Aussee-ig menekült Hómant Salzburgba internálta az amerikai katonai rendészet, amely 1945 novemberében szolgáltatta őt ki a magyar hatóságoknak. Hazaszállítása után azonnal őrizetbe vették, majd hamarosan letartóztatták. Perének tárgyalására 1946 márciusában került sor. A Népbíróságok Országos Tanácsa, ez év augusztusában, másodfokon – némileg módosítva az elsőfokú ítéletet – háborús bűntett elkövetésében marasztalta el. Főbüntetésül életfogytiglani fegyházbüntetésre, mellékbüntetésként pedig vagyonefelkobzásra és állásvesztésre ítélte. 1949-ig a pesti gyűjtőfogházban, ezután a váci fegyintézetben tartották fogva. Itt hunyt el 1951. június 2-án. Hosszú ideig halálának időpontját is eltitkolták. Az 1989 előtti *Magyar Életrajzi Lexikon* különböző kiadásaiban – és ennek nyomán a róla szóló írásokban – 1953-at jelölték meg annak dátumaként.

E rövid életrajzi vázlat csak a száraz tényeket közli. Nem derül ki belőle – pedig sokkal fontosabb ennél –, hogy milyen szellemi hatások érték Hómant, illetve milyen hatást gyakorolt saját korára. Mennyiben volt részese a konzervatív hagyománynak, és mennyiben lett annak az elárulója.

Hóman mindkét ágon második generációs értelmiségi, illetve nemesi, elmagyarosodott sváb és magyar, polgári családba született, anyai ágon az igen befolyásos Darányiak rokonaként. (Darányi Ignác, a magyar mezőgazdaságot átalakító és megújító földművelésügyi miniszter, szinte édesfiának tekintette unokaöccsét, Bálintot.) „Keresztény, nemzeti”, felső középosztálybeli társaihoz hasonlóan szinte idilli, némileg persze zárt világban gyermekeskedett. Környezete a „boldog békeidők” töretlen fejlődésben való hitét és optimizmusát sugározta, amint azt az első emlékeiről írott későbbi beszámolójában maga is felidézte.

A VII. kerületi Barcsay utcai állami főgimnáziumban aztán kicsit más légkörben tanult, azonban ebbe is kiválóan beilleszkedett. Itt ugyanis abszolút többségben voltak az izraelita diákok (1900-ban 62,9 %), ennek megfelelően Hóman osztálytársainak a többsége is a zsidó (kis)polgári rétegekből – kereskedő, tisztviselő, értelmiségi – verbuválódott. Olyanokkal koptatta együtt a padot, mint akkori legjobb barátja, Benedek Marcell író, irodalomtörténész, akivel – később eltérő politikai nézeteik ellenére – sohasem tagadták meg egymást. Vagy Galamb Sándor, a század első felének színházi szaktekintélye, Jaschik Álmos, a neves grafikus, díszlettervező, Bacher-Bod-

rogh Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület későbbi ügyvezető elnöke, Auer Pál, ügyvéd, politikus, a második világháború utáni koalíciós években Magyarország párizsi követe.

Tanára volt – nem csak itt, de az egyetemen is – Angyal Dávid, aki liberális-konzervatív történészként és katolizált zsidóként a két világháború között a '67-es nézetek, Deák Ferenc és Tisza István politikájának egyik legkövetkezetesebb, talán utolsó hiteles hirdetője volt. Hóman már gimnazistaként is tisztelte őt, később pedig barátokká váltak. Viszonyuk csak a harmincas évek végén, Hómannak a zsidótörvények alakításában és megszavazásában játszott szerepe miatt romlott meg.

Hóman a gimnáziumban és az egyetemen is minden irányban nyitott személyiség volt: otthonosan mozgott saját családi közege középosztálybéli, dzsentrí értelmiségi társaságában, amelynek vidám összejövetelei igencsak kedvére voltak, ugyanakkor a pesti zsidó intellektuelek között is megtalálta a helyét. Többször megfordult Lukács Györgyék lakásán, sőt tagja volt – akárcsak Balázs Béla és Kodály Zoltán – az európai „szabad színházak” mintájára alakult, a modern művészeti mozgalmakhoz kötődő Thália Társaságnak is. Kezdetben az „öszirózsás forradalmat” is üdvözölte. Valószínűleg ő volt a szerzője annak az 1918 végén megjelent *Néhány nap a magyar történelemből* című brosúrának, amely egyértelműen pozitívan értékelte az 1918 október végi, november eleji változásokat.

Bizalmiként részt vett a kezdeményezésére alapított Tudományos Intézeti Alkalmazottak Szövetsége és a Bölcsészeti Magántanárok Országos Szövetsége vezetésében. Hasonló gondolkodású kortársaival együtt ő is 1919 elején ábrándult ki az új rendszerből, és a Tanácsköztársaságnak már engesztelhetetlen ellensége lett. Nem pusztán a marxizmussal került szembe. Irritálta őt a Tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomórészt zsidó származása, érzéketlenségük a Hóman számára szent „magyar nemzeti ügyek” és a magyar múlt iránt, egyházellenességük, mindent felforgatni akarásuk. Mint oly sokan mások, Hóman is ekkor szakított korábbi liberális gondolkodásával. „Barátaim – zsidó-szabaddkőműves hatás alatt – balra fordultak – emlékezett valamikor a harmincas években. – Az újat keresték, lenézték – mert irigyelték – a »zsentrít«.” Ez a visszatekintés persze nyilván nem tükrözi pontosan Hóman 1919-es álláspontját.

Ugyanakkor az 1919 elejétől mindinkább balra sodródó Károlyi-rezsim, majd különösen a Tanácsköztársaság valóban választóvonalat jelentett, nemcsak az ő életében, de talán a magyar eszmetörténetben is. Bár szemérmesen hallgattunk róla, kétségtelen, hogy a „vörös uralomra” adott – nyilvánvalóan nagyon is túlzó – 1919 őszi válaszok reakciók voltak. Véleményem szerint a két világháború közötti antiszemitizmus, a máig tartó szellemi megosztottság gyökerei is nagyrészt 1919 eseményeiben keresendők. Mindezzel nem a korabeli és a mai antiszemitákat, különösen nem a szélsőjobboldali álmódókat kívánom védeni, az ő eszmevilágukat ugyanis védhetetlennek és vállalhatatlannak gondolom. De tény, hogy az általuk képviselt áramlatok 1919 tavasza előtt nem voltak komolyabb hatással a magyar társadalomra, 1919 őszétől viszont annál inkább.

Hóman 1919 után – Bethlenhez vagy Klebelsberghez hasonlóan – a fehérterrort elvetette, a konszolidáció híve volt; leginkább *konzervatív-liberálisként* vagy *reform-konzervatívként* jellemezhetnénk. Ekkor már befolyásos bölcészértelmiségiként pedig sokat tett annak érdekében, hogy a történettudomány a korszak tudományos életének egyik kulcságzatává váljon a húszas években. (Persze ebben a Trianonhoz vezető út keresésének igénye, valamint Klebelsberg – és általában a társadalom – erős történelmi érdeklődése is komoly szerepet játszott.)

Gömbös Gyulával – feleségeik révén – a húszas évek második felében kerültek baráti kapcsolatba. Olyannyira, hogy Gömbös történeti, társadalomtudományi képzettségének hiányait a Hóman által adott „továbbképzéseken” igyekezett pótolni. Hómanra ekkor hatottak először a fajvédő eszmék, amelyeket azonban sohasem tett teljesen magáévá. Bár a Gömbös-kormány *Nemzeti munkaterve* kulturális politikai pontjainak kidolgozásában aktívan részt vett, sokáig még minisztersége alatt is távol tudott maradni a politikától, és szinte kizárólag saját tárcájának szakpolitikai ügyeivel foglalkozott. Változtatásokkal ugyan, de – a gazdasági világválságból adódó kényszerűségekhez is alkalmazkodva – követte Klebelsberg kultúrpolitikai elképzeléseit. Megőrizte, sőt még kissé fel is tudta emelni tárcája állami költségvetésből való részesedésének arányát. A harmincas évek közepétől folytatta a népiskola-építési programot, 1940-ben törvényerőre emelte a már Klebelsberg alatt felmerült tervet a nyolc osztályos általános iskoláról (ezt Magyarország világháborúba sodródása miatt csak részben tudta végrehajtani).

Sokak kívánságát teljesítve átalakította, egységesítette a középiskolákat, amelyek tantervében a „nemzetnevelésre”, a nemzeti tárgyak – történelem, földrajz, irodalom, néprajz – oktatására helyezte a legnagyobb súlyt. Itt és a felsőoktatásban – különösen a harmincas évek végétől, részben a zsidótörvények „eredményeként” – a középosztály korábbi, klebelsbergi támogatásával szemben mind inkább a Magyarország társadalmának döntő többségét kitevő parasztság tehetséges gyermekeinek továbbtanulását szorgalmazta: ezáltal a középosztály erősítését és „vérfrissítését” kívánta elérni. Programja kifuttatására ugyan már nem maradt idő (ennek hatása inkább csak 1945 után érződött), ám számos intézkedése – ösztöndíjak, az első népi (Bolyai-, majd Györffy-) kollégium alapítása, stb. – bizonyítja szándéka őszinteségét. Bármennyire is furcsa: számos olyan elképzelése volt, amelyet 1945 után valósítottak meg – miközben ő a börtönben ült.

Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak terén Hóman a már Klebelsberg idején érvényesülő osztrák, német és olasz orientációt követte, ám emellett Nagy-Britanniával, Franciaországgal és az Egyesült Államokkal is kereste az összeköttetést – ezek nem az ő hibájából nem jöttek létre. Elődjénél erőteljesebben támogatta a külföldi egyetemeken létrehozott magyar tanszékek és lektorátusok, kevésbé a Collegium Hungaricumok munkáját. Kultuszminiszteri tevékenységének mérlegét mindenképpen pozitívnak értékelem, abban leginkább (1938-ig mindenképpen) reformkonzervatív irányultságot vélek felfedezni.

Hóman politikai jobbratulódása a Gömbös-barátsággal kezdődött, az első zsidótörvény létrejöttében való közreműködésével és a további zsidótörvények támogatásával folytatódott. A radikális vagy a szélsőjobboldalt viszont sohasem tartotta szalonképessnek. Külpolitikai tekintetben a feltétlen németbarátság – a „német–magyar sorsközösség” – lelkes hirdetője volt, mivel úgy vélte, belpolitikánkat csak ezáltal alakíthatjuk önállóan, és csak így kerülhetjük el a megszállást. Álláspontja szerint – amely Imrédy Bélához és Bárdossy Lászlóhoz hasonlított – Magyarország geopolitikai helyzete miatt két rossz, a szovjet vagy a német befolyás között választhat; harmadik út nem létezik. Úgy vélte, ez esetben a kisebb rosszat még mindig a németek jelentik.

Végzetes tévedését csak 1944-ben látta be, amikor a szabadlábban maradt magyar politikusok közül egyedül ő mert tiltakozni – igen kemény hangú levélben – a Német

Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjánál és követénél, Edmund Veesenmayernél a megszállás durvasága, számos magyar politikus – köztük több parlamenti képviselő – letartóztatása miatt. 1944 nyarán pedig székesfehérvári képviselőként elérte, hogy a Sztójay-kormány által kinevezett, szélsőjobboldali Toldy Árpád fehérvári és Fejér megyei főispánt elmozdítsák hivatalából. Számos zsidó tudós, művész és író mentesítését kezdeményezte, többnyire sikerrel. (1946-os népbíróági perében a mellette tanúskodók többsége zsidó származású volt – kevés ilyen példát ismerünk abból az időből.)

Mindennek ellenére – még ha ez az ő őrizetbevételét is jelenthette volna, illetve a Toldy-eset kivételével – nyilvánosan nem ellenezte a megszállás utáni politikai elitváltást. A legjelentősebb közgyűjtemények életet irányító Magyar Nemzeti Múzeum elnöke maradt, sőt, 1944 júniusában a „gazdasági és szellemi foglalkozási ágak körében önálló pálya alapítására törekvő, és támogatásra utalt érdemes és alkalmas egyének pályakezdésének előmozdítására” 1937-ben létrehozott Nemzeti Önállósítási Alap elnöke lett (1938–1939-et követően immár másodszor). Képviselőségét megtartotta, sőt, még a csonkaparlament munkájában is szerepet vállalt. Igaz, itteni – pontosabban: az 1944. október 9-én létrehozott Törvényhozók Nemzeti Szövetségebeli – felszólalásai jórészt a nyilas túlkapások ellen hangoztak el, ami persze nem kisebbíti a felelősségét.

Hóman „szelektív antiszemita” volt. Semmiképpen sem a német birodalmi faji törvények szellemében, oly módon, hogy sohasem gondolt a „zsidókérdés” erőszakos megoldására. A legalább részben asszimilált zsidókat a magyar állam hű és hasznos polgárainak, a szerinte nem asszimilálható, „rossz” zsidókat viszont a magyarság engesztelhetetlen ellenségeinek tartotta. 1944 nyarán a deportáltak sorsáról szóló híreket nem hitte el, teljesen irracionálisnak vélte azokat, és komolyan kételkedett az auschwitzi jegyzőkönyvek valóságában. Amikor Bacher-Bodrogh Páltól megkapta azokat, borítékjára ráírta: „Nyilván a háború utáni németellenes propaganda számára készült.”

Az ellene folytatott népbíróági eljáráson sokan tanúskodtak mellette – köztük, mint már írtam, több zsidó is. Részben ennek „köszönhette” az akkoriban csak „fasiszta kultúrhóhérnak” nevezett, szellemi színvonalában messze a vádlói fölött álló Hóman, hogy a halálbüntetés helyett életfogytiglani börtönnel sújtották. Politikailag a har-

mincas évek végétől kétségkívül sokat vétkezett, a zsidótörvények megszavazásával, a német megszállás utáni parlamentben való részvételével bűnös intézkedésekhez adta a nevét. Kultuszminiszterként viszont igen sokat tett azért, hogy a két világháború közötti Magyarországon komoly művészeti és tudományos eredmények születhettek. Történészként pedig még inkább nagyra értékelhetjük tevékenységét. Erről nincs is különösebb vita, hiszen szinte mindenki a legnagyobb magyar középkorászok között tartja őt számon.

Hóman tehát részese, egyben elárulója is lett a magyar konzervatív hagyománynak. Pozitív szerepét számos negatívum árnyékolja be. A politikus Hóman Bálint rehabilitációját ezért kérdésesnek, tudóskénti rehabilitációját ellenben annál indokoltabbnak tartom. Szégyen, hogy – politikai érvek hatására – a Magyar Tudományos Akadémia máig nem állította vissza 1945-ben megfosztott tagságát, miközben Hóman a tudományt mindig élesen és elvszerűen elválasztotta a politikától. Eközben a politikai rehabilitációja részben megtörtént, hiszen 2015-ben felmentették az 1946-os népbírói ítélet, a háborús bűntett (egyébként már akkor is sántító) vádja alól.

Talán eljön majd az az idő, amikor indulatoktól mentesen, árnyaltan tudjuk megítélni életútját és a két világháború közötti időszak magyar kulturális és politikai életében játszott szerepét.

Történész teadélutánok XXXI.

2023. május 11.

Májusi vendégünk Ujváry Gábor volt, akinek Hóman Bálintról szóló tömör, alaposan kiérlelt írása szerteágazó vitát generált. A többség egyetértett abban, hogy a szöveg akkor értelmezhető, ha ismerjük azokat a párhuzamosan futó és időnként érintkező politikai és szakmai vitákat, amelyekhez a szerző hol direkt, hol indirekt formában szólt hozzá. A politikai jellegű vita ma is a fekete–fehér gondolkodásmódot követi, ez pedig nehezen összebékíthető a történészszakmai szempontokkal.

Megosztotta a résztvevőket annak helyessége, illetve helytelensége, hogy Hóman Bálint lényegében egyetlenként máig nem kapta vissza MTA-tagságát. Egyetértés uralkodott abban, hogy a tagság körüli vitában Hóman történészi és politikusi tevékenysége leggyakrabban egyszerre kerül mérlegre. Ez akár helyes, akár nem, éppen a sokszoros vitahelyzet miatt szükséges bizonyos fogalmak meghatározása. Például tisztázandó: mi is a konzervativizmus ismérve? Annál is inkább, hiszen itt eltérés van olyan szerzők között, mint Ormos Mária, Romsics Ignác vagy Gyurgyák János. Vajon tekinthető-e Hóman Bálint a magyar konzervativizmus szimbolikus alakjának? Lehet-e, szabad-e személyét összekapcsolni ezzel a konzervativizmussal és ennek a megítélésével?

A politikus, a pártpolitikus és a szakpolitikus definíciója és e szerepek „szétválaszthatósága” körül is folyt eszmecsere. Vajon Hóman Bálint 1938-ig szakpolitikusként tartható-e? Valóban „vízválasztó” volt-e az, hogy ekkor a kormánypártban vezető tisztséget kapott? Felmerült a dilemma: lehetséges-e, hogy valaki szétválasztotta saját történészi és politikusi énjét – és ha így ábrázolta magát, akkor milyen mértékben

köteles ezt a kései történész akár szempontként is elfogadni? Vagy: számít-e a „főhős” kortársainak leírása, jelen esetben például Szekfű Gyuláé, aki Hóman Bálintot az 1930-as évektől pártpolitikusként tekintette, de tisztelte benne a történészt (és utóbbit várta el Hómantól is a maga számára)?

Általánosabb probléma, hogy a két világháború között a „konzervatív reform szellemében” fölépített magyar kultúrpolitika valóban „aranykort” hozott-e a magyarországi művészeti és tudományos életben? Vagy helyesebb úgy leírni a helyzetet: egyik „oldalon” vannak a legkülönfélébb okok miatt emigrálni kényszerültek, a másikon a rendszerhűségük miatt is jutalmazott személyek, s e kettő között egyrészt azok (akár konzervatív tudósok is), akik mimikrire kényszerültek érvényesülésük érdekében, másrészt azok a tehetségek, akiket akadályozott a rendszer?

Ismételten diszkusszió tárgya volt a társadalmi és a politikai rendszer leírása. Markáns vélemény szerint míg a társadalomszerkezet valóban tekinthető „idejétműltnak”, a politikai rendszer valamiféle „korlátozott demokráciaként” való meghatározása prezentizmus, e kettő egyidejű használata pedig koherenciazavart eredményez.

Az 1919 előtti és utáni antiszemitizmusok témájában súlyal esett szó Hóman Bálint személyiségének összetettségéről. Ennek jegyében említették valamikori liberalizmusát és későbbi antiszemitizmusát, továbbá (a történészi és politikusi szerepek szétválasztásának kérdésére is visszautalva) azt: külpolitikai és történészi rövidlátás volt figyelmen kívül hagyni Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok világpolitikai és világgazdasági szerepét, a háborús realitásokat, és történészi érvekkel is alátámasztani próbálni a magyar–német szövetséget.

Sipos Balázs Áron

Történész Teadélutánok XXXII.

2023. június 8.

Ritoók Emma visszaemlékezéseinek megjelentetése¹ körünknek is alkalmat szolgáltatott a tetemes szövegtömeggel való ismerkedésre. Az első világháborútól a harmincas évek első harmadáig rögzített egyidejű feljegyzéseit idővel évrendes tagolású memoárrá író szerző kortapasztalatát több metszetben igyekeztünk megragadni. Mint magán- és köztörténeti események és látásmódok krónikása és mint a modern nőként létezés önreflexív megörökítője egyaránt boncasztalra került.

A kerekasztal meghívását elfogadó Lamm Vanda professzor biztos érzékkel exponálta a társadalomtörténetileg ismerős és tipikus vonásokat Ritoók Emmában, a századközepi háború előtti idők illusztris női szereplőjében. Legnagyobb tárgyalási csomópontunkat éppen *az életvezetésében a tudatos (ön)képzés és saját lábbon állás egyik korai precedensét megvalósító nő* kérdése jelentette. Míg korábban Ritoók a feminista mozgalmi kereteken kívülmaradó női szabadságküzdelmek egyik irodalmi arcaként volt említhető, 1918 (pláne 1919) nagy törése után a világot politikusabban és beállítottabban szemlélte. A megváltozó helyzetekkel lépést tartó ellenállás, valamint a felfordult világ új állapotához idomulás képességeként került elő a *reziliencia* újabb fogalma és alkalmazási kísérlete.

Ritoók Emmának a politikai közösségszervező óhajai és elismerés iránti ambíciói ugyanis 1920 után egyszerre értek révbe és feneklettek meg élethosszig. A konzoli-

1 Ld. mint korábban: Ritoók 2022 – *a szerk.*

dációs kormányzatok jobboldali bírálójaként és az irodalmi-kulturális étellel kritikus magánkezdeményezések szervezőjeként tette le a névjegyt, ám némiképp kakukktojás is maradt a kurzus disztíngvált úrinői között. Pedig két rivális középosztály egymás mellett élésének szilárd meggyőződésével tekintett a társadalomra. Antiszemita élű nagyfokú idegenségérzetét nagyobbára magánérintkezésekben árulta csak el, ahogy „*a mi magyarjainkban*” való mélységes csalódásait sem igen verte nagydobra. A közéleti beérkezés terén vetélytársakként láthatott nő-kortársait kevésbé szívelte – részint alkati, részint fogadtatási differenciáik okán.

Külön szemügyre vettük az 1929-től kezdődő évek memoárfejezeteit. Az emlékezeti lenyomatok itt sem rendeződtek egyetlen összefüggő történetbe, hanem megmaradtak a Ritoóknak fontos életterületek fejleményeinek párhuzamos mozaikjaiban. Ezen idők Magyarországon a válság előérzetének és az átmenetiség-élmény elhatalmasodásának jegyében telnek, a krízis egyre több dimenziójának azonosításával a közvitatkozásokban. A memoáriró szellemi-politikai pozíciója ekkori értesülései és megfigyelései alapján áttételesen, de jól felismerhető. Környezete által is visszaigazoltan rendszerváltságra és új koreszmék felemelkedésére kellett rádöbbenjen. Erkölcsi és szociális keserősége ugyanakkor társadalmi szelektivitással mutatkozott meg.

Egészében véve, míg egyfelől nem szűnt meg hangosan gondolkodni annak a tételnek a súlyos társadalmi konzekvenciáiról, miszerint „*a gazdasági függetlenség erősíti a nő függetlenségi vágyát minden tekintetben*”, a művelődés terén *a modernség és magyarság egyesítése* maradt szemléletformálói missziója. Ez utóbbival azonban beleszorult büszkeségébe és balítéleteibe, osztályöntudatának és romantikus történelemszemléletének csapdáiba. Mindazonáltal a – többek között – korabeli hallomásokban, a nagy és kisebb személyiségek portréiban, valamint mentalitástörténetünk bőséges adalékaiban dúskáló memoárkötet még várja a további recepcióját az érzékeny olvasók részéről, például a Magyar Elektronikus Könyvtár már közel 3000-nyi rápillantást regisztráló „példányával”.

Eöry Áron

Történész teadélutánok XXXIII.

2023. november 9.

A súlyos személyi okokból késve indult őszi programunk témája – a szerző jelenlétében – Kövér György rendes tagi székfoglalója volt. Az MTA nagyszerű honlapján elérhető előadás¹ természetesen számos elismerést kapott, a teázók leginkább kérdéseiket tették fel, amelyek tartalmas diskurzust eredményeztek. Az előadó utalt arra, hogy míg a levelező tagi székfoglalója a jeles előd, Domanovszky Sándor életművét járta körül, a mostani szabad előadás a honi társadalomtörténet historiográfiájának nagy kérdéseit tárgyaló 12 ívnyi szövegre támaszkodik, míg az annak velejét nyújtó szabad előadás azt 12 diába sűrítette. A „kamikáze vállalkozás” – ahogy az előadó fogalmazott – meg se kísérelte megválaszolni azt a kérdést, hogy felfogása szerint mi is a *társadalomtörténet*; ehelyett a székfoglaló feladatát abban látta, hogy a hazai társadalomtörténet jeleseinek definícióját, munkásságuk lényeges összefüggéseit hozza életközelsébe.

Kövér György a marxista társadalomtörténet korlátairól szólva úgy fogalmazott, hogy az 1940-es és 1980-as évek közti magyar történetírást az osztályszemlélet akadályozta abban, hogy az 19–20. századi társadalmi átalakulásoknak finom és árnyalt értelmezését adja.

1 Útkereső klasszikusok a magyar társadalomtörténet-írásban – Kövér György rendes tag székfoglaló előadása. 2023. április 20. https://mta.hu/akademiai_szekfoglalok/utkereso-klasszikusok-a-magyar-tarsadalomtortenet-irasban-kover-gyorgy-rendes-tag-szekfoglalo-eloadasa-112841 (Utolsó elérés: 2024. 10. 07.)

Erdei Ferenc Szárszón 1943-ban elmondott nevezetes előadását *politikai társadalomtörténet*nek mondta, amint Mályusz Elemér merőben más szellemiségű vonatkozó munkássága szintén politikai társadalomtörténet. A ma is erős viták tüzeiben létező kettős, pontosabban hármas társadalomelméletről sokat diskuráltunk²; Hanák Péter vonatkozó munkássága – az előadó szerint – belső ellentmondástól terhes, hiszen a jeles historikus nem tudta megválaszolni ezen elmélet és a polgárosodás feloldhatatlan ellentétét.

A beszélgetésben természetesen sok szempontból került szóba, miként is nézett ki a hazai marxizmus gyakorlata. Vendégünk nem fogadta el azt a nézetet, hogy az MTA Történettudományi Intézete arcukat erőteljesen befolyásoló Ránki György, Hanák Péter és Lackó Miklós a hetvenes évektől nemes versenyben voltak azt illetően, hogy addigi világnézetét melyiküknek sikerül jobban és gyorsabban maga mögött tudni. Szerinte annyiban mindig marxisták maradtak, hogy nem tudtak szabadulni az osztályszemlélettől.

Kövér György meggyőzően fejtegette, hogy jóllehet bevett gyakorlat gazdaság- és társadalomtörténetről beszélni, valójában két önálló diszciplínáról van szó. Ez az egyetemisták hozzáállásában is tükröződik: míg a társadalomtörténetet szívesen hallgatják, annak kérdéseit jól értik, a gazdaságtörténetet ellenben sokszor kimondottan utálják.

Nyitva maradt az a nagy kérdés, vajon a mai világban, amely olyannyira szereti a hagyományos diszciplináris kereteket áthágni, s a hibrid megoldásokat sztárolja, milyen esélye van a társadalomtörténetnek arra, hogy valóban ki tudjon lépni a művelődés-, illetve a politikátörténet árnyékából. Abban mindenesetre helyzeti előnye van „gyámjaihoz” képest, hogy a gyakorlatban étvágysabb és szemléletileg nyitottabb más tudománysszakok integrálására.

Arra a kérdésre, hogy miként látja az elmúlt három évtized tudománytörténetének alakulását, vendégünk arról beszélt: készülõ könyvét a kilencvenes évek megírásával teszi teljessé, de a kétezres évek induló évtizedeinek bemutatására nem vállalkozik – nem akarja összekeverni a historiográfiát az autobiográfiával.

Világos beszéd.

Pritz Pál

2 Ehhez jelentõs legújabb forrásközlés vendégünkõt: Kövér György: Egy elveszettnek hitt könyv nyomában. Erdei Ferenc: A magyar társadalom története a két világháború között. *Aetas* 2023/2. sz. 149–161.

Fiziker Róbert:

K. und K., vagyis Kádár és Kreisky

A magyar–osztrák viszony a két politikai vezető hivatali idejében

„A Habsburgok alatt, amíg hozzánk tartoztak, addig ment jól a soruk ezeknek a magyaroknak. [...] A legszebbek a káundkás idők voltak, tehát a császár alatt, na meg Kreisky és Kádár alatt is” – idézi fel Gerhard Baumgartner, magyar származású osztrák történész a magyar történelemről folytatott osztrák (laikus és szakmai) diskurzus főbb elemeit. Meglátása szerint a két nép közös történelme, illetve az osztrák múltba illeszkedő magyar história az oka annak, hogy a 20. században Ausztriában egyetlen kötet sem íródott Magyarország történetéről. Persze ebben a tekintetben itthon sem sokkal jobb a helyzet. Ha a fentiekhez hasonló osztrákságképet akarunk kreálni, akkor az a történelmi sérelmek szimbólumaként Julius von Haynau táborszer-nagy kései utódaiként, némi malíciával másodrendű németekként, de összességében mégis a nyugati életforma vágyott és utolérni kívánt hazájaként mutatná be az egykori „életképtelen államból” a „boldogok szigetét” építő sógorokat.

Az ugyancsak magyar szülők gyermekeként Bécsben született történész, Béla Rásky szerint Ausztriában a kétoldalú kapcsolatokat „általában a mítoszok és klisék [...] szintjén szokták rendezni. Ennek bevált és szinte klasszikus márkajele a »k. u. k.«”, ami egyaránt utalhat az 1867. évi kiegyezés révén létrejött „kaiserlich és königlich” (császári és királyi) közös intézményekre, illetve a magyarság polgárosodását, páratlan gazdasági fejlődését és stabilitását eredményező „boldog békeidőkre”, de egyúttal a múlt

század hetvenes éveinek Bruno Kreisky és Kádár János által fémjelzett enyhülési és jószomszédsági politikájára, valamint a nyolcvanas évek határmenti „kereskedelmi és konzummámorára” is.

Rásky úgy véli, Erzsébet királyné (Sisi) és az új K. u. K. – utóbbi immár a két történelmi személyiség nevének nagy kezdőbetűjével – sokkal inkább meghatározza a magyarokról kialakult képet, mint az 1848–1849-es szabadságharc, a Burgenland születését kísérő és valójában soha nyugvópontra nem jutó határvíta, a németajkúak 1945 utáni kitelepítése Magyarországról, vagy akár az 1956-os menekültek ausztriai befogadása (bár sokan idehaza erre, a magyarok folyamatos szabadságvágyára és az osztrákok baráti segítségnyújtására vezetik vissza a kapcsolatokban beállt fordulatot). Ehhez annyit érdemes hozzátenni, hogy a közhelyek puffogatása és a mítoszgyártás terén egyáltalán nem határfolyó a Lajta. Egyébiránt pedig a tanulmányt nyitó idézet arra is rámutat, hogy a két *k* közötti *u*-hangot a rövidített forma ellenére helyesen teljes alakban, tehát *und* formában használjuk.

A keresztapa

Hosszas kutakodással lehet kideríteni, hol és mikor hangzott el első alkalommal a két vezető kapcsolatára a K. u. K. – Frank Tibor szerint „*félig tréfásan, félig komolyan*” használt – új kifejezése. Az egyik forrás tudni véli, hogy Kádár János 1976. decemberi bécsi látogatása, a másik azt állítja, Bruno Kreisky 1981. novemberi budapesti vizitje után terjedt el az osztrák, illetve nyugati sajtóban a szófordulat. Kreisky memoárjában – év nélkül – felidézi, hogy Kádár megemlítette neki: „*Magyarországon ismét K. u. K.-ról beszélnek*”. Erre ő válaszul a külön országban és eltérő társadalmi rendszerben élő két nép évtizedes jó kapcsolatait méltatta. Mindenesetre az *Esti Hírlap* 1981. június 22-én számolt be a Bécs–Budapest közös zenés tévéműsorról, amelyben Erwin Fischer osztrák moderátor a következő kijelentéssel lepte meg a magyar műsorvezetőt, Gyulai Istvánt: „*Egy újfajta K. und K. van érvényben ma nálunk*”. Majd némi kivárás után hozzátette: „*Kádár und Kreisky*”. Kocsis Tamás, az MTI egykori kelet-berlini tudósítója 1978 márciusában kérdezte az NDK fővárosában tárgyaló osztrák kancellárt a semleges Ausztria és a kelet-európai szocialista országok kapcsolatairól, aki a visszaemlékezés szerint így válaszolt: „*Örömmre néha úgy érzem, hogy a szomszédos Magyarországgal*

egy újfajta K. u. K. együttműködés van kibontakozóban. S ebben a mostani új K. u. K.-ban Kádár az egyik és én vagyok a másik K.”

A Közép-Európa sorsát 1918-ig meghatározó államjogi keret, a Monarchia természetesen már a korábbi tárgyalások során is szóba került. Kádár János 1964 októberében egy anekdotát idézett fel Kreisky külügyminiszter előtt. Eszerint egy elhunyt a Paradicsom kapujánál így felelt az állampolgárságát firtató kérdésre: az Osztrák-Magyar Monarchiában született, iskoláit Magyarországon látogatta, Csehszlovákiában dolgozott és a Szovjetunióban halt meg – miközben egész életében ki sem mozdult Munkácsról. Ugyancsak Kádár 1965 januárjában Bruno Pittermann osztrák alkancellárnak a személyes kapcsolatok fontosságát és – a lengyel és jugoszláv párt- és állami vezetőkre utalva – a „rég nemzedék” szerepét húzta alá: „*Mi mindannyian Ferenc József alatt születünk. [...] Nekünk együtt kell léteznünk itt, ahol élünk*”. Pittermann ezzel összhangban kijelentette: „*A mi generációnk feladata, hogy az időszakosan megszakadt kapcsolatokat ismét felvegyük*”. Néhány nappal korábban Péter János külügyminiszter Párizsban a Monarchia egykori utódállamainak szövetségi rendszereken átnyúló, minél szorosabb együttműködését nevezte meg a magyar külpolitika egyik fő céljaként. Ez a felszínes és részben eltérő előjelű Monarchia-nosztalgia folyamatosan szerepet játszott a kétoldalú kapcsolatokban.

Mindezek alapján az feltételezhető, hogy a *bonmot*-k nagymestereként ismert Kreisky használhatta először, akár a kétoldalú megbeszéléseken – bár ennek nincs nyoma a külügyminisztériumi feljegyzésekben –, akár egy sajtótájékoztató keretében a kifejezést, de ahhoz, hogy ez szélvészgyorsasággal elterjedjen a nemzetközi sajtóban, kellett még valaki: Carl Gustaf Ströhm, a *Die Welt* újságírója, aki a lapjának küldött 1981. november 24-i, *Die neue k. und k. Ära: Kádár und Kreisky* című beszámolójában használta elsőként a fordulatot. A balti német és orosz szülők gyermekeként az észt fővárosban született, Tübingenben történelmi és szlavisztikai tanulmányokat folytató Ströhmnek, a kelet-közép-európai szocialista országok kiváló ismerőjének és a „vasfüggönyön” túli viszonyok kritikus elemzőjének – aki nem a helyi hatalmasokkal folytatott beszélgetéseknek, hanem német, orosz és észt nyelvtudásának, illetve empátiájának köszönhetően kiépített emberi-szakmai kapcsolataiból nyerte az információit – 1956 és a pesti utcákon szerzett riporter tapasztalat volt az alapélménye.

Kreisky und Kádár

A huszadik századi osztrák–magyar kétoldalú kapcsolatokat értékelő írások két tényező fontosságát emelik ki. Egyrészt azt, hogy a szocialista rendszer idején lezajlott normalizálódás után igazi változást a magyarországi rendszerváltozás hozott: „*ekkortól már ideológiai természetű ellentétek sem zavarhatják és zavarhatnák Bécs és Budapest kapcsolatait*” – írja Ujváry Gábor. Tatár Imre külpolitikai újságíró pedig a két ország közötti „*belső összetartozás-érzetet*” „*a magyar romantika és az osztrák tárgyyszerűség*” házasságaként jellemezte.

Ha a múlt század hatvanas éveinek közepén kezdődő negyedszázad folyamatait górcső alá vesszük, egyik fenti állítás sem állja meg a helyét, illetve némi árnyalásra szorul. A két ország és a két politikus Helsinki szellemét megelőzve alakított ki az ideológiai nézetkülönbségeket és a külpolitikai adottságokat tudomásul vevő, pragmatikus szomszédsági politikát. Tatár Imre 2018-ban visszatekintve találóan fogalmazta meg ennek a lényegét: „*A társadalmi fejlődés távlatait eldönti a történelem, de a kereskedők és a turisták már ma útnak indulnak*”. A két politikai sakknagymester (Kádár valóban szerepelt ilyen pózban a *Time* magazin 1986. augusztus 11-i címlapján), *Der Alte* és az *Öreg* partnerek és ellenfelek voltak, akik olyan kérdésekkel foglalkoztak, ahol megvolt a közös szándék az együttműködésre, és ezért lemondtak azoknak a problémáknak a kezeléséről, ahol a konszenzushoz szükséges feltételek megváltoztatása nem állt hatalmukban. Eközben gyakran – bécsi értékelés szerint is – a magyar álláspont józanabbnak és realistábbnak tűnt, mint az osztrák.

Kreisky már külügyminiszterként (1959–1966), a nyugatnémet szociáldemokraták *Wandel durch Annäherung*-politikájának előhírnökeként óvatos kapcsolatépítésbe kezdett a kádári Magyarországgal. 1959 októberében még csak egy kávéra ugrott be a Bankgasséra, hogy 1964 októberében már arról panaszkodjon: Budapesten miniszterek mellett csak pincérekkel találkozott. Kancellárként (1970–1983) 1973 tavaszán, 1976 szeptemberében, 1978 szeptemberében (utóbbi két alkalommal nem hivatalos látogatáson), majd 1981 novemberében járt Magyarországon. A két nép karakterének, kultúrájának és építészetének hasonlóságait említve a restaurátor aprólékos munkájához hasonlította a közeledési folyamatot, amelynek az a célja, hogy eközben meg

ne sérüljön, és „*ismét teljes szépségében*” ragyoghasson a mű. A kölcsönös előnyöket ígérő gazdasági és kulturális együttműködést nézete szerint annak figyelembevételével kell fejleszteni, hogy a két országban eltérőek a politikai rendszerek, és a kelet-európai szovjet típusú berendezkedés megváltoztatására az adott helyzetben nem látott lehetőséget. A meggyőződéses antikommunista Kreisky azt is hozzátette, hogy a jószomszédi viszony kialakítása sem az ideológiai fenntartások háttérbe szorítását, sem a „*reakciós, konzervatív*” Duna-völgyi misszió újjáélesztését nem jelenti, hanem „*egyfajta korlátozott megértés szellemének a felülkerekedéseként*” értelmezhető. A külügyi feljegyzések szerint utoljára 1985 júniusában, egy nukleáris témákkal foglalkozó konferencián, majd 1986 decemberében, egy Kádárral folytatott eszmecsere erejéig járt Budapesten az osztrák szociáldemokrata politikus, akinek külügyminiszteri és kancellári ténykedése alatt mintegy félszáz megállapodást és szerződést írtak alá a két ország képviselői.

Kádár János már a Politikai Bizottság 1962. február 20-i ülésén nyilvánvalóvá tette, hogy nem „*kertek alatti szeretkezésekre*” akarják rávenni az osztrák felet, hanem – tette hozzá öt évvel később – egy olyan érdekházasságra, „*amelyre a felek józan megfontolásokkal lépnek, összeszoknak, s később esetleg összelegelednek*”. A magyar kommunista pártvezető (aki ekkor semmilyen állami vagy kormányzati pozíciót nem töltött be) 1976 decemberében, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záróokmányának aláírása után egy évvel, első nyugati útján Bécsbe látogatott, ahol a jó légkörről azzal is gondoskodott, hogy nem a megszokott „*betonszöveget hajtogatta*”, és hangsúlyozta, hogy „*nem filozófiát cserélni*” jött Bécsbe, hanem „*államérdekeket szolgálni*”. Korábbi kétoldalú találkozókön is amellett érvelt, hogy „*vizsgáljuk meg, mit érdemes csinálni, oldjuk meg a ma megoldhatókat, a többiek pedig halasszuk későbbre*”. 1964-ben pedig – Magyarország politikai és katonai elkötelezettségének hangsúlyozása mellett – reményét fejezte ki, hogy „*az adott időszaknak megfelelő*” szövetségi rendszerek egy napon szükségtelenné válhatnak. A valóság ezzel szemben az volt, hogy Magyarország – Kreisky találó meglátásával – „*a szovjet külpolitika kanárimadara volt, amely ugyan csiripel, de mégiscsak kalitkában üldögél*”, és Moszkva fülének kellemes dallamokat lehetett csak trillázni, ugyanakkor a szovjetek részéről egy ideig támogatott enyhülési folyamat által biztosított bizonyos fokú önálló mozgástérrel a kádári Magyarország sikeresen tudott élni.

Az új K. u. K. rövidítés sokféleképpen feloldható, hiszen egy konzervatív, katolikus, kapitalista, koegzisztenciára nyitott ország, illetve egy, a keleti, kommunista blokkhoz tartozó, olykor onnan kikacsintgató állam kapcsolatáról volt szó, mégis legjobban a két államférfi, Kreisky és Kádár nevével jellemezhető a magyar és az osztrák külpolitika ezen vonulata, melynek sikerességéhez a két vezető között kialakult szimpátia is hozzájárult. Kreisky úgy vélekedett, hogy Kádár számára 1956-ban a polgári Magyarország visszaállítása és a kommunista Magyarország iránti hűség közötti választás nem volt kérdéses, „*mentette, amit menteni lehetett*” és miután „*a magyar néplélek ismerőjeként*” egy bizonyos nemzeti autonómia, illetve különút benyomását keltő mozgási szabadságot vívott ki az országának, „*Magyarország sokat köszönhet*” neki. Sőt, Moldova György – a forrás megjelölése nélkül – azt is tudni véli, hogy Kreisky egyszer meg is jegyezte Kádárnak: „*Milyen kár, hogy maga kommunista*”. Ezzel szemben Esterházy Péter szerint Európa „*mókás kedvében volt*”, amikor a K. u. K. visszatéréséről cikkezett, azzal együtt, hogy a szabadság helyett kis szabadságokat nyújtó rendszer előnyeit – „*vigyorogva és összeszorított fogakkal*” ugyan, de – elfogadta az ország. Oliver Rathkolb osztrák történész pedig úgy látja, hogy a két politikus közötti kapcsolat sohasem vált baráttá, Kreisky a magyarok közül leginkább a gazdasági kérdésekért felelős Marjai József miniszterelnök-helyetessel értette meg magát.

Mindenesetre ahhoz, hogy ilyen rövid idő alatt ilyen látványos javulást lehessen elérni a szomszédos országok kapcsolatában, az kellett, hogy „*mindkét fél kezét nyújtson a másiknak*”. Erre – legalábbis fizikai értelemben – egyetlenegyszer nem került sor, amikor 1973-ban Kreisky korábban példátlan méretű és összetételű delegációval érkezett Budapestre, de Kádárral nem találkozott, mert a magyar pártvezető csak a Központi Bizottság székházában fogadta volna a kancellárt, aki ezt elutasította. Kreisky ugyanakkor első külföldiként útlevél nélkül hagyhatta el az országot, miután diplomata útiokmányai valahol elkeveredtek.

A szívélyes, közvetlen viszonyt egy 2015-ben napvilágot látott, az MSZMP KB Külügyi Osztályán született feljegyzés is igazolja. Eszerint Kreisky 1986. december 17-én a teljes osztrák és nagypolitikai elitet „kiosztotta” egy Kádárral négyszemközt folytatott beszélgetés keretében, majd megjegyezte, hogy az Ausztria renoméjának nagy károkat okozó Waldheim-botrány csak azért történhetett meg, mert ő nem

szállt ringbe a köztársasági elnöki pozícióért. Mindezek után nem meglepő, hogy az 1981. novemberi tárgyalások beharangozójaként a *Magyar Filmhíradó* már-már népmesei hangulatú összefoglalót sugárzott Kreiskyról és a kétoldalú viszonyról, amely többek között a nemzetközi szervezetekben és tanácskozásokon közösen benyújtott javaslatokban is testet öltött. Az első titkár és a kancellár megbeszéléséről született kormánytolmácsi feljegyzést olvasva pedig legkevésbé az új K. u. K. kapcsán gyakran emlegetett ironia, sokkal inkább a bécsi követjelentésekből a budapesti központ által gyakran hiányolt operatív-kezdeményező, illetve tervező-elemző politikai cselekvések megfelelő aránya és két, a másik fél sikerében is érdekelt, egymást nagyra becsülő partner jut a történész eszébe.

Frikciómentes(?) fraternizálás

Bár a közös történelmet másként látták, valójában a földrajzi közelségben és az azonos nagyságrendben együttműködési lehetőséget látó mindkét ország a Monarchia diplomáciai boszorkánykonyhájában évszázadok alatt kifőzött kaunitzi receptet – a *lehetséges* művészetét – gyakorolta, amelyet még Gratz Gusztáv mint bécsi követ, 1921 elején rövid ideig külügyminiszter hagyott örökül. Az egykori legitimista külügyminiszter szerint a politika nem mindig kínál „*teljesen megfelelő anyagot*”, de abból „*a legjobbat kell kovácsolni, ami abból kovácsolható*”. Ez azért is örvendetes, mert a politika ebben az esetben megelőzte a történettudományt, ugyanis Gratz német nyelvű emlékiratait már 1970-ben megvételre javasolta Kerekes Lajos történész, a Collegium Hungaricum igazgatója, az állambiztonság bécsi munkatársa, de a teljes kézirat kiadására csak három évtizeddel később került sor.

Péter János bécsi látogatásán Josef Klaus szövetségi kancellár köszöntőjében Ausztriát és Magyarországot „*ugyanazon család gyermekeiként*” jellemezte, akik évtizedek múltán egymásra találtak, ha korábban külön utakon jártak is. Bár az utódállamok közös történeti tradícióira építő közép-európai külpolitikát elsősorban a néppárti stratégiák képviselték, az irodalomból vett példákkal Kreisky is arról beszélt 1964 őszén Budapesten, hogy a Monarchia a „*zsarnoki kilengések*” dacára nem volt a népek börtöne és érdemes – különösen gazdasági szempontból – a más formában történő megújításra. A református püspökből lett magyar külügyminiszter óvott a túlzott

várákosoktól, a problémákkal teli közös múltat és a Monarchia csődjét felemlegetve, ugyanazon költőktől vett idézetekkel. De azt is hozzátette, hogy „nem lehet kárhozatni mindent, ami Bécsből jött”, és értékelni kell a haladó mozzanatokot is.

Amikor 1967 májusában, a kiegyezés centenáriuma Klaus Budapestre utazott, a Rákóczi-induló dallamaival fogadták, az osztrák külügyi iratok ugyan beszámoltak a vélt vagy valós történelmi sérelmek miatti szolid fricskáról, de a kétoldalú viszony alakulását ez – a Klaus–Kreisky-korszak alapvető külpolitikai kontinuitása miatt – természetesen nem befolyásolta. Ugyanis a felek képesek voltak túllépni a sérelmeken és ezáltal „a múlt emlékeit a kapcsolatépítés pozitív elemévé tenni” – ahogyan Rudolf Kirchschräger osztrák szövetségi elnök 1985 decemberében rámutatott, kiemelve, hogy a csehekkel ugyanez azért nem sikerült, mert ők „a kapcsolatok áttekintését mindig a fehérhegyi csatánál kezdik el és attól az időtől kezdve” sorolják az elszenvedett méltánytalanságokat. Velük ellentétben Bécs és Budapest késznek mutatkozott arra, hogy „optimálisan hasznosítsa” azt az „erőpotenciált”, amely a két nép „szomszédságában és közös történelmi, kulturális, valamint emberi vonásaiban rejtőzik”.

Ebben a műltfeldolgozásban kiemelt szerepet játszottak a magyar történészek. Nem csupán arról van szó, hogy Péter János 1965. április 9-én, a bécsi Pálffy-palotában tartott előadásának szövegéhez Hanák Péter, Pamlényi Ervin és Pach Zsigmond Pál nyújtotta a szellemi muníciót. A beszéd eredeti, kézzel írott verziójában még a „Monarchia fénykorában” kitétel is szerepelt – szorgos kezek ki is húzták onnan. 1967 októberében Grazban, illetve 1968 májusában Pécsen – a Wiener Institut für Österreichkunde és az MTA Történettudományi Intézete szervezésében – közös történelmi szimpózium lebonyolítására került sor a kiegyezés századik évfordulója alkalmából. 1973-tól jelent meg magyar történészek bevonásával a *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* című sorozat. 1977 decemberében létrejött az osztrák–magyar történész vegyesbizottság, ahol „igazi tudományos igényességgel és tárgyilagossággal” kerültek terítékre „az ún. kényes kérdések” is, és eredményesen folyt a történelemtan-könyvek egyeztetése, megindult a szakmai párbeszéd, illetve a közös minisztertanács jegyzőkönyveinek kiadása.

Eközben a *Népszabadság* publicistája még 1984 októberében is megrótt a *Híradó* kiküldött tudósítóját, aki azzal kezdte bécsi beszámolóját, hogy a császárvárosból jelent-

kezik, ezzel a zszurnaliszta szerint „*bedőlt a konzervatív nosztalgiáknak*”, pedig ideje lenne már „*túllépni a kellemetlen közös múlton*”. Kreisky utódja, az egykori burgenlandi, Sopronban is gyakran kutató levéltáros, a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésének másik jelentős támogatója, Fred Sinowatz többször hangsúlyozta a magyar történészek szerepét a fiatal osztrák historikusok felfogásának átformálásában, és Budapesten pozitívan fogadott javaslatot tett a közös munkásmozgalmi múlt kutatására is.

1964-ben rendezték a kapcsolatokat majd' két évtizeden át megterhelő vagyoni jogi kérdéseket, a külképviseleteket nagykövetségi rangra emelték, és a tárgyalásokon hosszú távú programként több tucatnyi témát vetettek fel. (Az ekkor aláírt, a helyzet lassú normalizálódását elősegítő határszerződés szellemében – jelentős lélektani hatást gyakorló, bár szerény nyilvánosságot kapott lépésként – már 1965 májusában határozat született a nyugati határszakaszon az aknazár felszámolásával kiépítendő új műszaki jelzőrendszerrel.) Az 1970-es évek elejéig egy sor megállapodás aláírásával megteremtették a jószomszédi kapcsolatok normalizálásának előfeltételeit. Ezután – ahogy ez immár az MSZMP kongresszusi beszámolóiban is kiemelt helyet kapott – a valódi együttműködésre való törekvés került előtérbe: „*a kis lépések átgondolt taktikájával*”, mintegy félszáz kétoldalú egyezményrel, legalább másfél tucat kölcsönös látogatással és (a folyamatos kormányzati együttműködés fórumaként 1968-tól működő általános, továbbá gazdasági, kulturális és tudományos-technikai, illetve speciális részterületeken tevékenykedő, például történész, vagy a határeseményeket vizsgáló) vegyes bizottságok felállításával.

A megállapodások eltörölték a vízumkényszert, jelentős, 300 millió dolláros hitelt biztosítottak a hiányos magyarországi idegenforgalmi infrastruktúra fejlesztéséhez, a magyar fél számára tartósan deficités, döntően félkész termékek és alapanyagok árucseréjén túlmutató, széleskörű, elsősorban a gépgyártásra, a vegyiparra, az elektromos és az élelmiszeriparra kiterjedő, Ausztriát – minimális, elsősorban világgazdasági és nem politikai jellegű hullámmal – a második számú tőkés kereskedelmi partnerre avató gazdasági kooperációt hoztak létre, többek között a bécsi Collegium Hungaricum újraindításával (1963) és a budapesti Osztrák Intézet létrehozásával (1977) kiszélesítették a kulturális együttműködést, és számos jogi és pénzügyi kérdést (nyugdíjfizetések kölcsönössége, az iskolai végzettségek kölcsönös elismerése, stb.) rendeztek.

Sopron/Ödenburg

A kétoldalú kapcsolatok formálásában folyamatosan kiemelkedő szerepet játszott a bipoláris világ határvidékén, a két világrendszer ütközőzónájában található Sopron, amely nem csupán az egykori Deutsch-Westungarn kétnyelvű központi városa, illetve sokak számára máig a pannon térség természetes fővárosa, hanem az 1921. évi népszavazás kapcsán Ausztria és Magyarország több évszázados együttélésének és a Monarchia felbomlásának szimbolikus helyszínévé is jelentőséggel bír. A szocialista Josef Lentsch tartományfőnök által vezetett burgenlandi delegáció 1962. március 17-18-án, Sebes István bécsi magyar követ meghívására érkezett Sopronba, és a szövetségi külügyminisztérium tudta nélkül kötetlen megbeszélést folytatott magyar diplomátákkal, hogy aztán – főleg a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben állam- és kormányfők, szakminiszterek és szakszervezeti vezetők adják egymásnak a kilincset a soproni városháza neoreneszánsz dísztermében, illetve a környező települések közhivatalaiban, kastélyaiban és borospincéiben. A tanulmányban tárgyalt események záróakkordját Franz Vranitzky osztrák szövetségi kancellár és Antall József miniszterelnök 1990. június 18-i tárgyalásai jelentették, amelyeken a felek örömmel állapították meg, hogy a politikai kapcsolatok *„évek óta példásak és rendezettek, azok minden fontos területét szerződések, megállapodások szabályozzák”*.

Sopron azért is ideális helyszín volt a kapcsolatok normalizálására, mert miután az 1921 őszen, a halálos áldozatokkal járó összetűzést követően, nagyhatalmi közvetítéssel tető alá hozott bölcs kompromisszum ártalmatlanította az első világháború utáni Európa egyik lőporos hordóját, a két szomszédos államban – Horthy Magyarországának csendes dohogását és a burgenlandi szocialisták 1945 utáni diplomáciai tapogatódzását nem tekintve – tulajdonképpen közös volt a szándék, hogy befejezett, távoli múltként és közös veszteségként kezeljék a történeteket. Ennek ellenére máig megmaradt és bűvópataként – az utóbbi években egyre markánsabban – fel-feltör a több évszázados együttélés után meghúzott határ két oldalán két párhuzamos, egymástól homlokegyenest eltérő emlékezet, amely úgy Budapesten, mint Bécsben talál érveket amellet, hogy a tárgyalásos rendezéssel legalább *„egy cseppnyi értelem és jogszerűség”* is szorult az 1918 utáni világpolitika *„tonnányi értelmetlensége és*

jogtalansága” közé (bár az idézet Karl Renner államkancellártól, későbbi szövetségi elnöktől származik).

Egy magyar külügyi feljegyzés szerint Sopron jól szolgálta az osztrák diplomácia által is támogatott közös célkitűzést: *„helyesebb a jövővel, nem pedig a múlttal foglalkozni*”. Bécsben is örömmel állapították meg, hogy sikerült *„egy jó középutat*” megtalálni: *„nincs túl sok teória és nem engedünk túlzott teret a pragmatizmusnak sem*”. Persze a találkozókat nem lehetett mentesíteni attól a történelmi környezettől, amelyben zajlottak. A búfelejtéshez, a szembenézés nélküli nosztalgiázáshoz, illetve a jószomszédi viszony elmélyítéséhez a középkori bordiplomácia folytatásaként az egykori Sopron–Ruszt–Pozsony *„termékeny félholdjának*” osztrák és magyar borai is hozzájárultak.

„Sopronország” először 1963-ben a Soproni Ünnepi Hetek rendezvénysorozatának keretében nyitotta meg kapuit, illetve az ország határát a beözönlő osztrák turisták előtt, hogy aztán az 1980-as évek második felétől magyarok árasszák el a Mariahilfer Straße bevásárlóutcáját. Eközben pedig politikusok emelték egyre magasabb szimbolikus szintre a kapcsolatokat. A két ország külügyminiszterei 1970 decemberében és 1971 szeptemberében, a kormányfők 1980 áprilisában, 1986 júliusában, majd 1989-ben két alkalommal is, februárban és októberben, az államfők pedig 1972 és 1984 októberében adtak egymásnak randevút a határszélen. Kádár János, az MSZMP KB főtitkára 1985. decemberi burgenlandi látogatása és Rudolf Kirchschräger osztrák szövetségi elnökkel (és a helyi magyar szervezetek vezetőivel) folytatott tárgyalásai előtt csak az estét töltötte (részben nosztalgiázással) a soproni Lővér Szállóban. Ekkor egyébként a találkozó erejéig az osztrák államfő nevével aktualizálták az új K. u. K. elnevezést.

A város a rendszerváltozás után a kapcsolatoknak az új feltételek melletti újraértelmezésében is szerepet kapott, az említett Antall–Vranitzky eszmecsere mellett 1999. január 25-én magyar–osztrák–szlovák hármaskormányfői találkozóra is sor került, Sopron/Ödenburg és Eisenstadt/Kismarton pedig – az 1988-ban, magyar kezdeményezésre indult egyeztetések, majd a 2002. január 7-én aláírt ún. barátsági oklevél után – 2002. június 22-e óta testvérvárosi kapcsolatot ápol egymással. Ugyanakkor a két fél – az egyre gyakoribb soproni kihelyezett kormányülések dacára – elszalasztotta a lehetőséget, hogy együtt emlékezzen Burgenland születésének centenáriumára,

így 2021-et a magyar miniszterelnöknek a soproni Fő téren elmondott, politikusi (és az ünnepi beszéd műfajának megfelelően a történelmi előzményeket nem csupán felidéző, de a jelenhez is kapcsoló), erőteljesen nacionalista szónoklata zárta.

Testvéri, rendszeres, operatív

Az MSZMP (illetve jogelődjei) és Ausztria Kommunista Pártja (KPÖ) vezetői – Kádár 1964. őszi megjegyzése szerint – „*nem a tánciskolában*”, hanem a két világháború közötti munkásmozgalmi együttműködés során ismerkedtek meg, és közöttük – éves munkaterv szerint – a legkülönbözőbb formákban (részvétel egymás kongresszusain, ünnepi sajtó- és sporteseményein, továbbképzésein, a partner ellátása propagandaanyagokkal, meghívás kirándulásra, nyaralásra, stb.) 1945 után is folyamatos volt az „*az elvi internacionalista elkötelezettségen és szolidaritáson*” alapuló információcsere. Karl Renner, az osztrák ideiglenes kormány vezetője 1945 augusztusában úgy fogalmazott, hogy „*Magyarország volt mindenkor az a szomszédunk, amellyel gazdaságilag a legjobban kiegészítettük, politikailag legjobban megértettük egymást, és amellyel szellemileg a leggazdagabb kapcsolataink voltak*”.

Bár a szociáldemokrata politikus az államközi kapcsolatokról beszélt, meglátása a két kommunista párt sajátos viszonyára is vonatkoztatható. Ugyanis egy kommunista állam majd' milliós tagságú tömegpártja egy nyugati polgári demokráciában tevékenykedő, néhány tízezres tagsággal és minimális társadalmi befolyással rendelkező, 1959 után parlamenti képviselő nélkül, Kreisky szerint „*háromtagos*” mikropárttal működött együtt. Tette ezt szoros pártfelügyelet alatt tevékenykedő baráti társaságok és egyesületek révén, illetve egy kiterjedt pártapparátus fenntartását lehetővé tevő – főleg a mezőgazdaságban, az élelmiszerkereskedelemben, a könnyűiparban, illetve a sajtó és a propaganda területén kiépített és a kapitalista külföldről hazatért kommunista pénzügyi szakemberek által működtetett – cégbirodalom segítségével, továbbá kiemelten a megfelelően kiképzett funkcionáriusokat és diplomatákat alkalmazó állambiztonság területén is.

A bécsi nagykövetségen a pártkapcsolatokért külön tanácsos felelt, aki küldeményeket (gyógyszereket, magyar borokból összeállított ajándéksomagokat) továbbított, cse-reüdüléseket szervezett, repülőjegy-kedvezményeket szerzett az osztrák kommunisták

pártlapja, a *Volksstimme* rendezvényeire érkezőknek, delegációk programját állította össze, a gazdasági zászlóshajó Globus Verlag számára gazdasági megrendeléseket segített elő. A KPÖ, mely irattárának egy részét és pénzügyi tartalékait is Budapesten (és a Szovjetunióban) őriztette, Magyarországon a szocializmust sikeresen építő országot látta, bár a szakszervezeti nyaralásokon szerzett élményeik „sokszor gyengítették az általuk elképzelt szocializmusképet”, ők pedig a budapesti elvtársak fejét nem akarta megzavarni azzal, hogy azok a „reális kapitalizmussal” túlzottan konfrontálódjanak.

A Varsói Szerződés csapatainak prágai bevonulása 1968-ban még csak időleges súrlódást eredményezett a két párt között, de a múlt század hetvenes éveitől kezdve a KPÖ egyre többet panaszkodott, előbb csak az államközi kapcsolatokban játszott szerepének megfelelő láttatását igényelve (ezért a Franz Muhri pártelnökkel az osztrák–magyar hivatalos tárgyalások farvizén folytatott párbeszédre mind a pártvezetés, mind a filmhíradók kamerája szakított némi időt), majd egyre értetlenebbül és megütőközéssel szemlélve a „kapitalista protézisre” áhító magyarországi reformfolyamatot és az ottani elvtársak egyre fogyatkozó ideológiai és gazdasági szolidaritását, szemükre vetve, hogy „a szolidaritás nem egyirányú utca”. Ezért aztán nem meglepő, hogy amikor az „AKP veteránjai” 1986 tavaszán a soproni pártiskolán próbálták felvenni a ritmust a bécsi kéréseket egyre inkább a „saját értékítéletük szűrőjén keresztül mérlegelő” és osztrák kollégáikat „érdemeik elismerése mellett” háttérbe szorítani kívánó magyar elvtársakkal, akkor – egy szigorúan titkos bécsi jelentés szerint – igyekeztek „turistautakká átformálni” a határszéli tanulmányutakat, továbbá a soproni pártiskolán „a politikai továbbképzés és a könnyedebb (alkoholfogyasztással egybekötött) rendezvények aránya kedvezőtlenül eltolódott”.

Az 1956 30. évfordulóján az osztrák televízióban bemutatott filmet, amely a *Volksstimme* szerkesztőjének a szovjetek beavatkozását igazolni hivatott machinációit mutatta be, a KPÖ megrökönyödésére nem követte hivatalos magyar tiltakozás, csupán „a marxista művészetkritika eszközeivel” kívánták bírálni a vitatott alkotást. 1987-ben, az 1867-es kiegyezés évfordulóján Erwin Scharf, az osztrák testvérpárt egyik vezető politikusa „semmi ünnepelni valót” nem látott ebben a „reakciós” eseményben, amelyet ráadásul a magyar fél szerinte „diktátumszerű leegyszerűsítéssel megalapozatlanul minősít”, ezért Budapestről – miután nem akarták tovább élezni az amúgy is

feszült helyzetet az Osztrák–Magyar Egyesületnek a KPÖ „*saját klubjaként*” működő vezetésével – azt javasolták, hogy várjanak öt évet az emlékezéssel. Végül 1987 októberében Hanák Péter és Helmut Rumpler történészek nagyszámú hallgatót vonzó beszélgetésével vágták át a gordiuszi csomót. Ahogy csökkent a kommunista pártok együttműködésének értéke – bár az osztrák szocialisták ún. eisenstadti programja, amely a kommunistákkal való bel- és külföldi együttműködést tilalmazta, még elvileg érvényben volt –, a nyolcvanas években egyre szorosabb kapcsolat épült ki az SPÖ és az MSZMP között. A magyar reformkommunistákkal szembeni tartózkodás politikája szimbolikusan csak 1989. január 21-én ért véget, amikor a két párt közös konferenciát rendezett a bécsi Renner Intézetben. Emellett a magyar pártvezetés a néppárti és szabadságpárti funkcionáriusok meghívását is folyamatosan napirenden tartotta.

A különböző szolgálatok fellazítási-nyitási tevékenységének a Monarchia korába visszanyúló központjaként a két világrendszer határán, Kelet és Nyugat egyik legérzékenyebb érintkezési pontján található Bécs a tárgyalt korszakunkban kiemelt szerepet játszott (és játszik minden bizonnyal ma is). A keleti és a nyugati szolgálatok is tisztában voltak azzal, hogy a külföldi média magas koncentrációja miatt az információszerzés, a dezinformálás és a közvélemény befolyásolása szempontjából Bécs, a titkosszolgálatok Mekkája – az 1968 után Nyugatra menekülő és a csehszlovák titkosszolgálatot a CIA-re cserélő Jaroslav Bittman szavaival – az „*álomállást*” jelentette az állambiztonság munkatársai számára. A korszak ezen vonatkozásait kutatók munkáiból tudjuk, hogy az 1962-re kialakult klasszikus titkosszolgálatokra emlékeztető szervezeti forma keretei között a magyar állambiztonság Ausztriában szervezte be és foglalkoztatta legtöbb külföldi és legtöbb külföldön dolgozó ügynökét, és Bécsben szervezték meg az első hírszerzési rezidentúrát is, már az 1950-es évek elején.

Amikor az 1960-as évek végének izgalmas időszakában az ambiciózus kulturális diplomata, Kerekes Lajos történész a bécsi Collegium Hungaricum igazgatójaként fedett tevékenységét végezte, Kádár János a Politikai Bizottságban azzal nyugtatta a tervezett budapesti osztrák intézet „*nyugatnémet-amerikai cég*”-jellege miatt aggódó párttársait, hogy „*félni nem kell, ez egyébként kölcsönösségi alapon megy*”. Ezért aztán minden bizonnyal csak a jéghegy csúcsát jelenti a Gecsényi Lajos által az utóbbi években az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában feltárt két eset: az SPÖ

központjában dolgozó, visszaemlékezések szerint csak a könyvek és az alkohol iránti szeretetével kitűnő, egy budapesti utazáson beszervezett, „Herick” fedőnevű könyvtárosé, aki 1975 és 1987 között 45 vastag dossziében őrzött, összességében kevésbé értékes külügyi jelentéseket és leveleket adott át fizetség fejében tartótisztjének; illetve a szövetségi kancellári hivatal egyik „Livingstone” fedőnevű magas rangú hivatalnokáé, aki több állami kitüntetést kapott, doktori címmel rendelkező udvari tanácsosként 1965 és 1982 között 18 iratrendezőnyi, a KGB budapesti irodája által a baráti szolgálatoknak is rendelkezésre bocsátott dokumentumot – többek között a kétoldalú kapcsolatokról Kádár bécsi útja előtt készült osztrák feljegyzést – juttatott el magyar megbízóinak.

A tegnap világa

A polgári demokráciák és a szovjet blokk közötti érintkezésben egyedülálló módon kiterjedt, a közös múlt iránti nosztalgián és józan megfontolásokon nyugvó, a közép-európai együttműködés erősítésében, illetve az osztrákok keleti és a Kádár-kormányzat nyugati nyitási törekvéseiben meghatározó szerepet játszó, az együttműködés maximalizálására és a konfliktusok minimalizálására törekvő kapcsolatrendszer a magyar elképzelések dacára nem lett az eltérő társadalmi berendezkedésű országok közötti jószomszédi és baráti kapcsolatok modelljévé. Természetszerűleg nem válhatott azzá, ugyanakkor a két vezető nexusának köszönhetően – a keleti–nyugati viszonyban beállt enyhülést olykor megelőzve, máskor annak negatív hatásai dacára is – a békés egymás mellett élés jó példajaként mégiscsak jelentős mértékben hozzájárult a közép-európai régió stabilitásához, és különleges jelenséggé, a rendszerváltozás után meg sem közelített időszakká vált a kétoldalú viszony történetében.

A kapcsolatrendszer elemei (az általános vegyes bizottság működési gyakorlata kivételével) nem különböztek az Ausztria és a többi szocialista ország között meghonosított formáktól, az eltérést a két ország nagyságrendjénél nagyobb mozgástere és politikai légkör mellett leginkább annak intenzitása, a mechanizmusnak a lakosság széles rétegeit érintő volta jelentette. A Magyar Rádióban már 1977-ben az hangzott el, hogy „*a kettős monarchia állami egységének idején a közösség talán szorosabb lehetett, de soha nem volt jobb, mint most*”. Kreisky 1981. novemberi látogatását követően ezt nyilvánosan is megerősítette: „*történelmünk során kapcsolataink soha nem voltak olyan*

zavartalanok, mint amiről most számot adhatunk”. Ezt későbbi történészi értékelések is igazolták.

A legátfogóbb értékelést Fred Sinowatz adta, amikor 1985. szeptember 25-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorává avatták. A burgenlandi történész-kancelár a következőket mondta: *„az a mód, ahogyan közös és nem mindig könnyű múltunkat természetesen nem »legyőztük«, hanem megértettük, azt mutatja, milyen fontos a lehetőséghez, a történetiséghez, a megérteni akarás készségéhez és ezáltal a kompromisszumok mechanizmusához való érzék. [...] a jószomszédság vágyától vezetve, a kulturális és szellemi összekapcsolódás tudásával felvértezve, merev államhatárokon, valamint eltérő gazdasági és társadalmi rendszereken átlépve, lépésről lépésre lebontottuk az akadályokat, és helyreállítottuk a bizalmat. Eközben nem adtuk fel meggyőződésünket, nem tagadtuk meg elveinket; de tanultunk a történelemből. [...] De mindenekelőtt egy dolgot sikerült elérni: közös fáradozásainknak köszönhetően nyugalmat teremtettünk Európának egy olyan részén, amely a történelem során a legérzékenyebbek közé tartozott, és így tevékenyen hozzájárultunk az európai békepolitikához.”*

Hanák Péter szerint a szomszédság a Babenbergektől a Habsburgokig nyúló évszázadok után az 1980-as évekre barátsággá mélyült, ezért ezt az időszakot nyugodtan lehet az osztrák–magyar kapcsolatok fénykorának is nevezni. Az ausztriai egypárti szocialista kormányzás (1971–1983) vége után fokozatosan csökkent a kapcsolatok dinamizmusa, a gesztusok száma és Nagy János bécsi nagykövet 1988. március 22-i jelentése szerint odaveszett *„a jószomszédság varázsa”* is. Thomas Klestil, az osztrák külügyminisztérium főtitkára ehhez 1989 márciusában azt tette hozzá a Horn Gyula magyar külügyi államtitkárral folytatott beszélgetésén, hogy az osztrák hídfunkció elveszítette geopolitikai jelentőségét, és *„senki nem akar a hídon élni”*. Bár a nagy projektek, a Vas megyei Torony területén fekvő hatalmas lignitmező közös kiaknázása, a bős–nagyvarosi vízlépcső építésében való osztrák részvétel és a Bécs–Budapest közös világkiállítás finanszírozási problémák, osztrák környezetvédelmi aggodalmak, illetve az EXPO ’95 esetében helyi népszavazással is megerősített érdektelenség miatt meghiúsultak – újabb víziókhoz pedig egyre kisebb volt a közös politikai akarat, és csupán az osztrák bankok, biztosítók és magánvállalkozások magyarországi befektetéseinek jelentősége nőtt meg egy egyre kevésbé koherens kétoldalú viszonyrendszerben

–, mégis érdemes kiemelni egy médiahack-nek is nevezhető eseményt. A drótkerítés 1989. június 27-i, *post festa* átvágására Horn Gyula és Alois Mock külügyminiszterek részvételével a Sopron melletti erdőben – Patyomkin-díszletek között – nem a média megvezetésének szándékával került sor, hiszen a magyar kormány már két hónappal korábban nemzetközi sajtótájékoztatón jelentette be, hogy megkezdte a vasfüggöny felszámolását, hanem éppenséggel az osztrák külügy fotósának javaslatára itt készült képek gyorsították fel az átmenetet.

A kétoldalú kapcsolatok kiépítése terén folyamatos pszichológiai megterhelést jelentő elektromos és műszaki határzár lebontása 1989-ben és az osztrák politikai erőknél a magyarországi demokratikus átalakuláshoz nyújtott támogatása betetőzték a két ország két évtized alatt kialakult különleges viszonyát, hogy aztán „*az együttműködés intézményi formái, a szakmai és baráti kapcsolatok hálózata*”, illetve a turizmus szerepének növekedése által kínált ígéretes perspektíva 1990 után lassan ismét fokozatosan kiüresedjen. Pedig az egykori államközösség 1995-re, hathónapnyi időtartamra tervezett újjáélesztése – ahogy a *The New York Times* a tervezett világhiállítását nevezte –, összekötve a magyar honfoglalás 1100. és az osztrák államiság 1000. évfordulójának megünneplésével egyedülálló nemzetközi politikai jelentőséggel bíró alkalom lett volna a két nép évszázados kapcsolatainak demonstrálására, még akkor is, ha a felek, miután „*először többen Rolls-Royce-ról*” beszéltek, a lehető leggazdagosabb megvalósítás érdekében megegyeztek volna abban, „*hogy egy közepes Mercedes*” is megfelel.

Történész teadélutánok XXXIV.

2023. december 7.

A 2023-as naptári évet záró teadélutánon Fiziker Róbert volt a vendégünk. A vele való korábbi találkozókon döntően a két háború közötti évek magyar–osztrák viszonyáról beszélgettünk. Most mintegy folytatásként a Kádár és Kreisky alatti új „K. und K.”-időszak volt a téma.

Fiziker Róbert jó stílusban megírt, adatgazdag, fontos idézeteket felvonultató esszéje gondos filológiai körüljárás segítségével valószínűsítette, hogy a „K. und K.” kifejezést maga Bruno Kreisky mondhatta először. A neves kancellár hat ízben látogatott – még külügyminiszterként, majd kormányfőként – hivatalos jelleggel hazánkba 1959 és 1981 között. 1964-től – az enyhülő nemzetközi helyzetben – sokat javult a két szomszéd viszonya: vagyoni jogi kérdéseket rendeztek, fejlődtek a kereskedelmi kapcsolatok, felszámolták az aknazárt a határon. Pragmatikus hozzáállással a megoldható kérdések rendezésére került a hangsúly. Ez főként a gazdasági és kulturális szférát érintette. Kádár János egy ízben érdekkapcsolatnak mutatta be a magyar–osztrák viszonyt.

A kapcsolat különlegessége a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hiszen Ausztria egyetlen más szocialista országgal sem tudott kiépíteni hasonló jó viszonyt. Ahogy Kreisky utódja, a burgenlandi születésű Fred Sinowatz megfogalmazta, a két ország megértette közös múltját, lebontotta az akadályokat, és helyreállította a bizalmat. Ez természetesen a nemzetközi helyzet általános enyhülése nélkül nem ment volna, ám Kádár és Kreisky szerepe megkerülhetetlen volt. A régi klisékből ugyan sok minden megmaradt, mégis mindkét ország közvéleménye egyre kedvezőbben tekintett

a közeledésre. Egyfajta nosztalgia ébredt a kétközpontú Monarchia korszaka iránt, a Habsburgok szerepe pedig itthon mind a történettudományban, mind a közgondolkodásban átértékelődött.

1983 után csökkent a kapcsolatok intenzitása. Az osztrák hídfunkció elveszítette a geopolitikai jelentőségét, hiszen – az egyik kortárs osztrák diplomata szavaival élve – „senki sem akar a hídon élni”. A rendszerváltás keretében eltűnt a „vasfüggöny”, néhány évvel később a Budapest–Bécs világkiállítás terve került előbb a szőnyegre, majd a süllyesztőbe.

A mellékelt esszé kiváltképp érdekes része a pártok közötti kapcsolatokat taglaló fejezet. Az Osztrák Kommunista Párt (KPÖ) és az MSZMP meglehetősen aszimmetrikus viszonya a nyolcvanas évekre megdermedt, ahogy a magyar állampárt hangsúlyosabban nyitott az SPÖ felé. Fiziker Róbert írásában a két ország kapcsolattörténetének érdekes vonulatai bukkannak fel – a csak széles nemzetközi összefüggések felől érthető – titkosszolgálati összefüggésekből is. Burgenland mint régió, s vele együtt Sopron városának szerepe nemkülönben plasztikus színekkel ábrázoltatik.

A jó hangulatú, pezsgő diskurzusban nyoma sem akadt közgondolkodásunk e témát elszürkítő sémájának. Kreiskynek sem volt teljesen igaza, amikor Kádár Jánost a szovjet külpolitika kanárimadaraként írta le, amely kalitkába zárva csicsereg. A hatvanas évektől a magyar külpolitika a lehető legjobban kiaknázta a megnyíló mozgástér adta lehetőségeket.

Hegedüs Gyula

Földes György:

A baloldaliságról

A magyar helyzet

1. Sokan teszik fel a kérdést, mit jelent, mit kell, hogy jelentsen a baloldaliság ma, amikor Magyarországon a közbeszédet a jobboldali populizmus tematikája és nyelvezte uralja. E diskurzusban a liberalizmus a nép ellenségeként, a baloldaliság pedig káros utópiaként, kommunizmusként jelenik meg. Nehéz megtalálni az antiliberalizmus és antikommunizmus ellenszerét, mert olyanokra is hat, akiknek a dolgok logikája szerint „illene” a baloldallal szimpatizálniuk. Részben ez is magyarázza, miért vannak a baloldaliság mai értelmére rákérdezők között többségben a magukat baloldalinak valló emberek. Egyik felük az idősebb nemzedék. Ők nehezen viselik múltjuk leértékelését, a tartós kudarcot, a marginalizálódást. Másik felük, a baloldaliságot újraértelmező fiatal értelmiség számára az államszocializmushoz köthető idősebb generáció tagjai inkább terhet jelentenek, mint segítséget. Az ő szemükben az államszocializmus a diktatúrájával, a csődjével, a szocialista–liberális koalíció pedig az elvi kompromisszumaival és a sikertelenségével fertőzte meg a baloldali hagyományt, ezért nem vállalható.

A két csoportnak vannak közös vonásai is: mindkettő ragaszkodik a baloldali értékekhez, illetve egyik csoport sem köti a baloldaliságot a szocializmushoz. Ennek alapvetően taktikai oka van. Mind a régi, mind az új baloldaliak úgy ítélik meg, hogy a mai viszonyok között – ebbe a nemzetköziet is beleérttem – és a történelmi

előzmények után a szocializmust mint célt megjelölni annyi, mint védekező pozícióba kényszeríteni önmagunkat. A mai baloldaliak többsége úgy látja: a szocializmus történelmi teljesítményének realisabb megítéléséért folytatott küzdelem, illetve egy új, demokratikus szocializmus mint cél nem segítené, inkább akadályozná az igazságosságot, a demokráciát és fenntarthatóságot követelő progressziót. Ez nem alaptalan megfontolás. Kétségtelen, hogy egy ilyen kiállás alkalmat adna a médiatúlsúllyal rendelkező jobboldalnak a valós társadalmi, gazdasági problémák elleplezésére, a fenye-

getettség érzetének megújítására. Túl ezen, a harcoss antikapitalizmus elriaszthatná a potenciális szövetségeseket is.

Az eszmei, politikai azonosság mellett van egy szociológiai is tekinthető közös vonás. Mind a régi, mind az új baloldal marginális helyzetben van, ha a politikára, szellemi életre, közgondolkodásra gyakorolt hatásukat tekintjük. Ehhez hozzáteszem: az előbbiek mára marginalizálódtak, az utóbbiak – remélhetőleg – ma még nem törtek ki marginális helyzetükből. Ez az írás őket célozza.

Másodszor. Sokszor volt már úgy, hogy a baloldalt leírták eszmei és politikai ellenfelei. Nem is kell messzire visszalapoznunk a történelemkönyvben. Ez volt a helyzet a rendszerváltás után egész Közép- és Kelet Európában. Magyarországon akkor a liberálisok és a nép-nemzetiek küzdelme töltötte ki a kiépülő polgári demokrácia tereit, ami tartós állapotnak ígérkezett. Nem így lett. Miért? Azért, mert a magyar társadalom értékrendje nem követte a felgyorsult politikai folyamatokat. Látva az új elitek rendszerváltással együtt járó harcait a tulajdonért, a média fölötti befolyásért és a hatalomért, illetve szembesülve a szerkezetváltás, a válságkezelés terheivel és a munkanélküliséggel, a társadalom jelentős részének figyelme visszafordult a baloldal, a szocializmust nevében is őrző párt felé. Történt ez annak ellenére, hogy közvetlenül azután, hogy a békés átmenet bizonyossá vált, mind a konzervatívok, mind a liberálisok antikommunista irányba fordultak. Ez a stratégia elrettentette a lakosság nagy részét attól, hogy a múltjába visszazorított szocialista pártra szavazzon. Ám a társadalom jelentős hányadát az 1990 utáni évek előbb felidézett tapasztalatai visszatérítették értékrendjéhez és a szocialistákhoz. Az utóbbiak 1994-es győzelmüket nagyrészt ennek köszönhetik.

Ez nem azt jelenti, hogy a magyar társadalom ne lett volna tisztában azzal, hogy nincs visszaút. Tömegek gondolták úgy: a szocialisták össze tudják kapcsolni a szocializmus és kapitalizmus előnyeit. Sokan remélték, hogy a szocialisták képesek lesznek valóra váltani a rendszerváltó elitek közös ígéretét és megteremtik a szociális piacgazdaságot. Ezt a hitüket erősítette, hogy a szocialisták és a liberálisok szövetséget kötöttek, közös kormányt alakítottak. Esély nyílt a modernizációs és a szociális szempontok együttes érvényesítésére. Ebben a reményében a magyarok

nagy részének kétszer is csalatkoznia kellett. Először azért, mert a gazdasági válságkezelés és a privatizáció (a gazdasági rendszerváltás) lezárásának szükségessége felülírta a szociális szempontokat. Ma is úgy gondolom, hogy az akkori nemzetközi körülmények és világgazdasági viszonyok, adósságszolgálati kötelezettségek elkerülhetetlenné tették e két feladat végrehajtását. De nem gondoltam akkor és ma sem vélem úgy, hogy ne lehetett volna olyan platformot, szociálpolitikát, gazdaságpolitikát vinni, amely jelezte volna: a szocialisták nem mondtak le alapértékeikről, nagy tömegek érdekeinek védelméről.

2. 2002–2009 között csalódtak a magyar társadalom jelentős tömegei. Csalódnuk kellett, mert a jóléti rendszerváltás ígérete a kezdeti béremelések ellenére nem teljesült. Nem történt előrelépés a szociális piacgazdaság irányába. A baloldali–liberális koalíció elmulasztotta az új rendszer korrekcióját. A neoliberais közgazdasági gondolkodás befolyására született reformok megfeneklettek. Nem került sor a kettészakadt magyar gazdaság egyesítésére, nem közeledett egymáshoz az integrált, exportképes, illetve a hazai piacra, állami, önkormányzati megrendelésekre dolgozó vállalati szféra. Ugyanígy nem közeledett egymáshoz a társadalom nyugatias (integrálódó) és keleties (helyi viszonyokhoz rögzült) fele, az utóbbit nem sikerült felzárkóztatni az előbbihez. Nem csökkentek jelentős, érezhető mértékben a társadalmi egyenlőtlenségek. Elmaradt a gazdasági-szociális érdekképviseltek megerősítése. Lehetne a bajokért a 2008-as gazdasági világválságot okolni, de nincs értelme. A bizalomvesztés 2006-ban vált végzetessé.

3. A „baloldali” rendszerkorrekció elmaradását kihasználta a populista-konzervatív jobboldal, amelynek sikerült a nemzeti kapitalizmus programja mellé állítania a magyar társadalom azon részeit, amelyeknek nem volt módjuk bekapcsolódni és integrálódni a globalizáció áramába. A 2010-es évek közepére megszilárdult az új uralkodóosztály és -elit, illetve a legbizonytalanabb helyzetű társadalmi csoportok szövetsége. Önmegnyugtatót ezt csak manipulációval, megtévesztéssel, nacionalizmussal, megfélemlítéssel magyarázni. Az elmúlt másfél évtizedben összességében nőttek a reálbérek, emelkedett a minimálbér reálértéke, csökkent a létminimum alatt élők száma.

4. Kellett még valami az elit és a bizonytalanok közötti szövetség létrejöttéhez. A Fidesz a 2004-es népszavazással megszerezte a nemzet nevében beszélés pozícióját, s ezzel nagy helyzeti előnyre tett szert. Azóta a baloldaliak és liberálisok védekezni kényszerülnek azzal a törekvéssel szemben, amely a nemzetből való kiszorításukra irányul. Ez a jobboldali offenzíva nem azért hozott stratégiai győzelmet, mert jól kidolgozott volt. Sikere annak köszönhető, hogy a társadalom bizonytalan, illetve fenyegetett helyzetben lévő csoportjai a nemzethez tartozásukra hivatkozva várták, várhatták és várják, hogy az állam stabilizálja a helyzetüket. Szomorú tény, de ők nem hisznek életkörülményeik gyökeres javulásában, azt várják: mentsék meg őket a még rosszabbtól.

5. Mindezek következtében a mai magyar baloldal helyzete jelentős mértékben különbözik a három és fél évtizeddel ezelőttitől. Nincsenek mögötte azok a társadalmi osztályok és csoportok, amelyek értékrendje „normális esetben” baloldali politikai érdekképviselőt feltételez. Természetesen a másfél évtizedes jobboldali uralom, a populizmus, a hatalommal és a joggal való visszaélés is megtette a maga hatását. Ne feledkezzünk el az egyházak átpolitizálásáról, arról, hogy a központi irányítás alá vont iskolák és kereskedelmi médiumok milyen szerepet játszanak a hivatalos ideológia indoktrinációjában.

6. A baloldal – nem csak a magyar – eddig még nem találta meg a választ arra a kihívásra, miszerint a társadalmi többség számára a biztonság minden más értéket, így az egyenlőséget, szolidaritást és szabadságot mint hagyományos baloldali értékeket is felülírja. Ezt a helyzetet a jobboldal maximálisan a maga javára használja ki. Erre példa Magyarország, ahol a Fidesz „jól” ráijeszt a bizonytalanokra, a kiszolgáltatott helyzetben élőkre, majd „jól” meg is védi őket. Nagy tömegek számára a baloldalnak erő és vonzó jövőkép hiányában nincs mérlegelhető ellenkonceptiója, egyben cserejavaslata. Ők ezért nem kockáztatnak, nem mozdulnak ki a hatalom védőernyője alól. Nem csak azért nem, mert a rendszerkorrekció elmulasztása miatt hitelét veszítette a politikai baloldal. Ez ma már csak részben magyarázza a társadalom bizalmatlanságát. A politikai baloldal azért sem hiteles, mert másfél évtized alatt sem tudott olyan

stratégiát kidolgozni, amellyel legyőzhető a jobboldal. Kevésnek bizonyult a leleplezés, a korrupció emlegetése, a jogállamiság visszaállításának ígérete. Az ismétlődő kísérleteknek az összefogásra nem lett eredményük. Pontosabban egy lett: a pártelitnek ciklusról ciklusra sikerült átmenteniük magukat. Saját szűkülő szavazóbázisuk – jobb híján – tudomásul vette, hogy a vereségek nem vezetnek személyi-szervezeti konzekvenciákhoz. Így újra és újra ugyanazok és ugyanúgy dolgoznak a hibák kijavításán, akik elkövezték azokat. Egy alkalommal ez még elfogadható is lehetne. Ám az ismétlődés a pártelit egzisztenciális érdekeivel függ össze. A probléma az, hogy ez a jelenség nem belügy, és hitelteleníti a baloldali pártokat, ennek jeleként tagságuk és szavazóbázisuk nem bővül, nem újul.

Nem rózsás a baloldal helyzete. Nem könnyű a baloldaliak dolga a mai Magyarországon, de nem szükségszerű ilyennek is maradnia.

Általános kérdések

7. Ahhoz, hogy ezzel kapcsolatos javaslataimat megtegyem, meg kell próbálnom néhány alapkérdést tisztázni. Először is arra kell, hogy felhívjam a figyelmet: a baloldal–jobboldal ellentétpár történelmileg változó kategóriák, s mint ilyenek, változó tartalmakat jelölnek. A modern kori politika története eredetileg a konzervatívok és a liberálisok szembenállásával kezdődött. Az általuk üresen hagyott területre nyomultak be a baloldaliak. Az akkori baloldaliak, a magukat elnyomottnak és kizsákmányoltnak érző proletár közösségek és ideológusaik saját kezükbe akarták venni sorsuk irányítását. S mert nem láttak esélyt arra, hogy a kapitalista rendszer keretében felszabadulhassanak, a társadalmi egyenlőséget teremtő szocializmust és kommunizmust jelölték meg elérendő célnak. Szándékuk szerint mozgalmuk nem csak a munkásosztály érdekeiért harcol, mert amikor ezt teszi, egyúttal az általános emberi emancipációhoz szükséges társadalmi viszonyok megteremtéséért is küzd.

Emlékeztetnem kell: a szocializmus sosem volt egyféle, mint ezt Tony Wright *Régi és új szocializmusok* című könyve is bizonyítja. Még a „létezett” szocializmusra is igaz, hogy azt a hasonlóságok mellett számos különösség jellemezte a kelet-európai országokban. Ez fokozottan igaz a szocializmus magyar változatára. Még inkább igaz a sokszínűség a baloldaliságra. Színskálája felöleli a polgári radikalizmust, a harmadik-

utasságot, a szociáldemokráciát, a kommunizmust és az anarchizmust, a zöldmozgalmakat. Voltak és vannak olyan politikai irányzatok, amelyek bizonyos körülmények között a baloldalhoz sorolhatók, majd egy új helyzetben jobboldalinak minősülnek. Így alakult át a Kisgazdapárt helyzete 1943–46 között.

8. Véleményem szerint a baloldaliságot több tényező alakítja, határozza meg. Legáltalánosabb vonásként emelem ki a *társadalmi-emberi emancipáció igényét*. A kérdés, hogy ez milyen értékek vállalásában testesül meg. Milyen értelmet kap benne az egyenlőség, a társadalmi igazságosság követelménye, illetve megáll-e az egyenlő jogok és az esélyegyenlőség követelésénél, vagy az osztálykülönbségek mérséklésén át eljut-e az osztályok megszüntetéséig? (Ezt a követelést a baloldaliság ideológiai ellenfelei szándékosan a minden ember közötti egyenlőség, a teljes és mindenre kiterjedő egyenlőség akarásaként interpretálják.) Ugyanígy kérdés, hogy miként értelmezi a baloldal a szabadságot. Kimerítve látja-e a demokráciát annak képviselői intézményeivel, a szabadságjogokkal, a jogállamisággal, és ezen a rendszeren belül törekszik értékrendjét érvényre juttatni, vagy kiegészíti azt az önkormányzatisággal, a lakossági részvételre épülő közvetlen demokrácia elemeivel? Másodikként említem a kapitalizmushoz való viszonyt. Ebben az esetben az a kérdés, meddig jut el a rendszerkritika, milyen a jövőképe. Összekapcsolódik-e a kritika egy másik gazdasági, társadalmi, politikai rendszer felvázolásával?

A baloldaliságot alakító tényezők sorában kulcsszerepet tölt be az, hogy saját közösségei mely társadalmi osztályok, rétegek politikai érdekképviselőit vállalják magukra. Ugyanis a baloldaliságot nem lehet csak az eszméin mérni, sőt fontosabb követelmény, hogy a mindenkori „itt és most” körülményei között mit próbál és mit tud tenni a társadalmi többség érdekeiért, a társadalmi viszonyok humanizálásáért, a szélesen felfogott emberi jogok érvényesüléséért.

Több dolog is nehezíti e problematika tisztázását. Az elmúlt ötven évben olyan társadalmi, gazdasági és kulturális változások zajlottak le, amelyek alaposan átrendezték a XX. század első kétharmadát uraló ideológiai és politikai képletet. Az új fejlemények közismertek, ezért csak azokat sorolom fel, amelyek a dolgozat szempontjából jelentősek. Csökkent a gyáripari munkásság aránya a foglalkoztatottak

körében. Egyre nagyobb a szellemi munka, az értékesítés és a szolgáltatás jelentősége az újratermelési folyamatban. Érdeemesnek gondolom bővebben kitérni egy talán kevesebbet elemzett fejleményre: arra, hogy a gyors változások következtében átrendeződtek a nemzedékek közötti erőviszonyok. A releváns tudás, a tudástőke egyre nagyobb részét már egy ideje a fiatalabb korosztályok birtokolják. A hagyományok egyre kevésbé szabályozzák a társadalmat, inkább az identitásőrzés területére szorultak vissza, s a szimbolikus politizálás, a virtuális közösségteremtés, a nemzeti összetartozás eszközeként szolgálnak.

Bonyolítja a baloldaliság problematikájának feldolgozását az európai államszocializmusok veresége, amely megszüntette a baloldaliság és a szocializmus közötti szoros kapcsolatot. Nem egyszerűsíti a képet az sem, hogy az államkapitalistává vált Kína és Vietnám továbbra is szocializmusként határozza meg önmagát. Ez azonban nem változtat azon a tényen, miszerint a baloldalnak le kellett mondania a transzcendens mozzanatról, a gyökeresen új társadalom ígértéről, amellyel egy évszázadon át nagy tömegeket tudott mozgósítani. Ma a szocializmus mint jövőkép, a sok szenvedést okozó, megvalósíthatatlan utópia bélyegét viseli. Kérdés, igazságos-e ez az ítélet. Tényleg elég csak a diktatúrával, a sztálinizmussal, a gazdasági versenyképtelenséggel jellemezni az államszocializmust? Helyesen jár-e el a baloldal, ha – engedve a nyomásnak – a maga egészében kitagadja a baloldali hagyományból az államszocializmust? Erre a válaszom: a baloldal nem engedheti meg magának, hogy az antikommunizmus elriassa az alternatívakereséstől. Oka volt a szocialista gondolat és mozgalom születésének és megerősödésének: a kapitalizmus válsága. Oka van a mai válságokkal terhes időszakban is az alternatíva keresésének.

9. Valójában a jövőkép felvázolásának szükségessége egyetemes, minden nagy szellemi-politikai áramlat érdeke; sőt erkölcsi kötelessége annak tisztázása, mit gondol a közelebbi és távolabbi jövőről. Már csak azért is, mert a 21. század harmadik évtizedében a világ lakosságának többsége félelemmel tekint a rá váró világra. Új fejlemény ez az 1945 utáni hat-hét évtizedhez képest. A technológiai forradalmak, konjunkturális ingadozások, a válságfenyegetések azokat is bizonytalanná teszik, akik

nyertesei az átalakulásoknak. 2008 széttörte a válság nélküli kapitalizmus mítoszát, a neoliberalizmus hegemoniáját. Az óriásira növvő vagyoni és jövedelmi különbségek növekvő feszültséget generálnak a társadalmakon belül és azok között. Ezeket az uralkodóelitek és az egyes országok általában a gazdasági növekedés eröltetésével, az előremeneküléssel igyekeznek oldani és kezelni. Ám ez a megoldás nem szünteti meg a társadalmi problémákat és ellentmond a klímaválság felszámolásához szükséges követelményeknek.

A nemzetállamokat a versenyképesség megszerzésének és megőrzésének igénye, illetve a társadalmi jóléttel kapcsolatos elvárásai fogják satuba. A perifériákon az egyensúlyvesztés sok helyütt ad teret az anomáliáknak, az anarchiának, a bűnözésnek, néhol polgárháborús helyzetet teremt, több helyen fenyeget államok közötti háborúval. Fokozza a nemzetközi élet feszültségét a nagyhatalmak közötti geopolitikai konfliktus, amely – ráadásul – a rosszabb helyzetre készülődésről tanúskodik. A világ legerősebb államainak vezetői ma sokat beszélnek az emberiség közös problémáiról, de valójában mintha arra készülnének, hogy elhárítsák az úgyszólván bekövetkező klímaválság következményeit, elhárítsák a migrációs nyomást, arra összpontosítanak, hogy továbbra is rendelkezésükre álljanak a rendszereik, életmódjuk megőrzéséhez szükséges források.

10. Annak következtében, hogy a világ ma inkább a rosszra készül, mint a jóra, ismételen átrendeződik az értékek és az érdekek közötti viszony. Bő négy évtizeddel ezelőtt kapcsolatuk egyszerűbb, bár akkor sem egydimenziós volt. Az államszocializmus válságáig, majd vereségéig nagyjából jogosan feltételezhető volt, hogy a modernizáció vérkeringésébe bekerült társadalmakban az alsóbb osztályok a szocialisztikus értékekhez vonzódnak. Az akkor saját munkájukból élők úgy ítélték meg, érdekellentétben állnak a tulajdonnal, tőkével rendelkező osztállyal. Ezért az egyenlőtlenségek csökkentését, a progresszív adózást, az állam által finanszírozott egészségügyet és az oktatási esélyegyenlőséget követelték. Érdekeiket kollektíven igyekeztek képviselni.

Az 1980 utáni neokonzervatív-neoliberális fordulat megosztotta a társadalmak középső és alsó részét. Látva az államszocializmus válságát és a neoliberális válságkezelés sikerét, nagy tömegek elhitték: a növekedés áldásai lecsorognak hozzájuk. E

fordulat és az azt követő gazdasági fejlemények, illetve a szocializmusok előbb említett bukásának hatására a társadalmak a meglévő feszültségek ellenére a korábbinál nagyobb vagyoni és jövedelmi különbségeket is toleráltak. Ez ma is így van, amit nem kis részben az magyaráz, hogy a tőkés termelési mód az egész világot uralja, önmozgása megállíthatatlan, belátható időn belül nincs reális esély gépezetének kicserélésére.

Ilyen körülmények között az antikapitalizmus nem számíthat a társadalmi többség támogatására, ezért nem tehető politikai stratégiává. Ennek a belátásnak azonban nem kell oda vezetnie, hogy a baloldal önként lefegyverezze magát. A kapitalizmus kritikája és az antikapitalizmus nem azonos tartalmú kategóriák.

A baloldal nem mondhat le sem az értékeiről, sem a mai tőkés berendezkedés és működési mód megfegyveléséről, a monopóliumok hatalmának megtöréséről, a radikális reformok kidolgozásáról.

Az „itt és most” követelménye szükségessé teszi, hogy a távlatokat nem szem elől tévesztő, minimális programok készüljenek.

11. Van még egy olyan fejleménye az elmúlt ötven évnek, amely nem hagyható figyelmen kívül. A gazdasági, technikai és kulturális változások alaposan átalakították a középosztályt. Létrejött egy az innovációban, a tőke, a pénzügyi szféra működtetésében, a tudomány és a gazdaság összekapcsolásában, az informatikában kulcsszerepet betöltő társadalmi csoport, amelyet joggal nevezhetünk új középosztálynak. Ez a csoport a legdinamikusabb és legprogresszívebb része a társadalomnak, amely szoros szimbiózisban él a nagytőkével, a szakmai és pénzügyi befektetői körökkel. Az idetartozók célja a pillanatnyi előnyeik tartósítása, az integrálódás az uralkodóosztályba. A saját maguk által is generált változások – amennyiben a fejlődés egymásra toluló hullámai átcsaphatnak a fejük fölött – egyre új középosztályi csoportokat, új nemzedékeket hozhatnak felszínre. Ez fenyegeti előbbieket céljaik megvalósításában. Az ő új középosztályuk nem hajlandó szolidaritást vállalni az alatta lévő társadalmi osztályokkal. E mozzanatnak döntő jelentősége van a jóléti állam, a szociális piacgazdaság működésére nézve, hiszen ez a közép asszisztál az állami szerepvállalás korlátozásához, de legalábbis eltűri a közszolgáltatások visszafogását.

Ezt a fejleményt ott ismerte fel az európai szociáldemokrácia a leghamarabb, ahol az új középosztály fejlődése a leginkább előrehaladt, ahol nyilvánvalóvá vált a sikere a konzervativizmus és a neoliberalizmus között létrejött szövetségnek, ahol a növekedés felgyorsulását eredményezte a szigorú válságkezelés és a szerkezetváltás. A szembesülés eredménye lett a harmadik út. Ez a kísérlet végül kudarccal végződött. A brit, a német, majd az e politikai sikerek hatása alá került magyar szociáldemokraták többit veszítettek a réven, mint amennyit nyertek a vámon. Nem vezetett eredményre a neoliberais gazdaságpolitika és a baloldali szociálpolitika párosítása. A szociáldemokráciának kevesebb hívet sikerült toboroznia a középosztályban, mint amennyi szimpatizánst veszített a széles értelemben felfogott munkásosztály körében.

12. Elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, amelynek megválaszolása nélkül nehéz újrafogalmazni a baloldaliságot. Mivel magyarázható, hogy a társadalom olyan csoportjai, amelyeknek alapvető érdekük lenne az olyan állam, amely szolidáris velük, amelyeknek ragaszkodniuk kellene a baloldali értékekhez, a jobboldalra szavaznak?

Reményeim szerint az eddigi fejtegetés részben megadja a választ, részben segíti a válaszadást. Kétségtelen, hogy a felvázolt helyzet létrejöttében nagy szerepet játszik a politikai manipuláció mellett a kereskedelmi média is. Ez utóbbi valójában az uralkodó ideológiát közvetíti, mert magánemberként, fogyasztóként kezeli az embereket. Elvileg a „közösségi média” ellensúlyozhatná a depolitizáló hatást, de valósága mást mutat. Nem lehet lebecsülni az emberek köré fújt buborékok jelentőségét, már csak azért sem, mert a „szociális média” nem kipukkasztja, hanem erősíti azokat, hiszen a buborékokat az emberek maguk is fújják, mert enyhíti a magányosságérzetüket, mert segíti őket szellemi-lelki egyensúlyuk megőrzésében. De ne cseréljük fel az okozatot az okkal! Az, hogy nagy tömegek fordultak el és tartják magukat távol a baloldaltól, sokkal inkább magyarázható reményeik elvesztésével, valamint kollektív szociális és gazdasági érdekképviselőik meggyengülésével, mint a buborékokkal.

A társadalom magatartását érthetővé teszi az is, hogy a neokonzervatív hegemóniatörékvésekkel csak a szűkebben vett kulturális életben tudott eredményesen harcolni a bal-, illetve a balliberális oldal. A szélesebb kulturális mezőben nem volt

képes megvédeni, életben tartani a maga hagyományait és értékeit. A jobboldali populizmus térnyerése tovább rontott ezen a helyzeten. A nacionalizmus és a belőle kinövő identitáspolitika beemeli a virtuális nemzetbe a diszkriminált társadalmi csoportokat, miközben a munkásmozgalom megszűnésével, meggyengülésével a baloldali kultúra elveszítette közösségformáló és emancipáló erejét. Ebbe nem lehet belenyugodni – az ellenkultúrának a szerepe ugyanaz a közösségépítésben, mint a gazdasági és szociális érdekek közös védelmének.

13. Egyes társadalmi osztályok és csoportok nem „logikus” politikai magatartásának a megfejtését segíti az is, ha kiemelten foglalkozunk az értékrend és a politikai magatartás közötti kapcsolattal. Ez a viszony nem ok-okozati jellegű. Nem úgy néz ki a dolog, hogy a társadalmi értékrend, amely alapvetően az együttélés normáiról, a fennállóról, a hagyományok elfogadásáról vagy tagadásáról és az igazságosságról szól, egyértelműen és örökre szólóan alakítja a politikai értékrendet. Ez utóbbi alapvetően ideológiai meghatározottságú, amennyiben a társadalmi osztályok viszonyáról, az érdekviszonyokról, a szabadságról, a közhatalomról és az állammal kapcsolatos elvárásokról szól. Ám még ezek szilárd és következetes elrendezéséből sem következik egyenesen a pártszimpátia. Sokat számít a három tényező kapcsolatának alakulásában, hogy az értékrendek átrendeződhetnek, ahogy változik az uralkodó széljárás. Sokat nyom a latban, hogy a pártok és politikusok hitelesek-e, megfelelnek-e a támogatóik elvárásainak.

A 20. századi történelem bővelkedik olyan helyzetekben, amikor a szavazók nagy része nem „logikusan”, nem társadalmi vagy eredeti politikai értékrendje szerint döntött. Nincs itt mód az eseteket áttekinteni, azt vizsgálni, mikor, milyen okok játszanak szerepet a „szavazók” átállásában. Természetesnek tekinthető fejlemény, hogy az uralkodó ideológia és hatalom hegemoniát szerez, azaz szabályait, mutatott viselkedési normáit elfogadja a többség; vagy mert sikerült meggyőzni, vagy mert alternatíva híján ezt látja érdekében állónak. Ez történt Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban a nyolcvanas években, amikor a neokonzervativizmus és neoliberalizmus gazdasági és világpolitikai sikereket mutatott fel. Tipikusnak mondható az az eset, amikor a baloldali értékrend hívei kiábrándulnak saját politikai képviselőikből,

mert hatalomra kerülve pártjuk nem érvényesíti érdekeiket, nem az értékrendjüknek megfelelően kormányoz. Visszatérő kép: a baloldal a versenyképesség vagy a fizetőképesség megőrzésére kényszerítve „elárulja” szavazóit, visszavonja kampányígéreteit. Ez utóbbi esetet valószínűsítette – és valószínűsíti ma is – a közepes és kis államok, a közepesen vagy kevésbé fejlett gazdaságok kitettsége a nemzetközi tőkének, amit csak fokoz az a tény, hogy a baloldal általában válságok hatására kerül hatalomra. Az események ilyen alakulásából szerzett tapasztalat, az erőviszonyok reális megítélése, illetve az, hogy a három típus együtt is hat, megmagyarázza, miért nem tudta az európai baloldal kiaknázni a 2008–09-es gazdasági válságot.

14. A pártok és szavazóik közötti kapcsolat gyengülése részben a politika, a politikai szféra működéséből következett. A jóléti állam kiépülése együtt járt a beavatkozás, a szabályozás jelentőségének növekedésével. Egyre bonyolultabbá vált a közpolitika, mert egyre több szakmai szempontra és érdekre kellett figyelnie. Sokféle szakpolitika van, megnehezült a prioritások meghatározása, az erőforrások elosztásának problematikája. Már csak azért is, mert ezek mögött ott húzódik a nagyobb társadalmi osztályok, osztályfrakciók harca a többletforrások fölötti rendelkezésért – elosztásuk tehát nem a közigazgatáson belüli téma. Ezekkel a változásokkal nem tartott lépést az állampolgári kompetencia. Az állam és polgára között így keletkezett űrt a civil szervezeteknek és a pártoknak kellene kitölteniük. Kisebb lenne a távolság, ha az iskola, a közvetlen demokrácia, az önkormányzatiság hozzásegítené az embereket a kompetenciához, az érdekeik artikulálásához szükséges műveltséghez.

15. Van következménye annak, hogy az állam és a polgárok kapcsolata egyoldalú: az a szolgáltató és a szolgáltatást igénybe vevők között szokásos viszonyra egyszerűsödik, és az államügyek messze kerülnek a polgároktól. A következmény: a politikacsinálás fő tere és eszköze a közvetítő szféra, a média világa lett. A média – beleértve a közösségit is – egyfelől végtelenné bővíti a tájékozódás, de ezzel együtt a félretájékoztatás, a manipuláció lehetőségeit is. A pártok rákényszerülnek a médiapolitizálásra. Nem is ezzel van a baj, hanem azzal, ha emiatt felmentik magukat a közösségszervezés, a civil háttér megteremtésének feladata alól. A mai pártok nagyjából kis létszámú

tagsággal és szakértők segédcsapataival „felfegyverzett” elitalakulatok. Hiányzik mögülük a közösség; a tagság aktivitása általában a választási időszakra korlátozódik. A baloldali pártokban az értelmiség helyét szakpolitikai szakértők, marketing- és választási szakértők foglalták el. Nem az ő jelenlétük a gond, hanem a mozgalmat, közösséget szellemileg karbantartó, a stratégia kialakítását segítő, a vezetést ellenőrző, a Gramsci által „szervesnek” nevezett értelmiségi hiánya.

A politikum ilyen működése rövid távon előnyös az államot és a pártokat irányító elitek számára, de visszaüt, amikor áldozatokat kell kérni a társadalomtól. Veszélyt jelent a demokrácia számára, ha a társadalom elszokik saját érdekeinek megjelenítésétől, a személyes felelősségvállalástól, a kialakult helyzetek értékelésétől. Ez a fenyegetés hatalmasra nő, amikor a napi és hosszú távú érdekek közötti ellentét akuttá válik. Ma éppen ilyen a helyzet a világban és Magyarországon is. Ez az ellentmondás megoldásra vár, ami jó esetben a politika újratársadalmazását követeli, rosszabb esetben a demokrácia korlátozását, a tekintély uralmát eredményezi.

16. Van még egy téma, amely megkerülhetetlen a baloldaliság tárgyalása során: a nemzeti kérdés. A baloldal nemzetietlensége évszázados vád, amit a konzervatív ideológia fogalmazott meg és a jobboldal tart azóta is napirenden. Nem látom értelmét a cáfolatnak, amit kezdhették azzal is, miként „sikerült” a *proletároknak nincs hazájuk*-megállapítást úgy értelmezni, hogy nem is akarnak maguknak hazát.

Történeasz teadélutánok XXXV.

2024. február 8.

Új évadunk egyben a 2019 őszén elkezdett teasorozat záró turnusa. Vendégünk, Földes György – az MTA doktora, ny. főigazgató – megtisztelt bennünket azzal, hogy készülő nagyobb lélegzetű, a baloldaliságról történelmi és strukturális megvilágításban értekező esszéjéből ismerhettünk meg egy esszenciális részt.¹ Mivel a baloldaliság kimondottan nemzetközi keretekben létezett és létező ideológia-politikai irányzat, ezért a diskurzusban azt feszegettük, a szerző vajon miért a hazai helyzetből kiindulva exponálta a témát. Meggyőző válasza szerint – miközben a teljes műben a nemzetközi keretek részletes bemutatása természetesen nem marad el – nekünk az itthoni, nem kimondottan rózsás körülmények az igazán égetőek.

E honi helyzet egyik szintén nyugtalanító jellemzője a nemzedéki dimenzió. Míg az idősebb baloldaliak nehezen viselik múltjuk leértékelését, a tartós kudarcot, a marginalizálódást, a fiatalabb eszmetársak – leginkább az értelmiségiek – inkább tehernek érzik az államszocializmushoz köthető idősebbeket. Bőségesen esett szó természetesen a hazai baloldal múltjáról is, aminek kapcsán vendégünk elutasította azt a nézetet, mely szerint e haza múltja *jobboldali országot* idézne. Nem maradt említetlenül az ország anyagi körülményeihez mérten bizonytalannal nem szűkölködő elit tehetetlensége. Ez nem

1 A még Történelmi és strukturális megvilágításban alcímmel ellátott megvitatott anyagunk a folytatásával együtt a maga teljességében megjelent: Földes György: A baloldaliságról. *Népszava* 2024. március 7. *Szép Szó*-melléklet (https://nepszava.hu/3227677_foldes-gyorgy-a-baloldalisagrol – utolsó elérés: 2024. 10. 09.) – a szerk.

csekély mértékben abból adódik, hogy tagjai semmi jelét nem adják annak a ma is létező szolidaritásnak, amelynek jegyében – például – a szomszédos Graz 8300 eurót kereső kommunista polgármestere illetményéből 6300 fizet be az ottani pártkasszába; az önkormányzat pedig rendre szociálisan méltányos feltételekkel elérhető bérlakások építésével, és általában is a lakossággal való mindennapi kapcsolattartással erősíti társadalmi bázisát.

A diskurzusban részletesen esett szó arról a sikert aratott könyvről, melynek szerzője körülményeinket nem a társadalmi szerkezetből, hanem a fogyasztói társadalom mentalitásából vezeti le. Földes György arról beszélt, hogy Vlagyimir Iljics osztálydefiníciója ma is használható. Következően – egy másik felvetésre reagálva – túl korainak tartja azt a felfogást, mely szerint a baloldaliságnak ne lenne bel- és külföldön jövője. Bár a baloldal hazai helyzete nemhogy nem *rózsás*, hanem – ismerte el egy harmadik megjegyzésre – még *szegfűs*nek sem mondható, de ebből még nem következik, hogy a populizmus mai dinamikáját idővel – természetesen a mostaninál messze különb politikával – ne lehetne megtörni. Meg lehet.

Pritz Pál

Baczoni Dorottya:

Kié Herzl?

Herzl Tivadar magyar szemmel

„A magyarok lesznek Júdea huszárjai”¹

Kivételes dolog, ha egy nép két államalapítót is ad a világnak. Mi, magyarok azonban ezzel is büszkélkedhetünk: Szent István mellett ugyanis a 19. századi Magyarország szülöttje Izrael állam megálmodója, a politikai cionizmus atyja, az államalapítóként tisztelt Herzl Tivadar is. Herzl alakja az izraeli állami identitásképzés egyik meghatározó eleme. David Ben-Gurion 1948. május 14-én a Tel-Aviv-i múzeum előcsarnokában Herzl portréja előtt kiáltotta ki Izrael államot. Szimbolikus jelentősége volt Herzl 1949-es újratemetésének a jeruzsálemi Herzl-hegyen, ami ma egyben az izraeli nemzeti temetőnek is otthont ad.² 2004 óta Herzl születése nemzeti ünnep Izraelben,³ de az országba látogató egyszerű turistaként is szembeötlő, hogy lépten-nyomon Herzlt ábrázoló szuvenírekbe botlunk.

De mi a helyzet a saját házunk táján? Vajon megállja-e a helyét az, amit a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (MAZSIHISZ) egykori elnöke mondott 2013-

1 Herzl 2022a: Első könyv, 1895. június 11-i bejegyzés.

2 Maoz Azaryahu: Mount Herzl: The Creation of Israel's National Cemetery. *Israel Studies* 1996/2. sz. 46–74.

3 Ella Florsheim: Giving Herzl His Due. *Azure* 2005/21. sz. <https://azure.org.il/article.php?id=182> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)

ban, a Zsidó Világkongresszus budapesti ünnepélyes megnyitóján: „*Önök egy olyan városba érkeztek, amely büszke arra, hogy itt született és járt iskolába a modern Izrael megálmodója, Herzl Tivadar!*”⁴ Tényleg büszkék vagyunk rá? Egyáltalán, ismerjük őt eléggé?

4 Az idézet Feldmájer Pétertől származik. Ld. tőle: Kizökkent az idő. *Népszava* 2013. május 7. 7.

Herzl Tivadar vagy Theodor Herzl?

Joggal vethető fel a kérdés, hogy az 1860-ban Pesten született Herzlnek volt-e magyar identitása. Ami bizonyos: Herzl 18 éves koráig Pesten élt, élete végéig folyékonyan tudott magyarul, hatott rá a magyar nacionalizmus, diákként magyar nyelvű hazafias verseket is írt. Iskoláiban az oktatás nyelve magyar volt,⁵ és egészen a család 1878-as Bécsbe költözéséig német–magyar kétnyelvűségben élt. Monográfusa, Andrew Handler megfogalmazásában: „*Magyar nyelvű műveit egy magyar fiú írta, akinek a neveltetését és szociális kapcsolatait átszövi a túlsúlyban lévő magyar környezete, míg a német nyelvű művei egy magyar fiútól valók, aki messziről csodálta a német kultúrát*”.⁶ Bécsből minden évben visszajárt nővére sírjához, magyar politikusokkal is aktívan tartotta a kapcsolatot,⁷ egy országgyűlési képviselőnek, Mezei Ernőnek címzett levelében pedig pesti zsidóként aposztrofálta magát.⁸ Vámbéry Ármin híres magyar orientalistát, aki segítségére volt a szultánnal való kapcsolatfelvételen, *honfitársának* nevezte.⁹ Egy magyar cionista vezetőnek szintén budapesti születésű „compatriótusnak”, vagyis honfitársnak jellemezte magát, aki hozzászámítható a magyar cionisták számához.¹⁰ Herzl német identitásának kezdeti instabilitását mutatja az is, hogy bár a jogi egyetem első szemeszterében a németet adta meg anyanyelveként, a következő évben már a magyart tüntette fel, és csak az 1881-es tavaszi félévet követően adja meg ismét a németet, azaz két tanéven át Herzl magyarként tekintett magára.¹¹

5 Herzl elemi iskolába a Pesti Izraelita Főleemi Iskolába járt, középiskolai tanulmányait pedig a Pesti Városi Nyilvános Főreáltanodában, majd az 1875–76-os tanév második felétől a Deák téri Evangélikus Gimnáziumban (hivatalos nevén: Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgymnasium) végezte a Sütő utcában.

6 Idézi: Ujvári Hedvig: Asszimiláció, nyelv és identitás problematikája a fiatal Max Nordaunál és Herzl Tivadarnál. *Budapesti Negyed* 2008/1. sz. (Továbbiakban: Ujvári 2008) 163.

7 Uo. 168.

8 Patai József: Herzl. Budapest. 1931. Pro Palesztina. (Továbbiakban: Patai 1931) 326.

9 Herzl 2022a: Nyolcadik könyv, 1900. december 9-i bejegyzés.

10 Dr. Oesterreicher Béla: Első találkozásom dr. Herzl Tivadarral. *Zsidó Szemle* 1918. július 5. (Továbbiakban: Oesterreicher 1918)

11 Ujvári 2008: 170.

Mind felesége, Julie Naschauer, mind pedig legközelebbi harcostársa, Max Nordau¹² is magyar gyökerekkel rendelkezett. Szintén Herzl magyar kötődéséről árulkodik, mikor a párizsi zsinagógában járva a gyermekkori, Dohány utcai templom emlékképe elevenedett meg benne, vagy amikor a zsidó államról szóló víziójában a magyarokat Júdea huszárjaiként, lovastábornokokként írta le.¹³

Herzl ambicionálta a cionizmus ügyének előmozdítását szülőhazájában, szívügye volt a magyar zsidóság sorsa. Dr. Oesterreicher Béla magyar cionista vezető szerint vérmes reményeket táplált ezzel kapcsolatban: „*Én ismerem népünket és tudom, hogy Magyarországon már ma is legalább még 5000 intelligens zsidó úgy gondolkodik, mint Ön, és ha ezeknek csak felét tudjuk aktivitásra rábírní, akkor pár év múlva már 100 000 elvbarátunk lesz Magyarországon*”.¹⁴ Számos politikussal tárgyalt, hogy megnyerje őket a cionizmus mozgalmának, ám próbálkozásai nem jártak sikerrel.¹⁵ Nem véletlenül mondta állítólag unokatestvérének, az író Heltai Jenőnek, hogy a cionizmus szempontjából a magyar zsidók *a zsidóság kiszáradt ága*.¹⁶ Megértette: Magyarország esetében egyedi helyzetről beszélhetünk, és belátta, hogy olyan cionizmust kell teremteni, amelyet lehet.¹⁷ Erre utal híres mondata is, miszerint a magyar cionizmus elsősorban csak piros–fehér–zöld lehet.¹⁸

Leegyszerűsítés és csúsztatás lenne azonban kijelenteni, hogy Herzl magyar volt. Legtöbbször német identitását hangsúlyozta: „*Én német zsidó vagyok Magyarországról, és nem tudok már más lenni, mint német*”.¹⁹ Mikor egy vitában főnöke magyarnak

12 Született Südfeld Miksa. Részletesebben lásd róla Révész Béla és Ujváry Hedvig munkáit.

13 Herzl 2022a: Első könyv, 1895. június 11-i bejegyzés.

14 Oesterreicher 1918

15 Novák Attila: Ideológia és önazonosság. Az 1953-as budapesti cionista per. Budapest. 2020. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 11.

16 Gerő András: Mozaik. Magyar jelenidő és történelem. Budapest. 2020. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány. (Továbbiakban: Gerő 2020) 365.

17 Patai 1931: 321.

18 Schweitzer Gábor: „... a magyar cionizmus elsősorban csak piros-fehér-zöld lehet”. Cionizmus a századelő Magyarországon. In: 100 éves a cionista mozgalom. Szerk.: Dr. Bódog Gyula. Budapest. 1998. Bethlen Téri Oneg Sábbát Klub. 41.

19 Herzl 2022a: Első könyv, 1895. június 14-i bejegyzés.

nevezte, válasza az volt, hogy ő osztrák állampolgár.²⁰ Mindemellett egy következő identitásrétegét is felveti az a megfogalmazása, hogy: „*Héber vagyok, a cionista mozgalom vezetője*”.²¹ De legalább ugyanekkora balgaság lenne nem tudomást venni arról, hogy összetett és egymásra rakódó identitásrétegeinek (magyar, német, osztrák, zsidó) meghatározó elemét képezte magyar kötődése, hiszen életének legformatívabb, első 18 évét töltötte Magyarországon. Van közünk hozzá.

Cionizmus címszavakban

A századforduló időszakában a zsidók előtt több út kínálkozott saját újradefiniálásukra. Ezeknek ekkor egy újabb, radikális és forradalmi variációját jelentette a zsidóságot *nemzetként* meghatározó cionizmus. Lényege, hogy nacionalista alapon hozzanak létre egy, a világon szétszórva élő zsidóságot összegyűjtő államot Palesztina területén.²²

A cionizmus megkérdőjelezte a korban domináns emancipáció és asszimiláció sikerét. Herzl arra eszmélt rá, hogy annak ellenére mindig megmarad zsidó mivoltuk, hogy mindent megtesznek befogadásuk érdekében, a jogi egyenlőség önmagában még nem jelent azonnali és valódi egyenlőséget.²³ Sőt, az emancipáció azzal, hogy következményeivel társadalmi feszültségeket szül, maga is gerjeszti és újratermeli az antiszemitizmust, egy olyan ördögi kört eredményez, ami miatt lehetetlen kilépni a „zsidószeréből”.²⁴ A megoldást éppen ezért a disszimilációt eredményező nemzeti válaszban látta. Legtalálébban talán Dávid, *Ősújorszag* című regényének szereplője fogalmazta meg a döntés lényegét: „*Két út maradt csak a zsidóság előtt: vagy az, hogy örök harcban álljanak azzal a társadalommal, amelynek keretei között ők maguk is élnek, vagy új otthont keresnek maguknak*”.²⁵

20 Herzl 2022a: Második könyv, 1896. február 4-i bejegyzés.

21 Herzl 2022a: Tizenhetedik könyv, 1903. augusztus 10-i bejegyzés.

22 A magyarországi zsidó holokauszt kisenciklopédiája. Szerk.: Gerő András. Budapest. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány. Megjelenés alatt. [2024. – a szerk.]

23 Herzl 2022a: Első könyv, 1895. pünkösdi bejegyzés.

24 Dr. Bódog Gyula: Herzl, a zseni. Herzl „kreatív betegség”-éről. *Múlt és Jövő* 2000/3–4. sz. 106.

25 Herzl Tivadar: *Ősújorszag*. Ford.: Márkus Aladár. Budapest. 1993. Bethlen. 60.

Mozgalmát *A zsidó állam* című művének 1896-os megjelentetésével indította el. Herzl cionizmusa egy explicite *politikai* jellegű mozgalom volt a kivándorlást korábban is támogató gazdag zsidó üzletemberek jótékonyágnak tekintett tevékenységével szemben. A cionizmus beágyazódott az egész európai kontinenst domináló *nacionalista* szellemiségbe. Herzl ennek megfelelően a zsidóságra is a modern, *szekuláris* nemzetfogalmat alkalmazta. Az eddig említett sajátosságok elválaszthatatlanok a cionizmus *európai* jellegétől, a politikai cionizmus a 19. század végi európai nemzeti mozgalmak termékének tekinthető.²⁶ Herzl nemcsak ideológiájának és céljának megfogalmazásakor követett európai logikát, hanem módszereiben is *modern* felfogást alkalmazott. Mozgalmának fontos sarokpontja volt az *államiság*, vagyis hogy közjogi értelemben el kell ismertetni a szuverenitással rendelkező zsidó államot a világ többi hatalmával, amivel élesen szembement az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó Palesztinába történő fokozatos zsidó betelepülés programjával.²⁷

Herzl magyar fogadtatása

Magyarországon Herzl egészen a rendszerváltoztatásig nem kerülhetett a közgondolkodás fókuszába és nem képezhette alapműveltségünk részét. Ennek megvoltak a maga jól magyarázható történeti okai, amelyek döntően a magyar zsidóság fejlődésének sajátos jellegére vezethetőek vissza. Magyarországon a politikai cionizmus ugyanis nem légüres térbe érkezett, hanem rögtön versenyhelyzetbe került. A magyar zsidók magukra nagyrészt nem hazátlanként tekintettek, ebből fakadóan Herzl mozgalma nem egy űrt töltött be, hanem konkurenciát jelentett, ilyen-olyan módon mindenki érdekét sértette, idővel pedig mind a hazai zsidóságnak, mind a magyar államnak választ kellett adnia rá.

A magyar zsidók legtöbbször úgy gondolta, hogy nekik már van hazájuk, melyért megdolgoztak, megharcoltak, és amely befogadta őket.²⁸ E folyamat eredményeként

26 Walter Pietsch: Hátám Szófértől Theodor Herzlig. Az ortodoxia és a korai cionizmus viszonya a XIX. századi Magyar Királyságban. *Múlt és Jövő* 1998/2–3. sz. (Továbbiakban: Pietsch 1998) 11.

27 Halász Zoltán: Herzl. Budapest. 1995. Magyar Világ. (Továbbiakban: Halász 1995) 87.

28 Ránki Vera: Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája. Budapest. 1999. Új Mandátum. (Továbbiakban: Ránki 1999) 75.

alakult ki a híres „zsidó–magyar szimbiózis”.²⁹ Ráadásul a fennálló magyar–zsidó kötelék olyan mélynek bizonyult, hogy maga a magyarországi cionista mozgalom fő irányzata is egészen sajátos jegyeket villantott fel: lojalitást mutatott a magyar állam iránt, hazafias érzésekről tanúskodott, a cionizmus *per definitionem* fő célját, a kivándorlást pedig kezdettől fogva háttérbe szorította.³⁰ A magyar politikai elit és a zsidóság között a 19. század második felében megkötött szövetség olyan erősnek bizonyult, hogy a zsidóság többsége a legkilátástalanabb helyzetben sem mondta azt fel, amikor a másik „fél” meghazudtolta azt. A magyar zsidók döntő többsége magyarrá vált, és ez a hite egészen a holokausztig töretlen maradt.³¹ Ahogy Ungvári Tamás fogalmaz: attól még, hogy az asszimiláció „érdekházasság”, „*az érdeken túl [...] szerelem is ébredhet a házastársak között*”.³² Noha az egyes rendszerváltások, történelmi válságperiódusok függvényében a zsidóság identitásstratégiája újrafogalmazható lett volna, összességében kijelenthető, hogy a magyar zsidóság 1896 óta nem talált tartós vonzerőt a cionizmusban. Mindebben természetesen közrejátszanak külső nyomással összefüggő tényezők is, hiszen a cionizmus egyetlen jelentős, a holokauszt tragédiáját követően megfigyelhető felfutási időszakát hamar megtörte a megszilárduló kommunista diktatúra. Ugyanakkor még ebben a felfutásnak nevezhető néhány évben is csak relatív, a térség többi országához képest kevésbé jelentős fejlődésről beszélhetünk: a túlélők körülbelül negyede támogatta ekkor a cionista mozgalmat.³³

Az egyébként szinte semmiben egyet nem értő, de a magyar államhoz egyaránt lojális neológia és ortodoxia a közös nevezőt éppen a cionizmus elutasításában találta meg, cionizmusellenességük hidat képezett közöttük – legyen szó a dualizmus évtizedeiről vagy a két világháború közötti időszakról. Schönfeld József, a cionista *Zsidó Szemle* szerkesztőjének 1910-es leírásában az ortodox és neológ sajtó „*csak akkor*

29 Ezra Mendelsohn kifejezése. Idézi: Kovács András: Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon. In: Zsidók a mai Magyarországon. Szerk.: Kovács András. Budapest. 2002. Múlt és Jövő. (Továbbiakban: Kovács 2002) 36.

30 Uo. 87.

31 Ránki 1999: 61.

32 Ungvári Tamás: Csalódások kora. A „zsidókérdés” magyarországi története. Budapest. 2010. Scolar. 103.

33 Kovács 2002: 36.

békülnek ki, mikor a közös ellenség ellen kell fölvenni a harcot, mikor a cionizmust, a zsidóság egyetlen éltető elemét kell agyonütni”.³⁴ Herzl tehát bizonyos szempontból egységbe tömörítette az egyébként heterogén és megosztott magyar zsidóságot. A két irányzat érvrendszere legtöbbször eltérő elemekből állt össze, ugyanakkor közös volt bennük, hogy kritikáikat nem annyira a Herzl elleni személyes támadásokban fejezték ki, sokkal inkább az elképzelés ellen indítottak offenzívát.

A teljes asszimiláció és a magyar nemzeti identitás mellett érvelő neológok leginkább a hazafiatlanság, a zsidóság nemzetként való definiálásának elvetése mentén bírálták a cionizmust, amely szerintük veszélybe sodorja az eddig elért eredményeiket, és továbberosítja az antiszemita mozgalmat. Ne felejtjük el, hogy 1895-ben, miközben Herzl *A zsidó államot* írta, a neológok itthon épp győzelmet arattak a recepciós törvény elfogadtatásával. Legjelentősebb orgánumuk, az *Egyenlőség* cikkeiben tudatos módon Herzl írói identitását hangsúlyozták, ezáltal pedig devalválták politikában játszott szerepét, implicite politikai programját is a szépirodalom szférájába száműzték. Felváltva hívták németnek és bécsinek („*A kitűnő bécsi író*”, „*Híres bécsi író*”, „*Kiváló német író*”), de magyar gyökeiről éveken keresztül egyáltalán nem esett szó. Stratégiájuk a kezdetektől az agresszív támadás volt, szinte minden számukban kritikát fogalmaztak meg a cionizmussal szemben. A mozgalom jelentkezésekor rendre Herzl és elképzelésének idealisztikusságát, utópikus jellegét állították a középpontba, paradox módon azonban ontották róla az írásokat, ami azt jelezte, hogy mégis komolyan veszik és támadásra érdemesnek tartják a mozgalmat. Az 1897-ben rendezett Első Cionista Kongresszus váltást hozott a lap stratégiájában: ekkor kezdtek elszakadni az említett *utópikus, komolyanvehetetlen eszme* narratívájától, már nyíltan is jelentős kihívásnak kezelték a mozgalmat. Herzl 1904-es halála több szempontból is fordulópontot jelentett. Ezt követően csökkent a támadások intenzitása és a kritikák élessége is, megkülönböztették ugyanis a szegény zsidókon való humánus segélynyújtást, amiben az államalapítás célja nélkül ők maguk is szövetségesek tudnának lenni. A lapban uralkodó szemlélet szerint a telepítés és zsidó kolonizáció Herzl jelentkezése előtt is

34 Zsidó kultúra és zsidó sajtó. In: Harcban a zsidóságért. Dr. Schönfeld József, a „Zsidó Szemle” szerkesztője összegyűjtött írásai 1908–1927. Budapest. 1928. s. n. 11.

megfigyelhető palesztinai gyakorlata elfogadható, míg a politikai jellegű cionizmus túl van a támogathatóság határán. Herzl alakja egyértelműen felértékelődött a halála után, miközben a cionizmust továbbra is teljes erővel támadták – a hazafiatlanság vádját a magyar cionisták bármennyire igyekeztek, nem tudták lemosni magukról. Herzl megítélése szempontjából fontos mérföldkő volt a halála előtt nem sokkal felvetett kelet-afrikai terv,³⁵ amelyben a neológok az eddigi elgondolás kudarcát és saját igazukat látták beigazolódni, Herzl-t pedig dicsérték az addigi első számú államszervezési helyszínt feladó belátása miatt, és megvillantották a jövőbeli szövetség lehetőségét. Innentől kezdve a lap egyértelműen amellet foglalt állást, hogy Palesztina helyett máshol kellene helyet találniuk a cionistáknak. Mindennek fényében a kelet-afrikai terv mozgalmi elvetését követően Herzl alakja kezdett új megvilágításba kerülni a lapban, ennek példája, hogy „nagyelméjűnek” nevezték, amiért álmodozását követően belátta és elfogadta a kolonizációs eszmét. Herzl javára szólt a szemükben és hozzájárult mozgalmánál pozitívabb megítéléséhez az is, hogy belátta, a cionizmusnak nem osztottak lapot Magyarországon.

Az ortodoxia leginkább vallástalan, szekuláris jellege miatt bírálta a cionizmust.³⁶ Emellett a Cion földjére való visszatérés mikéntjében is áthidalhatatlan különbség mutatkozott meg: az ortodoxok úgy vélték, Isten döntése, hogy az mikor fog megtörténni, azt emberi eszközökkel tilos gyorsítani. Az ortodoxok hetilapja, az 1891 és 1906 között megjelenő *Zsidó Híradó* A *zsidó állam* megjelenése után egy ideig nem vett tudomást annak létezéséről, az elhallgatás stratégiáját választotta. Némaságuk szándékos volt, mert célkitűzése okán a cionizmus szerintük „meddő és nevetséges”, „profán eszmeáramlat”.³⁷ 1897-től az újság offenzívába lendült, azonban a cikkeket végigtekintve azt látjuk, hogy ez nem foglalt magába Herzl elleni személyes táma-

35 Herzl megfontolásra érdemesnek tartotta a brit kormány részéről érkező azon javaslatot, hogy átmeneti jelleggel Palesztinán kívül, lehetőleg ahhoz közel eső területen telepedjenek le a zsidók. Ezért elfogadásra javasolta a cionista kongresszusnak az ún. „Uganda-tervet”, amely a zsidóságnak azonnal nemzetközi jogi státuszt adott volna. A tervet Herzl halála után, 1905-ben a bázeli kongresszus megvalósíthatatlannak nyilvánította.

36 Mindazonáltal a cionizmus előfutárai közül sokan kötődtek az ortodoxiához. Részletesebben ld. Pietsch 1998: 14.

37 A cionizmusról. *Zsidó Híradó* 1897. június 10.

dásokat, sokkal inkább elvi vitát jelentett a mozgalommal. Herzl 1904 júliusában bekövetkezett haláláról sem számolt be a lap. A két világháború között a *Zsidó Újság* című ortodox lap már a beköszöntőjében leszögezte anticionista álláspontját: az újság programjának egyik pontja a cionizmus ellen való harc volt. Nem győzték hangsúlyozni a cionista eseményekről szóló tudósítások során, hogy az ortodoxia az ismert vallásbeli differenciák miatt távol áll a mozgalomtól, és nem ismeri el a csupán nemzeti alapon álló cionista kongresszust az összsidóság képviselőjének.

De nemcsak a zsidóság részéről volt megfigyelhető tartós elutasítottság, hanem a mindenkori magyar állam részéről is: a dualista állam politikai érdekeivel is ellentétes volt egy zsidó állam megalapításának, ezáltal a zsidók kivándorlásának támogatása. Az országban egyre élesedő nemzetiségi kérdés fényében a zsidóságnak kiemelt politikai, demográfiai jelentősége volt, így a magyar politikai elit érdekeivel ellentétes volt egy újabb, nemzeti alapon szerveződő mozgalom támogatása. A magyar zsidóság többsége a dualizmus liberális zsidópolitikájával szakító Horthy-korszakban sem változtatott asszimilációs életsratatégiáján, a Magyar Cionista Szövetség (MCSZ) alapszabályának elfogadását egészen 1927-ig sikerült megakadályozniuk, a fennálló hatalom pedig a harmincas évektől egyre erőteljesebben lépett fel a baloldali cionista csoportok ellen, mígnem a kommunizmus vádja végül az egész mozgalomra kiterjedt.³⁸ Mindez a rendszerhez közel álló lapokban is leképeződött: a bűnözés és a kommunizmus rendre visszatérően szerepelt a cionista mozgalomhoz társítva.

Ahogy korábban említettük, az 1945 után fokozatosan kiépülő kommunista diktatúra mind elvi, mind gyakorlati okokból harcot hirdetett a cionista mozgalom ellen. A herzli nacionalizmus ugyanis szembement a kommunizmus internacionalizmusával, és azzal az egyenlősítő politikával, amit a kommunista hatalom a zsidóság vonatkozásában is hirdetett, a frissen megalakult Izrael állam pedig a Szovjetunió minden reménykedése ellenére nem az ő, hanem az Amerikai Egyesült Államok szövetségese lett a hidegháborúban. Ezzel a cionizmus, és vele együtt Herzl évtizedekre tabusítva lett, említésük kizárólag Izrael-ellenes szemszögből volt lehetséges.

38 Részletesebben ld. Schmidt Mária: A harmincas évek magyar cionista mozgalma a rendőrségi megfigyelés tükrében. *Történelmi Szemle* 1987/3. sz. 339–350.

„Herzl-város”

Magától értetődő módon Herzl a kisszámú magyar cionisták számára kultikus alak volt. Személyével, emlékezetének ápolásával és kultuszának építésével érdemben egyedül ők foglalkoztak. Első magyar nyelvű életrajza is Patai József, a *Múlt és Jövő* című folyóirat alapítójának tollából született meg 1931-ben. Herzl alakjának központi jelentőségét bizonyítja az az érzelmekkel átfűtött beszédmód, amivel a cionista *Zsidó Szemle* című lapban találkozunk vele kapcsolatban: „a modern zsidóság legnagyobb, immár legendássá vált alakja”,³⁹ „édes apánk”,⁴⁰ „vezérünk”,⁴¹ „halhatatlan vezérünk”,⁴² „lánglelkű apostol”,⁴³ „nagy építőmester”,⁴⁴ az „erély férfi-mintaképe”,⁴⁵ a „prófétai népszabadító”,⁴⁶ „nagy, szent, busznézésű férfiú”,⁴⁷ akivel olyan fogalmakat társítottak mint önfeláldozás, munka, remény, bizalom,⁴⁸ merész szellem, éleslátás⁴⁹, és akit „imádattá szövődött lelkesedés”⁵⁰ övezett. Legtöbbször Mózeshez, a messiáshoz és prófétákhoz hasonlították. Nem véletlen, hogy a legtöbb cikk a halálának, és nem a születésének évfordulóján jelent meg róla, hiszen korai halála jelentősen hozzájárult Herzl kultuszához, azt ugyanis mártíriumként, önfeláldozásként lehetett narrálni.

Halálát követően Herzl alakját további jelentésrétegekkel vértették fel a cionisták körében. Egyrészt előbb az 1917-es Balfour-nyilatkozatban, majd a San Remo-i konferenciában Herzl programjának a beteljesülését látták. Magyar kontextusban hasonló narratívát fontak a Magyar Cionista Szövetség alapszabályának 1927-es legalizálása

39 Herzl emlékünnepélyek. *Zsidó Szemle* 1910. június.

40 Rosenberg Salamon: A krónikás siralma. *Zsidó Szemle* 1911. július 15.

41 Uo.

42 Herzl Tivadar emlékezete. *Zsidó Szemle* 1914. július 1. (Továbbiakban: *Herzl emlékezete...*)

43 Thamuz 20. *Zsidó Szemle* 1912. július 1. (Továbbiakban: *Thamuz 20...*)

44 Uo.

45 Évfordulón. Tamus 20. Herzl halála. *Zsidó Szemle* 1913. július 15.

46 Uo.

47 Beregi: A zsidóság és Herzl Tivadar. *Zsidó Szemle* 1913. augusztus 1.

48 *Thamuz 20...*

49 *Herzl emlékezete...*

50 Herzl emlékünnepélyek. *Zsidó Szemle* 1910. június.

köré, ami cáfolata volt a Herzl ellen alkalmazott *fantasztá*-vádnak, valamint a mozgalom vélelmezett hazafiatlanságának. Másrészt a két világháború közötti cionista mozgalmon belül megfigyelhető pártosodásban, az egység felbomlásában kiemelt szerepe volt a herzli örökség megítélésének. Ez a konfliktus magyar viszonylatban is megjelent, Schönfeld József, a *Zsidó Szemle* szerkesztője szerint kötelesség hűnek maradni a „*cionista igazságok ősi kútforrásához*”, vagyis Herzlhez, akinek szavai szerint a cionizmus *a zsidóországba és a zsidósághoz való visszatérést* jelentette. Herzl személye tehát a cionista mozgalmon belül aktuálpolitikai jelentőséggel és tétellel bírt, a mozgalmon belüli harcokban vele lehetett képviselni az egység iránti igényt. Máfelől Herzl egyfajta jósként tűnt fel, aki előre látott később bekövetkező eseményeket. Alakja alkalmas volt emellett arra is, hogy motivációs eszközként használják a kis létszámú hazai cionista tábor felrázására, aktivizálására, gyarapítására. A szélsőjobboldali ideológia egyre erőteljesebb fellépésével Herzl egyfajta kapaszkodóként, reménységként, fénysugárként jelent meg előttük, emellett az új koreszme önigazolásukat is adta a cionista álláspont helyességéről.

A magyar cionisták Herzl-klubot és Herzl-kört alakítottak, kiadták *A zsidó állam* és az *Ősújorszag* című művét, szemelvényeket beszédeiből, cikkeiből, naplójából, Patai József életrajzot írt róla. Halálának évfordulóján évente gyászünnepeket szerveztek. Herzl-könyvtár elnevezésű könyvsorozatot indítottak, az MCSZ központi termét is róla nevezték el, többen verset írtak hozzá. A Herzl-kultusz egyik megdöbbentő példája volt, amikor fia kikeresztelkedésekor a fiú édesanyját kezdték el okolni, Herzlt pedig felmentették mindenfajta lehetséges felelősség alól.

A két világháború közötti cionista mozgalomban fogalmazódott meg legerősebben az igény Herzl magyar kötődésének „kiaknázására”. Úgy vélték, büszkélkedni kellene vele, egy „brand”-et kellene építeni rá, ami mind a zsidó, mind a magyar nemzeti identitás, mind országimázs, mind turisztikai szempontból az egész ország számára hasznos lehetne. Amellett érveltek, hogy kultuszhelyet kellene csinálni születési helyéből, emléktáblát elhelyezni a tiszteletére, intézményeket elnevezni róla, kiállítást szervezni a tiszteletére. A Herzl magyarországi születésében rejlő potenciál elmulasztását lehangosabban a már említett Schönfeld József tette szavá: véleménye szerint a magyarországi zsidóság két „*lángelmét*” adott a világnak: Herzl Tivadart és

Nordau Miksát. Mivel az ő nevüket mindenhol ismerik, ezért ha a magyar zsidóság értékelni tudná a maga igazi nagyjait, akkor Budapesten a külföldi zsidóknak Herzl szülőhelyét kellene megmutatni, valamint azt, hogy hol élt és dolgozott a fiatal Nordau.⁵¹ Ugyanezt a gondolatot foglalta össze tömören a cionista Bisseliches Mózes, amikor azt mondta, hogy Herzl nagysága dicsősége a magyar zsidóságnak, Magyarországnak és a magyar nemzetnek.⁵² A Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége úgy érvelt a fővárosi közmunkatanácsnak, hogy a Herzl-múzeum, a Herzl-emléktábla és a Herzl-templom megvalósulása esetén Budapest a világ egész zsidóságának zarándokhelye lenne. Dr. Herschkovits Fábián szerint nehéz lenne bárhol olyan zsidó közösséget találni, amely ne vállalná boldogan a „véletlennek azt az ajándékát”, hogy Herzl az ő körében született. Úgy vélte, a magyar zsidóságnak kötelessége lenne, hogy „figyelembe vegye azt az egyszerű tényt, hogy szerte a világon 16 millió zsidó és számtalan millió nemzsidó ismeri és tiszteli Herzl Tivadar nevét, tehát nemcsak emléktáblával, aminek elkészítése úgy látszik, földöntúli nehézségekbe ütközik, hanem hatalmas propagandával, nemzetközi méretezésű ünnepekkel hirdessük és véssük bele az egész világ köztudatába, hogy Herzl Tivadar, a jelenkor nagy alakja, a zsidó nép újkorának legragyogóbb egyénisége a magyar földnek, Budapest szülötte.”⁵³ Ugyanezt reklamálta 1935-ben Sós Endre publicista, aki nem-cionistaként támogatta, hogy Herzl emléktáblát kapjon Budapesten. Mulasztásként említette, hogy a pesti hitközség új kultúrpalotáját és új kultúrtermét nem Herzlről nevezték el.⁵⁴ „A pesti hitközség vezetői, sajnos, nem akarták belátni, hogy Herzl Tivadar zsenije nemcsak a cionisták táboráé.”⁵⁵ Kiemelte az emléktábla és egy pesti Herzl-múzeum potenciális idegenforgalmi jelentőségét is, hiszen az akkori értesülések szerint a bécsi temetőből hamarosan Palesztinába vitték volna Herzl hamvait, így Bécs megszűnt volna a Herzl-zarándoklatok központja lenni,⁵⁶

51 Dr. Schönfeld József Szegeden. *Zsidó Szemle* 1928. február 1.

52 Bisseliches Mózes: Herzl az ember és az író. A budapesti Herzl-ünnepélyen elmondott emlékbeszédjéből. *Zsidó Szemle* 1929. augusztus 2.

53 Dr. Herschkovits Fábián: Hol született Herzl Tivadar? *Zsidó Szemle* 1936. július 17.

54 A terem Goldmark Károly zeneszerzőről, hegedűművésről kapta a nevét.

55 Sós Endre: Emléket Herzl Tivadarnak Budapesten. *Zsidó Szemle* 1935. április 16. (Továbbiakban: Sós 1935)

56 Herzl hamvainak Jeruzsálembé szállítása végül 1949-ben történt meg.

mindebből pedig Budapest szállodái, vendéglői profitálhatnának.⁵⁷ Mint fogalmazott, Budapest lehetne a „Herzl-város”.⁵⁸

Herzl ma

Míg a dualizmus, a Horthy-korszak, valamint a kommunista diktatúra időszakában is racionálisan indokolható érdekek húzódtak a mögött, hogy Herzl személye ne kerülhessen fókuszba, addig a rendszerváltoztatás óta más a helyzet. A cionizmus – pont a történelmi előzmények következtében – a rendszerváltoztatás idejére már sem a zsidóság, sem a magyar állam szempontjából nem jelentett fenyegetést, az elkülönülés és a kivándorlás többé nem volt a magyar zsidóság aktuális kérdése. A cionizmus immár fogatlan oroszlán, de mintha ennek ellenére se tudnánk igazán mit kezdeni Herzllel.

Noha megannyi előrelépés történt az elmúlt több, mint harminc évben Herzl emlékezetének ápolása érdekében – így többek között született róla két monográfia,⁵⁹ a Dohány utcai zsinagóga falán emléktábla hirdeti, hogy egykoron ott állt a cionizmus atyjának szülőháza,⁶⁰ a zsinagóga előtti tér 1994 óta a Herzl Tivadar park nevet viseli,⁶¹ 2018-ban pedig Kolodko Mihály kárpátaljai szobrász magánakció keretében egy Herzlt ábrázoló miniszobrot helyezett el egy ehhez közeli villanyoszlopon⁶² –, mégis hiányérzetünk

57 Sós 1935

58 Sós Endre: A közhely lovagjai. *Zsidó Szemle* 1935. május 2.

59 Ld. Halász 1995 és Novák Attila: Theodor Herzl. Budapest. 2002. Vince. – Emellett megjelent még az izraeli történész, Shlomo Avineri kötetének magyar nyelvű fordítása. Shlomo Avineri: Herzl. Theodor Herzl és a zsidó állam alapítása. Ford.: Bart István. Budapest. 2014. Corvina.

60 <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-K0J5OHZLbIN0Nm1jcVFXV1NEL2NGZz09> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.) – A legtöbb helyen a szakirodalomban is az olvasható, hogy Herzl közvetlenül a zsinagóga melletti épületben, a mai Zsidó Múzeum helyén született, ahol az emléktábla is látható. Valójában azonban szülőháza a zsinagógától számított második épület volt. Ehhez lásd a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár oldalán található erről szóló bejegyzést: <https://www.milev.hu/blog/theodor-herzl-szulohaza> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)

61 Budapest teljes utcanévlexikona. Szerk.: Ráday Mihály. Budapest. 2004. Springer. 227. – Bár a *Magyar Hírlap* tudósítása szerint még 10 évvel később sem volt a változás kitáblázva. Ld. *Magyar Hírlap* 2004. augusztus 9. 4.

62 <https://www.kozterkep.hu/35728/herzl-tivadar> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)

lehet. Neve a szélesebb közvélemény számára mindmáig kevésbé ismert, ráadásul alakja többségében nem magyar nemzeti kontextusban, hanem kizárólag a zsidóság saját ügyeként kerül említésre. (Mindeközben a rendszerváltoztatást követő szélsőjobboldali lapokban, amelyekben a *magyarellenesség* szinonímájaként alkalmazott *cionizmus*-vád újra aktivizálódott, úgy vélték, hogy Herzl személye túlságosan is középpontban van, és piederasztálra van emelve Magyarországon.) Bőven van tehát még teendő kánonba emelésével. Szimbolikus jelentőséggel bír, hogy Herzl naplójának teljes szövege csak 2022-ben, az első német nyelvű kiadást követően majdnem száz évvel látott napvilágot magyarul.

A rendszerváltoztatás óta öt említő cikket olvasva világosan megmutatkozik, hogy nincsen egyértelmű koncepció a *minek is nevezzem?*-kérdésre: felváltva, átgondolatlanul, a tudatosságot teljes mértékben nélkülöző módon hivatkoznak Herzlre a sajtóban (lásd *Herzl Tivadar* vagy *Theodor Herzl*; magyar; budapesti születésű; magyar származású; német; osztrák; bécsi; stb.). Ugyanígy nem bontakozott ki érdemi diskurzus jelentőségéről és arról, hogy életműve mit üzenhet napjainkban. Voltak ugyan próbálkozások: volt, aki a progresszivitás értékével kötötte össze Herzlt,⁶³ és volt, aki antiliberalis vonásait és *nemzeti látnok*-szerepét emelte ki.⁶⁴ A Magyar Cionista Szövetség vezetői részéről kommunikációs szinten megfigyelhetőek voltak törekvések arra, hogy a magyarság is sajátjának érezze Herzlt, egyfajta közös büszkeségünk legyen. Engländer Tibor, a Magyar Cionista Szövetség korábbi elnöke egy interjújában elmondta: „Természetesnek kellene lenni annak, hogy a magyarság is sajátjának érezze Herzl Tivadart. [...] Mi szeretnénk, ha megértené a magyar társadalom, hogy Izrael léte Magyarország büszkesége is. A zsidó állam eszméje innen, a Dohány utcából indul ki.”⁶⁵ Azt látjuk, hogy a Herzlre való hivatkozás leginkább a magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatokban, udvariassági formulaként jelenik meg,

63 Ld. Dr. Schöner Alfréd főrabbi szavait: Felavatták a magyar zsidó mártírok emlékművét. *Új Élet* 1990. július 15., valamint az MCSZ 1990-es programtervezetét: Magyar cionizmus. Az MCSZ megkezdte szervező munkásságát. Szombat 1990. április.

64 Veszprémy László Bernát: Aki megálmodta Izraelt – megjelent magyarul Herzl Tivadar naplója. *mandiner.hu* 2022. június 11. – <https://mandiner.hu/hirek/2022/06/herzl-tivadar-naplo> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)

65 Szendrei Lőrinc: „Ha akarjátok, nem álom”. Izrael bölcsője a Dohány utcában ringott. *Magyar Nemzet* 1997. szeptember 1. 7.

hivatalos beszédek vissza-visszatérő referenciapontja. A MAZSIHISZ korábbi elnöke is a Herzlben meglévő kultúrdiplomáciai potenciált pedzegette: 2018-ban, Izrael 70 éves fennállásának alkalmából hangsúlyozta, hogy a cionizmus bölcsője Magyarországon, ami ezáltal hídszerepet tud betölteni Izrael és a kelet-közép-európai régió között. Vagyis a Herzl személye által teremtett kötődést alkalmasnak látta arra, hogy általa a magyar–izraeli bilaterális kapcsolatokat is javítsa.⁶⁶

Herzl összességében történetpolitikai vákuumban van a bemutatott történeti előzmények és a megannyi, személyét és mozgalmát övező, alább felvillantott ellentmondásból fakadóan.

Egyrészt Herzl nem könnyű ideológiai szempontból felcímkezni, hiszen elképzelésében a merőben konzervatív elemek (például arisztokratikus köztársaság mint tervezett államforma; választójog kiterjesztésének ellenzése) keverednek baloldali, szocialista elemekkel (lásd munkaközpontok létrehozása, központosított és domináns állami szerep a társadalom és a gazdaság szervezésében). Éppen ezért mindenki ízlése és világlátása szerint domboríthatja ki Herzl gondolatvilágából a neki tetszőt (nacionalizmus, modernitás, progresszió), azonban szabálytalansága és bekategoriálhatatlan mivolta miatt talán senki nem is érezheti teljességgel a magáénak. Izrael létrehozása óta pedig Herzl egyben szinonímájává is vált a megvalósult államnak, ami automatikusan nemzetközi politikai kérdéssé is teszi személyének keretezését.

Másrészt a cionizmus mint politikai mozgalom is ellentmondásokkal teli. Egy ízig-vérig nemzeti célokat követő mozgalom, mindazonáltal a diaszpóralét alaphelyzetéből fakadóan kizárólag nemzetközi mozgalomként tudott működni. Egy szekuláris ember által életre hívott politikai mozgalom, ami azonban természetsszerűleg nem tudta figyelmen kívül hagyni a zsidó vallás szerepét. Egy ősi, közel-keleti államot újjáélesztő gondolat, ami megvalósításában viszont mindenestül modern és európai. A mozgalom sikerét, vagyis Izrael állam létrejöttét pedig a zsidóság legszörnyűbb tragédiája gyorsította fel és tette végül lehetővé. Ráadásul nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az állam megszületése egy máig tartó permanens konfliktushelyzetet teremtett a Közel-Keleten. Miközben Izraelt megannyi okból éri bírálat, mindez nem változtat azon a tényen, hogy

66 Heisler András: Két ország keskeny hídon. *Népszava* 2018. május 10. 10.

megkerülhetetlen világpolitikai szereplővé nőtte ki magát, szinte a semmiből épült fel és lett néhány évtized alatt a világ egyik vezető országa innováció és technológia területén.

Szintén kérdés, hogy Izrael létrejötte óta miben határozható meg a cionizmus lényege, összetartó ereje?⁶⁷ Izrael megalakulása súlyos dilemmát jelentett a zsidóságnak nemzetközi – és magyar – szinten is. Ugyanis az az elképzelés, miszerint 1948 után a zsidóság többsége áttelepedik Izraelbe, a diaszpóra pedig hamarosan megszűnik, nem valósult meg. Miközben Izraelben a zsidóság többsége pozitív fejleményt lát, és az állam léte a zsidó identitás szerves részévé vált, messze nem mindenki kívánt áttelepülni. A cionizmus tehát a mai napig sem érte el azt a célt, hogy a zsidók óriási többsége Izraelben éljen, de a világ származási értelemben vett zsidóságának már majdnem 50 %-a izraeli állampolgár.⁶⁸ Noha 2022 az elmúlt két évtized legmagasabb alijaszámát produkálta, mégis, a legutóbbi adatok szerint a világ fiatal zsidóinak 60 %-a asszimilálódik,⁶⁹ valamint az elmúlt években egyre csökken Izraelben a zsidó lakosság aránya.⁷⁰ Vagyis 1948 óta folyamatosan felmerül a kérdés: hogyan viszonyuljon egymáshoz az állam és a diaszpóra?⁷¹ És habár az izraeli identitástudatot is hiba lenne homogénnek értelmezni, az kétségtelen, hogy Herzl mindmáig kiemelt érdeklődés övezi Izraelben. Csak hogy néhány friss hírt említsünk, minisorozat készül életéről,⁷²

67 Anshel Pfeffer: Does Zionism Even Exist Anymore? Haaretz 2022. szeptember 1. <https://www.haaretz.com/israel-news/2022-09-01/ty-article-opinion/highlight/does-zionism-even-exist-anymore/00000182-f8d5-dab4-a79e-fdfdc8bc0000> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)

68 Gerő 2020: 338.

69 Yaakov Hagoel: What would Herzl say about Israel of today? *The Jerusalem Post* 2023. július 12. <https://www.jpost.com/opinion/article-749760> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)

70 Míg Izrael állam megalapításakor a lakosság 82,1 %-a volt zsidó, addig ez mára 73,9 %-ra csökkent. – Moshe Cohen: Jewish population at lowest percentage since founding of Israel. *The Jerusalem Post* 2021. április 12. <https://www.jpost.com/israel-news/jews-make-up-smallest-percentage-of-population-since-founding-of-israel-664899> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)

71 A viszonyrendszer megalapozása Izrael első miniszterelnöke, David Ben Gurion és Jacob Baustein, az American Jewish Congress vezetőjének 1950-ben történt levélváltásával történt meg, ez a Ben Gurion–Blaustein-megállapodás. Ebben többek között kimondták, hogy az Egyesült Államokban élő zsidók politikai értelemben csak az Egyesült Államoknak tartoznak hűséggel, Izrael állam pedig csak saját állampolgárait képviseli, a máshol élő zsidókat nem. Az 1967-es háború választóvonalat jelentett a diaszpóra és az anyaország viszonya tekintetében is.

72 A sorozaton Ori Elon, a Netflixen látható Shtisel című izraeli sikersorozat alkotója dolgozik. A sorozat Herzl személyes naplóján alapul majd, és a cinikus drámaíróból egy nemzet vezetőjévé válásának krónikája lesz. – Philissa Cramer: Creator of 'Shtisel' is working on

az Izraeli Operában 2023-ban előadást mutattak be róla,⁷³ és rendre felmerül, hogy mit üzen ma Izraelben Herzl alakja, mit szólna, ha látná „megvalósult művét”? Vannak, akik úgy érvelnek, hogy ideológiája és stratégiája aktuális ügyekben is releváns, és benne lehet megtalálni a közös nevezőt.⁷⁴

Továbbá ki kell térnünk a magyar sajátosságokra és ellentmondásokra. Ezek közül a legelső Herzl magyarságával kapcsolatos: noha Herzl személyiségének egyik meghatározó identitásrétegét képezi magyar kötődése, mégsem állná meg a helyét, ha egy az egyben magyarnak neveznénk. Magyar gyökereinek súlya sokrétű identitásának formálódásában nyitott kérdés, amiről megannyi eltérő véleménnyel találkozhatunk. Ezenkívül – ahogy arra John Lukacs is rámutat – nagyon nem mindegy, hogy Herzl épp Bécsben, nem pedig Budapesten jutott arra a következtetésre, hogy az asszimiláció kudarcos.⁷⁵ Noha nem tudhatjuk bizonyosan, de valószínűsíthetjük, hogy Budapesten élve nem mozdult volna el a neológ, asszimiláns gondolkodásmódtól. Herzl életének az a szakasza tehát, amikor „világtörténelmet” írt, nem hozzánk kötődik, ráadásul úgy csinált világtörténelmet, hogy pont azzal ment szembe, amire a magyar nemzet oly büszke lehetett: a magyar–zsidó együttélés példátlan korabeli sikerével. Éppen ez az, ami miatt nálunk Herzl és a cionizmus tartós elutasításában részesült. Az asszimilációs meggyőződés minden múltbéli törés és megpróbáltatás ellenére alapvetően máig tartja magát a zsidóság körében.⁷⁶

a series about Theodor Herzl, father of modern Zionism. *The Jerusalem Post* 2022. augusztus 22. <https://www.jpost.com/j-spot/article-715288> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)

- 73 Hagay Hacohen: The new opera ‘Theodor’ shows Herzl’s struggles to find solutions. *The Jerusalem Post* 2023. május 1. <https://www.jpost.com/j-spot/article-741699> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)
- 74 Ld. Crystal Jones–Felice Friedson: Theodor Herzl: The solution to Israel’s modern problems? *The Jerusalem Post* 2023. május 5. <https://www.jpost.com/israel-news/politics-and-diplomacy/article-742160>, vö. Gol Kalev: Can we use Theodor Herzl to solve Israeli politics, Palestinian issue? *The Jerusalem Post* 2023. március 28. <https://www.jpost.com/judaism/article-735206> (Utolsó elérés mindkettőhöz: 2024. 10. 03.)
- 75 John Lukacs: Budapest 1900. A Historical Portrait of a City and Its Culture. New York. 1988. Grove Weidenfeld. 134.
- 76 Novák Attila: Van-e zsidó népiség Magyarországon? *Élet és Irodalom* 2008. május 9. 12. – A MAZSIHISZ részéről láttunk próbálkozásokat Herzl kanonizálására – ezek kellő erőteljessége ugyanakkor vita tárgyát képezhetik. Köves Slomó, az Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség vezetője úgy nyilatkozott, hogy a Chabad-irányzat alapvetően nem tartja követendőnek Herzl cionista ideológiáját, de nem ítéli el Izrael államát. A nézeteltérés

De miért is fontos?

A képlet tehát, ahogy láthattuk, nem egyszerű. Számos olyan ok van, amelyek miatt Herzl nem került mindezidáig a közgondolkodás fókuszába. Személyének komplexitása azonban nem lehet ok arra, hogy ne szűrjük át életművének tanulságait.

Herzl Tivadar nemcsak az azóta létrejött Izrael államban hordoz szimbolikus többletjelentést, hanem világszerte egy személyben testesít meg egy eszmét, egy politikai mozgalmat, és az ennek folyományaként 1948-ban létrejött, jelentős nemzetközi súllyal bíró államot. Ugyanis a Herzl által létrehozott politikai cionizmus eszmetörténeti jelentőségén túl Izrael állam létrehozása által gyakorlati, a nemzetközi politikai viszonyokat ma is meghatározó eredménnyel járt. Vagyis a Herzl által útjára indított cionista ügy – saját célfüggvényét tekintve – a 20. század egyik legsikeresebb politikai projektjévé vált, ami történelmi távlatból szemlélve rekordidő alatt valósult meg.⁷⁷ Saját szempontjából tekintve igazi *sikersztoriról* van szó.

Erre az önmagában is figyelemreméltó teljesítményre, ami többek között a nemzeti gondolat melletti elköteleződés erejét mutatja meg, magyar szemszögből ráakódik Herzl magyar kötődése is. Éppen ezért vétek megkerülni a kérdést: mi lehet Herzl és életművének magyar értelmezése, releváns-e számunkra, helye van-e a magyar nemzeti panteonban?

Kísérletét például a magyar–zsidó viszony próbájának is tekinthetjük. A cionizmus ugyanis lehetőséget adott megmutatni a magyar–zsidó kapcsolat erősségeit és buktatóit is azáltal, hogy zsidó nacionalizmust ajánlott a magyar nacionalizmussal többségében már azonosuló zsidóságnak. Mindebből következik, hogy Herzl Tivadar kulcsfigura a magyar zsidó identitás és a magyar zsidóság későbbi történeté-

alapja, hogy míg Herzl az antiszemitizmus megoldását látta egy leendő zsidó államban, addig a Chabad – az ortodox zsidóság többi irányzatával egyetemben – az Izraellel való elválaszthatatlan kapcsolatot a vallási meggyőződésre és gyökerekre építi. Köves szerint ettől függetlenül Herzl személye lehet tiszteletre méltó, és lehet, hogy a Dohány utca környékén is hangsúlyosabb emléket kellene neki állítani. – A rabbi válaszol. Herzl és Chabad. <https://zsido.com/fejezetek/hertzl-es-chabad/> (Utolsó elérés: 2024. 10. 03.)

77 Természetesen leegyszerűsítő ezt pusztán Herzl érdemének tekinteni, hiszen Izrael létrehozása nem függetleníthető a náci zsidóüldözések borzalmaitól, ugyanakkor Herzl megítélését és a nagyobb képet vizsgálva ez a mi szempontunkból lényegtelen.

nek megértése szempontjából is. A mából nézve egyértelműen kijelenthető, hogy a magyar államhoz történő minél szerveesebb tartozás vágya került ki győztesen ebből a küzdelemből, és biztonsággal megállapítható, hogy Herzl magyar gyökerei sem bizonyultak döntőnek a zsidóság értékválasztásában,⁷⁸ az nem biztosított plusz vonzerőt. Általa mutatható ki talán leginkább a magyar–zsidó szimbiózis ereje és érzelmi töltete. A cionizmus még a holokausztot, vagyis a zsidóság elárulását követő években sem lett a magyar zsidóság többségi útja. Másrészt, a nemzeti identitás szempontjából hasznos és támogatandó, ha Herzl magyar gyökereit minél jobban tudatosítjuk, hiszen életműve a világtörténelem része lett: egy igazi világszámról beszélünk. A cionizmus programjának elindítása nem Budapesthez kötődik, ugyanakkor a magyar függetlenségi hagyomány minden bizonnyal nyomot hagyott Herzl gondolkodásában. Harmadrészt, Herzl életútját tanulmányozva megannyi, a cionizmuson is túlmutató kérdésről – *nemzetről, vallásról, befogadásról és kirekesztésről, politikai és életstratégiákról* – lehet vitát nyitni.

Úgy véljük, több, mint harminc évvel azután, hogy a cionizmus méregfogát minden szempontból kihúzták hazánkban, ideje lenne fontolóra vennünk azt, amit a Magyar Cionista Szövetség 1928-ban, egy Herzl-emléktábla elhelyezése ügyében a Pesti Izraelita Hitközséghez írt memorandumában fogalmazott meg: *„Bármi legyen bárkinek az álláspontja a cionista eszme felől, azt mindenki kénytelen elismerni, hogy Herzl Tivadar működése a zsidó nép történetében [annak] egyik legragyogóbb fejezetét fogja alkotni és hogy Herzl Tivadar neve népünk legnagyobb alakjainak nevei között fog élni, amíg zsidó élni fog e földön. És ezt a nagy férfiút mi magyar zsidók adtuk a világnak és a zsidóságnak. És különösen büszkeség kell, hogy eltöltse a pesti zsidóságot, hogy az ő köréből származott Herzl Tivadar. A magyar zsidóság örök büszkesége ő, akinek nevét széles e világon ismeri a zsidóság minden rétege, akiről már legendák születnek és aki egymaga is örök időre fogja hirdetni a magyar zsidóság hatalmas szellemi és kulturális erejét. [...] Zarándokhelye lesz ez az emléktábla minden zsidónak. [...] Ez az emléktábla székesfővárosunknak is egyik nevezetessége*

78 Klacsmann Borbála: *The reception of early Zionist Movement in Budapest (1897–1914)*. MA-dolgozat. Budapest. 2012. CEU. 2–3.

és büszkesége lesz és így nemcsak a pesti zsidóságnak, de az egész magyar nemzetnek, a magyar kultúrának, a magyar névnek is megbecsülést és elismertetést szerzünk hazánk határain kívül is”.⁷⁹

Herzl nemcsak a zsidó identitás szempontjából lehet egy jogos büszkeségpont, hanem itt lenne az ideje, hogy az egész magyar nemzet szorosabban ölelje őt magához. Kicsit a miénk is.

79 Emléket Herzl Tivadarnak Budapesten. *Zsidó Szemle* 1928. július 1.

Történész teadélutánok XXXVI.

2024. március 7.

Tavasza virradó ülésünkhöz egyik állandó tagunk, Baczoni Dorottya szállította a vitaanyagot nemrég megvédett doktori disszertációjára alapozó tanulmányával¹. Mindkettő középpontjában Theodor Herzl hazai fogadtatástörténete áll. Előbbi 1896-tól Herzl alakja és mozgalma egyidejű és utólagos közéleti tükröződésének időbeli mintázatait, hangsúlyeltolódásait mutatja be a zsidó kulturális és felekezeti lapok, az uralkodó politikai elit orgánumai, valamint az antiszemita sajtó szisztematikus feldolgozásával. Mostani írása pedig erre építve kiemelten foglalkozik a rendszerváltást követő évtizedek fejleményeivel, és megfontolásra ajánlja a Herzl-féle életmű magyar vonatkozású életrajzi és szocializációs gyökereit, továbbá a hajdani magyar cionista emlékőrzési gyakorlatokat, mint amelyek erőteljesebb szint és kidomborítást érdemelnének a történelmi személyiség jelenbeli portréján.

A beszélgetést indító és önálló párhuzamos felvetéssel is előrukkoló referátum a herzli életmű egyes téziseinek és momentumainak nagyítolencsés át kívánt egyszerre társadalom- és politikai diskurzustörténeti vonatkozásokat láttatni. Mint elhangzott, Herzl mozgalmanak idővel – és jobb híján – a jogfosztott és nyomorgó kelet-európai zsidóság adná a reménybeli tömegbázisát, míg a hívósónak hátat fordító, asszimiláns törekvésű, modernizáló közösség fogadóországáiban – így különösen

¹ Ennek egy szövegváltozata *A magyar Herzl?* címmel megjelent: *Kommentár* 2023/1. sz. 105–113. – *a szerk.*

a Magyar Királyságban – az államalapítás sikerét hirdetik biztosítéknak előbbieik bevándorlási hullámai ellen. Ilyeneknek ugyanis folyamatos vélelmezése és rémképe ülte meg a dualizmus korának hazai közbeszédét, egyúttal megerősítve a *jó zsidó–rossz zsidó* szembeállítást. Az utóbbi másfél évtized kutatási eredményei jóvoltából megalapozottan állítható, hogy a *csalárd „gettózsídó” beözönlésének* toposza legalábbis optikai csalódás, de akár tudatos politikai mumusképzés is volt. A kormányzó liberalizmus – nemzetiségeivel mind többet bajlódó – állama egyebek közt a társadalmi befogadás súrlódásait és informális többletkívánalmait is szőnyeg alá söpörhette ily módon. A honosítási szabályozások tendenciózus szigorításaival ráadásul a „galíciai” ördögöt a két háború közti Magyarországon is (részint visszamenőleg) folytatólagosan a falra festették.

Körünk vendégeként ezúttal Földváryné Kiss Réka, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága elnöke kapcsolódott be a diszkusszióba. A hozzászólások elismerték az élete első 18 évét Tivadarként Pesten töltő Herzlnek a magyar szülőhelyére is jótékonyan vissz sugárzó kvalitásait. Életét is megrövidítő kitartása, az alig kilenc évnyi megfeszített és olykor kalandos küzdelme precedensértékű nemzetközi elismerést szerzett a *zsidó nemzetnek* mint államalkotó tényezőnek. Megálmodó volt, nem beteljesítő – az 1948-as Izrael nem kifejezetten Herzl elgondolásai szerint alakult meg. Ezzel együtt többen inkább érezték az izraeli modern történelem hőségét, mint önjogán a magyar história nagy alakjának.

Tanulmányírónk emlékeztetett, hogy a „politikai cionizmus” kihívása nemcsak a – hitfelekezeti tekintetben – zsidóságot integrálni igyekvő magyar állameszme nemzetvallás-jellegű patriotizmusán bukott meg az érintettek körében, de a kulturális különállását féltve őrző ortodoxia sem tolerálhatta a vallás és a tradíció leértékelését a mozgalmi ideológiában. Az eszmefáklyát magasra emelő Herzl személye ellenben mentes volt a kategorikus elutasítástól, iránta ugyanis inkább kalapot emelő szolid reverencia nyilvánult meg. A Herzl-napló magyar kiadását is szerkesztő kollégánk szerencsétlennek ítélte továbbá a személyt a közelmúltban idehaza övező ötletszerű, inkonzekvens és félszeg tulajdonításokat, és a magyar kollektív emlékezet általi felkarolás, a „magyar kötődését” jobban aláhúzó Herzl-képek sugározása mellett szállt síkra.

Eöry Áron

Bayer József:

Történelem és politika

A jelenkortörténet értelmezési nehézségei

„A kortársak mindig a legkevesebbet tudják saját korukról.”

(Stefan Zweig)

Történelem és politika mindig is szorosan egymáshoz kapcsolódott. Már a történetíró Polübiosz is úgy látta, hogy a történelmi érdeklődés elsősorban a politikai eseményeknek szól – az emberi drámának, amely a cselekvők összjátékából bontakozik ki. Azonban ezek a cselekedetek nem légüres térben, hanem konkrét hatalmi intézmények erőterében zajlanak. Egy előkelő görög család túszaként Rómába került és ott nevelkedett történész, meg akarván fejteni Róma sikerét a mediterrán térség egészében, többek között annak intézményi struktúrájában találta meg a választ: a konzul, a szenátus és a néptribunus egyensúlyában, amely egyfajta hatalommegosztást testesít meg, amelyben a monarchikus, az arisztokratikus és a demokratikus elem egyensúlyban van. A modern kor diplomáciatörténésze, Henry Kissinger szerint pedig „a történelem az államok emlékezeté”; az állítás egyszerre utal az államhatalom körül zajló küzdelmek központi szerepére a történetírásban, de implicite arra a kritikus nézetre is, mely szerint a történelmet a győztesek írják.

A ma nagyon elterjedt társadalomtörténet, gazdaságtörténet stb. iránti érdeklődést a társadalomtudományok 19. századi megjelenése idézte elő.¹ Ez radikális és egészében pozitív változás volt. A konzervatív felfogás ugyan még sokáig áldozott a „nagy férfiak”

¹ *A német ideológiában* Marx és Engels már 1846-ban azt írták, hogy el kell felejteni a nagy hadi-hűhókat, a történelemnek ehelyett a valódi társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődéséről kellene szólnia. (Karl Marx és Friedrich Engels művei. 3. kötet. 1845–1846. Budapest. 1960. Kossuth.)

tetteiről szóló történetírásnak, de az idők során a *longue durée*-típusú társadalomtörténet, valamint a gazdaságtörténeti munkák egyre szélesebb körben hatottak. Pritz Pál e témában írott tanulmányában utalt rá, hogy manapság már-már a politikátörténetnek kell a maga létjogosultságát igazolnia a nemzetközi történészkonferenciákon.² A közvéleményt azonban továbbra is főleg a politikai történések foglalkoztatják, hiszen azokban sűrűsödik az emberi dráma, a politikai akaratok összecsapása, és a küzdelem kimenetele közvetlenül befolyásolja az emberek életét és megélt identitását. A politikai küzdelmek azonban nem légüres térben zajlanak. A társadalom- és gazdaságtörténet és megannyi résztörténelem ezért a társadalmi változások szélesebb tablójának megrajzolásával a politikátörténésznek is segít megvilágítani, milyen fontos és kevésbé fontos indítékai vannak a politikai küzdelmeknek, illetve miért arathat sikert az egyik politikai törekvés szemben egy másikkal.

Mivel tud a politikatudomány, ez a későn jövő szaktudomány hozzájárulni a kortörténeti vizsgálódásokhoz? Aligha vitatja bárki, hogy a politika ismerete elengedhetetlen a nagy történelmi változások megértéséhez. Hiszen nem is tudunk a történelmi változásokról a politika fogalmai nélkül szólni; *állam, jog, alkotmány*, a politikai folyamatokat indukáló *mozgalmak* és *szervezetek* törekvéseinek ismerete nélkül nem érthetjük meg sem a történeti változások mozgatórugóit, sem azok eredményeit. Az objektív, forráskritikai megközelítésen nyugvó történetírás annak rekonstrukciója mellett, hogy „mi is történt valójában” (lásd Leopold von Ranke-nál: „*wie es eigentlich gewesen ist*”), az események társadalmi mozgatórugóit is fel kell tárja. Ezekhez viszont nemcsak az államok politikája, hanem a társadalmi törekvések és mozgalmak okainak ismerete is szükséges. (A reformációval és a német parasztháborúval foglalkozó írásai-ban egyébként von Ranke is szélesebben értelmezi a politikát az államok történeténél.) A mai politikátörténet már a politikának ezzel a szélesebb értelmezésével számol.

Más oldalról, a politikatudomány művelője sem nélkülözheti a történelmi ismereteket, hiszen tárgya történetileg fejlődött ki. A jog, a filozófia és a szociológia ismeretére is szükség van persze, de ezek maguk is feltételezik a történelmi stúdiumot.

2 Pritz Pál: A politikátörténet-írás. In: Pritz Pál: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Budapest. 2005. Magyar Történelmi Társulat. 38–55.

A politikatudománynak is – éppúgy, mint a szociológiának – egyik központi kérdése a *struktúra* és *ágens* viszonya: melyik a meghatározó elem? Hiszen az egyének cselekvése mindig valamilyen konkrét intézményi kontextusban értelmezhető csupán. A politikatudomány két fontos módszere egyrészt a komparatív módszer, másrészt az institucionalizmus. Az államfajták és kormányzati típusok fogalmai már az ókorban – főként Platón és Arisztotelész klasszikus írásaiban – a történetileg alakult, eltérő állam- illetve kormányzati formák összevetésén alapultak. Az intézmények folytonossága és hatása az egyének cselekvésére a politikában olyan alapvető tény, amely nélkül nehéz megérteni bármilyen változást.

Giambattista Vico-nak az a felismerése, hogy az emberek maguk csinálják a történelmüket, a politikában arra a kiegészítésre szorul, hogy nem maguk választotta, hanem örökölt körülmények között cselekednek, amelyek meghatározzák a mozgásterületet és a szerepértelmezésüket is. Marx erről írta: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára”. Ez a passzus fontos kiindulópontja lehet a struktúra és ágens viszonyát taglaló módszertani vizsgálódásoknak.³ A korban uralkodó politikai intézmények megkötik a cselekvők fantáziáját. A régi eszmékhez akarnak visszatérni, de mégis valami újat hoznak létre; az új intézményekről pedig gyakran működés közben derül ki, hogy bennük tovább élnek a régi rend vonásai. Hegel a maga idealista, teleologikus történetfelfogása jegyében az „ész cselével” magyarázza azt, hogy miközben az egyének saját egyéni céljaikat követik, közben valami egészen mást valósítanak meg, mint amit szándékoztak: a világszellem fejlődésének (a szabadság tudatában való előrehaladásnak) egy következő fokára érnek. Marx a „nem tudják, de teszik”-mondással fejezte ki ezt a tényállást.

3 [Karl] Marx–[Friedrich] Engels: Válogatott művek. Első kötet. S. a. r.: Marxizmus-Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége. Budapest. 1963. Kossuth. 257. – Erről írja Colin Hay a politikatudomány módszereiről szóló könyvében: „*there is little to the question of structure and agency which is not already well (even better) captured by Marx in the opening paragraphs of The Eighteenth Brumaire*” (Colin Hay: Political Analysis. Houndmills. 2002. Palgrave. 118.). Ehhez kell mérnünk azt, mekkora veszteség, hogy a rendszerváltás nyomán a „marxizmus-leninizmus” (mint a sztálinizmus ideológiája) elutasításával együtt Marxot magát is ki akarják retusálni a magyar szellemi életből.

Az intézményi folytonosság erejének és a múlt örökségének továbbélő hatását manapság a közgazdaságtanban és a politológiában az „útfüggőség” (*path dependence*) fogalmában fejezik ki. A politikai jelenünk megítélése azon is múlik, miként látjuk a múltat – ez azonban természetesen nemcsak a történészeken múlik. A politikai hatalomnak is érdekében állhat egy olyan múlt propagandája, amely a maga megszépített formájában soha nem is létezett. Egy mitikus történelemtől remélik saját legitimitásuk megerősítését, melyet valós teljesítményük nem igazolna – ezért egyenes vonalat húznak I. (Szent) István korától a mai hatalmi berendezkedésig. E törekvés nyilvánvalóan a múlt meghamisítását jelenti, de nem teljesen hatástalan. Sokan a 2010 óta létrejött mai magyar rezsimit is csak a magyar politika régi formáihoz való visszatérésként látatják – mind ideológiai restaurációs törekvéseiben, mind pedig politikai, intézményi szerkezetében. E nézettel én azt a történészi igazságot helyezem szembe, mely szerint a legsúlyosabb tévedések mindig a hamis történeti analógiákban gyökereznek. Ahogy Mark Twain szarkasztikusan kifejezte: a történelem sohasem ismétlődik, legfeljebb egyes vonásai rímelnek egymásra. De erről majd később.

Mivel a politikai küzdelmek a mindenkori érdekekről és a szereplők akaratérvényesítéséről szólnak, ezért sokan, ellenkezőleg, úgy vélhetik, hogy a múlt keveset számít a politikai akarathoz képest. Azonban ez ebben az elvontságban ugyanúgy megkérdőjelezhető. Az évszázados intézmények rendszerint olyan cselekvési rutint és konvenciókat alakítanak ki, amelyekről nagyon is nehéz elszakadni. Erre egyik példa a történész válasza arra a kérdésre, hogy a német állami hivatalnokok (*Staatsbeamten*) vajon miért támogatták feltétel nélkül a nácikat. Eszerint a Német Császárságtól töretlenül örökölt bürokrácia a „*Maul halten und weiter dienen*” régi hivatali morálja miatt vált védtelenné a hitleri diktatúrával szemben. A nagy válság idején létrejött ingatag belpolitikai helyzetben a stabilitás zálogát látták Hitlerben, a *rendet* preferálva a fenyegető *zürzavarral* szemben. A szociológus Adorno pedig egy széles körű felmérést értékelve az örökölt autoriter családmódelben vélte megpillantani azt az „F-faktort”, ami a német társadalmat kiszolgáltatta a hitleri fasizmusnak.

A politikai kultúrát a korábbi intézményi működés sajátos lenyomatának tekinthetjük egy népesség szokásaiban és attitűdjeiben, amely valóban szívósan fennmaradhat még jelentős intézményi változások után is. Ez vezetett a politikatudományban

a politikai kultúra mint elkülönült stúdium megjelenéséhez, amely egy időben szinte kizorította az intézményközpontúságot. Melyik az elsődleges: az intézményi struktúra szabja meg a politikai magatartást, vagy ellenkezőleg, az átörökölt politikai kultúra határozza meg az intézményeket, illetve az emberek viselkedését az intézményekben? Ez a probléma élesen jelentkezett akkor, amikor nyugati intézményeket igyekeztek átültetni tradicionális társadalmak viszonyai közé.

A forradalmak gyakran hiába hoznak létre radikálisan új intézményeket, a régi beidegződések szívósan tovább élnek. A politikai fejlődéssel foglalkozó kutatóknak sok fejtörést okozott a fejlett parlamenti demokráciák politikai intézményeinek átültetése a gyarmati iga alól felszabadult országokba, a demokrácia és az emberi jogok terjesztésének szándékától vezetve. Ám ahol erősek voltak a társadalom törzsi szervezettségének tradíciói, jelentős etnikai pluralizmus volt jelen, miközben hiányzott a nemzetállam mint olyan történelmileg kialakult *sorsközösség*, amely feltétele a demokratikus politikai rendszer normális működésének. Kiderült, hogy a politikai pluralizmus nyugati normáinak átültetése az újonnan felszabadult gyarmati országok egész sorában gyakran csupán a politika etnicizálódását idézi elő. A közös érdekek és a kölcsönös bizalom hiánya polgárháborúk és véres etnikai-politikai leszámolások sorához vezetett. Az ún. *failed states*, vagyis bukott államok mai jelensége mögött nemcsak a gazdasági elmaradottság húzódik meg. A politikai intézmények instabilitását növelte az is, hogy saját hagyományaiktól idegen mintákat vettek át. (Ennyit a „demokrácia exportjának” esélyeiről, ami régóta az amerikai külpolitika sarokkövét képezi, és rendre kudarcot vallott.) Ahol nincs talaja egy szerves együttműködésnek, akár csak törzsi politikai egyezkedések alapján állva is, ott az államhatalom nélküli eszközök ahhoz, hogy belső szuverenitását érvényesítse, hiába van meg a külső szuverenitás nemzetközi elismerése.

A politikai magatartást tehát nagymértékben – de nem kizárólag – az intézményi kontextus formálja, amelyen belül az emberek mozognak. A cselekvők egyéni motívációi mindig léteznek és soha nem is iktathatók ki; ezeket fel kell tárnunk, de ez nem jelenti azt, hogy az embereket csak az egoizmus vezethetné. Az intézmények előírják az informális és formális szabályokat és elvárásokat, amelyeket a benne résztvevők interiorizálnak; számukra az a természetes, hogy kötelességszerűen kövessék ezeket, gyakran saját jól felfogott érdekeikkel szemben is. Nagyon rejtélyes és kusza lenne

a történelem, ha nem így lenne. A cselekvők autonómiájáról lehet utópikus képzeteket alkotni, de valójában az intézményekben betöltött szerep az, amely előírja számukra az elvárható magatartás rögzített vagy akár csak örökölt normáit (*logic of appropriateness*), ami nagyon behatárolja a magatartásukat.⁴ Forradalmi változások sem képesek egykönnyen megingatni az intézményi tradíciók erejét. A polgárháború dúlásai után létrejött sztálinizmus tipikus példája annak, hogy a cári idők autokratikus hagyományai, hatalomgyakorlási rutinja miként tért vissza a húszas évek után, felhasználva a régi rend uralmi technikáit. A titkosszolgálati és rendőri terror gépezete csak teljességében tért el az Ohranától, és a katorga, a kényszermunkatelep intézményes hagyományai is hozzájárultak a GULAG expanziójához.

Eddig a (neo)institucionalizmus igazsága. De e felfogás korlátjai is nyilvánvalóak: sajátos konzervatív előítéletet rejtenek magukban, amelyet Machiavelli így fogalmazott meg: „Nincs semmi új a nap alatt”. Ő akkor az emberi természet változatlanságával magyarázta ezt, ma ez már nem tartható; de az intézmények középpontba helyezése – más elméleti alapon – ma is hajlik erre az egyoldalú felfogásra.

Az intézményi folytonosság túlhangsúlyozásának fő korlátja abban rejlik, hogy nem képes magyarázatot adni sem a politikai reformok, sem a forradalmak jelentkezésére. Ezeket így gyakran külső okokkal, idegen ágensekkel magyarázzák, nem számolva a társadalmi fejlődés dinamikájával, a fellépő konfliktusokat kifejező politikai erők megszerveződésével és autonóm küzdelmével, amely végül intézményi változásokat csikar ki a fennálló rendszerrel szemben. E felfogás alkalmasabb tehát a *kontinuitás*, mint a *megszakítottság* magyarázatára, inkább a stabilitást tartja szem előtt – ezt értem konzervatív előítéleten.⁵

4 Niklas Luhmann *Legitimation durch Verfahren* című könyvében ezért írja azt, hogy nem lehet az egyéneken „leverni” azt, hogy egy adott intézményi környezetben így és így viselkedtek. Ez a belátás gyakran eszembe jutott a rendszerváltás idején, amikor fellángoltak a számonkérési indulatok a korábbi rezsimben szereplő, nem is vezető beosztású emberekkel szemben.

5 Ezzel kapcsolatban megemlítenék egy érdekes polémiát, ami David Graeber és David Wengrow *The Dawn of Everything. A New History of Humanity* című 2021-es könyve nyomán bontakozott ki. Graeber antropológus, Wengrow pedig régész; együttműködésük során a feltárt források alapján újraértelmezték a korai történelem néhány társadalmát és azok politikai formáit, megállapítva, hogy az emberi társadalom evolúciójának eddigi sematikus menetéről való elgondolás (vadság, barbárság, civilizáció, fejlettségi fokok tételezése) szerintük téves. A korábbi idők társadalmi és politikai formációi sokkal nagyobb variációs lehetőséget rejtenek magukban. Az emberek sokkal szabadabban választhatják

Az elvont módszertani elvek és teóriák helyett a továbbiakban néhány konkrét jelenkortörténeti kérdést vetnék fel, amelyeknek politikai relevanciája van. Megítélésüket, értelmezésüket részben politikai elfogultságok, részint a történeti távlat hiánya nehezíti meg. Az egyik a nemrég átélt rendszerváltás adekvát felfogása; a másik a 2010-ben bekövetkezett „illiberális” politikai fordulat, amellyel kevesen számoltak az Európai Unióban. Végül röviden reflektálok az infokommunikációs forradalom nyomán a források kezelésében előállt páratlan helyzetre.

1. A kelet-közép-európai rendszerváltozás a meglepetés erejével hatott, hiszen nem akadt rá példa, hogy egy totalitáriusnak mondott hatalom magától feladta volna a hadállásait. (Ez mondjuk a totalitarizmus-elmélet statikus, absztrakt modell-jellegéről is mond valamit.) Külső megfigyelők számára az eseménysorozat mindenekelőtt a szovjetrendszer történelmi vereségét jelentette, amely évtizedes stagnálás után feladta az igényét a kapitalizmussal szembeni jobb, alternatív gazdasági és társadalmi rendszer megvalósítására. Miután apadó erőforrásai és belső válsága miatt a haditechnikában sem tudta fenntartani az egyensúlyt, véget ért a hidegháború. Gorbacsov belső reformokkal próbálta leküzdeni a válságot, és visszavonulót rendelt el a szövetséges kelet-közép-európai országokból is, azok vezetőit is hasonló lépésekre biztatva, egyben jelezve, hogy a továbbiakban nem fog beavatkozni a belső viszonyaikba. Ezzel elindította az államszocialista rezsimek felbomlási folyamatát, aminek eredményeként véget ért Európa négy évtizedes politikai megosztottsága.

A fordulat politikai végrehajtói az egyes érintett országokban nyilván másként élték meg az eseményeket, mint a külső megfigyelők. Az eltérő perspektívák mindmáig tükröződnek az elnevezés körüli vitákban is, amelyek többnyire politikailag motiváltak. A résztvevők érthetően igyekeznek a saját szerepüket felértékelni az események sodrásában. (Ezért emlegetnek máig „rendszerváltoztatást” azok, akiknek marginális

meg életformájukat és alakíthatják intézményeiket még primitívebb körülmények között is, mint ahogy azt eddig feltételezték. A munka eszmei mondanivalója: nincsen végzetesen determinált út, van választási szabadságunk az emberiség további sorsának bátrabb alakítására.

szerepük volt az előidézésében; hőstörténetként viszont igen alkalmasnak találják legitimációs céljaik alátámasztására azt, hogy úgymond „kizavartuk az oroszokat”.)

Egy anekdota szerint Csou En-laj, amikor véleményét kérdezték a kétszáz éve lezajlott francia forradalomról, azt találta mondani, hogy talán még nem telt el elég idő az események tárgyilagos értékelésére. Amellett, hogy válasza a hosszú távlatokban való kínai gondolkodást is jellemezni kívánta, egyben utalt a jelenkortörténet egyik alapvető dilemmájára is. Marc Bloch Henri Pirenne-t idézi: „csak a fontos tényeknek kell helyet adni. De melyek a fontos tények? Amelyeknek jelentős hatása van. *Hogyan mérhetem le azoknak a tényeknek a fontosságát, amelyek hatására még várunk kell?*”⁶ Hozzáteszi még: a fontos hatás nem is mindig az, ami a közelmúltban történt. Gyakran sokkal régebből erednek a jelent meghatározó tényezők, amire egy példával is szolgált a francia földbirtoklási rendszer kései hatásaival összefüggésben.

Stefan Zweig fenti, mottóul választott mondása, mely szerint mindig a kortársak tudják a legkevesebbet koruk történetéről, éppen a kellő distancia e hiányára utal, miközben persze tisztában volt a náciizmus természetével. De hangot adott a sok kortársát kínzó kérdésnek, hogy mégis, miként történhetett meg a náciizmus térhódítása és hatalomra jutása a magas kultúrájáról ismert Németországban és saját hazájában, Ausztriában? A nemzedékéből sokan el sem tudták volna képzelni mindazt, ami bekövetkezett, tragédiák sorozatához vezetve, egészen a sokmillió emberáldozatot követelő második világháborúig és a holokausztig. (Zweig a száműzetésben, sötét kétségbeesésében még a háború vége előtt véget vetett az életének.)

A kelet- és közép-európai rendszerváltások esetében hasonló, ha nem is olyan tragikus helyzetben vagyunk, mint volt az ő nemzedéke. Mi a történeti helyiértéke e változásoknak? A korban a legtöbb politológus a *demokratikus átmenet* összehasonlító politikai terminusában értelmezte a történeteket. Az 1970-es évek végétől sorban bedőltek a dél-amerikai és a dél-európai autoriter rendszerek vagy diktatúrák, és végül a kelet-európaiak is. E tapasztalat indította Samuel Huntingont *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century* című, 1993-as kiadású műve

6 Marc Bloch: Mit várunk a történelemtől? Ford.: Pataki Pál. In: Marc Bloch: A történelem védelmében. Válogatott művek. Vál., jegyz.: Kosáry Domokos. Budapest. 1974. Gondolat. 39. – kiemelés tőlem.

megírására. Feltételezte, hogy a társadalmi és kulturális fejlődés előbb-utóbb elkerülhetetlenül a demokráciához vezet, még ha be is következnek időleges visszaesések. Kérdés, valóban működik-e ilyen automatizmus? (Ma inkább az ellenkezőjétől tartanak a politikai elemzők: a demokrácia visszaszorulásától egy új jobboldali populista hullám erősödése nyomán.)

A *civil társadalom* feltámadása a politikai állammal szemben egy másik értelmezési paradigma volt. Stephen Kotkin, a szovjet fejlődés történetírója *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment* című, 2009-es könyvében ezt pusztán mítosznak tartja, amely persze alárendelt módon szerepet játszhatott a politikai mozgósításban (de ez is inkább csak Lengyelországra volt jellemző, tekintettel a Szolidaritás szakszervezetből országos ellenzéki politikai szervezetté válásának történetére).

Az összehasonlító módszernek azonban nemcsak az azonosságokat, de a lényeges különbségeket is figyelembe kell vennie. A mi esetünkben nem annyira a politikai demokratizálás volt a változások kulcsa, az inkább csak feltétele volt a mélyebb változásnak, és elősegítette a rendszer átalakulását. A valódi tét a kudarcot vallott, rossz hatékonysággal működő, bürokratikus redisztribúción alapuló államgazdaság felváltása volt a magántulajdonon nyugvó, dinamikus fejlődést produkáló piacgazdasággal (kritikai nevén *kapitalizmussal*). A legnagyobb nyomás e téren a szovjet gazdaságon volt, amely nem bírta a versenyt a nyugati gazdasági és technológiai fejlődéssel. (A gazdaságtörténeti visszatekintések az olajárak apadását – mely az ország egyik legfontosabb külgazdasági jövedelemforrása volt – éppúgy felsorolják az okok között, mint a gyorsan fejlődő digitális technológiában való lemaradást, ami a katonai fejlesztések terén is versenyhátrányba hozta a Szovjetuniót. Az olcsó szovjet energia- és nyersanyagforrásokra támaszkodó közép-európai országok gazdaságát aztán a szovjet visszavonulás eleve bajba sodorta.)

A rendszerváltás nem véletlenül éppen a neoliberális gazdaságpolitika globális terjedése idején következett be, amely számos országot bevont a globalizáció folyamatába, miközben a folyamatból kimaradókat nehéz helyzetbe hozta. (E helyzet bekövetkeztét bizonyos értelemben már Marx megelőlegezte, amikor úgy fogalmazott, hogy a szocializmus csak az uralkodó népek tetteként egyidejűleg valósulhat meg, ellenkező esetben a kapitalizmus minden terjedése előbb-utóbb megdönti a korlátozott hatókörű szocializmusokat.)

A térségünkben bekövetkező rendszerváltás ily módon az előzetes várakozásoktól nagyon eltérő gazdasági és politikai fejleményeket szabadított el. Nem a nyugati jóléti államok vágyott szociális piacgazdasága, hanem egy, az egész régióra kiterjedő „gazdasági transzformációs válság” jött létre, amelynek szociális dimenziójára túl kevés figyelmet fordítottak a korabeli politikusok és elemzők egyaránt. (Igyekeztek inkább behunyni a szemüket, és átmenetinek tekinteni a bajokat.) Az egész korabeli politikai irodalom olyan benyomást keltett, mintha elég lenne átvenni a liberális demokrácia nyugati intézményeit, majd beleállni az európai integrációs folyamatba, s ezzel majd automatikusan megoldódik az átalakuló társadalom minden további gondja. Mihamarabb „át kell jutni a könnyek völgyén” (Ralf Dahrendorf kifejezése), amihez pedig a sokterápia és az erőltetett, gyors privatizáció kínálkozott legjobb megoldásnak. Hogy ez mennyire szétzilálja a társadalom szövetét, azt nem mérlegelték, az ezzel kapcsolatos illuzórikus várakozás árát viszont máig fizetjük.

A változások történelmi jelentőségét nem vitatjuk el azzal, hogy más kontextusba helyezzük, és lényegében a gazdasági globalizáció kihívására adott válaszként értelmezzük. Niall Ferguson-tól Kotkinig⁷ sok történész úgy látja, hogy a döntő áttörés e téren ráadásul nem is a mi térségünkben történt, hanem a Teng Hsziao-ping idején bevezetett kínai gazdasági reformok idején, amelyek nyitottak a világpiac és a versenypiaci gazdaság irányába. Ez jó egy évtizeddel megelőzte a Szovjetunió összeomlását és a nyomában járó kelet-közép-európai változásokat. Az emberjogi szempontból sokat bírált Tienanmen téri mészárlás is ennek fényében értelmezhető: ekkor dőlt el, hogy a kínai vezetés nem hátrál meg, és nem enged meg politikai alternatívákat sem a gazdasági fordulat véghezvitelében, amelyet szilárdan az ellenőrzése alatt kívánt tartani. A mai kínai vezetés megváltozott körülmények között csak folytatja ezt az utat, miközben az állami beavatkozás révén széles körű technológiai és modernizációs programot, valamint külgazdasági expanziót indított el.⁸ A kínai vezetők számára

7 Niall Ferguson: *The Year the World Really Changed. Forget the Fall of the Iron Curtain: the Events of '79 matter more.* *Newsweek* 2009. november 16., Stephen Kotkin: *Armageddon averted. The Soviet Collapse 1970–2000. Updated Edition.* New York. 2008. Oxford University Press.

8 A kérdéshez ld. még: Kevin Rudd: *The World According to Xi Jinping. What China's Ideologue in Chief Really Believes.* *Foreign Affairs* 2022. november–december

elrettentő példa a Szovjetunió széthullása és a jecini neoliberális reformok jegyében végrehajtott „katasztrojka” (a szovjet ellenzéki Alekszandr Zinovjev kifejezése), valamint az ebből létrejött oligarchikus rendszer.⁹ A szemük előtt lebeg Szun Jat-szen 1911-es polgári demokratikus forradalmának kudarca is: erős központi hatalom hiányában Kína ekkor tartományi hadurak anarchiájára esett szét, ami meggyengítette az országot és évtizedekre kiszolgáltatta külső hatalmak imperialista hódításainak.

Alapvető kérdés, hogy miért sikerült a gazdasági reformok nyomán a kínai államszocializmusnak a piaci reformok alapján fennmaradni, miközben a szovjetrendszer elbukott? Elvi akadálya nem lett volna annak, hogy az államszocialista rendszer gazdasági reformok bevezetése mellett fenntartható maradjon, amennyiben az ily módon lehetővé tett gazdasági verseny és a szabadabb egyéni kezdeményezések dinamikusabb technológiai fejlődést indítanak el.

Az egyik különbség a sztálinizmus politikai rendszerének bürokratikus megmerevedése volt, mint a reformképtelenség fő oka: minden belső reformkezdeményezést előbb-utóbb lefejeztek. Ebben szerepet játszhatott a hidegháborús katonai nyomás is, amely óriási erőforrásokat vont el a civil fejlesztésektől. Gazdaságtörténészek azt is megemlítik, hogy a gépgyártás fejlesztése helyett – aminek az egész gazdaságra kiterjedő pozitív hatása van – a brezsnyevi években a nyersanyagokban gazdag fejlődő országokra jellemző gazdasági szerkezet uralkodott el: az olaj- és gázipar fejlesztése és az ebből eredő bevételek nem ösztönöztek ígéretesebb alternatívákra. A hidegháború egész időszakában pedig a nyugati hatalmak kereskedelmi embargó alatt tartották a szovjet gazdaságot, amely így elszigetelődött a világgazdaság fő áramlataitól.

A másik oldalon ugyanakkor ott van az amerikai külpolitika által kijátszott „kínai kártya”, amelyet éppen a szovjet–kínai feszültségeket kihasználva játszottak ki a Nixon-kormányzat idején. Ez fokozatosan megszüntette Kína külpolitikai (lásd visszatérését az ENSZ-be és annak Biztonsági Tanácsába) és külgazdasági elszigeteltségét. Kína bekapcsolódhatott a nemzetközi munkamegosztásba, egyre növelte exportját, különleges gazdasági övezeteibe bengedte a külföldi tőkét, és e folyamat végén a WTO tagja is lett.

9 Vö. Li Kuang-jao idehaza *A világ, ahogy én látom* címen megjelent művében a Kínáról szóló fejezettel.

Az Egyesült Államok mai vezetői visszatekintve ma már egyre inkább sajnálják is ezt a nagyvonalúságot, miután Kína egyre komolyabb versenytársként jelentkezik a globális gazdasági térben. („Felébresztettük az alvó sárkányt” – hangzik a szlogen.)¹⁰

Ami a mi térségünk viszonyait illeti, az állam kitüntetett szerepét a gazdasági elmaradottság felszámolásában kelet-európai vonatkozásban – itthon *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból* címen megjelent – tanulmányaiban már Alexander Gerschenkron is részletesen vizsgálta. De hogy ez nem csak kelet-európai probléma, az kitűnik abból, hogy a kelet-ázsiai gazdaságok felzárkózásában is döntő szerepet játszott az állami közreműködés, ezt nevezik ma „fejlesztő állam”-paradigmának. Nemcsak Japánra és az ún. ázsiai kistigrisekre igaz ez, hanem a kommunista Kínára is, amióta a piaci reformokat bevezették a gazdaság jelentős szektoraiban, miközben a kommunista párt szilárdan a kezében tartja a főhatalmi pozíciókat.

Nagyobb történelmi távlatban tehát – márpedig Eric Hobsbawm szerint csak az egyetemes történelem a valódi történelem¹¹ – a mi rendszerváltásunk kicsit más színben tűnik fel, mint ahogy az a rendszerváltó elit önlegitimáló történeteiből kitetszik. Az átalakulás bővelkedett izgalmakban, a jelentkező félelmek, valós vagy vélt sérelmek, igazságtevő indulatok és restaurációs álmok kétségkívül drámai elegyet alkottak.¹² Meglehet, túlzott is lenne a várakozás, hogy az átalakulás aktív résztvevői mindezen felülemelkedjenek. A folyamat tudatosságának alacsony szintjéről azonban sokat elárul, hogy a rendszerváltás alapvető gazdasági és társadalmi kérdéseiről, a közösen megoldandó feladatokról soha nem született semmiféle tartós megegyezés a „rendszerváltó” politikai erők között.¹³ Sőt, az új rend alkotmányos alapjait rögzítő kezdeti

10 Kína belső intézményi viszonyaira, valamint a sztálinizmusétól eltérő kulturális és politikai hagyományaira, nem lévén a kérdés szakértője, ehelyütt nem tudok külön kitérni.

11 Eric Hobsbawm: *A történelemről, a történetírásról*. Ford.: Göbolyös Magdolna és Pálvölgyi Lídia. Budapest. 2006. Napvilág.

12 Jellemzőnek tartom Antall József egy kiszólását, amely arról szólt, hogy nem tudhatjuk, a rendszerváltás kezdeményezői végül nem a GULAG-ban fognak-e kikötni. A politikai instabilitástól való félelem vezetett az alkotmányos kompromisszumhoz is, amit az MDF és az SZDSZ kötött egymással, a többi párt kizárásával. Fontosnak vélem ezzel összefüggésben Csurka István szélsőjobboldali irányba tett fordulatát is, amely (akkor még) heves társadalmi ellenállásba ütközött, és a kormányzó pártot, az MDF-et is tartósan megosztotta.

13 Kis János is említést tett egy közös alapító aktus sajnálatos hiányáról, mint ami gyengíti az új rend legitimitását. Annyiban igaza volt, hogy a köztársaság elszűnt kikiáltása

kompromisszumos politikai megállapodások, amelyekre az ideiglenes alkotmány épült az ezeket tartalmazó 1990-es kiegészítésekkel, azóta érvényüket is veszítették, miközben az alkotmányba semmilyen biztosítékot nem építettek be az ellen, hogy egy jelentős választási „megbillenés” veszélyeztethesse az új alkotmányos rendet. Az a nagyon általános kitétel, hogy egyetlen párt sem törekedhet kizárólagos hatalomra, teljesen erőtlennek bizonyult arra, hogy meggátolja a pártállam visszaállítására irányuló törekvéseket – ezúttal már gazdasági alapokon. Így eshetett meg, hogy a 2010-es ún. „fülkeforradalom” idején könnyedén át is léptek rajta. (A demokratikus választások mindig kormányzati alternatívák közötti választásról szólnak, nem pedig a politikai rendszer egészének, magának a rezsimnek az átalakításáról. Ahhoz forradalom kelletik – ezért is keresztelték át a 2010-es megnyert választást „fülkeforradalommal”). Az új rezsim legitimitását csorbítja ez a hiányosság – hiába ismétlődnek azóta a választási sikerek, azok már az önkényesen átszabott intézményi rend és választási törvény eredői. Fontos körülmény, hogy az alkotmány védelmére létrehozott Magyar Alkotmánybíróság sem tanúsított semmi ellenállást saját szerepének kiüresítésével szemben.¹⁴ A nyugati polgári demokratikus alkotmányok rendszerint tartalmazznak biztosítékokat, akár egy nagyobb többséget előíró klauzulával, akár abban a formában, hogy egy párt bármekkora többséget szerezzen is egy akut válsághelyzet nyomán – és a globális pénzügyi válság időszaka lényegében ilyen volt –, az alkotmány módosítása csak egy következő választás után léphet életbe.

az országház erkélyéről Szűrös Máttyás részéről nem szolgálhatott ilyenként, de arról megfeledezett, hogy a kerekasztal-megállapodás aláírásának a taktikai okokból való megtagadása az ő részükről szintén egy elszalasztott lehetőség volt erre.

- 14 Vörös Imre volt alkotmánybíró ezért joggal adta erről is szóló kötetének az *Államcsínytevők* – címet. A rezsim legalitását nem kell tagadnia annak, aki legalábbis kérdésesnek tekinti a legitimitását. Fontos megjegyezni, hogy az uniós tagság azért máig fontos féket jelent ezen a rendszeren, amint azt a Bozóki András–Hegedűs Dániel szerzőpáros joggal hangsúlyozta (A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle* 2017/2. sz. 7–32.). Az Európai Unió mint külső támogató a rendszer legitim voltának egyik fontos támasza (lehetne, ha nem kérdőjeleznék meg folyton épp azok, akiket erősíthetne). Ehelyett, úgy látszik, elegendőnek tartják az állandó sikerpropagandát, illetve a nacionalizmus, a politikai kereszténység és ultrakonzervatív nézetek sulykolását a hiányos legitimitás alátámasztására.

A 2010-es választásokon a korábbi választási rendszer anomáliái folytán (a győztesnek kedvező többletmandátumok kiosztása miatt¹⁵) végképp megbillent az addig jobbára bipoláris politikai tér. A korábbi jobboldali ellenzék a szavazatok alig abszolút többségével a mandátumok kétharmadára tett szert, és rögvest hozzá is látott a rendszerváltás óta fennálló intézményrendszer teljes átszabásához. Egy *nacionalista platformon működő, újfent állampárti autoriter rendszert* épített ki, amelyet megtévesztő módon a „Nemzeti Együttműködés Rendszerének” nevezett el, miközben pont az együttműködési készség teljes hiánya jellemezte. Bár a többi pártot nem tiltották be, egy sor törvényi intézkedéssel hasonló jelentéktelenségre ítélték őket, mint ami korábban a régi közép-európai blokkpártoknak jutott ki például Csehszlovákiában, Lengyelországban és az NDK-ban. Az 1989-es alkotmányt önkényesen átírták, és egy hangsúlyosan egyoldalú kormánypárti, konzervatív ideológiai preambulummal látták el; korlátozták az Alkotmánybíróságot (úgymond átmenetileg, ami azóta is úgy maradt), átszervezés útján lényegében elfoglalták a közmédia teljes spektrumát (miközben az ellenzéki médiát piacromboló politikai beavatkozásokkal korlátozzák vagy felvásárlás útján akár fel is számolják). Radikálisan átírták a választási törvényt, recentralizálták az addigi önkormányzati rendszert, a korporatív érdekszervezeti rendszert kiüresítették. A rendszer nem tűri meg a valódi autonómiát; azóta is sorra foglalják el a társadalmi intézményeket, beleértve az egész oktatási rendszert, és mára egy „kurucos”, kultúrharcos lendülettel a tudományos és kulturális intézményeket is. Az Európai Unióból lassan megérkező fejlesztési forrásokat, amelyek a fejlettségben meglévő különbségek kiegyenlítését szolgálnák, a kormány presztízsbereuházásokra, saját klientúrájának feltőkésítésére és ezen keresztül hatalmának gazdasági bebetonozására használta fel. Ezt ideologikusan egy új középosztály megteremtésének céljával igazolják, amint azt Láncki András politológus egy őszinte pillanatában – visszautasítva a korrupció vádját – a kormányzat valós küldetéseként jellemezte.

15 Utoljára ezt az 1994 és 1998 között kezdeményezett alkotmányreformmal korrigálhatták volna. Akkor azonban, hiába volt kétharmados többsége a koalíciós kormánynak, elmulasztották az alkotmánymódosítást.

2. A politológiában nincs konszenzus arról, minek nevezzük az így kialakított önkényuralmi rendszert. Nemzetközi összehasonlító vizsgálatok az ilyen rezsimeket *választási autokráciának*, *hibrid rezsimnek*, az EU-integráció által fékezett, *korlátozott autoriter berendezkedésnek* (Bozóki–Hegedűs) szokták nevezni. Politikai használatra a kormánypárt „illiberális demokráciáról”, a demokratikus ellenzék pedig „maffia-államról” beszél. Mindezek utalnak a rendszer lényegi vonásaira, de egyik sem fejezi ki a különlegességét. Andorka Rudolf nézetem szerint közelebb járt az igazsághoz, amikor a kilencvenes években arra figyelmeztetett, hogy hazánkban a dél-amerikai, függő helyzetű kapitalista államok társadalmi szerkezetéhez hasonló tendenciák rajzolódhatnak ki. Mostanra a politikai rendszer is egyre inkább a latin-amerikai, gazdasági és politikai klientúrákra építő *autoriter berendezkedésre* hajaz (szerencsére azok liberálisabb időszakaira, amikor a rendszer ellenzékét nem ölték meg vagy vetették börtönbe, mint a katonai diktatúrák idején).

A restaurációs ideológiai panelekben tobzódó mai politikára magyarázatot keresve sok elemző arra a következtetésre jutott, hogy a mai politikai rendszer csak visszatalált saját egykori hagyományaihoz, amikor is egyetlen nagy egységes konzervatív párt vagy állampárt uralkodott, amely a többi pártot jelentéktelenségre kárhoztatta. Bár kétségkívül visszaköszönnek a hazai politikai kultúra egyes beidegződései, nézetem szerint a társadalmi körülmények különbségei sokkal fontosabbak, mint az intézményi kontinuitás vagy a politikai kultúra holt súlya (passzivitás, jobbagymentalitás, vezérvetetés). Hiszen a mai magyar társadalom nagyon más lett a rendszerváltáshoz vezető évtizedekben. Manapság már elfelejtik az államszocialista rendszer olyan eredményeit, amelyek előnyösen különböztették meg az előző rendszerektől. A korábbi nagybirtokrendszer eltűnt, az iparosítás nyomán a mezőgazdaságból élő népesség a nyugati országokéhoz hasonló arányú lett; nőtt az urbanizáció, magasabb lett az iskolázottság szintje, kiépültek a szociális állam (a „koraszülött jóléti állami”) intézményei; végbe ment az állam és egyház szétválasztása, és végül, utolsó éveiben, országunk elkezdett közeledni az európai integrációhoz, amelynek részeként ma egészen más külpolitikai helyzetbe jutott, mint volt a két világháború között.

Személy szerint ezért úgy ítélem meg, hogy ez a múltra sandítás egyben kényelmes alibit kínál a ma regnáló kormányzatnak: mintegy felmentést ad az új autokrácia

kiépítőinek a politikai felelősség alól. Kezdetől ideológiai ködösítésnek tartottam azt is, hogy Orbán Viktor kivételes helyzetét a magyar közéletben a „vezérdemokrácia” Max Weber-i fogalmával legitimálják.¹⁶ Ellenérzésemet növelte, hogy ez már a weimari köztársaságban sem vált be; de fontosabb ellenérv, hogy a történelem sohasem alternatíva nélküli; és az, hogy a lehetőségek tárházából melyik alternatíva valósul meg, a politikai osztály minőségén is múlik. (Politikai elitnek azért nem nevezem, mert az *elit* kifejezésben rejlő pozitív értelmet a mai politikai garnitúra nem érdemli meg.) Mert ha létezett is politikai válság – 2008–2009-ben a globális pénzügyi válság következtében kétségkívül nagy volt a csalódás a kormányzati politikában, amit csak súlyosbítottak az éles belpolitikai küzdelmek –, a helyzet ilyen megoldása korántsem volt predeterminált. A Fidesz vezetőinek politikai voluntarizmusán múlt, hogy ezt az utat választották, miközben a régió más EU-tagországai nem követték őket ezen az úton. (Még a lengyel PiS-kormány sem ment soha olyan messzire a demokrácia leépítésében, mint a magyar Fidesz-kormány.) A „haveri kapitalizmusra” (*crony capitalism*) és politikai klientúrára támaszkodó autokrácia oly nyilvánvalóan megy szembe az Európai Unió alapértékeivel és integrációs elveivel, hogy politikailag mindjobban elszigeteli az országot az uniós tagállamok többségétől. Gazdasági teljesítménye pedig lemérhető abból, hogy Magyarország az elmúlt időszakban a szegénységi mutatók, a gazdasági dinamizmus és az eladósodás terén is az uniós sor végén kullog. Az Ukrajna elleni orosz invázió óta pedig a magyar politika oroszbarát vonala továbbrontja a kormányzat és az ország megítélését a saját szövetségesei körében.

3. Az információ megváltozott státusával, a digitális korszak információrobbanásával is új helyzet állt elő, amely nehéz feladat elé állítja mind a kortörténet, mind a politika kutatóit. A történelem, ameddig tudomány, forrásokra kell, hogy támaszkodjék. A 20. század technikai vívmányai elvileg könnyebben elérhetővé tették a politikai információkat, szélesebben és gyorsabban publikálják a politikai eseményeket. A politikai döntésekről, politikusok megszólalásairól készült tudósítások, hang- és videofelvételek, akár valós idejű televíziós adások, nyilatkozatok formájában, rendelke-

16 Ld. Körösnéyi András egyes írásait.

zésre állnak. Ezzel együtt azonban a manipuláció lehetőségei is nőttek. Ahogy Adorno fogalmazott, Hitlernek az volt a rádió, ami Luthernek a könyvnyomtatás: a szélesebb tömeghatás eszköze. A tömeges befolyás eszközei azóta csak gyarapodtak az elektronikus tömegkommunikáció szélesedésével, egészen a mai internetes hírforrásokig.

Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy minden információ nyilvánossá vált volna – a fontos döntések háttere, sőt tartalmuk is igen gyakran titkosítva van. Ismeretek a nemzetközi szerződések titkos záradékai, amelyeket csak a késői utókor ismerhetett meg, mint a Molotov–Ribbentrop-paktum és más, külpolitikai és biztonsági érdekek miatt titokban tartott döntések sora. A Szovjetunió szétesése után az ottani archívumok egy része is megnyílt, legalábbis egy időre, és számos korábbi politikai döntés hátterére derült fény. (Például a katyni mészárlásra, de a magyarországi '56-os eseményekre vonatkozó döntések iratanyaga is előkerült.) A személyi adatok védelmére hivatkozva is hosszú ideig zárolhatnak releváns iratokat. A levéltári szabályok pontosan megszabják, hogy adott személyre vonatkozó bizonyos információk mennyi ideig „védendő”. A pápák esetében például nyolcvan évig kell várni az iratnyilvánosságra, úgyhogy máig nem tudhatjuk, milyen szerepet játszott XII. Pius a náci diktatúra és a holokauszt idején.

De a napi kormányzati politikában is szaporodnak az olyan döntések, amelyeket 30 évig vagy tovább sem kell nyilvánosságra hozni (ezek az ún. 3000-es kormányhatározatok). A biztonságot érintő ügyekben ez indokolt lehet, de sajnos nem csak azokban fordul elő. Olvastam, hogy Svédországban a közigazgatási határozatok kötelezően nyilvánosak; Hollandiában minden, közpénzeket érintő döntésnek ugyancsak teljesen átláthatónak kell lennie. Nálunk ezzel szemben gyakran csak hosszú pereskedéssel lehet kicsikarni közérdekű politikai döntések és közigazgatási határozatok nyilvánosságát. Jó ideje már jegyzőkönyv sem készül a kormányzati ülésekről, amelyekből a jövő történésze majd rekonstruálhatná, miként született meg egy-egy fontos közérdekű döntés. Mindez természetesen korlátozza a kortörténeti kutatás lehetőségeit.

Az internetes információrobbanás miatt továbbá olyan információdömping zúdul ránk naponta, amelyben nehéz eligazodni a lényeges és a lényegtelen, a valós és a hamis hírek között; mintha egy tűt keresnénk a szénakazalban. A *fake news* világában egyre nő a megtévesztő, gyakran az MI (mesterséges intelligencia) által is generált, politi-

kai és fogyasztói manipulációt szolgáló információk tömege is. Ma elég egy fénykép és egy hangfelvétel ahhoz, hogy egy politikust úgy szólaltassanak meg, hogy pont az ellenkezőjét mondja annak, mint amit tőle hallani szoktunk.

Ezáltal napi aktualitást nyer a hitelesség kérdése, ami a média új jogi és politikai szabályozásáért kiált.¹⁷ Meg is hoztak néhány ilyen szabályt, amelyek főleg a digitális médiára vonatkoznak. Felvetődött az is, hogy szükség lenne a tulajdoni és polgárjogi viszonyokat hitelesítő közjegyzői szervezethez hasonló intézmény létrehozására az elektronikus sajtó világában is. A hamis információkat terjesztő orgánusokat szankcionálni kellene – a személyes véleményszabadság korlátozása nélkül. Naiv feltételezésnek bizonyult ugyanis az a remény, hogy az igazság végül majd csak győzedelmeskedik a vélemények szabadpiacán. Manapság már a tudományos közlemények terén is probléma a hitelesség; a monopolhelyzetű kiadókkal szemben fellépő, alapján véve igen progresszív *open access*-mozgalom nemcsak nagyobb nyilvánosságot teremt, de a rá hivatkozó, a szakmai standardokat azonban feladó új publikációs csatornák szaporítják a csekély értékű vagy hiteltelen közlemények számát is.

A politika világa mindig is magán viselte a *spektákulum* jellegét, de ez ma új dimenziókat ölt. Már-már irreleváns a régi vita, hogy szabad-e a politikusnak hazudni, illetve, hogy mi a hazugság státusa a politikai nyilvánosságban. A mai politikus egyébként sem *hazudik* – legfeljebb stratégiaileg kezeli az információt. Számára nem az igazság, hanem a sikeres politikai marketing a fontos. A politikusok megnyilatkozásai gyakran a kereskedelmi reklámok logikáját követik; nem az igazmondás, hanem a hatalom megszerzése és megtartása, illetve politikájuk eladása lebeg célként a szemük előtt.

Az információrobbanás fontos következménye, hogy ma mindent lehet állítani és mindent meg lehet kérdőjelezni. A történelemtudományra is igaz ez – egy Napóleonnak tulajdonított mondás szerint *a történelem az, aminek tényét nem vitatja senki*. Míg Hobsbawm egy megjegyzése szerint nem sok olyan nagy jelentőségű esemény van a 20. századi történelemben, aminek értelmezésében közmegállapodás létezne a történészek

17 A kérdéskörhöz ld. például Martin Moore: *Democracy Hacked. How Technology is Destabilising Global Politics*. Edinburgh. 2018. Oneworld Publication.

körében. A történettudományban a német *Historikerstreit*¹⁸ óta egyébként is napi-
renden van az ún. revizionizmus, amelynek itthon is politikailag befolyásos követői
vannak. Ez a történelmi relativizmus egy fajtája, amely egyes rezsimek által elkövetett
gonosztetteket más hatalmak gonosztetteivel igyekszik ellensúlyozni és viszonyla-
gossá tenni. A politikai propaganda céljaira pedig újra látványosan erősödik az igény
a történelmi és nemzeti mítoszok, illetve a különböző összeesküvés-elméletek iránt. E
fejleményekkel szemben a történelem és a politika kutatóinak egyaránt határozottan
fel kell lépniük – saját tudományos autonómiájuk védelmében.

18 *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der
nationalsozialistischen Judenvernichtung. München–Zürich. 1987. Piper.*

Történész teadélutánok XXXVII.

2024. április 11.

Két vendégünk – számunkra készített esszéjével Bayer József és referensként Földes György – teremtett nagyszerű alapot az izgalmas eszmecserehez. A mellékelt dolgozat magáért beszél. A referáló pedig azzal intonálta mondanivalóját, hogy nem csekély szkepszissel áthatott ismeretelméleti írásában Bayer József ugyan felvonultatja a politika- és történettudomány, valamint főleg a közgazdaságtan és szociológia tudástárából adódó jó együttműködési lehetőségeket a jelen megismerésére, a gondolatgazdag esszében kimondatlanul mégis ott suhognak Minerva baglyának szárnyai. Vagyis a bagoly is csak az alkony beálltával kezdi meg repülését – azaz mire minden együttműködési lehetőség kiaknázásával megszületik a jelen megközelítően hiteles rajza, addigra a jelen már kiteljesedő múlttá válik. És jóllehet Földes György Karl Marx ismert mondását is felidézte, mely szerint a jelen ágensei – értsd: olyan szereplők, akik egyediségükön messze túlmenően széles társadalmi, gazdasági, ideológiai folyamatok megtestesítői – is az előző generációk ránk hagyományozott súlya alatt, számos determináció közepette, következőleg számos esetben inkább intuitív megérzéssel, mint biztos ismeretanyag birtokában cselekszenek, maga mégis a hangsúlyt arra helyezte, hogy a szkepszisnek is megvan a tudásunkat előrelendítő haszna.

Az esszében felvonultatott első témakör dolgában többségi helyzetbe az a nézet került, mely szerint a rendszerváltás ábrázolása körüli, szűnni nem akaró csetepatékkal az a fő baj, hogy számos ízben leginkább az hiányzik belőlük, ami a térség szocialista rendszereit a sírba tette. Nevezetesen a külpolitikai dimenzió. Vagyis azt

kell látni kristálytisztn, hogy két főszereplős történet volt ez. A szovjet rendszer ágensei – tehát messze nem csupán a sokat emlegetett Mihail Gorbacsov – belátták: a *létező szocializmusok* reménytelenül elvesztették gazdasági versenyképességüket. Először katonáik határaik mögé vonultatásának várható bekövetkeztéről tájékoztatták csatlós szövetségeseiket, majd magát az uniót is felozlatták. A másik főszereplő, vagyis Washington pedig felmondta azt az alkut, amelynek jegyében évtizedeken át a világot a bipoláris világrend – amelyben viszályok közepette is alapvetően konszenzus uralkodott – együttes akarata vezényelte.

A második témakörben – milyen rendszer működik is valójában 2010 óta kishazánkban – az eszmecsere is olyan volt, mint maga az expoé. Tehát minden csendes nyugalom közepette is nyílt és konfrontatív. Leginkább az egyik hozzászólónak a politikatudományban egymással ütköző felfogásokat széles horizonton szemünk elének festő tablójából a vezérelvű demokráciáról szóló ismert nézet megalapozatlansága taglaltatott. Ezzel szemben sokkal valószínűbb, hogy majd amikor ez a mai világ is lezárt korszakként fog a múltba süllyedni, akkor végleg elvitathatatlan, egzakt bizonyosság lesz róla: mi bizony itt napjainkban egyfajta *prebendális rendszer* nyűgében élünk. Vagyis ebben a világban a NER kedvezményezettjeinek sem minden nóta és kacagás. Dúskálhatnak, dúskálhatnak, ám egyáltalán nem lehetnek biztosak megkapott vagyonuk, jól dotált hivataluk megtarthatóságában. Biztonságban csak addig vannak, amíg hűségüket nap mint nap bebizonyítják. Bármely kis elhajlás, és ugyancsak súlyos büntetéssel számolhatnak. Innen nézve is súlyos sérelme következett be a jogállamiságnak az Alkotmánybíróság szinte sóhivatallá történt degradálásával. Ezután oldottuk a feszültséget annak firtatásával, hogy meddig beszélhetünk manapság itthon lezárt korszakról. Szerintem is az 1988. májusi pártértekezletig. Addig a hazai múlt a történettudomány eszköztárával, a rokonszakmák tudástára hasznosításával, a széles nemzetközi horizont birtokában tisztességesen bemutatható.

A harmadik témakör szintén gondolatgazdag megfestése – vagyis, hogy várhatóan milyen szép új világot hoz ránk hamarosan a digitalizáció eszementen gyors folyamata – szinte maradéktalan, resignált helyeslésre talált. Ha mégis bízunk, márpedig bízunk kell, akkor egyetlen egyben reménykedhetünk: az emberiség eddig mindig talált, még a legsúlyosabb helyzetekre is valami megoldást.

Pritz Pál

Hegedüs Gyula:

**„Őfelsége kormánya köszönti Önöket az országban”
Nagy-Britannia és az 1956-os magyar menekültek**

A kádári Magyarországon alig akadt olyan család, ahol a rokoni-ismeretségi körben ne lettek volna ötvenhatos „disszidensek”. Az ebédlőasztalnál hol suttogva, hol lelkesen, hol vágyakozva, hol rosszalló megjegyzések kíséretében elmesélt történetek többsége Nyugat-Németországba vagy Amerikába szakadt magyarokról szólt, de sokan „Angliában” letek új hazára.¹ A Nagy-Britanniába került ötvenhatos menekültek történetében az egyéni sorsok szorosan összefonódnak a világpolitikai játszmákkal, és bár a brit földre érkező magyarok személyes életútja változatosan alakult, a magyar menekültek befogadása és integrációja Nagy-Britanniában alapvetően sikertörténetként értékelhető.²

1 A korszakban – és még egy-két évtizeddel ezelőtt is – magyarul szinte mindig *Angliaként* emlegettük Nagy-Britanniát, ma pedig már legtöbbször az állam hivatalos nevét, az Egyesült Királyságot használjuk. Jelen írásban a három elnevezést szinonimákként kezelem, bár természetesen tudatában vagyok annak, hogy földrajzilag nem ugyanazt a területet jelöli a három terminus.

2 A témáról egy rövidebb összefoglaló olvasható a szerző tollából a következő kötetben: Egy világraszóló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve. Szerk.: Kecskés D. Gusztáv–Scheibner Tamás. Budapest. 2022. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. 301–311. – A *Századok* folyóirat 2024/3. számában pedig egy hosszabb tanulmány jelenik meg *Befogadás és integráció. Az 1956-os magyar menekültek az Egyesült Királyságban* címmel. (Ld. az 537–556. oldalakon – a szerk.)

Budapest – Suez – Moszkva – Washington – London

1956. október 29-én a világ figyelve már majdnem egy hete Budapestre irányult. A magyar főváros utcáin ekkor már elszórtabban hallatszódó fegyverropogás zaját azonban elnyomta a több, mint kétezer kilométerre délre megszólaló ágyúk döreje.

Izrael támadást indított Egyiptom ellen. A térségben már hónapok óta izzott a levegő, miután Nasszer elnök 1956 júliusában államosította a Szezei-csatornát, pontosabban a csatornát tulajdonló brit-francia vegyesvállalatot. Bár a támadás nem érte egészen váratlanul Egyiptomot, az izraeli erők rövid idő alatt elfoglalták a Sínai-félszigetet.

1956. október 31-én Budapestről biztatónak tűnő hírek érkeztek. A fegyverek elhallgattak, Moszkva bejelentette a szovjet csapatok kivonását a magyar fővárosból, feloszlott a Magyar Dolgozók Pártja és megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt, Mindszenty József hercegprímás kiszabadult börtönéből. Másnap reggel a brit és a francia légierő repülőgépei légicsapásokat mértek egyiptomi célpontokra. A világsajtó figyelme már megoszlott a siker reményével kecsegtető budapesti események és a Közel-Keleten eszkalálódó válság között.

1956. november 4-én a szovjet csapatok támadást intéztek Budapest ellen, ami megpecsételte a magyar felkelés sorsát. Nagy Imre miniszterelnököt és a kormány tagjait a szovjetek elhurcolták. Másnap brit és francia ejtőernyős alakulatok és szárazföldi csapatok indítottak hadműveleteket Egyiptom területén.

London és Párizs várakozásai ellenére az Egyesült Államok igen élesen reagált a szezei eseményekre. Washington elítélte a brit-francia támadást, majd Eisenhower elnök azzal fenyegette meg a brit kormányt, hogy amennyiben nem hagynak fel a hadműveletekkel a Közel-Keleten, az Egyesült Államok lépéseket tesz a brit valuta ellen. Anthony Eden brit miniszterelnök ezek után a fegyverszünet mellett döntött.

A budapesti és a szezei események párhuzamosan zajlottak 1956 októberének végén és novemberének elején, ami óhatatlanul arra készíti a laikusokat és a kutatókat egyaránt, hogy ott is szoros összefüggéseket, direkt ok-okozati viszonyokat keressenek, ahol valójában nincsenek ilyenek. Jelen írásnak nem témája a szezei válság és a magyar forradalom esetleges kapcsolódásainak vizsgálata, hiszen ezt már megtették a téma avatott kutatói.³ Csupán azért tekintettem át ezeket az eseményeket, mert a szezei „kaland” a magyar menekültek nagy-britanniai befogadása szempontjából igen fontos következményekkel járt.

3 Ld. A szezei válság és Magyarország. 1956. Tanulmányok. Szerk.: Ujváry Gábor. Budapest. 2017. Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló.

Anthony Eden még hónapokig próbált úrra lenni a helyzeten, 1957 áprilisában azonban kénytelen volt benyújtani lemondását. A szuezi fiaskó és az azt követő nemzetközi és belpolitikai válság igencsak megtépázta az Egyesült Királyság tekintélyét. A második világháború után szétporladt Brit Birodalom utóvédharca látványos vereséggel zárult. Eden, aki sikeres külügyminiszteri karrierje után miniszterelnökként egy nemzetközi válságba kormányozta országát, most legfontosabb szövetségeseivel, az Egyesült Államokkal került szembe, ráadásul épp a hidegháború egyik válságos időszakában.

Ahogy az alábbiakban látni fogjuk, a szuezi válság okozta nemzetközi presztízsveszteség és belpolitikai válság komoly hatással volt arra, ahogy Nagy-Britannia a levert magyar forradalom után a nyugatra menekült magyarok ügyéhez viszonyult.

Miért éppen Anglia?

1956 novemberében tízezrek indultak útnak Magyarországról nyugat felé, és naponta több ezren lépték át a magyar-osztrák határt. A menekültáradattal Ausztria nem tudott egyedül megbirkózni, ezért nagyon fontos volt számára, hogy a magyarok közül minél többen a lehető leghamarabb továbbutazzanak. Sorban érkeztek a felajánlások a különböző európai országokból. November 9-én a brit kormány is bejelentette, hogy befogad 2500 magyar menekültet. Két héttel később eltörölték a létszámkorlátot, és minden megkötés nélkül bármely magyar menekültnek menedéket ígértek. Még az egészségügyi vizsgálatról is eltekintettek, pedig korábban a tbc-szűrést nagyon komolyan vették minden bevándorló esetében.

A bejelentést tettek is követték: 1956. november 16-án landolt az első magyar menekülteket szállító repülőgép brit földön. Az elkövetkező fél év során mintegy húszezer magyar állampolgár érkezett az Egyesült Királyságba. Közülük több, mint tizenkétezer maradtak véglegesen az országban.

Anglia – ahogy a kortársak is nevezték Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyságát – vélhetően nem sok magyar számára volt vonzó célország ekkoriban. Aki nem akart túl távol kerülni hazájától, inkább Ausztriában vagy az NSZK-ban telepedett le. A magyarok közül kevesen beszéltek angolul, a némethez képest mindenképpen. És bár a magyarok többsége nem volt túlságosan tájékozott a szigetországbeli viszonyokról, Nagy-Britannia ekkorra éppen csak kilábalta a háború által okozott gazdasági

nehézségekből. (A jegyrendszert csupán három esztendővel korábban szüntették meg.) Mi lehetett az oka tehát annak, hogy az ötvenhatos menekültek mintegy 10 %-a Nagy-Britanniába került? A magyarázatot már évtizedekkel ezelőtt megadta Sárközi Máttyás, aki az *Új Látóhatár* című folyóiratban megjelent cikkében (Ötvenhatosok Angliában) a következőket írta: „Az ausztriai menekülttáborból mindenki tovább akart kerülni, és leggyorsabbnak az angolok bevándorlási eljárása bizonyult. A repülőgépek sűrűn indultak London felé: »Aki Angliába akar menni, álljon a terem közepére.«”⁴ Egy másik visszaemlékező szerint a menekülttáborban odament hozzá egy angol hivatalnok, és azt mondta neki: „Ide figyeljen, fiatalember. Ha Angliába jön, kap zsebpénzt és munkát.” Így aztán megváltoztatta eredeti tervét, és Amerika helyett a Brit-szigetek felé vette az irányt.⁵

A brit hatóságok valóban nem válogattak a menekültek között. Ellentétben az amerikaiakkal, akik gondosan ügyeltek arra, hogy mindenképpen jól képzett, lehetőleg angolul is beszélő embereket válogassanak ki, a britek szinte mindenkit felengedtek a repülőgépekre. Ebből időnként bonyodalmak is származtak, például amikor kísérő nélküli fiatakorúak is eljutottak Nagy-Britanniába, egy esetben pedig külügyminisztériumi feljegyzés született arról, hogy mit kezdjenek egy roma családdal („with many children”), akik valamilyen módon szintén feljutottak egy repülőgépre.

A szelektálás hiánya következtében a Nagy-Britanniába került menekültek összetétele sokkal jobban reprezentálta a menekültek teljes populációját, mint más országok esetében, ugyanakkor azt is eredményezte, hogy az angoloknak olyan problémákkal is szembesülniük kellett a menekültek kapcsán, amilyenek máshol vagy egyáltalán nem merültek fel, ha pedig igen, akkor jóval kisebb mértékben.

Meleg fogadtatás

A brit közvélemény nagy lelkesedéssel fogadta a magyar menekülteket. A november 16-án repülőgéppel érkező 65 fős csoportot, melyben kisgyermekes családok is voltak,

4 Sárközi Máttyás: Ötvenhatosok Angliában. *Új Látóhatár* 1981/3–4. sz. (Továbbiakban: Sárközi 1981) 460.

5 Duncan Campbell: Great escapes – how the British welcomed fugitives from the Russian invaders. *The Guardian* 2006. október 20.

a belügyi államtitkár köszöntötte, és érkezésükről az angol filmhíradó is beszámolt.⁶ A hosszú beszámolóban láthatjuk a magyar zászlóval díszített repülőgépek landolását, majd egymás után jelennek meg a menekültek a lépcső tetején: középkorú házaspárok, kisgyermekes családok, szemben velük a fotóriporterek hada. Az érkezők öltözete is mutatja a társadalmi különbségeket, polgári ruhás, kalapos középosztálybeli férfiakat, munkássapkás, bajszos fiatalembereket és fejkendő asszonyokat is láthatunk a filmkockákon. És természetesen gyermekeket: mosolygós kisfiút, álmos kislányt a babájával, síró kisgyermeket egy egyenruhás angol nő karjaiban. Magyar zászlók, könnyek, bizonytalan tekintetek, egy csésze forró tea. A filmhíradó minden vizuális eszközt felvonultat az együttérzés felkeltése érdekében.

Az írott sajtóban is lelkes hangvételű cikkek jelentek meg a menekültek fogadásáról: a *The Manchester Guardian*ban *Ma érkeznek Nagy-Britannia magyar barátai* címmel jelent meg egy hosszú tudósítás a magyar menekültek első csoportjáról.

A brit közvélemény és a magyar menekültek

Bár a filmhíradók és az újságcikkek által sugárzott pozitív kép kétségkívül hatással volt a brit közvéleményre, a meleg fogadtatás nem kizárólag a propagandának volt köszönhető. Nem csupán a kormánypárti lapok, hanem az idézett ellenzéki *The Manchester Guardian* is lelkesen tudósított a magyarok érkezéséről. A magyar menekültek iránti pozitív hozzáállás több okra vezethető vissza. A legfőbb ok természetesen a forradalom volt. A szovjetellenes felkelés, majd annak leverése Magyarországra irányította a világ figyelmét, és a brit közvélemény felfokozott hangulatban várta a magyar „szabadságharcosok” és a szovjet tankok elől menekülő magyar családok érkezését.

Nagy-Britanniában és a brit kultúrában hagyományosan fontos szerepet játszik az adományozás, a jótékonykodás, az elesettek segítése. 1956 őszén is számos civil szervezet kezdett gyűjtéseket, a lakosság pedig adakozott, mert erkölcsi kötelességének érezte a vasfüggönyön túlról érkező menekültek támogatását. Két hónap alatt hihetetlen összeg, több, mint 2,6 millió font (mai árfolyamon kb. 53 millió font, azaz több,

⁶ <https://www.britishpathe.com/asset/206944/> (Utolsó elérés: 2024. 10. 04.)

mint 24 milliárd forint) gyűlt össze a különböző jótékonyági szervezetek számláin. E hatalmas összegből 2,1 millió font a London főpolgármestere által szervezett kampány eredményeként folyt be. (A pénzeszegek nagyságát érzékelteti, hogy az 1956 nyarán aláírt magyar–brit kereskedelmi egyezmény értelmében Magyarország éves exportkvótáját 7,9 millió fontban határozták meg.)

A pénzadományokon kívül ruhákat, használati tárgyakat, tankönyveket is gyűjtöttek a menekültek számára, sőt olyan is előfordult, hogy bútorozott lakásokat ajánlottak fel magyar családoknak. Számos önkéntes segítette a hatóságok munkáját a befogadóállomásokon, menekülttáborokban, szálláshelyeken. A már Angliában élő magyarok is kivették részüket a segítségből: a hivatalosan regisztrált 342 angol–magyar tolmács közül sokan önkéntesként segítették a menekültek és a helyiek közötti kommunikációt.

Az ötvenhatos magyar menekültek ideális célpontjai voltak az angolok segíteni akarásának. Összehasonlítva más menekültcsoportokkal (például a szintén 1956-ban Egyiptomból kiutasított brit állampolgárokkal, nem beszélve az 1972-es ugandai és az 1979–81 között érkezett vietnami menekültekről) a magyarok különleges elbánásban részesültek. Ennek legfőbb oka – ahogy már említettem – az volt, hogy a brit közvélemény érthető módon részvétet érzett a levert forradalom után hazájukba érkezett magyarok iránt. Más felkelések, államcsínyek és polgárháborúk menekültjei azonban nem mindig részesültek ilyen lelkes fogadtatásban, különösen ha harmadik világbeli országokból érkeztek. A magyarok iránti szimpátiához az is hozzájárult, hogy európaiak voltak, bár kelet-európaiságuk kétségkívül kissé egzotikussá tette őket az átlag angol szemében.

A kedvező fogadtatásban jelentős szerepet játszott a büntudat is. A brit közvélemény tisztában volt ugyan azzal, hogy a Nyugat nem avatkozhat be a magyarországi eseményekbe, mégis lelkiismeretfurdalást éreztek azért, amiért cserbenhagyták Magyarországot. Néhány ezer magyar menekült befogadása és számukra egy új élet lehetőségének biztosítása sok angol számára egyfajta megnyugvást jelentett. Tony Kushner brit történész ezt a jelenséget „nemzeti öngratulációnak” nevezte el.⁷

7 Becky Taylor: „Their Only Words of English Were ’Thank You’”: Rights, Gratitude and

Az évtizedek múltán visszaemlékező magyar menekültek kivétel nélkül arról számolnak be, hogy mind a hatóságok, mind a hétköznapi emberek rendkívül kedvesen fogadták őket. Ebben persze közrejátszhat a múlt megszépítő messzesége, illetve az a tény is, hogy az újságokban, könyvekben rendszerint azokat szólaltatják meg, akik sikeres karriert futottak be új hazájukban, ezért érthető, hogy pozitív emlékeik vannak az érkezésük utáni időszakról is. De ha ezt a szubjektív elemet kivesszük a képből, akkor is feltűnő, mennyire hangsúlyozták mind a kortársak, mind a visszaemlékezők az erőteljesen befogadó attitűdöt az anglok részéről.

Konfliktusok a menekültekkel

A magyarok érkezését övező eufóriát azonban hamarosan vegyes érzések váltották fel. Többen csalódottan tapasztalták, hogy a magyar menekültek közül sokan nem éppen „szabadságharcosok”-hoz méltóan viselkedtek. A sikertörténetek mellett a sajtóban is kezdtek olyan cikkek és hírek megjelenni, melyek kevésbé pozitív színben tüntették fel a magyarokat. A Hyde Parkban kacsát sütő magyarról, a felajánlott munkát visszautasító, segélyekből élő vagy éppen tolvajként lebukott menekültekről szóló cikkek egyre inkább árnyalták a magyarokról kialakult kezdeti képet.

Hálátlanság

A Nagy-Britanniába érkezett menekültek közül sokan abban a reményben szálltak repülőre vagy vonatra Ausztriában, hogy Angliából továbbutazhatnak majd egy másik országba. Akiket a szigorúan válogató amerikaiak nem találtak kívánatosnak vagy alkalmasnak arra, hogy befogadják az Egyesült Államokba, Nagy-Britanniába könnyen eljuthattak. Ott azonban csalódniuk kellett, mert a brit hatóságok csak abban az esetben adtak engedélyt arra, hogy harmadik országba továbbutazzanak, ha az adott ország már hivatalosan befogadta őket. A magyarok még a belügyminiszternek is írtak, azt állítva, hogy Ausztriában azt a tájékoztatást kapták, hogy Angliából

¹‘Deserving’ Hungarian Refugees to Britain in 1956. *Journal of British Studies* 2016/1. sz. 120–144.

egyenesen Amerikába utazhatnak. A levélváltás a sajtóhoz is eljutott, a Home Office pedig magyarra fordítva is kiadott egy nyilatkozatot arról, milyen feltételekkel utazhatnak tovább a magyar menekültek harmadik országba. Ha az Egyesült Államokba nem is tudtak továbbmenni, ötezer magyar menekült lehetőséget kapott arra, hogy Nagy-Britanniából Kanadába utazzon, és többségük ott le is telepedett.

A britek a hálátlanság jelének tekintették azt, hogy a jó szívvvel befogadott magyarok egy része csak átmeneti állomásnak tekintette az országot. Ugyancsak zokon vették, ha a menekültek nem értékelték bizonyos gesztusokat. Bristolban egy ingyen felajánlott bútorozott házat például az első magyar család visszautasított azzal az indokkal, hogy nem volt benne fürdőszoba. Bár hamar találtak jelentkezőt a lakásra, a brit sajtóban több cikk is megjelent a „válogatós” magyarokról.

Forradalmárok vagy szerencselovagok?

Az angol közvélemény csodálkozva látta, hogy a várva várt szabadságharcosok helyett a magyar menekültek között szép számmal voltak olyanok is, akik csupán szerencsét próbálni érkeztek a szigetországba. Ahogy egy önkéntes megfogalmazta: „amikor elkezdjük ezt a munkát, azt vártuk, hogy húszezer hős jön hozzánk, de hamar rájöttünk, hogy hétköznapi emberekkel kell foglalkoznunk, akik között van mindenféle: jó, rossz és átlagos egyaránt.”⁸ A „jók” és az „átlagosak” hamar beilleszkedtek. Néhány hónap alatt munkát találtak, lakást béreltek, és igyekeztek minél hamarabb integrálódni a brit társadalomba. A „rossz” menekültek azonban néha komoly gondot okoztak mind a hatóságoknak, mind a helyi lakosoknak.

Az egyik tolmács „szerencselovagok”-ként említi azokat az embereket, akiket a korabeli magyar szóhasználatnál élve „lumpen elemek”-nek nevezhetünk. Ezek az emberek visszautasítottak minden állásajánlatot, egész nap a menekültszálláson lézengtek, gyakran verekedtek egymással, és sokszor a helyiekkel is konfliktusba kerültek. A brit hivatalos iratokból is kiolvasható, hogy a hivatalos szervek is értetlenül álltak az ilyen helyzetek előtt, és nem tudták, hogyan kezeljék ezeket az „antiszociális” egyéneket. Egy jelentésben megdöbbenésének adott hangot a dokumentum készítője amiatt, hogy

8 Uo. 135.

egy menekülttáborban azt találta: 15 magyar férfi fényes nappal a szobájában alszik, és kiderült, ők nem is szándékoznak munkát keresni. A sajtóban is megjelentek időről időre olvasói levelek, melyekben a levélírók a magyarok viselkedését kritizálták.

Egy alkalommal nyílt összetűzésre is sor került a magyar menekültek egy csoportja és egy angol kisváros lakói között. 1957. június 21-én a Haverton Hillben elszállások magyarok és a helyi lakosok közötti ellentétek erőszakba torkolltak. Körülbelül száz magyar menekült nekitámadt a helyiekre, és kisebb csata vette kezdetét, melynek során kerítésléceket, vasrudakat és köveket használtak fegyverként. Az újságcikkek szerint miután a magyarok visszamentek a szállásukra, a Haverton Hill-iek támadtak rájuk, kövekkel dobálták meg az épületet, és még Molotov-koktélt is készítettek, bár azt végül nem gyújtották meg. A rendőrség végül véget vetett az összetűzéseknak, melynek során többen megsérültek. Nem meglepő, hogy az incidensnek nagy sajtóvisszhangja volt. Még a magyar sajtóba is eljutott a híre, a *Magyarország* című hetilapban Földes Mihály írt egy gunyoros hangvételű cikket a magyar „szabadságharcosok” és a „hidegvérű angolok” csetepatéjáról.⁹

Bányászok

A politikai és filantróp megfontolásokon kívül gazdasági, pontosabban munkaerőpiaci szempontok is közrejátszottak a magyar menekültek befogadásában. A nagy-britanniai bányákban egyre komolyabb volt a munkaerőhiány, ezért a brit Széntanács (National Coal Board) az ausztriai menekülttáborokba küldte képviselőit, hogy embereket toborozzanak a bányákba. Összesen ötezer magyar bányász felvételét tervezték. A menekültek között csak elvétve akadtak bányászok, ezért mindenkit felvettek a listára, aki azt állította, hogy hajlandó a bányákban dolgozni. A toborzás nem bizonyult túl eredményesnek, a tervezett 5000 fő helyett 1957 nyaráig mindössze 2700-an jelentkeztek. Ők el is végezték az előírt nyelvtanfolyamot és a szakmai képzést, ám ekkor a Széntanács váratlan problémával szembesült. A brit bányászok nem voltak hajlandók a magyarokat befogadni a bányákba. Ennek elsődleges oka az volt, hogy ekkor már hónapok óta folytak a tárgyalások a bányász szakszervezetek és a kormány között, és a bányászok félték attól, hogy a tömegesen érkező magyarok megjelenése

⁹ Földes Mihály: A Haverton Hill-i eset. *Magyarország* 1957. július 3. 7.

rontaná alkupozícióikat a bértárgyalásokon. 1957. január végén az a megállapodás született, hogy a bányák dolgozói maguk dönthetnek arról, hajlandók-e a magyarokkal dolgozni. Az angol és walesi bányászok szinte egyhangúlag nemet mondtak. Ennek ellenére tovább folytatódott a toborzás a már Nagy-Britanniában tartózkodó magyarok körében, és az év végéig majdnem 4200 embert képeztek ki, de közülük összesen mindössze 731-en álltak munkába.

A magyar bányászok felvétele tehát alapvetően kudarcba fulladt. Pedig még a filmhíradót is bevetették, hogy meggyőzzék a brit közvéleményt és persze a bányászokat. 1957 nyarán *Hadd dolgozzanak! (Let them work!)* címmel jelent meg egy tudósítás magyar menekültekről, akik egy walesi bányavidékre kerültek. Fiatalemberek csoportját mutatja a kép egy osztályteremben, az egyikük kezébe a tanár angol nyelvkönyvet ad. A vágás után már a bányában látjuk a férfiakat, fejükön bányászsisak, gerendát adnak kézről készre, majd szenet lapátolnak. Később feltűnik a bányász szakszervezet főtitkára, ahogy a Széntanács székházához érkezik, közben a narrátor összefoglalja a brit bányászok aggodalmait a magyarokkal kapcsolatban. A záró mondatban a narrátor azt mondja: „Az ország azt reméli, hogy végül győzedelmeskedni fog a humanitárius gondolkodás és az a tény, hogy a szénre nagy szükség van.”

Munkalehetőségek, továbbtanulás

A bányákhoz hasonló nagyszabású toborzásra más iparágakban nem került sor. A magyar menekülteknek szinte egyenként igyekezett munkát találni a Munkaügyi Minisztérium és különböző állami és önkormányzati szervek, jótékonyági szervezetek köre. A minisztériumban havonta készültek kimutatások, iparágra lebontva a munkába állt magyar menekültek számát. Bár a mezőgazdaságban is jelentős volt a munkaerőhiány, viszonylag kevés magyar jelentkezett ilyen munkákra. Többségük különböző iparvállalatoknál talált munkát, ahol természetesen előnyt élveztek azok, akik valamilyen szakképzettséggel rendelkeztek. A nők főként a szálloda- és vendéglátóiparban, illetve az egészségügyben kaptak állást, de sokan háztartási alkalmazottak lettek.

Különleges csoportot képeztek a menekültek között a diákok. Pontos számukról nincsenek megbízható adatok, mert a brit kimutatásokban nemcsak azokat tekintették diákoknak, akik már Magyarországon is egyetemi vagy főiskolai hallgatók voltak,

hanem minden olyan fiatal, aki érettségivel rendelkezett, és azt nyilatkozta, hogy szeretne továbbtanulni. A brit egyetemek ingyenes helyeket ajánlottak fel a magyar diákok számára, az amerikai Ford Alapítvány pedig átvállalta 75 magyar menekült tandíját. A legtöbb magyar fiatal nem tudta azonnal megkezdeni tanulmányait, mert előbb el kellett végezniük egy angol nyelvtanfolyamot és le kellett tenniük az előírt nyelvvizsgát. Összesen mintegy másfélszáz magyar fiatal kezdte meg vagy folytatta felsőfokú tanulmányait az Egyesült Királyság valamely egyetemén vagy politechnikumában, és többségük sikeresen le is diplomázott. Czigány Lóránt és Salacz Magda, a szegedi egyetem magyar–történelem szakos hallgatói is Nagy-Britanniában fejezték be egyetemi tanulmányaikat és váltak az angliai magyar emigráció fontos alakjaivá. Czigány Magda – sajnos csak angolul olvasható – könyvében részletesen beszámol arról, hogyan fogadták a magyar diákokat brit földön, és hogyan kezdték el új hazájukban tanulmányaikat, majd tudományos karrierjüket.¹⁰

Az Egyesült Királyságba érkezett magyar értelmiségiek sorsáról Sárközi Mátyás írt cikket az *Új Látóhatár* emigráns magyar folyóirat egyik 1981. évi számában. Az Angliába került magyar értelmiségiek egy része a megtorlás miatti félelemből hagyta el Magyarországot, sokuknak pedig egyszerűen elégük lett a Rákosi-rendszerből. Nagy-Britanniát többen azért választották, mert beszéltek angolul, de nem akarták elhagyni Európát. Legtöbben megtartották magyar keresztnevüket, de sokan már új hazájukban választottak maguknak házastársat. Huszonöt év elteltével szinte mind-egyikük sikeres karriert futott be, és jó életkörülmények között éltek.¹¹

Hazatérők

A hivatalos brit statisztikákban mindig részletesen kimutatták a harmadik országba távozó, illetve Magyarországra hazatérő magyar menekültek számát. 1956 novembere és 1957 augusztusa között összesen 21 224 magyar állampolgár érkezett az Egyesült Királyságba, közülük 5385 fő továbbutazott harmadik országba, 782-en pedig hazatértek Magyarországra. 1959 májusára a hazatérők száma 1767-re nőtt. Ez azt jelenti,

10 Magda Czigány: "Just Like Other Students": Reception of the 1956 Hungarian Refugee Students in Britain. Newcastle upon Tyne. 2009. Cambridge Scholars.

11 Sárközi 1981: 459–465.

hogy a Nagy-Britanniába érkező menekültek 8 %-a visszatért hazájába. (Érdekes, hogy az összes menekültek esetében a hazatérők aránya 6 % volt.)¹²

Nincsenek hivatalos adatok arra nézve, hogy mi volt a hazatérésük oka. Azt mindenesetre leszögezte a brit kormány, hogy aki vissza akar menni Magyarországra, az megteheti, de az útiköltséget magának kell fizetnie. Egy magyar–angol tolmács beszámolója szerint a hazautazás oka általában magánéleti jellegű volt: hiányzott a család, nem tudta megszokni az angliai életet, esetleg nem volt elégedett a kapott munkával. Sárközi Mátyás azt írja, hogy az értelmiség körében viszonylag kevesen tértek haza Magyarországra, és inkább a munkások között voltak olyanok, akik nem találták meg a „nyugat csillogását” Angliában, vagy nem tudtak asszimilálódni a „különös angol életformához”.¹³

A magyar sajtó természetesen részletesen beszámolt az olyan esetekről, amikor a csalódott „disszidensek” hazatértek Magyarországra. Érdekes olvasmány a *Népszabadság* 1957. július 11-i számában megjelent cikk, melyben egy hazatért menekült osztja meg angliai élményeit. A cikk felsorol minden toposzt, amit az ötvenhatos „disszidensek” kapcsán meg lehetett említeni: uszító Szabad Európa Rádió, hideg fabarakkokból álló menekülttábor, „hájas” angol gyárigazgató, verekedésre bujtogató magyar pap egyaránt megjelenik az igen színesre sikerült beszámolóban.¹⁴

Sikertörténet

A Nagy-Britanniába érkezett magyar menekültek befogadását és integrációját általában sikertörténetként szokás értékelni, és a fent írtak alapján magam is egyetértek ezzel. A fent említett kudarckok (az „antiszociális elemek” és a különféle okokból hazatérők) valóban inkább a kivételt jelentették. A sajtóban ezek a jelenségek nagyobb figyelmet kaptak, de azt nem szabad elfelejtenünk, hogy több, mint tízezer magyar menekült minden különösebb probléma nélkül beilleszkedett a brit társadalomba.

12 Habcsek László–Illés Sándor: Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai. *Statisztikai Szemle* 2007/2. sz. 160.

13 Sárközi 1981: 461.

14 Lendvai Rezső: Ízes kóstoló a kapitalizmus örömeiből. Budapest–barakk (London)–Budapest. *Népszabadság* 1957. július 11. 8.

A siker több okra vezethető vissza, és számos körülmény szerencsés alakulása kellett ahhoz, hogy a magyar menekültek integrációja ilyen gördülékenyen menjen végbe. E tényezőket úgy foglalhatjuk össze, hogy áttekintjük, *mikor, honnan, miért, hányan, kik és hová* érkeztek.

Mikor jöttek?

Bár az 1956-os év eseményei valamelyest megakasztották a folyamatot, 1953-ban, Sztálin halálát követően jelentős enyhülés kezdődött a nemzetközi szintén. Fontos tényező volt, hogy 1951-ben lépett életbe az ENSZ kezdeményezésére a menekültügyi egyezmény, melynek első igazi próbája a magyar menekültválság kezelése volt.

Nagy-Britannia az 1950-es évek közepére kezdett kilábalni a háború, valamint a birodalom felbomlása okozta gazdasági nehézségekből. A brit gazdaság növekedésnek indult, jelentősen csökkent a munkanélküliség, a Munkáspárt sikeres lakásépítési programja következtében a lakhatási problémák is kezdtek megoldódni. A szuezi válság utáni helyzetben a brit külpolitika arra is fel tudta használni a magyar menekültválságot, hogy igyekezett elterelni a figyelmet a közel-keleti kérdésről, ezzel is megpróbálva helyreállítani megtépzott presztízsét.

Honnan jöttek?

A brit társadalom számára a magyarok befogadását megkönnyítette az a tény, hogy ezek a menekültek Európából érkeztek. Néhány későbbi menekülthullám esetében a harmadik világból érkező embereket nehezebb volt integrálni a brit társadalomba. Ugyanakkor a hétköznapi emberek számára érdekes volt a „vasfüggönyön” túlról érkező menekültek története, részvétet éreztek irántuk, és úgy érezték, hogy ha az egész országon vagy a magyar népen nem tudnak segíteni, legalább egy-egy személynek közvetlen segítséget tudnak nyújtani.

Miért jöttek?

Bár tagadhatatlan, hogy az ötvenhatos menekültek egy részét a jobb anyagi lét lehetősége motiválta, amikor útra kelt, a magyarok alapvetően nem gazdasági menekültként érkeztek Nagy-Britanniába, hanem egy leverett forradalom után. Volt, aki

a megtorlástól félt, ami jelenthette egy biztos állás elvesztését, de akár kivégzést is, a családos menekültek pedig főként gyermekeiknek szerettek volna jobb jövőt biztosítani. Bármi is volt a motiváció, a magyar menekültek egyrészt szimpátiát, másrészt büntudatot keltettek sok angol emberben.

Hányan jöttek?

Több, mint húszezren érkeztek, ők sem egyszerre, hanem több hullámban, és végül csak körülbelül tizenkétezren maradtak. Ez éppen akkora létszámot jelentett, ami egyrészt látványos, hiszen több ezer fős menekülttáborok működtek hónapokon keresztül, ugyanakkor nem egy kezelhetetlen nagyságú embertömegről volt szó. Összehasonlításként: a második világháború kitörése után rövid idő leforgása alatt mintegy 130 ezer lengyel menekült érkezett Nagy-Britanniába, és a brit kormányzat boldogulni tudott ekkora tömeggel is.

Kik jöttek?

Az Egyesült Királyságba érkező magyarok demográfiai összetétele teljes mértékben összhangban volt a mintegy kétszázezernyi magyar menekült korfájával, a nemi arányokkal és a társadalmi háttérükkel. A 16 évesnél idősebbek közül 11 500 férfi volt és 4000 nő. A fiatal férfiak voltak tehát túlsúlyban, és többségükben vagy már képzett, vagy pedig jól képezhető munkaerőt jelentettek. A legtöbben készek voltak integrálódni, az erre képtelen menekültek hazatértek vagy továbbálltak.

Hová jöttek?

Azon túl, hogy a menekültek egy növekedésnek induló gazdaságba érkeztek, nem lehet alábecsülni a lakosság attitűdjének szerepét az integráció sikerességében. A brit kultúra alapvetően befogadó kultúra. Ahogy Sárközi Máttyás is megállapítja: „Angliának [...] az az egyik érdeme, hogy nem kívánja a nagymértékű asszimilálódást az idegentől. A második generációt már teljesen egyenrangúnak tekinti.”

Fontos tényező volt az is, hogy a brit kormány a magyar menekülteket az országon belül oda telepítette, ahol munkaerőhiány volt, így viszonylag hamar juthattak álláshoz és lakáshoz, ráadásul ezzel csökkent a helyiekkel való konfliktusok kialakulásának veszélye.

A brit hatóságok is elégedettek voltak az integráció ütemével. Egy külügyminisztériumi hivatalnok már 1957 januárjában megállapította, hogy „általában elég jól halad az asszimiláció”, 1959-ben pedig azt írták, hogy „a magyarok döntő többsége jól beilleszkedett a brit közösségekbe, és élnek a brit munkásosztálybeli állampolgárok normális életét az iparvárosokban”.

Epilógus

Amikor számvetést készítünk arról, mekkora emberveszteséget szenvedett Magyarország a 20. század során, nemcsak a két világháború és a forradalmak katonai és civil áldozataira, valamint a holokausztban meggyilkolt százezrekre kell gondolnunk, hanem azokra is, akik életben maradtak ugyan, de valamilyen okból el kellett hagyniuk az országot. Voltak, akiket kényszerrel űztek el szülőföldjükről, mint a németeket 1946-ban, sokan a jobb élet reményében távoztak az országból, másokat a jogi-politikai keretek (például *numerus clausus*, zsidótörvények) készítettek arra, hogy más országba költözzenek, ahol lehetőségük nyílt tanulni és karriert építeni. A nagy politikai földcsuszamlásokat (1919, 1945, 1947–48 stb.) emigrációs hullámok követték, amelyek elsősorban a politizáló értelmiséget érintették. 1956 novemberében viszont a legkülönbözőbb társadalmi csoportokba tartozó emberek keltek tömegesen útra. A véglegesen külföldön maradó mintegy 180 000 fő a 9,9 milliós lakosságnak kevesebb, mint 2 %-át tette ki, de a távozók többsége fiatal és középkorú férfi volt, sokan közülük jól képzett emberek, akiknek hiánya még sokáig fájóan érződött a magyar gazdaságban és a tudományos életben.

Általánosságban is elmondható, hogy az új hazát választó, új életet kezdő emberek olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, melyekre minden országnak szüksége van: többségükben önálló, kockázatvállaló, változásra nyitott, optimista személyiségek. Amikor néhány hét leforgása alatt sok tízezer ilyen embert veszít el egy nemzet, az hosszabb távon is érezteti negatív hatását. Ezek az emberek más országokban építették fel karrierjüket, más országok gazdaságához, tudományos, művészeti vagy akár sportéletéhez járultak hozzá. Nem sok vigaszt jelenthet Magyarország számára az, hogy tudásukat, tehetségüket minden bizonnyal kevésbé tudták volna kamatoztatni, ha itthon maradnak.

A szülőföld kényszerű elhagyása, még ha egzisztenciális szempontból pozitív fordulatot is jelenthet az egyén életében, sokak számára nehezen kiheverhető traumával jár („lehull nevedről az ékezet” – Márai Sándor); ha pedig egy alig tízmilliós nemzetből százezrek fordítanak hátat hazájuknak – akár kényszerből, akár saját elhatározásból –, az már pótolhatatlan veszteséget jelenthet a nemzet számára. 1956 sok tanulsága közül ez az egyik, melyet ma is szem előtt kell tartanunk.

Történeasz teadélutánok XXXVIII.

2024. május 9.

Hegedüs Gyula 1956-os nagy-britanniai magyar menekültekről szóló esszójéről diskuráltunk. Mélyebbre ásva mindig nagy kérdés az emigrálás (is). Természetesen nem a ma forró témája vetült történetietlenül az elbeszélésre. A mában élve is valóban ott jártunk, amiről az elbeszélés íródott. A korabeli szóhasználat erre a *disszidálás* volt. A kifejezés magában hordozta az elítélést is. Holott a történelem akár az áttelepülések históriájaként is leírható. Árpád apánk és az ő hű – igaz, a sztyeppei népmozgások aktuális hullámán, a besenyővész által szorított – népe érdeme, hogy Levédiából ide megérkeztünk. Ki tudja, mi lenne már a magyar etnikum sorsa, ha nem ide érkezünk? Mármint azon maroknyi őszünké, aki valóban akkor jött ide. Hiszen azóta annyi minden történt vérkeveredés dolgában is a magyarsággal, hogy arról csak az tud reálisan írni, beszélni, gondolkodni, aki tisztában van a *nemzeti* valóságos voltával. Azzal, hogy az valójában történeti és jelentős mértékben elképzelt képződmény. A *Szózat* szerint itt élned, hálnod kell, ám az is „csupán” egy kor szellemének a parancsa. Az emberi minőség nem feltétlen az ehhez történő igazodás, vagy az attól történt/történő elrugaszkodás mentén nyeri el értelmét. Megmutatkozott ez az 1956-ban és nem sokkal később Nagy-Britanniába/Angliába megérkezettek viselkedésében, beilleszkedésében, fogadtatásában, e fogadtatás változó arculatában is. Hiszen ott sem kolbászból fonták a kerítést. Anglia akkor már egy hanyatló világ volt, magának a második világháborús veszteségek kiheverésének is megvolt a maga keserve.

Kollégánk olvasmányosan megírt, lebilincselő áttekintése bőséggel kínált terepet egészen szerteágazó gondolatokra. Pedánsan szálazta szét a témát, az egészen belül világosan látszik a szigetországi részarány, illetve az, hogy kik is mentek el valójában e honból, mi mozgatta őket súlyos döntésük meghozatalában. Természetesen jól látszik az elbeszélésben a korabeli nemzetközi horizont, az elemi erejű magyar népfelkelés és szabadságharc óhatatlan összefüggése a Szuezből és körülötte történetekkel. A diskurzusban hangzott el joggal, hogy a kép teljessé tétele megkívánja a nevezetes, 6:3-ra végződött labdarúgó meccs hatásának számba vételét is a Magyarországról megérkezettek fogadásában; szó esik a dolgozatban a britek lelkiismeret-furdalásáról, annak okairól, a nagypolitika világának – és benne, konkrétan szólva, magára hagyatottságunk – akkori tényleges valóságáról, hiszen akkor alapvetően a bipoláris világrend mozgatta a történéseket. Ami az egyik portáján történt, abba nem szólt bele a másik. Már akkor is az atomarzenálok árnyékában zajlottak az összecsapások.

Ismét bebizonyosodott, hogy nincs olyan téma, amely kicsiny lenne. Döntő a feldolgozás mélysége, minősége. Az összefüggések meglátása és megláttatása. A diskurzus során elhangzottak a témába vágó, annak valóságát jobban megértető család-történetek; maga a szerző beszélt az ezekből következően a témához való ambivalens viszonyáról.

Pritz Pál

Történész teadélutánok XXXIX.

2024. június 6.

Ezen összejövettel befejeződött a 2019 őszén elkezdődött sorozat. Ebből az alkalomból a mellékelt útravalós összefoglalásról – Szemerkenyi-Szondy Melinda, az AKE titkára megtisztelő részvételével – folyt a tartalmas beszélgetés. Alulírott köszönetét fejezi ki az MTA illetékes vezetőinek, hogy fél évtizeden át a patinás Tudós Kávézóban – túlnyomó részt a Koncertteremben – diskurálhattunk a szakma, esetenként néhány társtudomány különféle kérdéseiről. A honlapra rendre felkerült beszámolók¹, azok mellékletei feltehetőleg nem csupán a társadalomtudomány, hanem a más tudományterületeken dolgozó kollégák tájékoztatására is alkalmasak.

Pritz Pál

1 <https://mta.hu/akademiai-klub/asztaltarsasagok-106121> (Utolsó elérés: 2024. 10. 15.)

Pritz Pál:

Intelmek

a Teasor zárására, életem néhány fontos epizódja tanulságaképpen

Kérésznyi életünk láncszem a végtelen időben. A kérsznyi lét és a láncszem közötti nem csekély ellentmondás tudatossággal némileg enyhíthető. Tehát lehet haszna, lehet értelme az összegzésnek.

Ha van igazság abban – némely ógörög gondolkodó, majd Georg Friedrich Hegel és Karl Marx nyomában nem nagy bátorság állítani –, hogy a történelmet a dialektika mozgatja, következőleg a história megismerése dialektikus szemlélet nélkül aligha sikerülhet, akkor a megtett életutat, annak megszívlelhető tanulságait is így lehet legjobban megírni.

Történésznek (sem) születik senki. Következőleg nincs semmi takargatnivalóm, hogy amikor húszesztendőskoromban, 1964 nyarán elolvastam a Molnár Erik főszerkesztésében, a Gondolat Kiadó gondozásában nemrég megjelent kétkötetes *Magyarország történetét*, akkor azt annyira meggyőzőnek találtam, hogy leginkább azon töprengtem: mit lehet még kutatni, elmondani ezek után históriánkról?

Aztán Szabad György nem sokkal később azt magyarázta nekünk valamely előadásán: generációk munkája szükséges még az 1790 utáni honi história megismeréséhez. Nagyon nehezen fért a fejembe. Pedig igazát azóta már jó ideje kristálytiszttan látom. Ám a másik irányba billentem át. Mert már régóta az a tapasztalatom is megvan, hogy gyakran a megszerzett tudás, az előttünk járó generációk nyomtatásban rögzített

tudása is elhalványul. Részben a felejtés mélyből táplálkozó emberi tulajdonsága – felejtenünk kell, ha túl akarunk élni –, részben pedig a korszellemek jövése-menése okán. És azért is, mert az ilyesmi sem kaszárnyarendben történik. Tehát hiába választ el már el évszázadnál is nagyobb idő bennünket a 19. századtól, annak ismeretelméleti optimizmusa még mindig védi védhetetlen hadállásait. Abban a világban, ahol sokak fejében már az ismeretelméleti szkepszis uraskodik. Keserű mosolyt fakaszt fontosnak vélt orgánumok szerkesztői gyakorlata, a makacs elzárkózás fontos írások

másodközlése elől, miközben annak komoly előrevivő szerepe lenne az ismét eluralkodó tudatlansággal szemben. Ugyancsak keserű mosolyt fakaszt a lábjegyzetekhez való gyakori túlzott ragaszkodás értelmetlen követelménye. Az internet korában azt kell csak megjegyzetelni, amit az internet segítségével nem lehet pillanat alatt megtalálni. Ám feltétlen szükség van az elbeszélő jegyzetekre, mert révükön a főszöveg lendülete őrizhető meg.

Természetesen én is lelkes híve voltam Szabad tanár úrnak. Újabb meglepetést azzal keltett bennem, amikor egyik szemináriumán azt mondta: – *Még ha legjobbak leszünk is egyszer, magunkról a historiográfiában távlatilag egy-két lábjegyzetnél többre ne számítsunk.*

Nála tett szigorlatomon ismét alaposan meglepett. Mielőtt a szokásos jelessel kimentem volna a szobájából, azt mondta, *hallani akar majd rólam, s valóban jó monográfiát írjak.*

Nemigen hittem, hogy képes leszek rá.

Mielőtt folytatnám, elmondom az utolsó – 2005-ös könyvemről lakásán történt – beszélgetésünk drámai epizódját. E kötetben olvasható a Bárdossyról szóló dokumentumregényem jegyzetelt variációja. Lángvörösen, a kezében lévő ceruzával a margót átszakítva kifogásolta hüvös tárgyilagosságomat. *Hogyan írhattam így az 1943-as esztendő(!) Bárdossyjáról, amikor már – úgymond – „térdig jártunk a vérben”?* E fékevesztett megnyilatkozás is alátámasztotta azt a tapasztalatomat, amiért eddigi életemben elzárkoztam családom története alaposabb megismerésétől. Mert nem ritka, hogy a történész családja története szemüvegén át torzítja írásaiban a köztörténetet.

*

Most a nyolcvanadik esztendőmben járok, s összesen két monográfiára futotta. Igaz, a könyvek száma – minek számolnám meg pontosan, attól nem lesznek jobbak, igaz, rossznak sem gondolom őket –, melyeken a nevem szerzőként, társszerzőként, szerkesztőként stb. szerepel, harminc felett lehet már. De ebből monográfia csak kettő. Az egyik 1982-ben, a másik 1999-ben jelent meg. Az előbbi alapja a kandidátusi értekezésem volt. Azt – ritka hollóként határidőre – 1979-ben védtem meg. Előtte a Nép-

szabadságban a főszerkesztő Nemes Dezső elvtárs¹ röviden jelezte, hogy a történészek nem osztják a nézeteimet. Magyarán *revizionista* vagyok. Megritkult a levegő körülöttem. Többen nem mertek ezért eljönni a védésre. Tragikomikus volt az a mozzanat, amikor Potsdamban a vasútállomáson Tilkovszky Loránt – nehogy összeakadjunk – a szomszédos peronon járkált, ropiját ropogtatta. Még Budapest–Potsdam távolságában is veszélyesnek tartotta, ha szóba elegyedek velem. Aspiránsvezetőm, Kónya Sándor telefonozott a *Népszabadság* másik főemberének, hogy nem jelentek veszélyt a rendszerre. Simán védtem, annak vége tájára Hanák Péter is megérkezett. Kádár Béla, Perjés Géza természetesen eleitől jelen volt. Amikor néhány esztendővel később Szegedre, a JATE-ra akartam elmenni dolgozni, az ottani egyik főhatalom, Mérei Gyula² mentett meg tervem sikerétől. Tényleg hálás vagyok neki. Akkor persze nem így éreztem. Kristó Gyula és mások hiába segítettek volna. Mérei megmondta, hogy nem vagyok marxista, s azzal vége lett az ügynek. Kosáry Domokos nagydoktora ügyét már nem tudta jégre vinni, de jó időre késleltette a védést. Kónya Sándor itt is előrelendítő szerepet játszott.

Gyermekeink 1974-ben, 1976-ban születtek. Három hónapos (NSZK, Ausztria) ösztöndíjat kellett a családi munkamegosztás okán visszamondanom. Jól tettem. Tehát tudtam, ha jó monográfiát akarok kiadni, akkor a kézirattal, annak további német forrásokkal való aládúcolása végett bőven van még mit tennem. 1980–1981-ben jártam Bonnban, Koblenzben, Mainzban, Münchenben, Bécsben kiegészítő kutatásra. Tudom, az 1982-es könyv ma is jól használható. Valóban használják. Mégis, ha egyszer kiadnák ismét, nem engedném meg a változatlan utánnyomást. Az akkori gyakorlat szerint magas példányszámban jelent meg, ezért sok példánya ma is elérhető

1 Az MSZMP-nek 1967. május 2-án lettem a tagja, azt soha nem hagytam el. Nem azért léptem a soraiba, hogy bomlasszam. Többet pártba nem lépek. A párt mindig az egésznek a része. Az egészben igyekszem gondolkodni. Amikor az egyik volt fő elvtárs – tudván, hogy nem igazoltam át az utódpártba – számonkérően tudakolta, melyik pártban dolgozom, azt mondtam: – Egyikben sem. Többé nem leszek egyik pártnak sem a balekja. – Balekokra mindig szükség van, de – vélem – mindenféle párt- és egyéb szerveződést felülről szemlélek.

2 Neki anno Szekfű Gyula kis lábaskában vitte be az ételt a gettóba, aztán egyik elsőként támadta meg volt mesterét történetírása kártékonyasága okán. Az egyik fő szabály életünkben, hogy *minden jótett elnyeri méltó büntetését* – ezt bár jó tudni, de ha tükörbe akarunk nézni, akkor ne kövessük!

az antikváriumokban. Szóval az egészet újraírnám. Mert ilyen a szakmánk. Nem csak a miénk. Azért, mert valami jó, nem jelenti azt, hogy ne lehetne idővel még jobbat írni. Ha négy évtized múlva is ott tartanék, mint akkor, bizonyosan nem fejlődtem volna semmit. Vélhetően fejlődtem.

A másik monográfiára térve. 1999-ben adta ki az Osiris Kiadó a *Pax Germanica* című művet – tartalma és nem terjedelme okán az; mezei történészek centiméterben mérik a minőséget. 2000-ben kéziratával nyertem el az MTA doktora kitüntető címet. Kissé resteltem, mégis írnom kell: anno létezett az MTA doktora-fokozat. De az ellenségek addig fúrtak-faragtak, míg a Házon belül be kellett látnunk: a rendszerváltáson átesett hazai világban az MTA címet ugyan adhat, de fokozatot nem. (1992–1993-as történet.) Ám a gáncsoskodóknak nem sok örömük lett sikerükben. A törvényben rögzített cím ugyanis valójában fokozatként fungál. Komoly egyetem senkit nem terjeszt fel egyetemi tanárnak, ha az illető nem birtokolja ezen akadémiai címet. Vannak, ahol megteszik. Fapadosak.

Miért van ez így? Roppant egyszerű a magyarázat. Mert igen nagy tekintélye van Széchenyi István akadémiajának. Egyszer majd, ha felnőtté válik közvéleményünk, s nem fogja többé túrni a felette basáskodó hatalmat, amikor már valódi civil szervezetek adnak majd tartást neki – szóval, ha nem a hatalom kitartotta „civiliek” kábítják jelentős részét –, akkor még az is megtörténhet, hogy tudja és hirdetni sem szégyelli, hogy az alapításra a görög Sina Simon valójában több pénzt adott, mint az egyébként valóban *nagy magyar*. (Megvallom, 2006-ig magam sem tudtam. Ismeretem forrása: döntés született akkor, hogy legyen szép márványtablája. A szervezést rám testálták. A Székházba nem vihettem – *Hová gondolsz, Pali?* A Nádor utcai irodaház földszintjén belépve, a jobb oldali falon tekinthető meg. Ott egyébként évtizedeken át Karl Marx büsztje volt. Krassó Gyuri követelte az eltávolítását. Kevesen mertünk ellene szót emelni. Elvitték.) A közvéleményre visszatérve. Akkor talán már azt is tudni fogja, hogy a „legnagyobb magyar” elnevezést Kossuth Lajos miért testálta Széchenyire. Mert nagyon nem fértek össze. Ellenfele – zseniális politikus – tudta, így kell társát a haladásban a nagyság kalodájába zárnia: így éri el, hogy az ne akadályozhassa őt folyton-folyvást a maga robogásában. És valóban bezárta oda. Vajon „a döblingi” tényleg önkezeivel vet véget életnek, ha ő nem *a legnagyobb* itthon? Elment, pedig de

mennyire kellett volna az ő zsenialitása is Deák Ferenc és az idősebb Andrássy Gyula mellé a dualizmus korában! Ha nem másért, akkor a korrupció lehetséges mérsékléséért. Akkor is rengeteget loptak. A *Gründerzeit*-ok már csak ilyenek. Deákot ez a világ űzte a magánélet jelentéktelenségébe.

*

1993 óta létezik a babérkoszorús kitüntetés is. Szeretik egyesek egybemosni a kettőt: egyik kutya, másik eb. Ám az MTA doktora-címet egy értekezésre lehet ceremóniáisan elnyerni, a babérkoszorút életműre adományozza az MTA Elnöksége. A számok nyelvén: jelenleg – ha jól számoltam össze – 94 történész büszkélkedhet a nagydoktori címmel, babérkoszorúsak négyen vagyunk. Jelentős mértékben azért, mert az Osztyálok csak hetven felettieket jelölhetnek, azokat, akik ilyen-olyan okokból nem lettek tagok, akik ellenben csak a hetven év alattiak táborából választhatóak.

Miért írtam meg azt a randa témát? Egyszer a zseniális Makkai László (Sándor püspök fia, korán elment Miskolczy Ambrus barátom apósa) az akkor még butácska Pritz Pált azzal delejzte: *akit nálunk egyetemes történésznek neveznek, az valójában csak egy rossz országtörténész. Hiszen ha valaki a német történelmet búvárolja, az már – úgymond – egyetemes történész.* Amikor 1996-ban Németországban kutattam, s többek mellett Jörg K. Hoensch-t, a saarbrückeni egyetem professzorát faggattam: szabad-e nekem, aki töredékét sem tudom a német históriának, e témát feldolgoznom, amire azt felelte: – *A németek úgy félnek ettől a témától, mint az ördög a szenteltvíztől. Szóval csak rajta!*

Hoensch egyébként egyáltalán nem kényeztetett. Amikor levélben megkerestem, szeretnék vele konzultálni, azt írta: jöjjenek, hiszen nem ismeretlen a nevem előtte. Szóval ismert ugyan nem vagyok, de ismeretlen sem. Mert olvasta a *Századokban* az 1974-es forráskritikai tanulmányomat. Amely az ő könyvének egyik fontos állítását igazolta aprólékosan. Nevezetesen: Adolf nem akart Münchent, őt csak mi magyarok – akaratlanul persze – belekényszerítettük a bosszantóan szálnalmas vacakolásba. Nem rúghatta szét egyből azt a *krokodilus szörnyet*. „Barátja”, Mussolini nevezte így Csehszlovákiát. Hitler maga *repülőgép-anyahajónak* becézte. (Moszkva a Párizssal és Prágával kötött meg nem támadási szerződésekkel nyugtalanította a Führert.) Szóval

Adolf azért volt indulatos, mert ezek a gyatra magyarok ott Kielben féltek a maradék országukat kockára tenni. Hiszen ő cserében az egész Szlovákiát – ahogy még ma is nemritkán, alapos anakronizmussal mondjuk: a Felvidéket – nekünk adta volna. Mily' sajnálatos! Aztán meg nem restelltük őt az első bécsi döntés után gyalázni: „Egy ló, két ló, három ló. Becsapott a mázoló.” Mert mi – ez is egyik szegénységi bizonyítványa külpolitikai gondolkodásunk siralmosságának – bár semmit sem kockáztattunk, mégis jóval többet akartunk az egyébként etnikai arányok szempontjából szinte teljesen korrekt első bécsi döntéssel elnyerni.

*

Hoensch ezért sem szeretett bennünket, magyarokat. Nem alaptalanul. Ő cipszer szülők gyermeke volt. (Utóbb önkezével vetett véget életének. A Saarbrückenhez közeli Otzenhausenben, az ottani Európai Akadémia igazgatója mesélte nekem nem sokkal később.) Úgy általában nem szerette a kivagyiságunkat. Mi meg miért szeressük a nagyok, köztük a németek velünk szembeni kivagyiságát? Amelyből következően – például – hiába írta Hoensch amit írt, hiába igazoltam azt részletesebben, a nemzetközi szakmába azóta se lett elfogadott az a valóság, hogy Hitler a mi „gyávaságunk” miatt nem nevezhetett a brit premier arcába. Pedig mennyire szeretett volna. – *Sir, feleslegesen jött ide a bajor fővárosba. Mert már nincs, hamarosan nem lesz Csehszlovákia. Mert a Trianonban lealázott magyarokkal együtt szétvertük.* – A kontrafaktuális történetírás lehet nevetséges agyalás, s lehet komoly spekuláció. Helyzete válogatja. Akkor már annyira féltek Európában a háborútól, hogy komoly tábora volt a békés revízióknak. A megbékélőknek, a megbékéltetőknek. Szóval minden valószínűség szerint lenyelték volna. Nem cáfolat erre, hogy amikor Hitler birodalmát a Hádész világába űzték, akkor Münchent nemes egyszerűséggel *ab ovo* érvénytelennek nyilvánították. A szegény mégis rájuk égett. Népeikre pedig vakságuk következménye. Véresen. Vagyis, hogy nem hívták meg a Generalisszimust szintén döntnöknek. Bőven elment volna. Itt nincs tovább, ha nem akarunk szánalmasan képzelegni. Ám e tényt – valamirevaló történész bőven képes tény és adat között különbséget tenni – feledve ma is megy a nagy hörgés: micsoda aljasság volt Sztálin részéről, hogy 1939. augusztus 23-án megállapodott Hitlerrel Lengyelország felosztásáról. Természetesen ilyen disznóságot csak

szélsőséges rendszerek elvtelen vezetői kötnek egymással. Butaságukkal (*okos buták*-ból akkor, ma és a jövőben folyókat lehetne rekeszteni) a közvélemény széles köreit vezetik félre. Hiszen Sztálin csak azt tette, amit a helyzete, birodalmának kedvező pozicionálása diktált. Aztán, hogy ráment erre Lengyelország? Valóban. Következett mindez a történelem kegyetlen természetéből.

Szóval – így ma is a nóta – ki van zárva, hogy ilyen kis vacak ország európai történelmet csináljon. A kettős mérce pedig nem csupán a politikában dívott, dívik és fog dívni az idők végezetéig. Működik az bizony a történetírásban is. De – elvértve – ellenpélda is akad. 2019-ben Londonban a tekintélyes Brendan Simms (1967, történész professzor Cambridge-ben) *Hitler. Only the World Was Enough* címmel adta ki ezeroldalas könyvét, amely német földön 2020-ban *Hitler. Eine globale Biographie* ártatlan, látszólag ártatlan címmel 1050 oldalon jutott el az olvasókhöz. A derék professzor úr nyíltan megírta, hogy munkája nem az egész szakirodalomra, hanem csak az elmúlt két évtizedben született írásokra támaszkodik. Egyszerű a képlet: az azt megelőző időszak munkái – úgymond – annyira ideológiaterheltek, hogy felesleges lett volna azok áttekintésével pepecselnie. Ő már nem ilyen. A pártatlan tudós tógájában egyik aranyos összegző állítása így hangzik: „Hitler zsidógyűlölete kevésbé a radikális baloldal elleni ellenérzésében, sokkal inkább a globális nagytőke-ellenességében gyökerezett. Aki nem szeretne a Führer antikapitalizmusáról beszélni, annak antiszemitizmusáról is hallgatnia kellene.” (841.) No, mondtam magamban, ha így állunk, akkor nagyon hasznos lenne egy olyan könyv, amely nem Adolf életrajzát ismételteti tízezeregyedszer (a vonatkozó irodalom bőven százezer feletti), hanem a *történeti* Hitlert mutatja be. John Lukacs könyve ugyan nagyszerű, de a magyar nyelvű edíció óta is sok idő telt el, aztán bizony messze nem hibátlan. Súlyos hibákban szenved. Tehát – egyébként felkérésre – készítettem 2023 áprilisában egy terjedelmes szinopszist, elküldtem a Kossuth Kiadónak. Fanyalgásba ütköztem. Lehiggadtam. Beláttam, teljesen igazuk van. Széles körben nem lehet sikeres egy könyv, amely elejétől végéig azt bizonyítja be, hogy a Hitlerre vonatkozó irodalom tele van egymást cáfoló állításokkal. Az Olvasó ettől csak ideges lesz. Neki nem szaktudományos kételyek, hanem biztos állítások kellene. Leginkább olyanok, amelyek már egyébként is zsigerileg benne vannak a kobakjában. Azt igazolják. Arra érdemes költeni.

Nekem egyébként személyesen semmi panaszom nem lehet a derék brit professzorra. Mert annak ellenére, hogy – úgymond – csak az elmúlt két évtized szakirodalmára támaszkodott, mégis, ahol Gömbös Gyulát említi, ott csekélységemnek az *Acta Historica* című folyóiratban 1979-ben megjelent írása a hivatkozott forrás.

*

A *Századokban* 1974-ben megjelent cikkem publikálása után nem sokkal megállított egy alkalommal az Intézet folyosóján Györffy György. – *Pali, nem szoktam elolvasni, amit írtok a 20. századról. Ezt mégis elolvastam és gratulálok.* – Aztán ennek az írásomnak köszönhetem a Kádár Bélával akkortájt induló barátságomat. Mert más volt e tanulmány szemlélete, mint ami dívott itthon. Ránki György azonnal elvállalta a kézirat lektorálását. Gyümölcsöző lett volna. Hiszen az intézet szakreferensének a könyvéről volt benne szó. Akit az intézet igazgatója az igazgatótanácsi összejöveteleken évek hosszú során át név szerint üdvözölt, míg a többieket – köztük engem is – csak az *Elvtársak* gyűjtőszóval köszöntötte. Ám amikor Ránki György belenézett a szövegbe, azonnal visszaadta. Aki kíváncsi, mit írtam a szakreferensről, Ádám Magdáról, az nézze meg az Egyetemi Könyvtárban lévő kisdoktori értekezésemet. A cikk abból lett, de a nyomtatott szövegben Magdára nézve nem sok bíráló szó maradt. A zömét a szerkesztő Pamlényi Ervin kihúzta. Igaz, magát is védte. Ami megmaradt, abból is kemény vita kerekedett a *Századokban*. Főleg Magda és csekélységem között. Később, amikor ő a nagydoktorija védésére készült, hivatali szobámban felkeresett a testvére. Aki – így szólt a fáma – a szovjet elhárításnak dolgozott. Egyetemi oktatói állása fedezékében. Udvariasan megkérdezte, tervezem-e a vitán való részvételt? Megnyugtattam, a közelébe se megyek. Később megbékéltünk. Az idő nagy úr. 1988. április végén Moszkvában (a magyar–szovjet történész vegyesbizottság soros ülésén Mucsi Ferenc szervezésében, Ormos Mária, Romsics Ignác társaságában szerepeltünk) már együtt is táncoltunk egy esti alkalommal. 19 esztendővel idősebben is mutatós hölgy volt. Jóval később arra is sor került, hogy az I. kerületi Művelődési Házban – az Andrassy-palotáról beszélék – az MDF Akadémia programjában egymást váltottuk a sorban. Magam a régi nótát fújtam. Ő az új idők dalát. Isten nyugtassa.

Az 1982-es könyvem esetleges második kiadására visszatérve: most is tele van a fejem más könyvtervekkel, ezért egyáltalán nem biztos, hogy újraírom. Egyébként is, ha megteszem, gyilkos írás lenne. Minek nekem harakiri?

*

Meghallgattam egy ízben Kosáry Domokost a *Gólyavári Estéken*. Azt fejtegette, hogy történetírásunk ma is alapvetően annak a romantikus, kurucos, nemesi történetfelfogásnak jelenlétét, jó esetben „csak” a nyomait nyögi, amely oly sokáig szinte egyeduralkodó volt. Ma sem jobb a helyzet – mondom én. Sőt. Szóval az elmúlt két évtizedben leginkább két dolog foglalkoztat. Az egyik a *nemzet*, a *nemzeti*. A másik a személyiség szerepe a történelemben. Akinek van szeme – láthatja. A 2020-ban, 2022-ben, 2023-ban megjelent nagy könyvek ezen két szempont körül forognak. Vannak, akik látják. Kevesen vannak. Sebaj. E kötetek mégis biztosan megmaradnak. Ha bibliográfiai adatként, hát akként. De akkor már kereshetők, tehát elolvashatók lesznek. Anno Pamlényi Ervintől tanultam meg: csak addig lehet egy munkát csiszolni, amíg nyomdába nem adjuk. Onnan már vagy örök szégyen, vagy valami jobb.

2004-ben, hatvanesztendősen akartam otthagyni a végül is – két megszakítással – összesen 37 esztendőös akadémiai főtisztviselői állásomat. Robotos élet volt, de bőven megérte. Mert ha egyszer – a szó legszigorúbb, tehát az idővel dacoló értelmében – valóban történésszé válok, az alapok itt születtek meg. Itt tanultam meg, hogy mi a források valódi értéke. Sokszor nulla. Főleg az írógép, s főleg a digitalizáció világában. Mivel magam is tömegével gyártottam olyan papírokat, amelyekből inkább azt lehet kihüvelyezni, hogy mi volt az MTA érdeke, mint azt, hogy mi volt a tényleges valóság. Nemhogy bánom, kimondottan elégedetten nyugtázom. Mert bizonyosan jó ügyet szolgáltam. Sokszor keseregtem, keseregtünk, hogy mennyi minden nincsen rendben az MTA intézethálózatában. (Glatz Ferenc 1996–2002-ben állt az MTA élén. Rengetegszer voltunk együtt, akadtak közte számomra bizony drámai pillanatok is. Bosszantotta nyakasságom, az, hogy számos alkalommal a falig merészkedtem. Nehezen viseltük egymást, miközben a társadalomtudományok egyötödös arányának megőrzésében hatékonyan működtünk együtt. Természetesen ez nekem nem volt rózsák szegélyezte helyzet. Ő az MTA elnöke volt, nem képviselhette a partikuláris

szempont védelmét. Az nekem jutott, amiért nemegyszer dorgálás járt tőle. Persze tudtam, bábozásról van szó. *Abból* nem lesz bajom. Ő mondta az egyik alkalommal elkeseredetten: *az MTA lomha kompként mozog. Roppant nehéz sodrából kibillenteni, jobb irányba kormányozni.*) Ahogy a mai híreket hallom, ahogy elnézem egy-egy munkatárs tevékenységét, akit inkább a kapa mellé kellene küldeni, mint engedni, hogy „tudományt” műveljen, az a véleményem, jobb kezekben volt e hálózat, mint manapság. Innen nézve is jó megjegyezni: a történelem olyan, hogy legtöbb esetben a létező alternatívák a rossz és a kisebbik rossz közötti választás lehetőségét kínálják.

Szóval elterjedt „nyugdíjba” vonulási szándékom híre. Történész nem mehet nyugdíjba. Nyugdíjas akkor lesz, ha már nem ír semmit, vagy hasznavehetetlent publikál. Tervem ellehetetlenítésére, 2003-ban megkaptam a Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét. Vagyis a magyar Becsületrendet. Értettem belőle. De aztán úgy fordult a kocka, hogy 2006-ban simán elmehettem. Naplóbejegyzésemből tudom: 2007. január 3-án felhívott az MTA elnöke. (Teljesen elfelejttem, szóval nem feleslegesen írom bejegyzéseimet. Jó szívvel ajánlhatom mindenki másnak, aki tisztán akarja látni később a múltját, jegyezze le időben a megtörténtekeket. Nem azért, hogy később jó nagyokat lódítsunk – bár az igazi sikerek az ilyesmiből inkább megszületnek –, hanem hogy emlékezetünk gyakori ficamjainak ne váljunk a rabjává.) – *Legyek a tanácsadója.* – Ezért telefonozott. Köszönettel elhárítottam. Helyette inkább hónapokig foglalkoztam Lajos Ivánnal, életével, szomorú végével. Nagyon rövid írás lett belőle. (Ha már valamit tisztán látunk, kevés szóval megírható. Persze a grafománok minden papírt teleírnak.) De olyan, hogy amikor idén a NEB elnöke sokszerzős könyvet szerkeszt, ahhoz az elmúlt esztendőben engem kért fel a Lajos Iván-szócikk megírására. Pedig más tollából vastag könyv van róla. Amelyet egy 2007-es írásomban alaposan elintéztem. A szerző hálája azóta is kísér. Igaz, soha egy szóval nem válaszolt. De mindent megtesz, ahol teheti, hogy egy sor ne jelenjen meg rólam. Sebaj. Más helyeken csak írnak rólam! De ha betűt se írnának, abból se származna baj, lelki keserűség. A leglényegesebb, ismétlem, hogy nyugodtan nézhessünk a tükörbe.

Mindezt azért említem, amit Pamlényi Ervin kapcsán fentebb írtam. Örökre hálás vagyok neki. Ami nem akadályoz meg abban, hogy amikor most a publicisztikáját

dolgozom fel, ne a szükséges módon bíráljam. Fikarcnyi engedményt sem tehetek a javára. Sok fájdalmam adódik ebből. Mert bizony sok minden olyasmit is leírt, amit nem kellett volna leírnia. Igaz, ő ezt nem zsoldosként, hanem meggyőződésből tette. Ahogy nézem a dolgait, teljesen világos: számára két nagy historikusunk volt. Az egyik Szekfű Gyula, a másik Molnár Erik. Két külön égtáj. Mégis egy ponton találkoznak. Mindkettő esküdt ellensége volt a romantikus nemzetszemléletnek. Mára Szekfű – még ha kavarnak is egyesek szépen – tiszta képlet. Molnár messze nem az. Mondják, Molnár Erik nemzeti nihilista lett volna. Nem volt az.

Mi a magyarázat? Az, hogy a nemzet történeti képződmény. Az, hogy a nemzet jelentős mértékben elképzelt közösség. Molnár Erik becsületes kommunista volt. Akkor is megmaradt annak, amikor fivére a sztálini önkény áldozata lett. Mert ha – például – az inkvizíció tette azt, amit tett, s a tanítás mégis igaz maradt, akkor miért dobnánk sutba a másik eszmét, csak mert az az adott történelmi körülmények szorításában egy másik thermidor áldozatává silányult? Innen is a közbülső tanulság: a specialista soha nem lesz történész. Hanem csak az, aki képes holisztikusan gondolkodni.

Molnár Erikre visszatérve: ő a nacionalizmusnak volt esküdt ellensége, s meggyőződéses híve volt a szocialista nemzetnek. Akinek rend van a fejében, az tudja, hogy a nacionalizmus maga a polgári nemzeteszme. Az egyik közösséget emeli, a másikat sújtja. Ha túlhatják, akkor már nem nacionalizmus, hanem sovinizmus. Innen is a tanulság: tiszta fogalomhasználat nélkül aligha lehet tudományt művelni. Persze, hogy meg lehet próbálni, még sikert is arathatunk közben. De aztán az idő a szemétdombra hányja.

Amikor Molnár Erik 1958-ban a romantikus nemzetfelfogás elleni küzdelme újabb fejezetébe fogott, harca eltéphetetlenül 1956 örökségével fonódott egybe. Szóval nem volt problémamentes. Október 23-án úgy szólt a nóta: *Ruszkik haza; Aki magyar, velünk tart*. Bethlen Gábor úgy kezdte országlását, hogy Jenőt és Lippát magyar vér áztatása árán adta át a töröknek. Kádár János muszkavezetőként kezdte az országlását. Ha Bethlen nem sokkal később meghal, akkor a magyar ügy árulójaként vonul be a históriánkba. De 16 esztendővel később ment el, s ott van államférfíui emléke a magyar panteonban. (Az államférfi nem az, aki az államügyeket intézi. Akkor Dunát lehetne velük rekeszteni. És természetesen nem is ideológia fabrikálta fogalom. Az államférfi

a stratégia és a taktika dialektikus egységének mestere. Messzire lát, képes hosszú távon is maradandót alkotni, s közben nem bukik orra a napi politika zűrzavarában. A 20. századi magyar história négyet termett: Tiszát, Bethlent, Telekit és Kádárt. Nincs ma még válasz arra, mi a helyes sorrend közöttük, hiszen az államférfiak sem egyforma nagyságúak.)

Ha Kádár János a megtorlások közepette megy el, emléke hasonló lenne az elképzelt korai halálú Bethlen Gábriséhoz. Emlékezete körül ma nagy a zűrzavar. Mert a nevével összeforrott korszak – *nota bene*: soha nem volt Kádár-rendszer, mert amit működtetett, az a sztálinizmus/poszt sztálinizmus egyik válfaja – annak az újabb korszaknak lett az áldozata, amely még nem zárult le. Majd lezárul, s akkor az inga Kádár János történelmi szerepe dolgában is nyugvópontra jut.

Mivel a nemzet – súlya okán ismétlem – jelentős mértékben elképzelt közösség, ezért természetesen létezett *szocialista nemzet* is. És mivel a rendszer elszállt a történelem retortáin, persze hogy elillant a szocialista hazafiság is. Ám balga dolog lenne azt hinni, hogy ami egyszer megvolt, annak írmagja sem marad. Sok minden eltemetett dolog a vén vakondok munkája révén így-úgy ismét virulenssé vált. Következőleg a jövőben is azzá válhat. (A vakondok először – ha igaz, mert nagyon óvatossá kell-kellene lenni az ilyen kijelentésekkel – Hamlet ajkán kelt életre, Hegel nyomán mi leginkább Karl Marx révén ismerjük.) Szóval az akkori szocialista nemzetnek két hatalmas nyavalyája volt. Az egyik, hogy cipelte az átkot, amit a szovjet szuronyok jelentettek. Szuronyok hegyén táncolva nemzetet építeni eleve defektes dolog. Aztán államnemzet volt, miközben Trianon óta a magyar nemzet bizonyosan kultúrnemzet. Tehát része a szomszédországi diaszpórákba szorult magyarság is. Amelynek a hazai hatalom csak a mostohája volt. Minden bajára, keservére az volt a budapesti válasz, hogy majd a lenini nemzetiségpolitika minden ficamot orvosol. Azok pedig nemhogy enyhültek volna. Inkább elgennyesedtek. Leginkább éppen Romániában, ahol a legtöbbben éltek/élnek nemzettársaink. Közben Kádár János – 1956-ra saját korábbi énjét is megutálva – 1956 után sok mindent megtett, hogy országunkban élhető legyen a létező szocializmus valósága, s az széles tömegek számára valóban egyre élhetőbb is lett.

*

Nem folytatom, tapasztalataimból leszűrt intelmeimet sem akarom bő lére eresztetni. Ha ennyi nem lenne elegendő, úgy a duplája is célját tévesztené. A személyiség történelmi szerepe megítélése dolgában az a legnagyobb csapda, hogy a társadalmi törvények – sok ostoba szerint ilyenek nem léteznek – az embereken, szóval cselekedeteinken keresztül valósulnak meg. Lényegében úgy, hogy amit az egyik akar, azt a másik megakadályozza. És ami megvalósul, az a kettő valamiféle vegyülete. Ebből következően a nagyobb veszély folyton e tényező túlbecsülésében leledzik. Mégis a személyiség – ha valóban stramm személyiség az illető – a struktúrákkal egy pontig sikerrel dacolhat. Mérésére nincs képlet, nincs recept. A konkrét helyzet konkrét elemzése az egyetlen helyes út.

És Minerva baglyát itt se feledjük!

Jó munkát Fiatalok. Bár zord a harc, megéri a világ. Ha az ember az marad, ami volt: Nemes, küzdő, szabadlelkű diák.

FÜGGELÉK

AZ ELTE BTK-N TARTOTT TÖBBI TEADÉLUTÁN LISTÁJA IDŐRENDENBEN:

- Teadélutánok III. 2013. november 21. Romsics Ignác *Clio bűvöletében* című monográfiája – Referens: Pritz Pál
- Teadélutánok IV. 2013. december 19. Magyar–szovjet viszony Hruscsov idején – Referens: Csonka Laura
- Teadélutánok V. 2014. február 13. *A nagy ábránd* (1937), rendezte: Jean Renoir – Referens: Marchut Réka
- Teadélutánok VI. 2014. március 13. *Hannibál tanár úr* (1956), rendezte: Fábri Zoltán – Referens: Szécsényi András
- Teadélutánok IX. 2014. június 12. *A napfény íze* (1999), rendezte: Szabó István – Referens: Bödők Gergely
- Teadélutánok X. 2014. szeptember 18. Niccolò Machiavelli *A fejedelem* című könyve – Referens: Pritz Pál
- Teadélutánok XI. 2014. október 16. Jean-Jacques Rousseau *Társadalmi szerződés* című műve – Referens: Marchut Réka
- Teadélutánok XIV. 2015. február 12. Kosáry Domokos *Napóleon és Magyarország* című műve és a rendi/feudális nacionalizmus fogalma – Referens: Hegedüs Gyula
- Teadélutánok XV. 2015. március 12. Révai József *Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban* című tanulmánya – Referens: Kosztricz Anna
- Teadélutánok XVI. 2015. április 9. Polgári radikálisok az emigrációban és a hazára „árulkodás” kérdése – Referens: Szécsényi András
- Teadélutánok XVII. 2015. május 14. Bleyer Jakab politikai gondolkodása és a magyarországi németiség – Referens: Grósz András
- Teadélutánok XVIII. 2015. június 11. Hory András és állomáshelyei az 1930-as években – Referens: Marchut Réka

- Teadélutánok XXI. 2015. november 12. József Attila költészete és közképe – Referens: Marchut Réka
- Teadélutánok XXIII. 2016. február 11. Horváth Mihály élete és történetírása – Referens: Kozák Péter
- Teadélutánok XXIV. 2016. március 10. Marczali Henrik pályája – Referens: Hegedüs Gyula
- Teadélutánok XXV. 2016. április 14. Szekfű Gyula a magyar történetírásban – Referens: Lénár Andor
- Teadélutánok XXVI. 2016. május 19. Mályusz Elemér és társadalomtörténeti ajánlata – Referens: Eöry Áron
- Teadélutánok XXVIII. 2016. szeptember 15. Jókai Mór *Erdély aranykora* című regénye – Referens: Stauder Mária
- Teadélutánok XXIX. 2016. október 13. Kós Károly *Varju-nemzetség* című műve – Referens: Marchut Réka
- Teadélutánok XXXII. 2017. február 9. Zách Felicián pere – Referens: Hegedüs Gyula
- Teadélutánok XXXIII. 2017. március 9. Edmund Veesenmayer 1943. december 10-i jelentése Magyarország politikai helyzetéről – Referens: Marchut Réka
- Teadélutánok XXXIV. 2017. április 6. Donáth György utolsó szó jogán elmondott beszéde – Referens: Eöry Áron
- Teadélutánok XXXV. 2017. május 11. Pamlényi Ervin és kapcsolata a magyar állambiztonsággal – Referens: Somlai Péter Ferenc
- Teadélutánok XXXVI. 2017. június 8. Ormos Mária felszólalása az MSZ-MP KB 1989. februári ülésén – Referens: M. Madarász Anita
- Teadélutánok XXXVII. 2017. szeptember 14. *Mátyás a kortársak között* című kötet (Aurora-sorozat) – Referens: Marchut Réka
- Teadélutánok XXXVIII. 2017. október 12. Johann Peter Eckermann: *Beszélgetések Goethével* (Aurora-sorozat) – Referens: Somlai Péter Ferenc
- Teadélutánok XL. 2017. december 14. Stefan Zweig: *Arcképek* (Aurora-sorozat) – Referens: Eöry Áron
- Teadélutánok XLI. 2018. február 8. *Húsz óra* (1965), rendezte: Fábri Zoltán – Referens: Marchut Réka
- Teadélutánok XLIII. 2018. április 5. *Sváb passió* (1990), rendezte: Buglya Sándor – Referens: Grósz András

- Teadélutánok XLIV. 2018. május 10. *Az algíri csata* (1966), rendezte: Gillo Pontecorvo – Referens: Eöry Áron
- Teadélutánok XLVI. 2018. szeptember 20. *A Kommunista Kiáltvány* – Referens: Hegedüs Gyula
- Teadélutánok XLVIII. 2018. november 22. *A német ideológia*. I. kötet. *Feuerbach* – Referens: Baczoni Dorottya
- Teadélutánok XLIX. 2018. december 13. *A tőke*. Első kötet. Első könyv. Harmadik szakasz. Ötödik fejezet. *Munkafolyamat és értékesítési folyamat* – Referens: Pritz Pál
- Teadélutánok L. 2019. február 14. Hanák Péter *Népi levelek az első világháborúból* című tanulmánya – Referens: Marchut Réka
- Teadélutánok LI. 2019. március 14. Hajdu Tibor *A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben* című tanulmánya – Referens: Hegedüs Gyula
- Teadélutánok LII. 2019. április 25. Jászi Oszkár *Magyar kálvária, magyar feltámadás* című könyve és Fenyő Miksa kritikája – Referens: Grósz András
- Teadélutánok LIII. 2019. május 16. Gyurgyák János *Szűcs Jenő Európa-képe* című előadása – Referens: Baczoni Dorottya
- Teadélutánok LIV. 2019. június 13. A Molnár Erik-vita Romsics Ignác 2018-as konferenciaelőadása alapján – Referens: Somlai Péter Ferenc

AZ AKADÉMIAI KLUB KEZDETI TEADÉLUTÁNJAINAK IDŐRENDI LISTÁJA:

- Történész teadélutánok I. 2019. szeptember 19. Illyés Gyula *Ebéd a kastélyban* című regénye – Referens: Hegedüs Gyula
- Történész teadélutánok II. 2019. október 17. Németh László *A magyar forradalomról* című kötet – Referens: Püski Levente
- Történész teadélutánok III. 2019. november 14. Nádas Péter *Világló részletek* című műve – Referens: Eöry Áron
- Történész teadélutánok IV. 2019. december 12. Hatos Pál *Az elátkozott köztársaság* című könyve – Referens: Ignácz Károly
- Történész teadélutánok V. 2020. február 6. Kádár Béla *Deficitjeink* című székfoglalója – Referens: Pritz Pál
- Történész teadélutánok VI. 2020. szeptember 17. A Bibó-émlékkönyv, benne Erdélyi Ágnes írása, valamint Szűcs Jenő hozzászólása az Új Márciusi Front vitanapján – Referens: Pritz Pál

- Történész teadélutánok VII. 2020. október 15. Az MDF születése, a lakiteleki tanácskozás – Referens: Bíró Zoltán
- Történész teadélutánok VIII. 2020. november 12. A magyar baloldal és a rendszerváltás – Referens: Földes György
- Történész teadélutánok IX. 2020. december 10. A magyarországi rendszerváltó pártok történelemképe – Referens: Bacsoni Dorottya
- Történész teadélutánok X. 2021. február 11. Miskolczi Ambrus *A régi magyarországi szabadkőművesség...* című tanulmánya – Referens: Pritz Pál
- Történész teadélutánok XI. 2021. március 11. Földes György *Nemzet és hegemonia 1920–1990* című tanulmánya – Referens: Bacsoni Dorottya
- Történész teadélutánok XII. 2021. április 8. Molnár F. Tamás *A medicina két és fél paradigmaváltása és a három és fél ipari forradalom* című tanulmánya – Referens: Hegedüs Gyula
- Történész teadélutánok XIII. 2021. május 6. Eöry Áron Drozdy Gyözővel kapcsolatos kutatásai – Referens: Kovács Dávid
- Történész teadélutánok XIV. 2021. június 3. Sipos Balázs Áron *A külpolitikai gondolkodás médiatörténete a Horthy-korszakban* munkacímű kutatásmódszertani összefoglalója – Referens: Pritz Pál
- Történész teadélutánok XV. 2021. szeptember 16. Berend T. Iván *Settembrini és Naphta* és Kalous Antal *Ad usum Berend T. Iván esete a liberalizmussal* című írásai – Referens: Pók Attila